

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

Київські історичні студії

Kyiv Historical Studies

2021, № 1(12)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник:
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Київські історичні студії
Науковий журнал

2021, № 1 (12)

Січень — червень

Свідectво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування: 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням
з історичних наук

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4, журнал увійшов
до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних бібліографічних
базах Google Scholar, Index Copernicus,
ERIH PLUS, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 4 від 29.04.2021 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним
проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії
та методології історичної науки, а також рецензії на фахові
публікації; перевага надається дослідженням з історичної
урбаністики, насамперед з історії Києва.

Журнал має власний веб-сайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2021.1

Головний редактор:

Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук, доцент (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
доктор історичних наук, професор (Україна);
Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук, професор (Україна).

Відповідальний секретар:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидат історичних наук, доцент (Україна).

Технічний секретар:

Куцук Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
доктор історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидат історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гуменюк Олена Анатоліївна,
кандидат історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
доктор історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
доктор історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
доктор історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротері Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Руссев Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова).

Founder:
BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB № 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015

Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication
on historical sciences since 2017.

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4),
the journal is included on the List of Scientific Professional
Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed in international scientific database
Google Scholar, Index Copernicus,
ERIH PLUS, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat

The journal supports open access policy

Recommended for publication by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University
(Rec. No. 4 dated 29.04.2021)

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications;
preference is given to research on urban history, especially the
history of Kyiv.

The journal has its own website.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2021.1

Kyiv Historical Studies
The scientific journal

2021, № 1 (12)

January–June

Chief Editor:

Vitaliy Mykhailovskiy,
Doctor of History (Ukraine).

Deputies Chief Editor:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History (Ukraine).

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD in History (Ukraine).

Editorial Board:

Vitaliy Andreev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Gumeniuk,
PhD in History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Mark Rothery,
PhD in History (England, United Kingdom);
Nikolai Russev,
Doctor of History (Moldova).

© Borys Grinchenko Kyiv University, 2021
© Authors of publications, 2021

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Срібняк І., Голоско С.</i> Часопис «Розсвіт» як ретранслятор думок і прагнень полонених українців табору Раштат у Німеччині: 1916–1917 рр.	6
<i>Стецишин О.</i> Діяльність Збірної станиці Української національної армії у Відні щодо залучення до складу Галицької армії військовослужбовців неукраїнського походження . . .	14
<i>Міхеєв А.</i> Образ України у Великій Британії впродовж 1919–1920 рр.	22
<i>Базан Ю.</i> Проекти дипломатичного врегулювання «афганського питання» (1980–1981)	28
<i>Вароді Н.</i> Радянські війська й Угорська революція 1956 року в навчальних виданнях для вишів України	37

ДО РІЧНИЦІ СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА

<i>Литвинова Т.</i> «Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи	44
<i>Будзар М.</i> Музика в соціокультурному середовищі дворянського маєтку кінця XVIII — середини XIX ст.: з історії кріпацького оркестру Ґалаганів	58
<i>Ковальов Є., Терещенко Т.</i> «...Пани, люб'язні народу»: репрезентація початку Селянської реформи 1861 року в листах Василя Тарновського (старшого) Григорію Ґалагану	70
<i>Нікітін Ю.</i> Селянське землеволодіння в Глухівському, Конотопському й Кролевецькому повітах Чернігівської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.)	80

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Світленко С.</i> Яків Миколайович Бекман: між російською демократією та українським народолюбством	87
<i>Афанасьєв І.</i> Використання протикульового одягу в перестрілці 11 лютого 1879 р. у Києві	98
<i>Єгорова О.</i> Науково-педагогічна діяльність Костянтина Воблого в Імператорському університеті Св. Володимира	106
<i>Клименко Н., Трухан О.</i> Олександр Лотоцький і Борис Грінченко: до історії співпраці щодо публікації україномовної книжкової продукції (1900–1908)	115
<i>Кізлова А.</i> Київський інститут шляхетних дівчат у путівниках XIX — початку XX ст.	124
<i>Ієромонах Митрофан (Олексій Божко)</i> Протоієрей Сергій Афонський (1889–1963)	134
<i>Курильчук Н.</i> Олевське прикордоння як витвір радянсько-польської війни	142

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> Листи Івана Шпитковського до Михайла Грушевського	150
<i>Іванюк О., Мартянова Я.</i> Питання розвитку освіти в діяльності Київської міської думи 1906–1910 рр.: за матеріалами періодичних видань	158
<i>Бонь О.</i> Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варави (Кобця)	167
<i>Якубовський І.</i> Преса в механізмі Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі районних газет Київської області)	174

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Щербак В.</i> До витоків українського історіописання: Літопис Самійла Величка / упоряд.: Геннадій Боряк, Тетяна Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2020. 931 с.	181
<i>Бонь О.</i> Ходак І. О. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силуета українського мистецтвознавства. Харків — Київ, 2020. 546 с.	183
<i>Саган Г.</i> До 120-річчя переселення українців на землі Хорватії: Українці Хорватії: матеріали і документи (книга друга) / упоряд. Славко Бурда. Загреб, 2020. 320 с.	185

CONTENTS

WORLD HISTORY

- I. Sribniak, S. Holosko.* The Newspaper «Rozsvit» as a Medium for Thoughts and Aspirations of Ukrainian Prisoners of War at the Camp Rastatt in Germany: 1916–1917 6
- O. Stetsyshyn.* Activities of the Assembly Center of the Ukrainian National Army in Vienna for Recruitment of Non-Ukrainian Soldiers to the Galician Army 14
- A. Mikheiev.* The Image of Ukraine in Great Britain during 1919–1920s 22
- Yu. Bazan.* Diplomatic Settlement Projects of the “Afghan Issue” (1980–1981) 28
- N. Varadi.* Soviet Forces and the Hungarian Revolution of 1956 in Educational Publications for Ukrainian Universities 37

ON THE ANNIVERSARY OF THE ABOLITION OF SERFDOM

- T. Lytvynova.* “White Planters” of “White Slaves”: the Nobility of the Left-Bank Ukraine on the Eve of the Great Reform 44
- M. Budzar.* Music in Social and Cultural Environment in a Noble Estate in the end of the 18th — the mid of the 19th century: from the History of Serf Orchestra of Galagan’s Family 58
- Ye. Kovalov, T. Tereshchenko.* “...The Noblemen Who are Kind to the People”: Representation Reform of 1861 in the Beginning of the Emancipation Reform of 1861 in the Letters of Vasyl Tarnovsky Sr. to Hryhoriy Galagan 70
- Yu. Nikitin.* State of Peasant Land Ownership in Hlukhiv, Konotop and Krolevets Counties of Chernihiv Province (mid 19th — beginning 20th century) 80

HISTORY OF UKRAINE

- S. Svitlenko.* Yakiv Mykolaiovych Beckman: between Russian Democracy and Ukrainian Patriotism 87
- I. Afanasiev.* Use of Bulletproof Clothing in the Shooting of February 11, 1879 in Kyiv 98
- O. Yehorova.* Scientific and Pedagogical Activity of Konstantyn Voblyi at the Imperial University of St. Volodymyr 106
- N. Klymenko, O. Trukhan.* Oleksandr Lototsky and Borys Grinchenko: concerning cooperation on the publication of Ukrainian-language books (1900–1908) 115
- A. Kizlova.* Kyiv Institute for Noble Maidens in the Guidebooks (19th — early 20th century) 124
- Hieromonk Mitrophan (Oleksii Bozhko).* Archpriest Serhii Afonskyi (1889–1963) 134
- N. Kurylchuk.* The Olevsk Borderline as the Creation of the Polish-Soviet War 142

SOURCES STUDIES

- Yu. Mytsyk, I. Tarasenko.* Letters of Ivan Shpitkosky to Mykhailo Hrushevsky 150
- O. Ivanyuk, Ya. Martianova.* Education Development Issue in Activity of Kyiv City Council in 1906–1910s: Based on Information from Periodicals 158
- O. Bon.* Kharkiv Humanitarian Inteligence of 1920s in Ego-Documents of the Writer Oleksa Varavva (Kobets) 167
- I. Yakubovskiy.* The Media in the Mechanism of Holodomor of 1932–1933s (Kyiv Regional Newspapers: case study) 174

REVIEWS AND NOTES

- V. Shcherbak.* To the Origins of Ukrainian Historiography: Chronicle of Samiil Wieliczko. Edited by: Gennady Boryak, Tetiana Tairova-Yakovleva. Kyiv, 2020. 931 p. 181
- O. Bon.* Iryna Khodak Human earnings: Danylo Shcherbakivsky: the silhouette of Ukrainian art history. Kharkiv-Kyiv, 2020. 546 p. 183
- G. Sagan.* To the 120th Anniversary of the Resettlement of Ukrainians on the Land of Croatia: Ukrainians of Croatia: Materials and Documents (Book two). Edited by: Slavko Burda. Zagreb, 2020. 320 p. 185

Всесвітня історія World history

Ігор Срібняк,

завідувач кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

Ihor Sribnyak,

Head of the Department of World History,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана Голоско,

аспірантка кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: s.holosko.asp@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3739-1159>

Svitlana Holosko,

Postgraduate Student,
Department of World History,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

УДК 94(477.85/81):931.246«1916-1917»

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.11

Часопис «Розсвіт» як ретранслятор думок і прагнень полонених українців табору Раштат у Німеччині: 1916–1917 рр.

У статті проаналізовано медійний контент таборового часопису «Розсвіт», що стосувався обставин позатаборового життя і побуту полонених українців з табору Раштат (Німеччина), відряджених для праці у складі робітничих команд. Наголошується, що регулярне ознайомлення з матеріалами видання, яке потрапляло до робітничих команд заходами «мужів довір'я», становило важливу частину короткого вечірнього дозвілля людей, задовольняючи їхню потребу в отриманні новинної інформації. Своїми публікаціями газета справляла потужний вплив на формування національно-політичного світогляду полонених, слугуючи для них ледь не єдиним «вікном» у світ політики, громадського життя, агрикультури та мистецтва.

Ключові слова: полонені вояки-українці, робітничі команди, часопис «Розсвіт», Раштат, Німеччина.

The Newspaper «Rozsvit» as a Medium for Thoughts and Aspirations of Ukrainian Prisoners of War at the Camp Rastatt in Germany: 1916–1917

The article analyses the media content of the camp newspaper «Rozsvit», which concerned the circumstances of the out-of-camp life and life of Ukrainian prisoners from the camp Rastatt (Germany), sent to work as part of worker teams. The aim of the research is to study the peculiarities of the process of retransmission of thoughts and aspirations of the captured Ukrainians of the mentioned camp on the pages of the newspaper «Rozsvit» in 1916–1917s. The historical method, source analysis and synthesis are used to effectively achieve the goal. The study finds that the newspaper effectively served as a communicator between the camp and the worker teams. Regular acquaintance with the materials of the newspaper, which came to the worker teams through the activities of “men of trust”, was an important part of the short evening leisure of prisoners, satisfying their need for news. «Rozsvit’s» editorial office corresponded with Ukrainian activists in worker teams and regularly informed its readers about the achievements of the national circles and organisations founded in them. With its publications, the newspaper had a powerful influence on the formation of the national and political worldview of those prisoners, who were part of the worker teams, serving for them almost the only “window” into the world of politics, public life, agriculture and art. «Rozsvit» regularly reported on donations made to prisoners for charitable purposes, thus demonstrating their high level of civic and national identity. The novelty of the study lies in the introduction into scientific circulation of an array of sources on the specifics of the functioning of the community of captured Ukrainian soldiers in the camp Rastatt in the period of 1916–1917s.

Key words: captured Ukrainian soldiers, workers teams, newspaper «Rozsvit», Rastatt, Germany.

Функціонування часопису «Розсвіт», що друкувався заходами полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) під час Першої світової війни, до сьогодні залишається маловивченим. Водночас вимагає додаткового дослідження й ступінь впливу матеріалів видання на формування національно-політичного світогляду тієї частини таборян, яка перебувала поза табором у складі робітничих команд. Отже, актуальність цієї розвідки полягає у необхідності визначити джерельний потенціал матеріалів часопису, у яких йшлося про особливості життя і побуту членів робітничих команд, сформованих з числа полонених українців.

Метою статті є вивчення особливостей процесу ретрансляції думок і прагнень полонених українців табору Раштат на шпальтах таборового часопису «Розсвіт» у 1916–1917 рр.

Вперше коротка оглядова інформація про таборове видання «Розсвіт» була вміщена в брошурі о. Петра Катеринюка, який протягом вересня 1915 — липня 1917 рр. виконував душпастирські обов’язки у Раштаті (Katerenuk P., 1917). Набагато більше інформації про згадуваний часопис було акумульовано в монографічному дослідженні освітянина О. Терлецького, який працював у цьому таборі як член Просвітнього відділу Союзу визволення України (СВУ) (Терлецький О., 1919).

Вивчення історії видання «Розсвіт» було поновлено у середині 1990-х років працями О. Сидоренка (Сидоренко О., 1995; 1996. С. 207–210). Для розуміння специфіки видання згаданого часопису важливою стала розвідка

І. Крупського (Крупський І., 1996. С. 341–352). Підсумковий характер у вивченні історії таборової преси мала книга Н. Сидоренко, де було простежено основні етапи редакційно-видавничої історії газети «Розсвіт» (Сидоренко Н., 2000. С. 64–74). Окремі згадки про «Розсвіт» містяться в одній зі статей Л. Кривошеєвої (Кривошеєва Л., 2003. С. 62–66).

Ця тематика не втратила своєї актуальності й сьогодні, свідченням чому стала поява статті німецького дослідника М. Файка з сюжетом про Раштат, у якій присутня згадка про таборову газету (Feik M., 2013. С. 109). Ще за кілька років був опублікований допис співробітників Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, де містилася стисла інформація про заснування «Розсвіту» й було подано далеко неповну рубрикацію його матеріалів (Залізнюк О., Білименко Л. & Швець І., 2016. С. 356–368). Специфіка видавничої діяльності полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) висвітлювалася ще в одній розвідці українських авторів (Срібняк І. & Голоско С., 2019. С. 108–109).

У цій статті своїм першорядним завданням автори поставили залучення матеріалів таборового часопису «Розсвіт» до наукового обігу, що дасть змогу суттєво доповнити фактаж, отриманий з архівних документів. Високий інформаційний потенціал таборового видання створює можливість унаочнити різні прояви таборового життя та повсякдення, почати — розкрити особливості психології полонених.

Українізація табору полонених вояків зі складу Російської імператорської армії в Раштаті

розпочалася у травні 1915 р. силами відряджених туди представників СВУ. Їхніми зусиллями до кінця поточного року в таборі було створено низку національних гуртків й організацій, що уможливило навернення до української справи значної кількості таборян. А вже у лютому 1916 р. у таборі постала українська громада «Самостійна Україна», що дало змогу значно інтенсифікувати здійснення культурно-просвітньої та національно-освітлювальної роботи в Раштаті.

Навесні 1916 р. німецька влада вдалась до активного використання полонених для проведення сільськогосподарських робіт поза межами табору. З полонених українців почали формуватися т. зв. робітничі команди, які відправлялись до найближчих німецьких господарств. Перебуваючи тривалий час поза межами табору, полонені втрачали зв'язок з таборовими українськими інституціями й досить часто підпадали під вплив прихованих противників української справи. Табір також у цей час ще не мав достатнього числа «інтелігентних сил» для налагодження просвітньої роботи в командах, контакти з ними обмежувались лише періодичним відвідуванням і розсилкою часописів. Через це переважна більшість полонених зі складу робітничих команд «мусіла нудитися в сірій буденщині полону, або вдовольнятися подекуди “Рус[скім] Вѣстн[иком]”», а їхнім «одиноким духовим кормом та розрадою» була «гра в карти й монотонні звуки на “гармошке”»¹.

Очевидно, що така ситуація потребувала негайного втручання з боку проводу української громади в таборі та Просвітнього відділу СВУ, які доклали всіх зусиль для активізації національно-культурницької роботи серед полонених, залучених до складу робітничих команд. Комунікація з членами робітничих команд відбувалась завдяки відвідуванню останніх кількома представниками української раштатської громади (за згодою комендатури табору). Але постійний зв'язок між робітничими командами і «урядом» табору фактично був відсутній.

На початку літа 1916 р. німецька влада вкотре залучила переважну більшість полонених Раштату до польових робіт (за винятком невеликої кількості таборян, потрібних для забезпечення життєдіяльності табору та інституцій української громади). Станом на серпень 1916 р. у Раштаті залишилось тільки 1103 таборянина (Терлецький О., 1919. С. 174), що спонукало Просвітній відділ СВУ кардинально змінити дотеперішній формат роботи, аби забезпечити повноцінне продовження просвітньо-організаційної праці в середовищі полонених. З цією метою низка осіб з числа інтелігентних сил табору була

¹ Н-в, К. Робітничі команди. *Розсвіт*. Раштат. 1917. 13 грудня. Ч. 85 (149).

іменована «мужами довір'я», їхнім завданням мало стати відвідування робітничих команд для встановлення сталого контакту між полоненими й проводом української громади².

Це було дуже непростою справою, бо перенесення центру культурно-просвітньої та національно-організаційної праці до робітничих команд вимагало значної кількості цих «мужів», які, вочевидь, мали бути належним чином підготовлені. Це потребувало часу, якого Просвітньому відділу СВУ просто бракувало, до того ж — дехто з його членів був захоплений цим знеацька. Але попри всі труднощі комунікація з робітничими командами розпочалась більш-менш успішно і провадилась спочатку 30-ма «мужами довір'я» (за іншими даними — 26-ма)³, більша частина яких мала необхідний досвід роботи, набутий саме завдяки їхній активній участі у праці та навчанні в таборі. Характер їхньої діяльності був спочатку цілком агітаційним, а подекуди — інспекційно-оглядовим, що суттєво відрізнялося від того, до чого звикли полонені у таборі.

Заради об'єктивності слід зазначити, що спочатку діяльність «мужів довір'я» стикнулася у командах з величезними труднощами. Як зазначав один із дописувачів таборової газети, «до української національної роботи панувало загальне недовір'я, підсичуване страхом, якого нагнали нашим людям вірні старому, царському режимові посіпаки». У цей час у середовищі полонених на командах панувала думка, що «за явне виявлення своєї національності чекає кожного неминуча шибениця або щонайменше Сибір». Такі настрої дуже перешкоджали роботі «мужів», і особливо складно було працювати в тих командах, «куди вже встигла прийти вістка про українську просвітню працю в Раштаті». З огляду на все це наслідки діяльності першої «хвилі» посланців табору були незначними — полонених «на командах познайомлено тільки зі словами “український” та “Україна”», чого було замало, щоб вважати поїздки таборових представників плідними⁴.

Проте надалі ця робота інтенсифікувалась, і зокрема — через заохочення полонених до читання. Задля цього в таборовій національній секції була створена т. зв. «національна канцелярія», яка мала своїм найголовнішим завданням «піддержання зносин [...] з робітничими командами розсилаючи їм часописи і книжки». Протягом 1916 р. її заходами робітничим

² Н-в, К. Робітничі команди. *Розсвіт*. Раштат. 1917. 13 грудня. Ч. 85 (149).

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 180.

⁴ Н-в, К. Робітничі команди *Розсвіт*. Раштат. 1917. 13 грудня. Ч. 85 (149).

командам було надіслано 11 393 посилок з часописами і 319 з книжками. Завдяки цьому члени робітничих команд отримали значну кількість української періодики — близько 50 тисяч примірників «Розсвіту», «Вістника СВУ», «Українського Слова», «Вільного Слова», «Просвітнього Листка» й «Розваги»⁵.

Часопис «Розсвіт» справляв потужний вплив на процес формування у полонених українців національної свідомості, його регулярне надходження до робітничих команд забезпечувалось заходами проводу громади «Самостійна Україна». Видання стало тим світлим струменем, який вивів з апатії значну кількість полонених і відновив у них надію на повернення додому. Безпосередньо контактуючи з членами робітничих команд, редакція «Розсвіту» мала всі підстави стверджувати, що «просвітня праця на робітничих командах не тільки корисна, але й потрібна, [...] що відвідування команд мужами довір'я зустрілося тільки з прихильністю полонених»⁶. Враховуючи об'єктивні зміни у свідомості полонених, редколегія починає примішувати на шпальтах часопису «статті господарського змісту, статті, які порушували питання педагогічного характеру», а з часом — й матеріали, що висвітлювали найважливіші події політичного життя в Європі та Російській імперії.

З часом у командах з числа найсвідоміших полонених почали призначатись т. зв. «місцеві мужи довір'я», які виконували організаційні функції без виїзду до табору. Одночасно на командах було розсіяно національно свідомий елемент з Раштату, що дало змогу додатково активізувати роботу на місцях. Важливе значення мало й те, що кошти для пересування «мужів» відшкодовувала комендатура табору, а місцева німецька адміністрація всіляко сприяла виконанню покладених на них завдань. Це давало можливість кожному «мужу довір'я» відвідувати від 30 до 50 команд в одну поїздку з подальшим поверненням до табору для звіту⁷.

Здавалося б, що національна робота з членами робітничих команд давала змогу сподіватись на її вихід на вищий рівень результативності. Але то був лише поверховий погляд, бо значне число полонених все ще зберігало свою інертність і малоросійську ментальність. Попри те, що таборовий провід намагався формувати склад робітничих команд за правилом «50/50», зараховуючи до них в рівних частинах як свідомих, так і несвідомих чи байдужих до української справи полонених, а на чолі кожної «десятки» перебував

український активіст, цього було все ще недостатньо для швидкого подолання їхніх упереджень.

Однак поступово ситуація змінювалась на краще — і не в останню чергу завдяки збільшенню поїздок «мужів довір'я», які лише протягом 1916 р. здійснили близько 1500 виїздів до робітничих команд, що надало цьому процесові ознак плановості та системності. Загалом «мужі довір'я» відвідали понад 1400 робітничих команд, у складі яких працювали 24 тис. полонених українців. Інколи «мужі довір'я» приїздили в багатонаціональні табори, маючи своїм першочерговим завданням інформування їхніх мешканців про українську справу. Всі вони користувались правом носіння цивільного одягу, а всі видатки їхніх подорожей покривались коштами комендатури табору.

Координацію поїздок «мужів довір'я» забезпечувала канцелярія Генеральної Старшини (вищий виконавчий орган громади «Самостійна Україна»). Кожного разу вони отримували відповідний інструктаж щодо особливостей праці з членами команд, зокрема змістовної частини їхніх виступів, прийому скарг на дії німецької влади (з подальшим переданням до табору). Також завдяки приїзду «мужів довір'я» до команд потрапляли замовлені полоненими таборові видання та періодика. Зміст їхніх бесід з полоненими суттєво різнився від команди до команди: десь вони мали не підносити політичних гасел, подаючи лише загальну інформацію про події у світі; водночас у тих командах, чиї члени були прихильні українській справі, вони, навпаки, мали заохочувати обговорення національних проблем, виступати з рефератами на соціальні теми, читати твори українських письменників. Завдяки вправно організованій роботі «мужів довір'я» в деяких командах почали засновуватись національні гуртки⁸. Наслідки їхніх зусиль не забарились, реалізувавшись, зокрема, у готовності полонених підтримати різні благодійні ініціативи, виступаючи жертводавцями.

Вже з початком 1917 р. до табору від членів робітничих команд постійно надходили пожертви на гуманітарні цілі (для спорудження пам'ятника померлим на чужині полоненим українцям, а також на потреби часопису та таборової школи) — 119,64 марок німецьких (м. н.), протягом останнього тижня січня 1917 р. — ще 75,12 м. н.⁹ Збір коштів для пам'ятника тривав і надалі. До цієї благородної справи долучалося й Драматичне товариство, яке 24 січня 1917 р.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3.

⁶ Н-в, К. Робітничі команди. *Розсвіт*. Раштат. 1917. 13 грудня. Ч. 85 (149).

⁷ Н-в, К. Робітничі команди. *Розсвіт*. Раштат. 1917. 13 грудня. Ч. 85 (149).

⁸ Про це див., зокрема: *Розсвіт*. Раштат. 1917. 19 травня. Ч. 33 (98); 3 червня. Ч. 37 (102); 5 серпня. Ч. 52 (117); 18 жовтня. Ч. 69 (134); 29 жовтня. Ч. 72 (137) та ін.

⁹ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 24 січня. Ч. 1 (66); 31 січня. Ч. 3 (68).

підготувало виставу «Нахмарило» Б. Грінченка, весь збір з якої (79,75 м. н. — від реалізації квитків і 64,75 м. н. — добровільні датки) був переданий на потреби будови пам'ятника померлим табор'янам¹⁰.

Завдяки цим надходженням до 8 лютого 1917 р. для будівництва пам'ятника було загалом зібрано 4043,47 м. н.¹¹ Крім того, таборовий комітет з його спорудження розпоряджався ще 2000 м. н., отриманими завдяки прямим перерахуванням на цю мету від Генеральної Старшини української громади. З огляду на це вже у лютому 1917 р. для обговорення табор'янам було представлено два проекти — авторства М. Парашука і «[товариша] І-го» (можливо, що йшлося про Іваницького. — *Авт.*). Також зроблено попередній обрахунок вартості виготовлення пам'ятника (6 300 м. н. — з мармуру, 3 150 м. н. — з граніту). Після дискусії було вирішено будувати пам'ятник з граніту, але встановити на ньому мармурові фігури¹².

Не залишилася поза увагою активістів інша гуманітарна акція, коли в день уродин німецького цісаря (27 січня) у таборі тривав збір коштів для німецького Червоного Хреста. З цієї нагоди «Розсвіт» опублікував коротку замітку про висловлену комендантом табору подяку всім українським організаціям Раштату¹³, а за деякий час тут було розміщено звернення президії Генеральної Старшини, де було висловлено «сердечну подяку всім тим товаришам Українцям, які зрозуміли велику вагу нашої громадської праці, й своїми жертвами та співчуттям» додають сил та енергії українським активістам у таборі. На переконання проводу української громади, здійснюючи культурно-освітню працю та гуртуючись в українських організаціях, полонені неодмінно здобудуть «повагу до себе з боку німецького суспільства й співчуття нашим справедливим змаганням до самостійності»¹⁴.

Такий шляхетний жест полонених вояків-українців не був чимось випадковим, бо, перебуваючи довший час в полоні, вони мали можливість добре придивитися до німців. Також дуже важливим було те, що, набуваючи більшого обсягу знань і хоча би мінімального рівня національної свідомості, полонені українці водночас позбувались власних антинімецьких упереджень, прищеплених російською пропагандою. Цей процес захопив навіть унтер-офіцерів з числа табор'ян — хоча донедавна вони у своїй масі виступали здебільшого як ревні адепти російського

самодержавства й складали ударну силу «чорної сотні». З огляду на це стає зрозумілим, наскільки вражаючими були зміни в їхніх ціннісних уявленнях та національно-світоглядних уподобаннях.

Для ілюстрації справжнього перевороту у свідомості цих людей доцільно навести лист полоненого Трохима Марченка до редакції «Розсвіту», яким він складав «найщирішу подяку [...] цілій німецькій нації» за її «незвичайно гарне» ставлення до полонених українців, свідком чого він став під час перебування в складі робітничої команди № 334. Зауваживши у своєму листі, що німецька «культура приносить користь цілому людству», Т. Марченко — на знак своєї приязні й «від щирого серця» — пожертвував три марки для сиріт у Раштаті. Він висловлював сподівання, що його подарунок буде прийнятий молодим поколінням німців і що в такий спосіб вони переконаються, що «Українці є нарід, котрий співчуває недолі людській»¹⁵.

Після повалення російського царату процес національного освідомлення полонених вояків-українців на робітничих командах набув нових обертів. Особливо він активізувався з початком квітня 1917 р., що пов'язувалося з політичною акцією, організованою головою Берлінської централі СВУ О. Скорописом-Йолтуховським. Останній плекав надію стати представником їхніх інтересів у часі роботи Всеросійських установчих зборів, для чого в таборах полонених українців (і зокрема в Раштаті) мав бути проведений збір підписів табор'ян на підтримку цього. За розпорядженням О. Скорописа-Йолтуховського 2 квітня поточного року був опублікований черговий випуск часопису «Розсвіт» з двома відозвами¹⁶, а вже наступного дня його було розіслано на робітничі команди.

Одночасно на команди відправили й 800 бланків з текстом уповноваження («мандату») для О. Скорописа-Йолтуховського, де містився для нього «наказ» полонених обстоювати автономні права України у складі демократичної Росії. До 26 квітня (кінцевого терміну збирання підписів) до Раштату повернули 310 бланків уповноваження з 8 268 підписами полонених¹⁷. Цей результат досить красномовно засвідчив масштабні зрушення у свідомості табор'ян, які в такий спосіб продемонстрували свою готовність послідовно обстоювати національно-політичні права українського народу в Росії.

¹⁰ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 27 січня. Ч. 2 (67); 31 січня. Ч. 3 (68).

¹¹ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 10 лютого. Ч. 6 (71).

¹² *Розсвіт*. Раштат. 1917. 17 лютого. Ч. 8 (73).

¹³ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 31 січня. Ч. 3 (68).

¹⁴ До робітничих команд. *Розсвіт*. Раштат. 1917. 28 лютого. Ч. 11 (76).

¹⁵ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 28 лютого. Ч. 11 (76).

¹⁶ Скоропис-Йолтуховський О. До всіх громадян Раштатського табору. *Розсвіт*. Раштат. 1917. 3 (4) квітня. Ч. 21 (86); До товаришів полонених різних таборів та робітничих команд. *Розсвіт*. Раштат. 1917. 3 (4) квітня. Ч. 21 (86).

¹⁷ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 28 квітня. Ч. 27 (92).

Державотворчі процеси на українських землях влітку — восени 1917 р. мали своїм відлунням активізацію просвітно-організаційного руху в робітничих командах з табору Раштат. Як-от, зокрема, команда «Steinenstadt» повідомляла таборове видання про заснування у його складі товариства «Ранок» (34 особи), члени якого подбали про створення власної бібліотечки та передплачували українські газети¹⁸. У командах «Ihringen» і «Bschenu» постали українські гуртки, які провадили аналогічну роботу; у команді № 2468 діяло товариство «Шлях», метою якого було «національне освідмлення своїх членів»¹⁹.

Президія Української Робітничої Громади команди «Neuenburg» ухвалила рішення підтримати своєю пожертвою (25,30 м. н.) українську школу імені Раштатського табору та висловила у своєму листі до редакції «Розсвіту» сподівання, що «школа, яка існує на Волині й удержується на кошт полонених, послужить доказом божевільному російському правительству, що ми вже наситилися руської мови. [...] Ми хочемо розвитку на своїй рідній мові. Ми хочемо для України [...] широкої автономії»²⁰.

Процес заснування в робітничих командах національних організацій та гуртків тривав і надалі, про що регулярно повідомляла таборова газета. За її відомостями, у командах «Königschaffhausen», «Siegelbach», «Odenhein», «Waldangelloch», «Freiburg № 218», «Neuenburg № 301» тощо заснувались українські гуртки, чий члени долучались до проведення культурно-просвітницької роботи серед таборян-раштатців, а також збирали пожертви на освітні потреби української громади «Самостійна Україна»²¹.

Прихід зими не позначився на роботі створених у робітничих командах гуртків і товариств. Як і раніше, їх досягнення висвітлювались на шпальтах «Розсвіту», звідки таборовий загал дізнався про заснування товариства «День» у команді № 460, члени якої навчали грамоти неписьменних, провадили курс співу та німецької мови, створили бібліотечку та регулярно дискутували на політичні теми. Ще одне товариство — «ХХ вік», маючи у своєму складі 26 робітників команди № 207, також прийшло на допомогу своїм малограмотним членам, організувавши виклади з української граматики та арифметики, німецької мови й співу²². Попри всі складнощі існування на чужині, члени товариства «Праця»

(команда «Ihringen») знайшли в собі сили встановити пам'ятник-хрест на могилі полоненого Семена Остапенка (таборовий часопис примістив і фотографію пам'ятника померлому)²³.

У кінці 1917 р. Генеральна Старшина вжила заходів для зміцнення зв'язків робітничих команд з табором, отримавши від німецької влади дозвіл на відвідування деяких з них таборовою театральною трупю. Це було зроблено через розуміння того, що відірваність таборян і «неможливість брати безпосередню участь у духовому житті табору» додатково підточувала їхні душевні та фізичні сили й відбирала у полонених бажання долати складнощі перебування на чужині. Тож 30 грудня 1917 р. 26 членів Драматичного товариства здійснили перший свій виїзд з виставою до робітничих команд (у районі Етенгайма), підготувавши для «раштатців» концерт та виставу «Різдвяна ніч» за мотивами творів М. Гоголя. Завдяки сприянню з боку бургомістра Етенгайма та власника тамтешнього готелю «Lam» таборові артисти отримали й відповідне приміщення, де того ж дня зібралося 250 полонених та 100 німців. Проте кількість була далеко меншою від числа тих, хто волів би потрапити на виставу. Це було видно «з того великого зацікавлення, з яким німецька публіка віднеслася до нашого (таборового. — Авт.) театру»²⁴.

Отже, аналіз матеріалів часопису «Розсвіт», що стосувались життя і повсякдення членів робітничих команд, свідчить про ефективне виконання ним функції комунікатора між табором і розкиданими навколо Раштату робітничими командами. Регулярне ознайомлення з матеріалами видання, що потрапляли до робітничих команд заходами «мужів довір'я», становило важливу частину короткого вечірнього дозвілля полонених, задовольняючи їхню потребу в отриманні новинної інформації.

Редакція «Розсвіту» всіляко сприяла жвавому листуванню з українськими активістами у робітничих командах, намагаючись добрим словом підтримати їхні зусилля з налагодження діяльності заснованих ними національних гуртків й організацій. Інформація про їхні здобутки у царині просвіти регулярно уміщувалась на шпальтах таборової газети, опосередковано спонукаючи інші робітничі команди до інтенсифікації національно-просвітньої роботи. Справа в тім, що новостворені українські організації могли розраховувати на більш-менш регулярне отримання газет і мандрівних бібліотек з Раштату й додаткову комунікацію з «мужами довір'я».

Схильність значної кількості полонених отримувати інформацію про події у Європі та світі зі сторінок таборового часопису мала своїм

¹⁸ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 12 серпня. Ч. 53 (118).

¹⁹ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 12 вересня. Ч. 59 (124); 24 вересня. Ч. 62 (127); 18 жовтня. Ч. 69 (134).

²⁰ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 5 серпня. Ч. 52 (117).

²¹ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 22 жовтня. Ч. 70 (135); 29 жовтня. Ч. 72 (137); 1 листопада. Ч. 73 (138); 19 листопада. Ч. 78 (143).

²² *Розсвіт*. Раштат. 1917. 17 грудня. Ч. 86 (150).

²³ *Розсвіт*. Раштат. 1917. 13 грудня. Ч. 85 (149).

²⁴ *Розсвіт*. Раштат. 1918. 5 січня. Ч. 1 (155).

наслідком демонтаж малоросійських стереотипів у їхній свідомості. Про позитивні зміни у світоглядних уявленнях таборян свідчило й бажання членів робітничих команд жертвувати частку зароблених тяжким трудом коштів на благодійні

потреби. Їхня участь у збиранні коштів унаочнювала той факт, що значна частина полонених українців за дуже короткий часовий проміжок здолала колосальну дистанцію на шляху власного національного освідомлення.

ЛІТЕРАТУРА

- Залізнюк О., Білименко Л., Швець І. Українські таборіві газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (За матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. Київ, 2016. Вип. 44. С. 356–368.
- Кривошеєва Л. М. Діяльність Союзу визволення України з організації таборової преси, 1915–1917 рр. // Українська періодика: історія і сучасність: доп. і повідом. 8-ої Всеукраїнської наук.-теор. конф. (24–26 жовтня 2003 р., м. Львів). Львів, 2003. С. 62–66.
- Крупський І. В. Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрями її діяльності // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25–26 серпня 1995 р. м. Львів). Львів, 1996. С. 341–352.
- Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: у 3-х ч. Ч. І: Українська таборова періодика часів Першої світової війни. Київ, 2000. С. 64–74.
- Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. Київ, 1995. 30 с.
- Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири: матеріали III Міжнародного конгресу українців (26–29 серпня 1996 р., м. Харків). Історія. Харків, 1996. С. 207–210.
- Срібняк І., Голоско С. Видавнича діяльність полонених вояків-українців у таборах Раштат і Вецляр, Німеччина (1915–1918 pp.) // *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra*, 2019. S. 108–112.
- Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. Київ — Ляйпцір, 1919. Т. 1. 429 с.
- Feik M. Zur Geschichte des «Ukrainer- / Russenlagers» in Rastatt // *Heimatbuch des Landkreises Rastatt*, 2013. S. 105–114.
- Katerenuk P. Bericht über die ukrainische Aufklärungsarbeit im Lager Rastatt. Rastatt, 1917. 41 s.

REFERENCES

- Zalizniuk, O., Bilymenko, L. & Shvets, I. (2016). *Ukrainski taborovi hazety Nimechchyny ta Avstro-Uhorshchyny 1915–1918 rokiv: istoriia formuvannia, zmist, tematychna nasychenist* (Za materialamy hazetnykh fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho) [Ukrainian Camp Newspapers of Germany and Austria-Hungary 1915–1918: history of formation, content, thematic saturation (According to the newspaper funds of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki imeni V. I. Vernadskoho*, Kyiv, 44, 356–368 [in Ukrainian].
- Kryvosheieva, L. M. (2003). *Diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy z orhanizatsii taborovoi presy, 1915–1917 rr.* [Activities of the Union for the Liberation of Ukraine for the Organization of the Camp Press, 1915–1917]. *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist: dop. i povidom.* 8-oї Vseukrainskoi nauk.-teor. konf., Lviv, 24–26 zhovtnia 2003 r., Lviv, 62–66 [in Ukrainian].
- Krupsnyi, I. V. (1996). *Stanovlennia ukrainskoi taborovoi presy. Osnovni tematychni napriamy yii diialnosti* [Formation of the Ukrainian Camp Press. The Main Thematic Areas of Its Activity]. *Teoretychni ta orhanizatsiini problemy formuvannia repertuaru ukrainskoi knyhy ta periodyky: Dopovidi ta povidomlennia Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii* (25–26 serpnia, 1995 r.), 341–352 [in Ukrainian].
- Sydorenko, N. M. (2000). *Natsionalno-dukhovne samostverdzhenia: U 3-kh ch.: Ch. I. Ukrainska taborova periodyka chasiv Pershoi svitovoi viiny* [National-Spiritual Self-Affirmation: In 3 parts: Part I. Ukrainian Camp Periodicals from the First World War]. Kyiv, 64–74 [in Ukrainian].
- Sydorenko, O. (1995). *Ukrainska taborova presa chasiv Pershoi svitovoi viiny: Anotovanyi bibliohrafichni pokazhchyk* [Ukrainian Camp Press of the First World War: Annotated bibliographic index]. Kyiv [in Ukrainian].

- Sydorenko, O. (1996). Ukrainska taborova presa chasiv Pershoi svitovoi viiny: natsionalno-politychni oriientyry [Ukrainian Camp Press of the First World War: national and political guidelines]. *Materialy tretioho mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv* (Kharkiv, 26–29 serpnia, 1996 r.). Istoriiia. Kharkiv, 207–210 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. & Holosko, S. (2019). Vydavnycha diialnist polonenykh voiakiv-ukraintsiv u taborakh Rashtat i Vetsliar, Nimechchyna (1915–1918 rr.) [Publishing Activities of Captured Ukrainian Soldiers in the Camps of Rastatt and Wetzlar, Germany (1915–1918)]. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i teraźniejszość*. Monografia zbiorowa, red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 108–112 [in Ukrainian].
- Terletskyi, O. (1919). Istoriiia ukrainskoi hromady v Rashtati 1915–1918. Kyiv-Liaiptsig, t. 1 [in Ukrainian].
- Feik, M. (2013). Zur Geschichte des «Ukrainer- / Russenlagers» in Rastatt *Heimatchbuch des Landkreises Rastatt*, 105–114 [in German].
- Katerenuk, P. (1917). *Bericht über die ukrainische Aufklärungsarbeit im Lager Rastatt*. Rastatt [in German].

Дата надходження статті до редакції: 28.01.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олег Стецишин,
здобувач кафедри новітньої історії
України Львівського національного
університету
імені Івана Франка,
Львів, Україна

Oleh Stetsyshyn,
Applicant at the Department
of Modern History of Ukraine,
Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine

e-mail: olehstecyshyn@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7088-8728>

УДК 94(477+436)"1918/1923":355.216
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.12

Діяльність Збірної станиці Української національної армії у Відні щодо залучення до складу Галицької армії військовослужбовців неукраїнського походження

У статті досліджується маловивчене явище вітчизняної історії новітньої доби — військове найманство на прикладі діяльності Збірної станиці Української національної армії (ЗС УНА). Впродовж 1918–1923 років вона діяла у столиці Австрії Відні й займалася залученням на українську військову службу колишніх військовослужбовців австро-угорської армії неукраїнського походження. Розвідка ґрунтується на критичному вивченні робочої документації ЗС УНА та аналізі інших архівних й опублікованих матеріалів.

Ключові слова: Україна, військове найманство, Галицька армія, ЗУНР, Галичина.

Activities of the Assembly Center of the Ukrainian National Army in Vienna for Recruitment of Non-Ukrainian Soldiers to the Galician Army

The article examines such a little-known phenomenon of national history as foreign military mercenaries, who helped Ukrainians defend their country's independence. This problem is investigated on the example of the Assembly Center of the Ukrainian National Army (Zbirna Stanytsia Ukrainskoi Natsionalnoi armii, in Ukrainian, abbreviated ZS UNA), which in 1918–1923 operated in the Austrian capital Vienna.

At this time, after the end of the First World War and the collapse of Austria-Hungary, the nations of Central and Eastern Europe proclaimed their nation states. The Western Ukrainian People's Republic (Zakhidnoukrainska narodna respublika, in Ukrainian, abbreviated ZUNR), which in November 1918 was proclaimed in the Ukrainian ethnic lands of the former Austro-Hungarian Empire was among them. The young Ukrainian state had many personnel problems during the formation of its armed forces, named the Galician Army.

To solve these problems Assembly Center of the Ukrainian National Army in Vienna was established. Its creators were Ukrainian politicians and soldiers of former Austro-Hungarian army. ZS UNA recruited for the Ukrainian military service non-Ukrainian soldiers and also transported at home Ukrainian soldiers, who after the end of First World War remained in Austria and other European countries. The research is based on a critical study of the working documentation of the Assembly Center of the Ukrainian National Army, other documents of the Western Ukrainian People's Republic and the Galician Army, including published in newspapers of that period and in numerous memoirs of veterans of the Ukrainian revolution. Many of these documents have not been used in scientific practice yet.

Key words: Ukraine, military mercenary, Galician army, Western Ukrainian People's Republic, Galicia.

Українські визвольні змагання першої половини ХХ ст. викликають гордість за мужність та героїзм їхніх учасників, незважаючи на те, що їм не вдалося реалізувати свою мрію про створення власної держави. У цій звитяжній боротьбі українці часто співпрацювали з представниками інших національностей. Яскравим прикладом такого союзнництва є їхні спільні дії в лавах Галицької армії 1918–1920 рр.

Становлення та комплектування збройних сил Західноукраїнської Народної Республіки висвітлено у розвідках багатьох українських (діаспорних і сучасних) та іноземних дослідників. Варто відзначити дослідження О. Кузьми, Л. Шанковського, Д. Микитюка, М. Литвина, К. Науменка, П. Ткачука, О. Павлишина, О. Дедика, М. Кратофіля та ін. Утім, тема залучення на українську військову службу військовослужбовців неукраїнського походження (або, як їх ще називали у своїх спогадах учасники тих подій, — «чужинців») опрацьована ще недостатньо.

Метою статті є висвітлення діяльності Збірної станиці Української національної армії (ЗС УНА) у Відні (1918–1923) як однієї з ключових мобілізаційних і рекрутингових українських установ за кордоном.

Джерелом інформації про діяльність ЗС УНА здебільшого є колекції документів про діяльність урядів й армій УНР і ЗУНР, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІАУ в м. Львові, фонд 581).

Проголошення 1 листопада 1918 р. на території Західної України (у Галичині, Буковині й Закарпатті) Української держави поставило українців поряд з іншими націями Європи, які після розвалу Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій скористалися своїм правом на самостійне існування. Водночас постало питання захисту держави, адже на ці землі претендували сусідні країни.

Початок українсько-польського збройного протистояння за Львів і Галичину восени 1918 р. П. Магочі пояснив тим, що місцеві поляки приймали західноукраїнські землі як частину своїх національних володінь і були не готові відмовитися від своїх претензій на тих самих українців, над якими вони політично панували навіть за часів держави Габсбургів (Magocsi P., 2002, р. 27). До того ж самі українці, проголосивши власну державність, опинилися не в таборі країн-переможців Першої світової війни, а в таборі тих, хто цю війну програв, тобто Австрії та Німеччини. Натомість їхні головні суперники — поляки — користувалися підтримкою переможців — країн Антанти (Hruscak J., 2000, р. 140).

З огляду на всі ці обставини практично відразу питання захисту своєї державності постало

для західних українців дуже актуальним. Почалося формування збройних сил ЗУНР — Галицької армії (ГА). Найважливішою перепоною для її створення стала нестача військових кадрів, насамперед офіцерського корпусу. Причин цьому було декілька. Одна з них — навчання у тогочасних військових вишах було занадто вартісним для здебільшого не дуже заможних галицьких і буковинських українців. На відміну від, скажімо, поляків, в українців практично не було такої верстви, як шляхта, для якої військова служба була б почесним заняттям. Натомість ті нечисленні особи шляхетського походження, які визнавали себе українцями, зазвичай були не надто багатими і не могли дозволити собі доволі вартісне навчання сина в офіцерській школі чи у військовій академії. І це, зокрема, відбилося в кількості українських і польських курсантів Терезіанської військової академії в м. Вінер-Нойштадт, однієї з найвідоміших в Австро-Угорщині. Так із 438 курсантів, які у 1912–1913 рр. навчалися в цьому виші, 33 представляли Галичину і Буковину. Водночас всього один курсант (0,2 % від загального числа) назвав українську рідною мовою. Тоді як польськомовних курсантів було 16 (3,7 %), чехів і словаків — 28 (6,4 %), а південних слов'ян (хорватів, сербів і словенців) — 35 (8 %). Отже, українське національне представництво в курсантському середовищі академії в Вінер-Нойштадт було найменшим (Deak I., 1990, р. 92–93).

Свою негативну роль у хронічній нестачі офіцерських кадрів відігравав і той факт, що серед української інтелігенції дуже поширеними були антимилітаристські настрої. Відомий факт, коли навіть беззаперечний тогочасний авторитет галичан митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький, виступивши перед священнослужителями зі словами про потребу української нації мати власну військову еліту, почув від священників заперечення: військова справа — не для українців, а «для графів і князів» (Ярославин С., 1956. С. 126).

Зрештою й зарплатня австро-угорських офіцерів була не настільки високою, щоб заради неї виходець з української священницької чи вчительської родини готовий був поневірятися на чужині. Приміром, у 1899–1900 рр. офіцер австро-угорської армії отримував у середньому на 25 % менше, ніж пересічний цивільний чиновник. Що, очевидно, ще більше посилювало згадані вище антивійськові настрої українського суспільства (Deak I., 1990, р. 121).

Як наслідок, за даними літописця Листопадового повстання О. Кузьми, станом на 21 листопада 1918 р. у лавах збройних сил ЗУНР служили 4517 стрільців (солдатів) та всього 161 старшина, тобто один офіцер на 28 вояків. Для порівняння: у польському війську приблизно у той самий час було 572 офіцери та 4746 стрільців,

або один офіцер на 8 солдатів (Кузьма О., 1931. С. 394).

Нестачу офіцерських кадрів влада молодій Республіці почала заповнювати за рахунок представників інших націй, насамперед німців, австрійців, чехів, євреїв та ін., які, згідно з чинним законодавством ЗУНР, не були зобов'язані захищати її незалежність. Адже, як визначав один із перших документів парламенту Західноукраїнської Народної Республіки — Української національної ради (УНРади), такий обов'язок був лише в українців. У зверненні до українського народу від 1 листопада 1918 р. цей законодавчий орган влади зазначав, що захищати молоду державу повинні всі військовослужбовці «української народности», а також «все здібне до зброї українське населення», яке на місцях мало створювали бойові підрозділи. Таким чином громадяни Української держави інших національностей були звільнені від обов'язку захищати державу українського народу¹.

Центральною установою з набору неукраїнських військових спеціалістів для потреб Збройних сил ЗУНР стала Збірна станиця Української національної армії (ЗС УНА). Вона була створена у Відні 1 листопада на спільному засіданні Української фракції парламенту Австро-Угорщини та українських офіцерів, які на той час перебували в столиці імперії. Головним її завданням було визначено збір, матеріальна підтримка та переправлення на батьківщину українських вояків колишньої австро-угорської армії, що після завершення світової війни і фактичного розпаду Дунайської імперії були залишені владою напризволяще. Окрему категорію складали українські солдати, які під час бойових дій потрапили в полон до італійців, сербів чи албанців і після звільнення також не мали змоги самостійно потрапити додому.

На зібранні також було ухвалено надіслати військових представників з числа офіцерів-українців на всі австро-угорські збірні пункти, щоб виокремлювати з загального потоку солдатів військовослужбовців української національності та скеровувати їх спочатку до Збірної станиці УНА у Відні, а вже звідти — в Галичину, на допомогу воюючій батьківщині. Українських солдатів також розшукували серед натовпу на всіх віденських залізничних вокзалах. Крім того, було ухвалено вислати уповноваженого до керівництва Військової академії в Вінер-Нойштадті з тим, аби знайти з-поміж курсантів українців.

Таким чином лише за грудень 1918 — січень 1919 рр. станиця відправила до Галичини близько 32 тисяч українських солдатів і офіцерів².

¹ Україна. Жовква. 5 листопада 1918. Ч. 1. С. 1.

² Вісті комбатанта. 1963. Ч. 2. С. 62; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі —

Та паралельно з цим Збірна станиця Української національної армії почала опікуватися й найманцями на українську військову службу іноземців. У вербуванні колишніх австрійських офіцерів українській стороні допомагав і той факт, що вже у перших числах листопада 1918 р. українське військове представництво винайняло офіс безпосередньо в приміщенні міністерства оборони імперії³.

Рекрутування найманців відбувалося за всіма правилами. Іноземний офіцер, що бажав стати під синьо-жовті знамена, подавав на ім'я керівника Збірної станиці УНА або військового делегата Західноукраїнської Народної Республіки заяву, у якій розповідав свою біографію, військове минуле й зобов'язувався чесно та сумлінно служити Україні. Кандидат також зауважував, що усвідомлює усю небезпеку та ризик, які на нього чекають під час військової служби, і що він свідомо на них погоджується. До заяви кандидат у найманці додавав також власноруч заповнено анкету з основними біографічними даними.

Натомість працедавець (тобто українська сторона) брав на себе низку соціальних зобов'язань. Кожен доброволець після зарахування його у штат Збірної станиці (тодішньою галицькою термінологією це називалося «прийняття у стан») переходив на її повне матеріальне, харчове й медичне утримання. Йому оплачували як проживання у Відні та очікування транспорту в Україну, так і безпосередню службу в ГА, а також витрати на щорічну відпустку й лікування. Крім того, збереглися свідчення про те, що у складі Збірної станиці існували навіть спеціальні мовні курси, на яких іноземні воєнспеці отримували базові знання з української мови. Утім, аби уникнути обвинувачень польської сторони у вербуванні таких ненависних країнам Антанти австрійців, колишнім офіцерам цісарсько-королівської армії, які не були вихідцями з Галичини або Буковини, нерідко пропонувалося переїхати на постійне місце проживання в нову українську державу і вже на правах її громадянина робити внесок у розбудову її війська. «Я готовий віддати своє життя і свої знання служінню моїй новій вдячній батьківщині», — писав на адресу Посольства Західної області УНР один із австрійців, який бажав стати українцем⁴.

Віденська преса на початку листопада 1918 р. навіть твердила, що законодавчий орган

ЦДІАЛ України). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 205. Списки військовослужбовців української армії у Відні та офіцерів-добровольців колишньої австрійської армії. Арк. 1–27.

³ Neue Freie Presse. 5 November 1918. № 19468. S. 6.

⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 205. Списки військовослужбовців української армії у Відні та офіцерів-добровольців колишньої австрійської армії. Арк. 21, 23; Стецишин Олег. Українські ландскнехти. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/82650>

ЗУНР — Українська Національна Рада (УНРада) зверталася до відомого австрійського генерала Бом-Єрмоллі (командуючого однією з австрійських армій, дислокованих на території України) з пропозицією очолити новостворене Галицьке військо⁵. Щоправда, підтвердження цього факту українськими джерелами немає.

Гроші іноземним воєнспецам за бажанням останніх платили або готівкою в Україні, або ж переводили на їхні особисті рахунки в австрійських банках. Причому, щоб убезпечити іноземців в Україні від можливих крадіжок їхніх коштів або грабунків, українська сторона пропонувала їм здати «великі суми грошей» на депозит у касу Державного секретаріату військових справ⁶.

Займався укомплектуванням Збройних сил молоді Західноукраїнської держави і її урядової структури зокрема Персональний відділ вже згадуваного Держсекретаріату військових справ, очолюваний сотником В. Панчаком. За ініціативою керівника ДСВС Дмитра Вітовського від 15 грудня 1918 р. усі старшини, підстаршини і стрільці, які вирішили стати на захист ЗУНР, підвищувалися на одну ступінь у своєму військовому званні (Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А., 1998. С. 52). Крім того, усім їм зберігалася зарплатня, яку вони отримували в австрійській армії, а також чималі грошові «додатки» — бойовий, харчовий, «квартировий» (квартирний) та кошти на утримання ординарця («чури»).

Варто відзначити, що загалом система заробітної платні офіцерів у Галицькій армії зразка 1918–1920 рр., як на той час, була доволі прогресивною і дуже схожою на почасово-преміальну форму оплати праці, що нині, у XXI ст., активно застосовується у провідних компаніях світу. Її особливість — працівник отримує не фіксовану, незалежну від результатів його роботи зарплатню, а сукупність різних виплат, розмір яких нараховується за спеціальною тарифною сіткою.

Збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки створювалися за зразком провідних військ того часу, тож їхня структура й законодавча база були такі самі, як і в арміях інших країн. Зокрема, це стосувалося і системи й розміру грошових виплат військовослужбовцям. Так, згідно з рішенням УНРади від 13 листопада 1918 р. та постановою ДСВС від 5 грудня того ж року, розмір зарплати кожного офіцера напряму залежав від численних доплат, які він, з огляду на ефективність своєї служби, міг або отримати, або ж ні.

Основним додатковим джерелом прибутку старшини (окрім фіксованих — окладу та грошей

на квартиру, ординарця і харчі) був так званий «додаток для боєвика», або «польовий додаток» (з нім. «Feldzulage»), право на який мав лише фронтовий офіцер. («Додаток боєвий прислугує виключно формаціям оперуючим у сфері неприятельського вогня (крім румунського фронту)»)⁷.

Залежно від рангу, звання і стажу офіцера бойовий додаток міг складати мало не 40 відсотків усієї його зарплатні. Якщо ж старшина намагався пересидіти в запллі (тилу) чи виїхати за кордон, то розмір додатку зменшувався вдсятеро. Таким чином командування Галицької армії стимулювало своїх підлеглих ефективніше виконувати власні обов'язки.

Відповідно до вже згадуваного рішення УНР та постанови ДСВС, з перших днів української революції пересічний четар отримував щомісячно 250 корон, 6 корон щоденно бойового додатку, 50 корон щомісяця на ординарця, а також від 40 до 120 корон на винайм квартири та 500 корон один раз на півріччя для купівлі уніформи. У той самий час полковник Галицької армії отримував від уряду «гажу» 560 кор., 20 кор. — «польового додатку», 750 кор. — на однострій і 160–420 кор. — «квартирових».

Нині це може здатися дивним, але під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. гроші на проживання одержували навіть... полонені. Таку можливість, зокрема, передбачав договір, підписаний 1 лютого 1919 р. повноважними представниками Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки та делегатами Правлячої комісії Польщі. Згідно з цим документом, полонені обох армій повинні були отримувати щомісяця, відповідно до звань і посад, від 30 (мужва) до 800 (штабні старшини) корон. Причому якщо рядові солдати-полонені переходили на повне забезпечення переможців, то полонені офіцери мали «удержуватися самі»⁸.

У подальшому, зважаючи на інфляцію та ріст цін, розміри виплат кілька разів збільшувалися. Скажімо, у жовтні 1919 р. сотник 8-ї Самбірської бригади Людвик Шмідт отримав 400 австрійських корон місячної зарплатні; 60 корон щоденно «додатку для боєвиків» (тобто 1860 кор. на місяць); 250 корон на місяць на винайм помешкання 1-го класу; 75 корон щоденно на харчування (2325 кор. на місяць); 50 корон на чуру. Тобто всього 4885 корон, з яких переважну більшість суми складали гроші на купівлю харчів і «фронта» надбавка. Крім цього, офіцер одержав ще безкоштовно «папіроски англійські» та 700 корон на купівлю нового однострою. Водночас інший

⁵ *Monitor Polski*. 9 listopada 1918. № 199. S. 4.

⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 146. Накази та оперативні звіти начальної інтендатури Галицької армії при КЕА (Команді етапу армії) та окружних командувань в Коломиї, Самборі та Чорткові. Арк. 75.

⁷ Денний наказ, 5/4 1919, ч. 95, Коломия. Листівка.

⁸ *Вістник Державного Секретаріату Військових Справ*. Тернопіль. 14 грудня 1918 року. Ч. 2 ; *Стрілець*. 19 лютого 1919 року. Ч. 8. С. 2.

сотник УГА Готліб Мотт, який у той період перебував вже за кілька тисяч кілометрів від театру воєнних дій — у Відні, отримав замість «бойового» так званий «поготівний» додаток у розмірі всього п'яти корон на день та харчувався у їдальні ЗС УНА.

Оплачували офіцерам і поїздки за кордон. Того ж місяця під час своєї відпустки в Австрії начальник Генштабу Галицької армії полковник Г. Ціріц отримав 4065 корон, а отамани Р. Вурмбрантд (Генштаб) та А. Ерле (НКГА) — відповідно 2090 і 1098 кор. Крім того, на дорогу в Україну їм ще додатково видали по 1000–1500 корон кожному⁹.

Для кращого розуміння того, що вартували тоді такі кошти, варто навести деякі статистичні дані. У квітні 1919-го один буханець хліба у Відні коштував 1 корону 34 сантими, філіжанка кави — 10 сантимів, а кілограм шинки — 40 корон¹⁰.

Якщо ж офіцер переїжджав у Галичину, то у травні 1919 р. в армійських продуктових складах він міг придбати продукти і товари за такими цінами: 500-грамову хлібину за 2,4 корони, один кілограм картоплі — 0,7 кор., один літр молока — 1 кор., одну порцію кави — 0,3 кор., сало — за 32–35 корони за 1 кг, краківську ковбасу — 20 кор. за 1 кг, повидло — 12 кор. за 1 кг. Всього у переліку було три десятки найменувань продуктів та предметів широкого вжитку вартістю від 30 сотиків до 70 корон¹¹.

А ось скільки на території, контрольованій військом Західноукраїнської Народної Республіки, коштували інші необхідні для вояків речі: одна пара білизни — 50 корон, пара чобіт — 300, 1 кг мила — 50, одне «убрання мужеське» — 250 корон. Якщо ж хтось із офіцерів хотів порозкошувати, то один кілограм «правдивої» кави йому обходився в 50 австрійських корон, пів літра горілки — 35, а «годована курка» — 20. 250–300 корон у приватних магазинах коштували наручні швейцарські годинники марок “Zenith”, “Seeland” чи “Omega”¹².

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 189. Відомості, заяви, списки і квитанції про виплату грошей і надання матеріальної допомоги військовослужбовцям та членам їх родин. Т. 1. Арк. 4, 15, 37; ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 199. Книга обліку видачі платні військовослужбовцям української армії у Відні. Арк. 19, 26–29.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 201. Відомості, заяви та квитанції на виплату грошей військовослужбовцям Української народної армії у Відні та членам їх родин. Т. 1. Арк. 7.

¹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 146. Накази та оперативні звіти начальної інтендатури Галицької армії при Команді етапу армії та окружних командувань в Коломиї, Самборі та Чорткові. Арк. 42.

¹² Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 257. Оп. 1. Спр. 166. Листування президії Державного секретаріату ЗУНР з ДСВС та Головним командуванням армії Галичини з військових питань. Арк. 2, 4–5.

У грудня 1919 р. — січні 1920 р. на Поділлі й у Таврії позбавлені належної лікарської опіки та уражені тифом вояки УГА змушені були платити доглядачеві хворих 1000 крб. За тодішнім курсом Кам'янецької (Кам'янець-Подільський на той час був столицею УНР) біржі це складало 120 корон. У той же час літр молока коштував 50 крб (6–7 корон), стільки ж вартував і пуд вугілля¹³. Тобто, маючи на руках по кілька тисяч корон, навіть за повної розрухи, голоду та епідемій іноземні офіцери могли забезпечити собі більш-менш пристойне існування. Щоправда, за умов регулярної виплати зарплатні.

Офіцери мали також щорічну оплачувану відпустку тривалістю 14 днів, за фактом хвороби їм видавалися лікарняні терміном до трьох місяців. Також передбачалася матеріальна допомога їхнім сім'ям. Так, у липні 1919 р. «родинні побори» у Збірний станиці отримувало 58 сімей військовослужбовців, у вересні того ж року — 48, у листопаді — 55. Серед них — члени сімей як керманичів армії (Курмановича, Микитки, Ціріца, Вольфа), так і пересічних офіцерів і підстаршин української та неукраїнської національностей.

На випадок смерті військовослужбовця його дружині гарантувалася щомісячна виплата 60 % зарплатні чоловіка, плюс ще десять відсотків на кожну дитину загиблого. Так, скажімо, вдови загиблих генералів УГА Микитки і Ціріца отримували матеріальну підтримку в Збірний станиці ще навіть 1922 р. — через два роки після загибелі своїх чоловіків¹⁴.

Такі соціальні гарантії у непростий післявоєнний час стали ще однією причиною для колишніх офіцерів австрійського війська вступати в Галицьку армію.

Слід водночас зазначити, що, навіть відчуваючи гостру нестачу командних кадрів, українська сторона доволі скрупульозно ставилася до добору військових найманців. Збереглося кілька офіцерських анкет і заяв про бажання вступити в Галицьку армію, на яких, проте, стоїть резолюція «Прохаючий не може бути прийнятий»¹⁵. Перевіряли й тих іноземців, які вже пройшли попередній відбір і таки стали українськими офіцерами. Так, 23 липня 1919 р. українською сто-

¹³ Громадська думка. 4 лютого 1920. Ч. 29. С. 2.

¹⁴ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. Станіславів. 31 січня 1919. Ч. 5; ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 194. Інструкція, наказ та листування про надання матеріальної та медичної допомоги військовополоненим, їх родинам та військовослужбовцям української армії у Відні. Арк. 2; ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 203. Відомості, заяви та квитанції на виплату грошей військовослужбовцям Української народної армії у Відні та членам їх родин. Т. IV. Арк. 97–98, 110–112, 263.

¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 205. Списки військовослужбовців української армії у Відні та офіцерів-добровольців колишньої австрійської армії. Арк. 21–25.

роною було розірвано контракт про наймання на військову службу з уродженцем м. Стрий Леопольдом Доллечеком. Подаючи у липні того року заяву про бажання служити в українській армії, він у своїй анкеті повідомив, що має звання капітана артилерії, служив на італійському фронті й пройшов кар'єрний шлях від командира батареї до артилерійського референта штабу 2-ї армії Ізонцо. Під час ретельнішої перевірки його документів та після отримання з військового міністерства Австрії необхідних довідок було встановлено, що капітан подав про себе неправдиві дані, сфальсифікувавши свої документи. Внаслідок цього напередодні наступу об'єднаних армій УНР і ЗУНР на Київ від послуг офіцера Доллечека вирішено було відмовитися¹⁶.

За період з листопада 1918 р. і до кінця 1919 р. віденська Збірна станиця УНА відправила в Галицьку армію щонайменше дві сотні іноземних «солдатів удачі». Ще приблизно стільки ж австрійців, чехів, угорців та представників інших націй Європи зголосилося захищати Західноукраїнську Народну Республіку безпосередньо в Галичині. Водночас на території ЗУНР до її збройних сил вступили й майже три сотні військовослужбовців єврейської, російської та інших національностей. У «Списку офіцерів, які добровільно вступають до У.Н.А.», є прізвища 89 (а реально — 87) офіцерів австро-угорської армії, які упродовж листопада 1918 — червня 1919 рр. завербувалися на службу в Галицьке військо та відбули транспортом в Україну. Серед них були й старшини, які потім уславилися: В. Любковіч, Р. Ярій, Е. Бранднер, Ф. Льонер та ін.

Міграція за маршрутом «Захід — Україна — Захід» загалом була звичним явищем для найманців. На відміну від більшості старшин-українців, не кажучи вже про пересічних солдатів, австрійські офіцери мали змогу їздити в Європу у відпустку та на лікування. Деякі з них, прибувши в ГА, незабаром розривали контракти з українською стороною і поверталися на Захід. Ще частина старшин невдовзі після прибуття в Галичину повернулася на батьківщину або ж під приводом хвороби, або у складі окремих військових частин Галицької армії.

Починаючи з другої половини 1919 р. функції віденської Збірної станиці Української національної армії з надання притулку українським військовополоненим, вербування на службу іноземців та наступного переправлення їх у розташування Галицької армії почали змінюватися. Потік полонених Першої світової війни поступово змілів, натомість Станиця почала масово

приймати утікачів з польського, більшовицького та денікінського полону. Вистачало з-поміж них і неукраїнських військовослужбовців збройних сил ЗУНР. Перші полонені з галицького театру бойових дій почали прибувати до Відня вже на початку 1919 р., однак це були ще поодинокі випадки. Та вже влітку кількість іноземних воєнспеців, які з різних причин залишили службу в Галицькій армії і з'явилися у «стані ЗС УНА», переважала за кілька десятків. Більшість з цих втікачів відправили до військового табору у м. Німецьке Яблонне (Дойче-Габль), де вони продовжили свою українську військову службу.

З початком 1920 р. Збірна станиця практично припинила відсилати вояків в Україну, перекваліфікувавшись на приймання біженців. Серед них було й кілька десятків учорашніх найманців. Усі вони проходили співбесіду в так званій Оправдуючій комісії УГА, де пояснювали обставини свого потрапляння в неволю до ворога. Зазвичай аргументи усіх екс'язнів визнавалися такими, що заслуговують на довіру. А дехто з учорашніх підозрюваних, як-от отаман Ф. Лянґ і сотник Е. Геніг, пройшовши «чистку» у червні 1920-го, вже через місяць самі, як члени Оправдуючої комісії, заслуховували інших експолонених. При цьому значна частина цих вояків поверталася з полону в дуже поганому матеріальному становищі, втративши під час українських війн і перебування за колючим дротом усе своє майно. Чимало з цих утікачів потрапляло до Відня транзитом через Берлін, де марно намагалися отримати допомогу в диппредставництві Української Народної Республіки, яка тоді вважала Польщу своїм союзником.

У цей час кореспондент газети «Свобода» повідомляв зі столиці Німеччини: «На берлінському бруку являються мало не кожної днини якісь обдерті, обношені, змізеровані і збідовані люди, на яких з жалем зглядаються Німці. Це українські вояки, що билися за самостійну Україну..., дістались під панованне Поляків, котрі везли їх до своїх славнозвісних таборів. Вони втікли по дорозі і прийшли в голоді та холоді до Берліну, сподіючися, що їм pomoже українська військово-санітарна Місія. Та на їх жаль, двері Місії зачинені, а посольство (УНР. — Авт.) не може дати помочі “людям, що втікли з табору заприязненої держави”»¹⁷.

Тож непоодинокими були випадки, коли, повернувшись на батьківщину, офіцери-іноземці виставляли українській стороні вимоги видати їм грошову компенсацію за втрачені здоров'я та майно. Як-от, у скарзі Посольства УНР у Відні командира кулеметної роти 1-го батальйону 2-ї бригади УГА сотника Альфонса Комори від 25 липня 1920 р. зазначалося, що, потрапивши

¹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 193. Справа по обвинуваченню військовослужбовців у невиконанні наказів командування, підробці службових документів, критичі командування та ін. Арк. 1–2, 22, 29–30.

¹⁷ *Свобода*. 28 січня 1932. Ч. 252. С. 2.

1 квітня 1920-го у полон до поляків, він втратив усе, що мав: дві валізи, рюкзак, бінокль, пістолет, одну блузу, одні брюки, одну пару польового взуття, ковдру, комплект туалетного приладдя, п'ять комплектів для літнього прання, два — для зимового, пару капців. Усе втрачене сотник Комора оцінив у 18 000 корон. Плюс йому заборгували капітанську зарплатню майже за три місяці, а це ще 4164 рублі (або 1666 корон).

Ще більш промовисто своє становище схарактеризував останній командир Коломийської бригади Карл Квапіль. 8 липня 1920 р. він написав українському послу у Відні листа, в якому повідомляв: «Поляки в мене забрали усе. Єст без найменших средств — маю одну пару біла та складові частини убрання в дуже лихим стані»¹⁸.

Проте не всі офіцери вимагали від української сторони лише повернути їм дійсно втрачені кошти та особисті речі. Претензії деяких офіцерів сягали значно далше. Приміром, надто широке тлумачення умов виконання контракту продемонстрував ЗУНР сотник Едвард Геніг. 2 вересня 1920 р. він надіслав листа диктатору ЗУНР Євгену Петрушевичу, у якому скаржився на те, що під час виконання ним військової служби на території України і наступного полону він втратив майна на загальну суму у 85 200 корон. При цьому офіцер-кіннотник висловив сподівання, що цю втрату йому буде гідно компенсовано. Проте такої величезної суми йому не виплатили, обмежившись лише невеликим грошовим відшкодуванням¹⁹.

Та були й протилежні випадки. Галицький колоніст Карл Шльоссер, потрапивши у травні 1919 р. разом з Гірською бригадою УГА в Чехословаччину, проявив себе людиною честі й українським патріотом. На відміну від багатьох інших «німців», він не скористався нагодою змінити війну на мир, залишив Чехословаччину і через Румунію повернувся в розташування Галицької армії. Невдовзі Шльоссер очолив новостворену 11-ту бригаду УГА і був разом із нею до кінця бойових дій (Стецишин О. Л., 2012. С. 89).

Якщо проаналізувати національний склад офіцерів-«чужинців», біографії яких зібрані в книзі «Ландскнехти Галицької армії», то їх можна поділити на кілька груп: етнічні австрійці (щонайменше 67), судетські німці (мінімум 60), галицькі німці (мінімально 62) і буковинські німці (мінімум 36). Окрім австрійців і німців-колоністів в УГА також воювало щонайменше 18 офіцерів-чехів, восьмеро італійців, семеро поляків, п'ятеро угорців, чотири хорвати, три румуни, а також бельгійець, канадець, серб і «сербохорват».

Досить чисельними були старшини-євреї — щонайменше 217, здебільшого із Західної України. Служили в УГА і до сотні умовних «росіян», тобто ексофіцерів Російської імператорської армії неукраїнського походження. Походження ще майже семи десятків старшин через нестачу інформації встановити поки що не вдається (Там само. С. 314–438).

Цікаво, що багатонаціональний характер офіцерського корпусу Галицької армії українська влада використовувала в пропагандистських цілях. Як-от, 9 серпня 1919 р. голова Ради Міністрів УНР Борис Мартос і міністр з єврейських справ Пінхас Красний випустили спільне звернення до «єврейських мешканців і робітників» України. У ньому, закликаючи євреїв співпрацювати з українською владою, відзначали спільний похід проти більшовизму обох армій — «Республіканської» (тобто Дієвої армії УНР) і Галицької, особливо зазначаючи, що у складі останньої за українську справу воює «значна кількість єврейських солдатів та офіцерів» (Hunczak T., 2008. С. 96).

Служили в ГА й поляки. Один із офіцерських списків Начальної команди Галицької армії (Спис старшин-чужинців) подає прізвища таких галицьких офіцерів польської національності: четарів Кварти, Прибуга, Островського та Моснякевича, поручника Чепіти, сотника Гаргулінського і цивільного лікаря Маркевича. Більшість з цих поляків вступила до галицького війська вже у перші дні незалежності ЗУНР, коли Галицька армія воювала з польським військом²⁰. А поручник УСС Григорій Трух згодом пригадував п'ятьох поляків — учасників Листопадового повстання, які разом із українськими солдатами брали участь у проголошенні Української держави у Львові (Гуцуляк М., 1993. С. 90).

Підсумовуючи, можна ствердити, що владі ЗУНР і командуванню Галицької армії вдалося суттєво послабити (хоч і не вирішити остаточно) проблему нестачі офіцерських кадрів. Цьому посприяли як активне підвищення у званні найбільш фахових і бойових українських вояків із підстаршинськими званнями, так і залученням до свого складу офіцерів неукраїнського походження, насамперед зі складу колишніх австро-угорської та російської імператорської армій. Станом на кінець 1919 р. через Галицьку армію пройшло (тобто служило в ній постійно чи протягом певного часу) близько шести тисяч офіцерів, з яких приблизно кожен 8–9-ий був неукраїнцем за національністю. Власне, ці «чужинські» військовослужбовці відчутно зміцнили збройні сили ЗУНР (ЗО УНР) і залишили гідний слід в історії визвольних змагань.

¹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 121–123, 125.

¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 175–177, 184.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 2188. Оп. 2. Спр. 79. Іменні списки особового складу. Арк. 188–196.

ЛІТЕРАТУРА

- Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. Київ, 1993. 408 с.
- Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931. 448 с.
- Стецишин О. Л. Ландскнехти Галицької армії. Львів, 2012. 472 с.
- Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. Коломия, 1998. 118 с.
- Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918–1923 роках. Філадельфія, 1956. 184 с.
- Deák I. Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918. New York and Oxford, 1990. 273 p.
- Hrycak J. Historia Ukrainy, 1772–1999 : narodziny nowoczesnego narodu. Lublin, 2000. 359 s.
- Hunczak T. Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal. New York—Toronto, 2008. 128 p.
- Magocsi P. The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont. Toronto, 2002. 214 p.

REFERENCES

- Deák, I. (1990). Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918. New York and Oxford [in English].
- Hrycak, J. (2000). Historia Ukrainy, 1772–1999: narodziny nowoczesnego narodu. Lublin [in Polish].
- Hunczak, T. (2008). Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal. New York—Toronto [in English].
- Hutsuliak, M. (1993). Pershyi lystopad 1918 roku na zakhidnykh zemliakh Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
- Yaroslavyn, S. (1956). Vyzvolna borotba na Zakhidno-Ukrainskykh Zemliakh 1918–1923 rokakh. Philadelphia [in Ukrainian].
- Kuzma, O. (1931). Lystopadovi dni 1918 r. Lviv [in Ukrainian].
- Magocsi, P. (2002). The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont. Toronto [in English].
- Stetsyshyn, O. L. (2012). Landsknekhty Halytskoi armii. Lviv: Chasopys [in Ukrainian].
- Tyshchuk, B. I. & Vivcharenko, O. A. (1998). Zakhidnoukrainska Narodna Respublika 1918–1923 rr. Kolomyia [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 05.02.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Андрій Міхеєв,
аспірант кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Andrii Mikheiev,
Postgraduate Student,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: a.mikheiev.asp@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5445-3169>

УДК Л 94(477)"1917/1920"
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.13

Образ України у Великій Британії впродовж 1919–1920 рр.

У статті розглянуто еволюцію образу України в інтелектуальному дискурсі Британської імперії після закінчення Першої світової війни впродовж 1919–1920 рр. Досліджено спроби Директорії УНР налагодити контакти з британськими дипломатами: ідеї про т. зв. «Хартленд» і місце України в ньому видатного британського географа та геополітика Гелфорда Макіндера; міркування про політику Великої Британії в Східній Європі військового міністра Вінстона Черчилля; позиція британського прем'єр-міністра Девіда Ллойд-Джорджа. Такий комплексний погляд дасть змогу краще зрозуміти британську візію регіону Центрально-Східної Європи в цілому й України зокрема.

Ключові слова: Велика Британія, образ України, А. Марголін, Г. Макіндер, В. Черчилль, Д. Ллойд-Джордж.

The Image of Ukraine in Great Britain during 1919–1920s

The article examines the evolution of the image of Ukraine in the intellectual discourse of the British Empire immediately after the First World War, i.e., during 1919–1920s. This period was marked, on the one hand, by the continuation of the national liberation struggle within Ukraine and, on the other hand, by discussions on the post-war arrangement of Europe and the world at the Paris Peace Conference. Great Britain, as one of the victors in the war, as well as one of the most powerful states at the time, took an active part in these discussions, and the future of Ukrainian lands significantly depended on its position. Therefore, it seems interesting to trace the image of Ukraine that has developed among British intellectuals and politicians at this time, because it also made impact on the attitude of British diplomats to the Ukrainian question at the Paris Peace Conference. To achieve that goal, the article will analyze the attempts of the UPR Directory to establish contacts with British diplomats, the works of the famous British geographer and geopolitician Gelford Mackinder, the views of a prominent British statesman of the 20th century, and during 1919–1920s the Minister of War Winston Churchill, a booklet on Ukraine, issued by the Foreign Office in 1920, as well as the position of the then first man in the UK, British Prime Minister David Lloyd-George. Such a comprehensive view will provide a better understanding of the British vision of the Central and Eastern Europe region in general, and Ukraine in particular, in the context of that time.

Key words: Great Britain, image of Ukraine, A. Margolin, G. Mackinder, W. Churchill, D. Lloyd-George.

Зовнішньополітична підтримка була й залишається необхідним складником успішного здобуття та збереження української державності, тому видається важливим простежити еволюцію образу України в інтелектуальному дискурсі однієї з наймогутніших країн світу, а саме Великої Британії, після закінчення Першої світової війни, впродовж 1919–1920 рр.

Війна, що спалахнула в серпні 1914 р., сприяла активізації інтересу британських інтелектуалів до регіону Центрально-Східної Європи. Однак доки

тривали бойові дії, цей інтерес був суто теоретичним, адже ніхто не міг точно визначити переможця і зміни, що принесе з собою закінчення війни. Та наприкінці 1918 р. питання про переможців зникло, й у британських інтелектуалів з'явилася термінова практична потреба добре розбиратися в історії, політиці, культурі та етнічному складі різних регіонів світу, аби забезпечити стабільний післявоєнний уклад і сприяти забезпеченню геостратегічних інтересів держав-переможців. До того ж завершення Першої світової війни обернулося чималими змінами на політичній карті світу: старі

імперії стрімко розпадалися, спалахували громадянські війни, з'являлися нові незалежні держави, деякі народи відчайдушно боролися за незалежність. Це був час швидких та карколомних змін, а для інтелектуалів могутніх країн — відкриття нових земель і територій, про які вони, можливо, ніколи до того не чули. Особливо активно цей процес йшов у Великій Британії — найбільшій колоніальній імперії світу того часу й країні з давніми університетськими традиціями. Провідні інтелектуали цієї держави почали відкривати для себе народи, які до того їх абсолютно не цікавили. Одним із них був український.

Слід зазначити, що в історіографії вже здійснювалися спроби простежити образ України в англomовному дискурсі протягом зазначеного періоду часу. Серед вітчизняних дослідників варто виділити напрацювання Олександра Середи (Середи О., 1999. С. 39–48), Павла Гая-Нижника (Гая-Нижник П., 2017. С. 32–43), чимало цікавих та інформативних статей про українську справу у Великій Британії присвятив Роман Сирота (Сирота Р., 2003. С. 293–307). З британських дослідників найбільш повно до висвітлення цієї теми підійшов Девід Сондерс (Saunders D., 1988, р. 40–68). Серед польських дослідників вартими уваги є напрацювання Анджея Новака в контексті політики Великої Британії щодо Польщі та британської візії регіону Центрально-Східної Європи в цілому (Nowak A., 2017, s. 181–195; 2020, s. 53–84). Разом з тим бракує комплексного фахового дослідження саме з вивчення образу України у британській інтелектуальній думці.

Метою статті є дослідження еволюції образу України в інтелектуальному дискурсі Британської імперії після закінчення Першої світової війни, впродовж 1918–1919 рр.

На посилення інтересу до України в англomовному дискурсі працював розпад Російської імперії, проголошення незалежності УНР та інших держав, прихід до влади більшовиків, що не абияк непокоїло західні демократії. Перші контакти британської дипломатії з молодого українською державою припадають ще на кінець 1917 р., однак після підписання Берестейського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу в лютому 1918 р. вони фактично зійшли нанівець (Гай-Нижник П., 2017. С. 41–43). Проте станом на кінець 1918 р., коли Німеччина визнала свою поразку у війні та змушена була вивести війська з території Східної Європи, українське питання знову почало обговорюватися у Великій Британії.

Навесні 1919 р. Директорія УНР, яка тоді була найвищим органом влади в Україні, відправила до Лондона свого представника Арнольда Марголіна, який мав привернути увагу британців до українського питання. А. Марголін (1877–1956) — адвокат, журналіст і письменник, єврей за походженням, який під час Української революції підтримував

український національний рух і вступив до партії соціалістів-федералістів (Марголін А. 1922. С. 5–23). У Лондоні він зумів налагодити контакт з представником міністерства закордонних справ Британії Волфордом Селбі. І хоча той з самого початку повідомив А. Марголіну, що «британський уряд співчуває армії Денікіна... і що найкращим способом боротьби з більшовизмом було б співробітництво, чи навіть повне злиття, денікінців з українською армією», все ж таки сприяв знайомству А. Марголіна з британською делегацією на Паризькій мирній конференції (Margolin A., 1946, р. 46).

У столиці Франції А. Марголін знайшов розуміння у представника департаменту політичної розвідки міністерства закордонних справ Джона Сімпсона (Марголін А., 1922. С. 155). І хоча основним інтересом останнього були неслов'янські народи Російської імперії, насамперед балтійські, все ж він мав певне співчуття й до українців і вважав помилковою політику Антанти, спрямовану на підтримку возз'єднання Російської імперії у колишніх кордонах. У червні 1919 р. Дж. Сімпсон писав, що «на мою думку, найкращим вирішенням була б федерація», а «українці мають схильність бути лідерами у дискусії представників усіх невеликоросійських урядів щодо питання російської федерації різних державних утворень» (Margolin A., 1946, р. 195–197). Загалом у своїх донесеннях з Парижа протягом червня–липня 1919 р. Дж. Сімпсон чималу увагу приділив українському питанню. Проте, попри таку активність, він не спромігся надати достатньо аргументів для зміни політики Лондона щодо колишніх частин Російської імперії (Saunders D., 1988, р. 66).

Однак не можна зрозуміти політику Лондона щодо України, не з'ясувавши його ставлення до всього регіону Центрально-Східної Європи. А для цього необхідно звернутися до поглядів видатного британського географа та геополітика Гелфорда Макіндера (1861–1947). Ще в 1904 р. він виголосив свою лекцію на тему «Географічна вісь історії» у Королівському географічному товаристві, де запропонував свою формулу «географічної причинності універсальної історії». Г. Макіндер виділив на карті світу Європу та Азію, назвавши їх «Світовим островом» (World-Island). А в центрі цього «острову» лежить т. зв. Хартленд (Heartland), під яким він розумів Східну Європу, Росію та Центральну Азію (Mackinder H., 1904, р. 298–321). В 1919 р. Г. Макіндер, який на той час уже став депутатом британського парламенту, розвинув свої погляди у книзі під назвою «Демократичні ідеали та реальність». Ця праця стала дуже популярною та обговорюваною в інтелектуальних та дипломатичних колах Великої Британії. У ній Г. Макіндер пропонував свої ідеї щодо влаштування післявоєнного світу, де могли б співіснувати як великі, так і малі держави. На його думку, не варто

сподіватися, що Росія та Німеччина внаслідок поразки у Першій світовій війні стануть демократичними державами, адже їх географія та історія «спокушають» знову спробувати завоювати увесь континент, а точніше — увесь т. зв. «Світовий острів» — тобто Європу, Азію та Африку. Проте ключовим регіоном для реалізації цих планів є регіон між Росією та Німеччиною, а саме Східна Європа. І тут Г. Макіндер пропонує свою знамениту формулу: «Хто володіє Східною Європою, володіє Хартлендом; хто володіє Хартлендом — володіє Світовим островом; хто володіє Світовим островом — володіє світом» (Mackinder H., 1919, p. 194). Західні демократії мають зосередити свої зусилля на відновленні міжнародного порядку, не сподіваючись лише на добру волю Росії та Німеччини. Необхідно зробити мрії про імперську помсту цих двох переможених сил нездійсненними. З цією метою слід внести зміну в устрій Східної Європи. «Умова стабільності територіальної перебудови Східної Європи полягає в тому, що вона має бути поділена на три, а не дві державні системи. Це життєво необхідно, щоб між Німеччиною та Росією існувала низка незалежних держав» (Ibid. P. 205). Г. Макіндер перелічує сім ненімецьких народів між Балтійським та Середземноморським морями, «кожен з яких за шкалою належить до європейської держави другого рангу: поляки, богемці (чехи та словаки), угорці, південні слов'яни (серби, хорвати та словенці), румуни, болгари та греки (Ibid. P. 206). На наступній сторінці є мапа, в якій він дещо невиразно додав до цього списку ще дві країни Балтії — Литву та Естонію (Латвія загалом зникла) (Ibid. P. 207). Як бачимо, Україна не фігурує ні у списку, ні на мапі. Що ж до кордонів між Польщею та Росією, то вони проходять в межах, близьких до умов розмежування за Ризьким мирним договором 1921 р.

Загалом Г. Макіндер наголошував на необхідності рішучої підтримки Польщі як однієї з двох «найбільш цивілізованих держав в регіоні (разом з Богемією), найчисленнішою за населенням, а також стратегічно важливою з позиції географічного розташування. Це був необхідний буфер між Німеччиною та Росією (Ibid. P. 215). Однак що цікаво, Г. Макіндер не обмежився лише цим і пішов значно далі у своїх побажаннях. Він припускав, що Німеччина та Росія, стримувані «низкою незалежних держав» у своїх імперіалістичних планах, можуть дезінтегруватися на низку держав «у формі якоїсь хиткої федерації» (Ibid. P. 223). І хоча він не вказав точно, про які автономні частини йдеться, цілком можливо, що Україна була у їх числі. «Батьку геополітики», як часто називають Г. Макіндера, не вистачило одного маленького кроку, аби розгледіти на теренах Східної Європи ще одну (або декілька) незалежних держав, які могли б стати ще одним елементом стримування експансії Росії та Німеччини в регіоні.

Проте, що не вдалося Г. Макіндеру, вдалося зробити іншим дипломатам, які намагалися розробити оптимальну політику Великої Британії щодо Східної Європи. До того ж громадянська війна в Росії, проголошення незалежності різних держав на землях колишньої Російської імперії та страх перемоги й поширення більшовизму диктували необхідність проявляти гнучкість і розглядати різноманітні варіанти.

23 жовтня 1919 р. міністром закордонних справ Великої Британії став лорд Джордж Натаніел Керзон (1859–1925). Він був колишнім віцекоролем Індії та гарним знавцем Середньої Азії, тому й події в Східній Європі сприймав як частину т. зв. «великої гри» — дефініція, яку зазвичай розуміють як глобальне геополітичне змагання Британської та Російської імперій за панування в Центральній і Південній Азії в XIX — на поч. XX ст. (Nowak A., 2020, s. 66). Тож вважав можливими усі дії, що обмежать експансію Росії в Азії, зокрема і її федералізацію та визнання незалежності щойно утворених держав. Принаймні про це свідчить розроблений Дж. Керзоном секретний меморандум, який 3 жовтня 1919 р. був переданий прем'єр-міністру Великої Британії Девіду Ллойд-Джорджу¹. Щоправда, автором цього меморандуму був не сам міністр, а, як сказано у вступі, «один із талановитих службовців міністерства»². На думку польського дослідника А. Новака, найвірогіднішим кандидатом для цієї ролі був Джон Дункан Грегорі (1878–1951), професійний дипломат, який до 1919 р. працював у Відні, Будапешті та Римі, а з другої половини 1919 р. — в центральній офісі міністерства закордонних справ на чолі департаменту Східної Європи. Він належав до тієї групи дипломатів, що з симпатією ставилися до Польщі (Nowak A., 2020, s. 66–67). Власне, у самому меморандумі висловлюються сумніви щодо доцільності підтримки Великою Британією «білих» в Росії, адже їхня перемога позначатиме не встановлення миру й ладу, а відновлення традиційного російського імперіалізму й загострення конфліктів з сусідами, насамперед з Польщею, Фінляндією та Закавказзям. Тому замість того, аби підтримувати білогвардійців, автор меморандуму радить зосередитися на допомозі новим незалежним державам, насамперед Польщі, Фінляндії та Балтійським державам³. Окрім того, що надзвичайно важливо в контексті нашої розвідки, пропонується підтримувати максимальну автономію для Сибіру, України, Білорусі з перспективою подальшої федералізації Росії та навіть проголошення повної незалежності

¹ Secret. Printed for the War Cabinet, 3 October 1919, Parliamentary Archives (London), Lloyd George Papers, PA-LG/F/202/1/12.

² Ibidem. P. 1.

³ Ibidem. P. 4–5.

вищезгаданих регіонів⁴. На думку автора меморандуму, «Україна дещо відрізняється від Росії з мовного й етнічного погляду, але не достатньо, аби створити повністю незалежну державу. Проте якщо Версальський договір виокремив з німецького народу австрійців в окрему державу, то чому не можна виокремити також Україну з Росії?»⁵ У разі проголошення незалежності Україна мала б стати союзницею Польщі, яка б відігравала центральну роль у регіоні, була б своєрідною «віссю, навколо якої повинна обертатися наша східна політика»⁶. Схожа з Україною доля могла б очікувати і Білорусь, однак там, на думку автора доповіді, «сепаратистські тенденції (щодо Росії) виражені менше, ніж в Україні»⁷.

Це був той необхідний крок уперед, до якого дешифрі не вистачило Г. Макіндеру. Підтримана Дж. Керзоном ідея невідомого британського дипломата щодо поступового ослаблення імперської структури Росії шляхом підтримки незалежності насамперед Польщі та інших нових незалежних держав на периферії колишньої Російської імперії, зокрема й України, була однією з найбільш далекоглядних візій майбутнього Східної Європи, висловлених у Великій Британії протягом цього періоду (Nowak A., 2017, s. 185). І хоча очевидно, що центральну роль у цій політиці мала відігравати Польща, а інші нові незалежні держави Східної Європи, швидше за все, потрапили б до її зони впливу, все-таки уже постановка питання про потенційну окремішність України заслуговує на увагу і може вказувати на значну еволюцію поглядів британських еліт щодо неї.

Свою позицію стосовно Східної Європи в цілому і України зокрема практично в той самий час висловив і видатний британський державний діяч ХХ ст. — станом на 1919 р. військовий міністр Великої Британії Вінстон Черчилль (1874–1965). У своєму меморандумі від 19 вересня 1919 р. він рішуче виступав проти більшовизму, застерігав британський уряд щодо можливого порозуміння Росії та Німеччини, яке може бути надзвичайно небезпечним для інтересів Великої Британії. Тому вона має підтримувати будь-які антибільшовицькі сили й не допустити російсько-німецького порозуміння⁸. Такі заяви загалом збігалися з послідовною антибільшовицькою риторикою В. Черчилля, яку він проніс крізь усе своє життя. Однак що було новим і незвичним у меморандумі політика, так це те, що він звертав увагу і на менших гравців, які діяли у Східній Європі: Польщу,

три балтійські республіки та на «нетривкі українські сили під проводом Петлюри»⁹. Усі ці малі гравці могли, на думку В. Черчилля, вплинути на долю протистояння з більшовизмом, а отже в Лондоні до них має бути прикута серйозна увага. Польща й балтійські держави мали стати повністю незалежними, а щодо України, то В. Черчилль, відчувачи слабкість українського національного руху й не вірячи у можливість її повної незалежності від Росії, все-таки мав «концепцію Росії, яка б складалася з декількох автономних держав, об'єднаних між собою на основі федералізму в союз з Росією»¹⁰. У такому союзі, на думку англійця, могли бути «поєднані усі правомірні прагнення»¹¹. Вочевидь, йшлося про національні права українців та інших меншин. До того ж така реформована російська держава «буде меншою загрозою майбутньому миру у світі, ніж надзвичайно централізована царська імперія»¹².

Однак прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд-Джордж скептично поставився до таких планів свого військового міністра. Він не вірив, що Росія в будь-якій формі (чи то більшовицька, чи то антибільшовицька) примириться з незалежністю Балтійських держав і втратою виходу до Балтійського моря. Стосовно України прем'єр-міністр навіть не вважав за необхідне коментувати цю тему, очевидно, не вірячи в можливість її незалежного існування (Gilbert M., 1990, p. 331).

На початку 1920 р. внаслідок поразки білогвардійських військ під проводом Антона Денікіна у Великій Британії вирішили припинити збройну підтримку антибільшовицьких сил. Крім того, британський прем'єр-міністр задумувався і над припиненням збройної допомоги Польщі, а для цього необхідно було досягти польсько-більшовицького порозуміння. Як-от, 26 січня 1920 р. на зустрічі зі своїм польським колегою М. Пятеком він дав чітку рекомендацію припинити війну з більшовиками й укласти прийнятний для обох сторін мир (Elcock H., 1969, p. 143). Також Д. Ллойд-Джордж заявив, що не приймає польські територіальні претензії щодо тих земель, які не є етнічно польськими: «Якщо Польща буде наполягати на поверненні тих земель, які є беззаперечно російськими (indisputably Russian), виходячи з принципів, ухвалених мирною конференцією, і якщо більшовицький уряд з цих причин відкине такий мирний договір і нападе на Польщу, аби прилучити російські землі назад до Росії, для британського уряду буде дуже складно, якщо не неможливо, заручитися суспільною думкою для надання військової і фінансової допомоги» (цит. за: Elcock H., 1969, p. 144). Таким

⁴ Ibidem. P. 6.

⁵ Ibidem. P. 7.

⁶ Ibidem. P. 3.

⁷ Ibidem. P. 8.

⁸ W. Churchill Russian Policy, 19 September 1919, Parliamentary Archives (London), Lloyd George Papers, LG/F/202/10-11, P. 3.

⁹ Ibidem. P. 4.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem. P. 5.

¹² Ibidem.

чином, Велика Британія з одного боку, тиснула на Польщу, аби та була більш злагідливою щодо більшовиків й уклала з ними мир, а з іншого — на найвищому рівні засвідчила свою необізнаність або ж байдужість стосовно існування тих народів, які перебували між Польщею та Росією (українців і білорусів). Тож відтепер їхня доля та державна приналежність залежала виключно від польсько-більшовицьких відносин (Nowak A., 2017, s. 186).

На початку 1920 р. згаданий вище А. Марголін став головою представництва Директорії УНР у Великій Британії, проте британська влада відмовилася надавати йому дипломатичне посвідчення і зареєструвала як іноземця. Британське міністерство закордонних справ не погодилося вступати у будь-який дипломатичний контакт навіть з українським кооперативним товариством, натомість визнавши аналогічний орган радянської Росії (Saunders D., 1988, p. 67).

Разом з тим у січні 1920 р. міністерство закордонних справ Великої Британії підготувало видання з українського питання — одну із серії брошур, створених британськими експертами для делегатів Паризької мирної конференції, що коротко тлумачили основні історичні, географічні, соціально-економічні та культурні питання різних країн народів і народів світу. Після конференції цей буклет був виданий для широкого загалу. Ця праця, що складалася з понад ста сторінок, доволі зважено та розсудливо описувала історію та сучасний стан українських земель. Почуття власної ідентичності, на думку авторів брошури, з'явилося в українців внаслідок повстання Богдана Хмельницького, історія ж Київської Русі (Kiev-Russ) була спільною для великоросів (Great Russians), білорусів (White Russians) та українців (Ukrainians, Little Russians). Проте вони все ж висловлювали скептицизм щодо утворення незалежної української держави. «Українська територія, на якій наголошує пропагандистська література, тобто від Сяну до Дону, ніколи не формувала політичної одиниці, ні як незалежна країна, ні у складі якоїсь імперії. Це добре окреслена географічна одиниця з найбільш сприятливими економічними умовами, але люди, які живуть на цих територіях, не формують гомогенної нації за лінгвістичною, соціальною чи культурною ознакою» (The Ukraine, 1920, p. 55). Найбільш виражене почуття національної ідентичності в української інтелігенції (intelligentsia) — малої, але енергійної групи людей, що не почували себе ні росіянами, ні поляками, хоча й змушені були здобувати освіту в російських чи польських університетах (Ibid. P. 53). Українські міста населені переважно євреями, росіянами й поляками, що ж до селян, то їхні місцеві відмінності в діалектах і традиціях достатньо сильні, аби затуманити ідею національної єдності, яку пропагує інтелігенція: «Селянин на

Дніпрі не має жодного уявлення про русинського селянина в східній Галичині, крім того, він дуже мало знає про українців Дону та Кубані» (Ibid. P. 54). Та попри це він розуміє, що все господарство й управління країни перебуває в руках освічених іноземців, і саме це спонукає його до повстання. Однак українські селяни постійно хитаються між національними й соціальними почуттями, зрештою схиляючись до останніх, внаслідок чого більшовики і змогли встановити тут свою владу (Ibid. P. 54).

Підсумовуючи, автори брошури зазначають, що «від майбутнього України багато в чому залежатиме майбутнє і Росії» (Ibid. P. 56). Якщо Україна, як найбільша та найбагатша неросійська частина імперії, спроможеться відділитися від Росії, то від неї неминуче відокремляться й усі інші неросійські народи: Азербайджан, Естонія, Грузія, Латвія, Литва, Північний Кавказ і Білорусь. Однак відділення України від Росії можливе лише за умови, якщо в Україні «з'явиться сильний національний лідер», проте він не зможе ефективно керувати країною «без допомоги освічених іноземців» (Ibid. P. 56).

Загалом ця брошура доволі об'єктивно описувала стан речей в Україні, що, власне, й було її завданням. Читаючи буклет, бачимо, що приблизно знали про Україну британські дипломати, які брали участь у Паризькій мирній конференції. Втім, доля політичних рішень по Україні залежала від багатьох зовнішньо- та внутрішньополітичних факторів.

Таким чином, бачимо всю суперечливість погляду на Україну у Великій Британії, яка у 1919–1920 рр. хиталася між антибільшовизмом, надіями відновити територіальну цілісність Російської імперії, потребою балансу сил у Європі (особливо між Росією в будь-якій її формі та Німеччиною), необхідністю підтримки нових незалежних держав як своєрідного «санітарного кордону» між Західною Європою та більшовицькою Росією, а також банальним прагматизмом і втомою населення країни від війни. Разом з тим неможливо не відмітити значне зростання зацікавленості британських інтелектуалів, дипломатів і політиків регіоном Центрально-Східної Європи порівняно з довоєнним і, зокрема, тими землями, які зараз формують територію незалежної України. Британці вже почали виділяти Україну як щось окреме від Росії, і хоч мало з них вірило в можливість її повноцінної незалежності, уже сам факт виокремлення Української держави вказував на еволюцію британської думки щодо цієї проблеми. І хоча уявлення про Україну як про потенційно незалежну державу ще не стало домінуючим і не потрапило на найвищий рівень політичного керівництва Великої Британії, процес ознайомлення британців з нею розпочався і його вже ніщо не могло зупинити.

ЛІТЕРАТУРА

- Гай-Нижник П. П. Взаємини України з Францією і Великою Британією за Центральної Ради (1917–1918 рр.): становлення і розлад. *Гілея*. 2017. Вип. 124 (№ 9). С. 32–43.
- Марголин А. Украина и политика Антанты: (Записки еврея и гражданина). Берлин: С. Ефрон, 1922. 397 с.
- Середа О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни. *Львів: місто — суспільство — культура*. 1999. Вип. 18. С. 39–48.
- Сирота Р. Британські ліберали. Роберт Вільям Сітон-Вотсон і «нещаслива нація» (Дослідження з історії проукраїнського руху у Великій Британії в 1919–1939 роках). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2003. Вип. 38. С. 293–307.
- Elcock H. J. Britain and The Russo-Polish Frontier, 1919–1921. *The Historical Journal*. 1969. Vol. 1, no. 2(1). P. 137–154. doi:10.1017/s0018246x00004131.
- Gilbert M. Winston S. Churchill: World in Torment, 1917–1922. London: Minerva, 1990. 967 p.
- Mackinder H. J. Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction. London: Constable and Co., Ltd., 1919. 272 p.
- Mackinder H. J. The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*. 1904. No. 23(4). P. 298–321.
- Margolin A. D. From a Political Diary: Russia, the Ukraine, and America 1905–1945. New York: Columbia University Press, 1946. viii + 174 pp.
- Nowak A. Eastern Europe and the British Imperial Imagination, 1914–1919. *Studia Z Dziejów Rosji I Europy Środkowo-Wschodniej*. 2017. No. 52 (3). P. 181–195. doi:10.12775/sdr.2017.en3.01.
- Nowak A. Geopolityczne znaczenie wojny sowiecko-polskiej w 1920 roku. *Dzieje Najnowsze*. 2020. Vol. 52, no.1. S. 53–84. doi: 10.12775/DN.2020.1.03
- Saunders D. Britain and the Ukrainian Question (1912–1920). *The English Historical Review*. 1988. Vol. 103, no. 406. P. 40–68.
- The Ukraine*. London: Historical Section of the Foreign Office. 1920.

REFERENCES

- Elcock, H. J. (1969). Britain and The Russo-Polish Frontier, 1919–1921. *The Historical Journal*, 12 (1), 137–154 [in English].
DOI:10.1017/s0018246x00004131
- Gai-Nyzhnyk, P. P. (1917). Vzaiemyny Ukrainy z Frantsiiei u Velykoiu Brytaniiei za Tsentralnoi Rady (1917–1918 rr.): stanovlennya i rozlad. *Gileia*, 124, 9, 32–43 [in Ukrainian].
- Gilbert, M. (1990). *Winston S. Churchill: World in Torment 1917–1922*. London: Minerva [in English].
- Mackinder, H. J. (1919). *Democratic Ideals and Reality*. London [in English].
- Mackinder, H. J. (1904). The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*, 23 (4), 298–321 [in English].
- Margolin, A. D. (1946). *From a Political Diary: Russia, the Ukraine, and America 1905–1945*. New York [in English].
- Margolyn, A. (1922). *Ukraina i politika Antanty: (Zapiski yevreia i grazhdanina)*. Berlin: S. Efron [in Russian].
- Nowak, A. (2017). Eastern Europe and the British Imperial Imagination, 1914–1919. *Studia Z Dziejów Rosji I Europy Środkowo-Wschodniej*, 52 (3), 181–195 doi:10.12775/sdr.2017.en3.01 [in Polish].
- Nowak, A. (2020). Geopolityczne znaczenie wojny sowiecko-polskiej w 1920 roku. *Dzieje Najnowsze, Rocznik LII*, 1, 53–84 [in Polish].
DOI: 10.12775/DN.2020.1.03
- Saunders, D. (1988). Britain and the Ukrainian Question (1912–1920). *The English Historical Review*, Vol. 103, no. 406, 40–68 [in English].
- Sereda, O. (1999). Angliiski zviazky lvivskykh ukrainsiv naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Lviv: misto — suspilstvo — kultura*, 18, 39–48 [in Ukrainian].
- Syrota, R. (2003). Brytanski liberaly. Robert William Seton-Watson i «neshchaslyva natsiia» (Doslidzhennia z istorii proukrainskoho rukhu u Velykii Brytanii v 1919–1939 rokakh). *Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 38, 293–307 [in Ukrainian].
- The Ukraine*. (1920). London: Historical Section of the Foreign Office [in English].

Дата надходження статті до редакції: 10.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Юлія Базан,
аспірантка кафедри всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка,
Кропивницький, Україна

Yuliia Bazan,
Postgraduate Student,
Department of World History,
Volodymyr Vynnychenko Central
Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine

e-mail: yulia962018@gmail.com. Тел. 068-799-19-81

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0989-0842>

УДК 94 (581) «1980/1981»: 94(47+57): 327.56

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.14

Проекти дипломатичного врегулювання «афганського питання» (1980–1981)

У статті проаналізовано проекти дипломатичного врегулювання «афганського питання», які пропонувалися до початку Женевських переговорів під егідою ООН. Особливу увагу приділено висвітленню планів, запропонованих деякими з постійних країн-членів РБ ООН (США, Велика Британія, Франція), ЄЕС і Пакистаном. Встановлено, що головною причиною затягування переговорного процесу було дотримання кремлівським керівництвом силової лінії поведінки щодо Афганістану й перенесення всієї відповідальності за афганську кризу на своїх ідеологічних супротивників у «холодній війні».

Ключові слова: радянська інтервенція, ООН, Демократична Республіка Афганістан, Франція, Велика Британія, Пакистан, США.

Diplomatic Settlement Projects of the “Afghan Issue” (1980–1981)

The Soviet war in Afghanistan lasted for over nine years, from December 1979 to February 1989. The Afghan conflict became the largest military campaign of the Cold War. The continuing war in Afghanistan actually began to threaten peace and stability not only in Central Asia but in the whole world. It became a dead end for the occupiers, too. The international community perceived Soviet aggression as a significant threat to international peace and security. In the early 1980s the search for a diplomatic settlement to the situation around Afghanistan began.

The purpose of the article is to investigate the ways of diplomatic settlement of the “Afghan issue” in 1980 — 1981 (before the Geneva Peace Talks) on the basis of official documents of the United Nations and the US National Security Archive.

At the core of the research methodology there are typological, comparative and problem-chronological methods.

In 1980–1981 a number of countries and international organizations initiated projects for a diplomatic settlement of the Afghan conflict. These countries were the following: the United States, Great Britain, France, Pakistan and others. The United Kingdom proposed a two-stage international conference to discuss the ending of foreign interference in Afghanistan and withdrawing foreign troops. According to the plan proposed by Pakistan, Soviet troops were to leave the DRA and be replaced by “international peacekeepers”. Valéry Giscard d’Estaing (the President of France) proposed to convene an international conference with the participation of countries suspected of interfering in the internal affairs of the DRA in order to develop commitments on non-interference and refusal to supply weapons to Afghanistan. These projects were rejected by the USSR and the DRA. They argued that the official government of Afghanistan had not been invited to the proposed international conferences. The world community did not recognize the official government of Afghanistan. The authority of the USSR in the international arena fell significantly.

Thus, the main reason for the delay in the negotiation process was the Soviet leadership's adherence to the force line of conduct in relation to Afghanistan and the transfer of all responsibility for the Afghan crisis to its ideological opponents in the Cold War.

Key words: Soviet intervention, United Nations, Democratic Republic of Afghanistan, France, United Kingdom, Pakistan, USA.

Війна в Афганістані, що тривала з 25 грудня 1979 р. до 15 лютого 1989 р., стала найбільш масштабною військовою кампанією «холодної війни», останнім і найдовшим збройним конфліктом за всю історію СРСР. Ці події значно підірвали престиж Радянського Союзу на міжнародній арені та прискорили його розпад. Для першої половини 1980-х років було характерне повне замовчування участі радянських військ у бойових діях, спотворення та перекошування фактів. Починаючи з 1985 р. спостерігалось часткове й дозоване висвітлення подій. Лише в останні роки існування СРСР розпочалося наукове вивчення афганської проблеми.

Нині чимало аспектів афганської війни потребує більш повного висвітлення та об'єктивного аналізу. Проблема, з якою стикнувся Афганістан у 1980-х роках, знайшла відображення у сьогоденні України, проти якої уже сім років триває збройна агресія з боку Російської Федерації. Саме тому аналіз процесу дипломатичного врегулювання афганського конфлікту є цілком на часі та потребує особливої уваги дослідника.

Інтерес науковців до різних проблем, пов'язаних з радянською інтервенцією до Демократичної Республіки Афганістан, постійно зростає. Це засвідчує широка історіографічна база. Найбільш повний її огляд здійснив Анатолій Костирич (2009). У 1988 р. вийшла друком монографія провідного дослідника радянсько-афганських відносин Леоніда Теплінського (1988), у якій вміщено перелік пропозицій низки країн щодо врегулювання ситуації навколо Афганістану. Український сходознавець Михайло Слінкін (2002) висвітлив історико-політичний аспект проблеми напередодні Женевських переговорів і проаналізував їх хід. Російський історик Василь Христофоров (2008) розглянув плани деяких країн і міжнародних організацій щодо шляхів дипломатичного розв'язання «афганського питання». Володимир Москаленко (2003) розкрив позицію Пакистану щодо врегулювання афганської проблеми. Окремих аспектів афганської кризи торкнувся британський історик Artemy Kalinovsky (2009). У вітчизняній історіографії розгляд проєктів дипломатичного врегулювання «афганського питання» у 1980–1981 рр. не став предметом цілеспрямованого дослідження.

Мета статті полягає у дослідженні шляхів дипломатичного врегулювання «афганського питання» у 1980–1981 рр.

Наприкінці грудня 1979 р. СРСР здійснив інтервенцію до Демократичної Республіки Афганістан. Факт окупації нейтральної держави, одного з учасників Руху неприєднання, викликав жорстку й категоричну реакцію світової спільноти. Уже на початку 1980-го року розпочалися пошуки шляхів політичного врегулювання ситуації навколо Афганістану. Активну роль у цьому процесі намагався відігравати британський уряд. 15 січня 1980 р. на сесії Ради міністрів Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) у Римі міністр закордонних справ Великої Британії Пітер Карінгтон запропонував план політичного врегулювання «афганського питання», що став відомим під назвою «план Карінгтона». Він полягав у перетворенні Афганістану на нейтральну державу («план нейтралізації Афганістану»). Згідно з «планом Карінгтона», дипломатичне врегулювання пропонувалося реалізувати в два етапи:

— на першому пропонувалося скликати міжнародну конференцію за участю ООН, ОІК, Індії, Ірану і Пакистану, на якій обговорити питання припинення втручання у внутрішні справи Афганістану і виведення іноземних військ;

— на другому передбачалося залучити до процесу врегулювання представників афганського народу й обговорити план внутрішнього врегулювання становища в країні, гарантувати майбутнє Афганістану як незалежної і неприєднаної держави (Христофоров В. С., 2014. С. 120).

«План нейтралізації Афганістану» підтримали всі західноєвропейські країни, натомість міністерство закордонних справ СРСР й уряд ДРА відкинули його. Позиція Радянського Союзу ґрунтувалася на кількох підставах: по-перше, врегулювання неможливе, поки відбувається втручання ззовні у справи Афганістану; по-друге, під представниками афганського народу в Західній Європі розуміли афганську опозицію, що для СРСР і офіційного Кабула було неприпустимо (Рабуш Т. В., 2020. С. 172). Афганський уряд розцінив ініціативу Великої Британії як пряме втручання у внутрішні справи незалежної країни, що могло б призвести до падіння режиму Народно-демократичної партії Афганістану (Теплінський Л. Б., 1988. С. 292). Зрештою позиція уряду Афганістану була цілком очевидною, адже ДРА не мала самостійної зовнішньої політики, а була повністю залежною від СРСР.

Одним із ініціаторів термінового скликання на початку січня 1980 р. Ради Безпеки ООН

для обговорення становища в Афганістані був Пакистан. Після перенесення «афганського питання» на Шосту надзвичайну спеціальну сесію Генеральної Асамблеї ООН постійний представник Пакистану в ООН Шахі у виступі на пленарному засіданні схарактеризував радянські дії в Афганістані як «...військову операцію та інтервенцію з боку могутнього сусіда у невелику беззахисну країну» (Sixth emergency special session..., 1980, р. 27).

27–29 січня 1980 р. з ініціативи Республіки Бангладеш та Пакистану в Ісламабаді була скликана надзвичайна сесія міністрів закордонних справ 36 країн-учасниць Організації Ісламська конференція (ОІК) (Москаленко В. Н., 2003. С. 2). Головним питанням порядку денного була ситуація в Афганістані. Президент Пакистану Мохаммад Зія уль-Хак у своїй промові заявив: «Вперше після Другої світової війни наддержавна спрямувала свої збройні сили до мусульманської країни, зробила її об'єктом своїх агресивних дій... Це дуже небезпечний прецедент. Якщо ми сьогодні дозволяємо атакувати маленький Афганістан, то завтра інша маленька країна може стати черговою жертвою... Нам слід на цій сесії не лише ухвалити резолюції, але й показати всьому світу, що ми не допустимо такого порушення міжнародного права» (Письмо Постоянного представителя Пакистана..., 1980. С. 1–8).

Врешті-решт була ухвалена підготовлена пакистанською делегацією резолюція, що засуджувала радянське вторгнення в Афганістан, вимагала виведення Обмеженого контингенту радянських військ (ОКРВ) із території ДРА й закликала країни-члени ОІК припинити дипломатичні відносини з Афганістаном аж до виведення радянських військ. Окрім того, сесія закликала мусульманські країни бойкотувати у липні 1980 р. Олімпійські ігри в Москві. Саме членство Афганістану в ОІК було призупинене (Москаленко В. Н., 2003. С. 3). Жорсткі міжнародні санкції, одним із основних ініціатором яких був Пакистан, зрештою зачіпали й інтереси Радянського Союзу та підривали його міжнародний авторитет (Ковальков О. Л., 2013. С. 63).

Слід підкреслити, що Пакистан став основним плацдармом збройного опору проти кабульського режиму й радянських військ, які його підтримували. Ісламабад надавав всебічну підтримку афганській опозиції. На території країни перебувало 3,5 млн афганських біженців, значна частина яких отримала політичний притулок. У Пешаварі розмістилася штаб-квартира основних афганських опозиційних партій. Виникли десятки таборів підготовки афганських «борців за віру» (Ковальков О. Л., 2013. С. 63). Пропозиції Пакистану щодо врегулювання афганської кризи зводилися до спроб посадити за стіл переговорів саме опозиційних лідерів з метою

досягнення як попередньої умови виведення ОКРВ з Афганістану.

У березні 1980 р. М. Зія уль-Хак запропонував свій план «нейтралізації» Афганістану, який полягав у виведенні радянських військ і заміні їх «міжнародними силами миру», сформованими або виконавчими органами ОІК, або країнами Руху неприєднання, або ООН, а також створення уряду, «який відповідатиме волі афганського народу». Однак ці умови були неприйнятні для ДРА (Кулумбеґов М. М., 2013. С. 51).

14 травня 1980 р. уряд Афганістану виступив із Заявою, в якій запропонував свій план політичного врегулювання. Слід зазначити, що він був розроблений у Кремлі, а уряд ДРА його лише озвучив.

Основні тези плану зводилися до такого:

- розпочати афгансько-іранські переговори, щоб розробити двосторонню угоду про розвиток дружніх відносин і всебічного взаємовигідного співробітництва між обома державами;

- провести афгансько-пакистанські переговори з метою укладання угоди про нормалізацію відносин на основі взаємної поваги суверенітету, добросусідства і невтручання у внутрішні справи одне одного;

- афгансько-іранські й афгансько-пакистанські угоди мають містити конкретні зобов'язання про недопущення збройної чи будь-якої іншої ворожої діяльності зі своєї території одне проти одного;

- уряд ДРА ладний сприяти вільному поверненню на батьківщину афганців, які з тих чи тих причин перебувають на території сусідніх держав. Всім репатріантам буде гарантовано повну свободу й недоторканість, вибір місця проживання і сфери діяльності;

- переговори з Пакистаном та Іраном мають розпочатися без будь-яких попередніх умов, а їх проведення не повинно супроводжуватися продовженням ворожої діяльності проти ДРА;

- складовою частиною політичного врегулювання повинні стати відповідні гарантії з боку деяких держав, насамперед СРСР і США. Гарантії з боку США мають передбачати зобов'язання не вести ніякої підірвної діяльності проти Афганістану, зокрема з території третіх країн;

- припинення і гарантоване непоновлення будь-яких форм зовнішнього втручання у внутрішні справи ДРА дало б змогу розв'язати питання про виведення з її території ОКРВ;

- у процесі політичного врегулювання мала враховуватися ситуація, що склалася в районі Індійського океану і Перської затоки, а також військово-політична діяльність держав, що не належать до цього регіону. ДРА заявляла про схвалення пропозиції щодо перетворення цього регіону на зону миру, щодо ліквідації там іноземних військових баз і здійснення інших заходів, спрямованих

на зменшення напруженості та зміцнення безпеки (Заявление правительства ДРА, 1980. С. 5).

3 травня 1980 р. до кінця липня 1981 р. афганська сторона принаймні шість разів зверталася на різних рівнях до Пакистану й Ірану з пропозиціями розпочати прямі двосторонні переговори (Слинкин М. Ф., 2002. С. 113). Однак ці країни наголосили, що готові сісти за стіл переговорів лише після виведення ОКРВ із Афганістану. Натомість у Заяві афганського уряду йшлося, що радянські війська будуть виведені з території ДРА після припинення зовнішнього втручання та гарантій його непоновлення, закріплених домовленостями між Афганістаном, Пакистаном та Іраном.

Однією з держав, яка різко засудила дії СРСР у ДРА, стали США. Засоби масової інформації Штатів рясніли статтями та інформаційними повідомленнями, що розглядали тему радянського вторгнення в Афганістан. «Афганське питання» було ключовим на порядку денному засідання Ради національної безпеки США 2 січня 1980 р. Саме тоді був ухвалений Меморандум, що містив основні напрями політики США у зв'язку із подіями в ДРА (Позиция руководства США..., 1997. С. 136). Було ухвалено рішення про скорочення радянської дипломатичної місії в США; скорочення американського експорту до СРСР і радянського імпорту до Сполучених Штатів. Щодо ДРА, то в документі йшлося про необхідність обмеження офіційних контактів з новим кабульським урядом (Ковальков О. Л., 2013. С. 62).

Про згортання двосторонніх культурних, науково-технічних і економічних зв'язків йшлося й у виступі Джиммі Картера на американському телебаченні 4 січня 1980 р. У відповідь на це 7 січня 1980 р. ТАРС зробило відповідну Заяву, що звинувачувала США у згортанні розрядки, започаткуванні нового етапу «холодної війни» та втручанні у внутрішні справи ДРА (Заявления ТАСС..., 1980. С. 3–4).

У цілому США всіляко поширювали тезу про незацікавленість СРСР у врегулюванні афганської кризи й звертали увагу на те, що перебування радянських військ в Афганістані є джерелом напруженості в регіоні (Рабуш Т. В., 2017. С. 30). Також Штати надавали всебічну допомогу афганській опозиції. На початку 1980 р. США розробили «Програму прихованих дій» з бюджетом в 30 млн дол., яка передбачала надання афганським повстанцям зброї радянського виробництва (Ковальков О. Л., 2020. С. 163).

Слід зазначити, що підтримка США афганської опозиції у СРСР перебільшувалася та використовувалась як привід для обґрунтування радянської інтервенції. Обсяги військової допомоги та якість озброєння не могли суттєво вплинути на хід афганської війни. Втім, у радянській пропаганді Вашингтон визначався лише

як «оплот світового імперіалізму». Позиція офіційного Кабула мало чим різнилася від радянської (Ковальков О. Л., 2020. С. 173).

Ще однією країною, яка гостро засудила радянську інтервенцію, була Франція. 28 січня 1981 р. президент цієї країни Валері Жискара д'Естен запропонував план політичного врегулювання афганської кризи (Христофоров В. С., 2008. С. 26). Він полягав у скликанні міжнародної конференції за участі «всіх країн, які справедливо або несправедливо, звинувачені або підозрюються у втручанні в афганські внутрішні справи» (Теплинский Л. Б., 1988. С. 295). Можливими учасниками конференції, на думку В. Жискара д'Естена, мали стати СРСР, США, Франція, Великобританія, Китай, Пакистан, Іран та Індія. Він пропонував також запросити на конференцію країни-учасниці Організації Ісламська конференція. Конференція, за ідеєю президента Франції, мала б завершитися домовленостями про виведення іноземних військ з території ДРА й відмовою від поставок зброї до цієї країни. План В. Жискара д'Естена не передбачав участі у запропонованій міжнародній конференції уряду ДРА. Саме тому СРСР і Афганістан відкинули його.

30 червня 1981 р. Європейське Економічне Співтовариство оприлюднило Заяву, що містила пропозиції щодо політичного врегулювання ситуації в Афганістані (Заявления Европейского совета по Афганистану от 30 июня 1981 г.). Текст пропозицій був складений на основі декларацій Європейської ради від 13 червня 1980 р. у Венеції і від 24 березня 1981 р. у Маастрихті, а також «афганських» резолюцій ООН і ОІК. Заява Європейської ради у Маастрихті засуджувала радянську інтервенцію та наголошувала на необхідності врегулювання афганської проблеми (Письмо Постоянного представителя Нидерландов при ООН от 26 марта 1981 г.).

За пропозиціями ЄЕС, пропонувалося у жовтні–листопаді 1981 р. провести двоетапну міжнародну конференцію для врегулювання проблем, пов'язаних з Афганістаном (Христофоров В. С., 2008. С. 27). На першому етапі було запропоновано виробити міжнародні домовленості щодо припинення втручання ззовні та недопущення його в майбутньому. Для участі в першому етапі пропонувалося залучити постійних членів Ради Безпеки ООН, Пакистан, Іран, Індію, Генерального секретаря ООН та Генерального секретаря ОІК. На другому етапі роботи конференції, куди були б запрошені всі учасники першого етапу і представники афганського народу, передбачалося досягти угоди щодо втілення в життя міжнародних домовленостей, розроблених на першому етапі. У СРСР цей план також не знайшов схвалення. Як і раніше, радянське керівництво звинуватило західні країни у намаганні розгладити ситуацію в ДРА без участі афганського уряду.

Як-от, міністр закордонних справ СРСР Андрій Громико під час виступу на XXXVI сесії Генеральної Асамблеї ООН 22 вересня 1981 р. наголосив, що ситуація навколо Демократичної Республіки Афганістан, проти якої ведеться неоголошена війна, потребує політичного врегулювання. За його словами, провідну роль у цьому відіграють Сполучені Штати й КНР, а Пакистан, чия територія є головним плацдармом збройних вторгнень, фактично ухиляється від переговорів з ДРА. «Останнім часом ведуться розмови навколо пропозиції деяких західних країн скликати міжнародну конференцію щодо Афганістану. Але ось що кидається в очі: конференція ж по Афганістану, а про головну зацікавлену сторону — Демократичну Республіку Афганістан «забули» (Выступление главы делегации СССР..., 1982. С. 117).

За словами міністра закордонних справ Радянського Союзу, «політичне врегулювання повинно забезпечити припинення і непоновлення збройного та іншого втручання у справи Афганістану». Досягнення такого врегулювання, включно з виробленням надійних міжнародних гарантій, дало б змогу встановити за згодою між афганською і радянською сторонами «порядок і терміни виведення Обмеженого контингенту радянських військ із Афганістану» (Там само).

Уряд ДРА, природно, пристав до пропозиції СРСР щодо плану ЄЕС. Про це йшлося у листі постійного представника Афганістану при ООН М. Фаріда Заріфа до Генерального секретаря ООН від 13 листопада 1981 р. Насамперед він наголосив, що уряд ДРА не отримував жодних пропозицій від ЄЕС щодо пропонованої конференції, а інформацію про неї він дізнався «із повідомлень інформаційних агентств та газет» (Письмо Постоянного представителя Афганистана..., 1981. С. 1). Далі зазначалося, що пропоноване скликання двоетапної конференції по Афганістану має на меті забезпечити припинення втручання ззовні та створити гарантії щодо запобігання такого втручання в майбутньому. Однак запропоновані склад часників конференції та її порядок денний самі по собі є відкритим втручанням у внутрішні справи Афганістану.

М. Фарід Заріф підкреслив, що варто зупинитися на плані політичного врегулювання, запропонованому урядом ДРА 14 травня 1980 р. (13 травня 1981 р. знову підтверджений у заяві міністра закордонних справ ДРА). За його словами, єдиним правильним шляхом політичного врегулювання має стати припинення зовнішнього втручання. М. Фарід Заріф наполягав на тому, що це втручання з території Пакистану посилюється і стало офіційною політикою Сполучених Штатів та деяких інших держав. Наголошувалося, що Обмежений контингент радянських військ буде виведений з території ДРА лише за умови повного

припинення зовнішнього втручання (Письмо Постоянного представителя Афганистана..., 1981. С. 2).

Відповідно до пропозицій уряду ДРА, політичне врегулювання становища навколо Афганістану слід розпочати із прямих переговорів із урядами Пакистану та Ірану. 3 травня 1980 р. уряд ДРА шість разів пропонував Пакистану та Ірану сісти за стіл переговорів. Слід зазначити, що й Пакистан декілька разів висував ідею проведення зустрічі між представниками Афганістану й Пакистану. Однак, як наголосив постійний представник Афганістану при ООН, Пакистан раптово змінив свою позиції стосовно цього питання, очевидно, що «не без тиску ззовні» (Письмо Постоянного представителя Афганистана..., 1981. С. 3).

У травні 1981 р. «афганське питання» розглядалося на сесії Ради НАТО в Римі. 9 травня 1981 р. ТАРС оприлюднив заяву щодо рішень цієї сесії. У ній зазначалося: «...виходить, що США й НАТО за політичне врегулювання навколо Афганістану. Все навпаки! Там немає і не буде охочих шукати політичного врегулювання. Адже коли Пакистан нещодавно висловив необережне бажання піти на контакт з Афганістаном, саме США і деякі інші країни зробили все, щоб припинити таку можливість» (Заявление ТАСС..., 1981. С. 41–44). У заяві ТАРС наголошувалося, що НАТО не має права ставити під сумнів законність допомоги Радянському Союзу дружньому афганському народу у відбитті агресії ззовні. Питання присутності в Афганістані ОКРВ може бути вирішене лише в контексті врегулювання на основі пропозицій уряду ДРА.

Проблема політичного врегулювання ситуації в Афганістані не лише лунала з трибун міжнародних організацій, а й розглядалася в рамках двосторонніх зустрічей радянських політиків з представниками різних країн.

23–25 квітня 1980 р. А. Громико під час візиту до Франції зустрівся з міністром закордонних справ цієї країни Жаном Франсуа-Понсе і президентом В. Жискаром д'Естеном. «Міністри зосередили увагу на розгляді нинішнього стану міжнародних відносин. В цьому контексті кожна сторона висловила свої погляди щодо питання про Афганістан» (Совместное сообщение о визите..., 1981. С. 45–46).

6 лютого 1981 р. заступник міністра закордонних справ СРСР Георгій Корнієнко зустрівся з послом Канади Джоном Пірсом. Під час переговорів радянського політика запитали про ставлення до плану врегулювання «афганського питання», який запропонував президент Франції В. Жискара д'Естен. Той відповів, що керівництво Пакистану висловило готовність розпочати переговори з афганським керівництвом. «На жаль, західні країни, не кажучи про КНР,

докладають всіх зусиль для того, щоб зірвати це...» Г. Корнієнко вкотре наголосив, що конференція по Афганістану планується без участі афганського уряду (Запись бесіди з послом Канади..., 1981. С. 1–6).

20 березня 1981 р. А. Громико під час зустрічі з послом Франції Анрі Фроман-Мерисом у СРСР повідомив, що Радянський Союз підтримує необхідність політичного врегулювання афганської проблеми. «Ми вважаємо, що було б розумно, якби сусіди вступили між собою в двосторонній діалог: Афганістан — Пакистан, Афганістан — Іран. Але, мабуть, керівництво Пакистану й Ірану поки не дозріло до розуміння цього. Причиною він назвав сильний зовнішній вплив, який здійснюється на ці країни (Запись основного содержания бесіди А. А. Громико..., 1981. С. 1–7).

14 вересня 1981 р. відбулася зустріч у СРСР Г. Корнієнка з послом Франції А. Фроман-Мьорисом. У ході бесіди посол Франції згадав про план політичного врегулювання «афганського питання», запропонований ЄЕС. Він запитав у Г. Корнієнка, чи є щось спільне у плані з пропозиціями ДРА. На що той відповів: «За виключенням окремих загальних слів, таких як “Афганістан”, “невтручання”, ці пропозиції протилежні за своїм підходом» (Запись бесіди Г. М. Корнієнко..., 1981. С. 1–8).

Отже, на початку 1980 р. на різних майданчиках йшлося про необхідність дипломатичного врегулювання афганської проблеми. Низкою країн було запропоновано шляхи політичного розв'язання «афганського питання». Пропозиції Великої Британії зводилися до необхідності проведення двоетапної міжнародної конференції з метою обговорення питання щодо припинення зовнішнього втручання у внутрішні справи Афганістану й виведення іноземних військ. За планом «нейтралізації» Афганістану, запропонованим Пакистаном, радянські війська мали залишити територію ДРА й бути заміненими

«міжнародними силами миру». Президент Франції В. Жискара д'Естен запропонував скликати міжнародну конференцію за участю країн, що підозрюються у втручанні у внутрішні справи ДРА, й країн-учасниць ОІК з метою вироблення зобов'язань про невторгання та відмову від поставок зброї до Афганістану. З пропозицією проведення двоетапної міжнародної конференції для врегулювання проблем, пов'язаних з Афганістаном, виступило ЄЕС у 1981 р.

Ці плани були відкинуті СРСР і ДРА. Як аргумент, вони підкреслювали, що врегулювання неможливе, поки відбувається втручання ззовні у внутрішні справи Афганістану. Крім того, запропоновані міжнародні конференції з «афганського питання» не передбачили участі у них афганського уряду. У ролі представників афганського народу виступала афганська опозиція, що було неприпустимо для офіційного Кабула. Натомість пропозицію уряду ДРА щодо необхідності проведення афгансько-пакистанських й афгансько-іранських переговорів ці країни відхилили, адже першочерговою умовою початку переговорів мало стати виведення радянських військ із Афганістану.

Таким чином, основною причиною затягування переговорного процесу було дотримання радянським керівництвом силової лінії поведінки щодо ДРА та перенесення всієї відповідальності за афганську кризу на своїх ідеологічних супротивників у «холодній війні». Після введення ОКРВ до Афганістану новий кабульський уряд був остаточно дискредитований не лише всередині країни, а й в очах усієї світової спільноти. Демократична Республіка Афганістан фактично опинилася в міжнародній ізоляції. Ситуація навколо Афганістану стала відображенням «холодної війни» та засвідчила її загострення. ДРА, як нейтральна держава та один із активних учасників Руху неприєднання, стала заручником міжблокового протистояння.

ЛІТЕРАТУРА

Выступление главы делегации СССР, члена Политбюро ЦК КПСС, министра иностранных дел СССР на XXXVI сессии Генеральной Ассамблеи ООН. *Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. 1981 год*: сбор. документов / сост. И. А. Кирилин, Н. Ф. Потапова. Москва: Международные отношения, 1982. С. 107–119.

Запись бесіди Г. М. Корнієнко з послом Канади в СРСР Дж. Пирсоном 6 лютого 1981 року. *Архів національної безпеки США*. 18 березня 1981 г. С. 1–6. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.12.06%20Kornienko%20Conversation%20with%20Canadian%20Amb.%20Pearson.pdf (дата звернення: 02.02.2021).

Запись бесіди Г. М. Корнієнко з послом Франції в СРСР А. Фроман-Мерисом 14 вересня 1981 року. *Архів національної безпеки США*. 27 вересня 1981 г. С. 1–8. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.09.14%20Kornienko%20Conversation%20with%20French%20Ambassador.pdf (дата звернення: 01.02.2021).

- Запись основного содержания беседы А. А. Громыко с послом Франции в СССР А. Фроман-Мёрисом 20 марта 1981 года. *Архив национальной безопасности США*. 2 апреля 1981 г. С. 1–7. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.03.20%20Gromyko%20Conversation%20with%20French%20Ambassador.pdf (дата звернення: 04.02.2021).
- Заявление ТАСС по поводу решения Римской сессии Совета НАТО. *Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. 1981 год*: сбор. документов / сост. И. А. Кирилин, Н. Ф. Потапова. Москва: Международные отношения, 1982. С. 41–44.
- Заявления правительства ДРА. *Правда*. 15 мая 1980 г. С. 5.
- Заявления ТАСС в связи с выступлением президента США. *Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. 1980 год*: сбор. документов / сост. И. А. Кирилин, Н. Ф. Потапова. Москва: Международные отношения, 1981. С. 3–5.
- Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху Опору Адміністрацією Президента США Дж. Картера (1978–1980). *The Universe of History and Archeology*. 2020. № 1. С. 163–175. DOI: 10.15421/26200114.
- Ковальков О. Л. Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану. *Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. Історичні науки*. 2013. Вип. 18. С. 59–67.
- Костыря А. А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.). Донецк: ООО «ИПП «Промінь», 2009. 600 с.
- Кулумбеков М. М. Проблемы афгано-пакистанских взаимоотношений в 1947–1989 гг. *Вестник Северо-Осетинского государственного университета им. К. Л. Хетагурова. Общественные науки*. 2013. № 4. С. 48–55.
- Москаленко В. Н. Афганская трагедия и Пакистан. *Азия и Африка сегодня*. 2003. № 11. С. 2–9.
- Письмо Постоянного представителя Афганистана при Организации Объединенных Наций от 12 ноября 1981 года на имя Генерального секретаря. № A/36/672. 13 ноября 1981 г. С. 1–3. URL: <https://undocs.org/ru/a/36/672> (дата звернення: 10.02.2021).
- Письмо Постоянного представителя Нидерландов при Организации Объединенных Наций от 26 марта 1981 года на имя Генерального секретаря. № A/36/153. 30 марта 1981 г. С. 1–2. URL: <https://undocs.org/ru/a/36/153> (дата звернення: 01.02.2021).
- Письмо Постоянного представителя Пакистана при Организации Объединенных Наций от 11 февраля 1980 года на имя Генерального секретаря. № A/35/109 (S/13810). 21 февраля 1980 г. С. 1. URL: <https://undocs.org/ru/a/35/109> (дата звернення: 12.02.2021).
- Позиция руководства США в связи с вводом советских войск в Афганистан в 1979 г. Предисловие Дж. Хершберга (США). *Новая и новейшая история*. 1997. № 3. С. 107–139.
- Рабуш Т. В. Дипломатическая позиция западноевропейских государств в отношении афганского вооруженного конфликта 1979–1989 годов. *Новая и новейшая история. Современная история*. 2020. № 6. С. 167–178. DOI: 10.31857/S013038640008953-6.
- Рабуш Т. В. Роль США и СССР в процессе урегулирования регионального вооруженного конфликта в Афганистане (1979–1989). *Вестник Северный (Арктич.) федер. ун-та имени М. В. Ломоносова. Гуманит. и соц. науки*. 2017. № 6. С. 27–36. DOI: 10.17238/issn2227-6564.2017.6.27.
- Слинкин М. Ф. Проблема урегулирования положения вокруг Афганистана (Историко-политический аспект). *Культура народов Причерноморья*. 2002. № 33. С. 111–131.
- Совместное сообщение о визите члена Политбюро ЦК КПСС, министра иностранных дел СССР во Францию. *Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. 1980 год*: сбор. документов / сост. И. А. Кирилин, Н. Ф. Потапова. Москва: Международные отношения, 1981. С. 45–46.
- Текст заявления Европейского совета по Афганистану от 30 июня 1981 г. *Архив национальной безопасности США*. 6 июля 1981 г. С. 1–2. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.06.30%20Council%20of%20Europe%20Statement%20on%20Afghanistan.pdf (дата звернення: 03.02.2021).
- Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений 1919–1987. Москва: Мысль, 1988. 340 с.
- Топорков В. М. Афганистан. Советский фактор в истоках кризиса. Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2014. 319 с.
- Христофоров В. С. Политическое урегулирование афганской проблемы в контексте международных отношений в 1980-е гг. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. 2014. № 18. С. 116–125.
- Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану. *Новая и новейшая история*. 2008. № 5. С. 23–48.
- Kalinovsky, Artemy Mikhail. A Long Goodbye: The politics and diplomacy of the Soviet withdrawal from Afghanistan, 1980–1992: PhD thesis / London School of Economics and Political Science. 2009. 303 p.
- UN. GA. Official Records. Sixth Emergency Special Session. 2nd plenary meeting, 11 January 1980. New York. P. 15–29.

REFERENCES

- Khristoforov, V. S. (2008). Trudnyi put k Zhenevskim soglasheniiam 1988 goda po Afganistanu. *Novaia i noveishaia istoriia*, 5, 23–48 [in Russian].
- Khristoforov, V. S. (2014). Politicheskoe uregulirovanie afganskoi problemy v kontekste mezhdunarodnykh otnoshenii v 1980-e gg. *Vestnik Rossiiskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta*, 18, 116–125 [in Russian].
- Kalinovsky, Artemy Mikhail. (2009). A Long Goodbye: The politics and diplomacy of the Soviet withdrawal from Afghanistan, 1980–1992. (*PhD thesis*), London [in English].
- Kostyrya, A. A. (2009). *Istoriografiia, istochnikovedenie, bibliografiia spetsoperatsii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.)*. Donetsk: OOO «IPP «Promin» [in Russian].
- Kovalkov, O. L. (2013). Reaktsiia svitovoi spilnoty na radianske vtorhnennia do Afhanistanu. *Naukovi zapysky KDPU im. V. Vynnychenka*, 18, 59–67 [in Ukrainian].
- Kovalkov, O. L. (2020). Pidtrymka afhanskoho Rukhu Oporu Administratsiiei Prezydenta SShA J. Carter (1978–1980). *The Universe of History and Archeology*, 1, 163–175 [in Ukrainian].
DOI: 10.15421/26200114
- Kulumbegov, M. M. (2013). Problemy afgano pakistanskikh vzaimootnoshenii v 1947–1989 gg. *Vestnik Severo Osetinskogo gosudarstvennogo universiteta im. K. L. Khetagurova. Obshchestvennye nauki*, 4, 48–55 [in Russian].
- Moskalenko, V. N. (2003). Afganskaia tragediia i Pakistan. *Asiia i Afrika segodnia*, 11, 2–9 [in Russian].
- Pismo Postoiannogo predstavitelia Afganistana pri Organizatsii Obiedinennykh Natsii ot 12 noiabria 1981 goda na imia Generalnogo sekretaria. [in Russian].
<https://undocs.org/ru/a/36/672>
- Pismo Postoiannogo predstavitelia Niderlandov pri Organizatsii Obiedinennykh Natsii ot 26 marta 1981 goda na imia Generalnogo sekretaria. [in Russian].
<https://undocs.org/ru/a/36/153>
- Pismo Postoiannogo predstavitelia Pakistanu pri Organizatsii Obiedinennykh Natsii ot 11 fevralia 1980 goda na imia Generalnogo sekretaria. [in Russian].
<https://undocs.org/ru/a/35/109>
- Pozitsiia rukovodstva SShA v sviazi s vvodom sovetskikh voisk v Afganistan v 1979 g. (1997). Predislovie Dzh. Khersherga (SShA). *Novaia i noveishaya istoriia*, 3, 107–139 [in Russian].
- Rabush, T. V. (2017). Rol SShA i SSSR v processe uregulirovaniia regionalnogo vooruzhennogo konflikta v Afganistane (1979–1989). *Vestn. Sev. (Arktich.) feder. un-ta. Gumanit. i sots. nauki*, 6, 27–36 [in Russian].
DOI: 10.17238/issn2227-6564.2017.6.27
- Rabush, T. V. (2020). Diplomaticheskaia pozitsiia zapadnoevropeiskikh gosudarstv v otnoshenii afganskogo vooruzhennogo konflikta 1979–1989 godov. *Novaia i noveishaya istoriia*, 6, 167–178 [in Russian].
DOI: 10.31857/S013038640008953-6
- Slinkin, M. F. (2002). Problema uregulirovaniia polozheniia vokrug Afganistana (Istoriko-politicheski aspekt). *Kutura narodov Prichernomoria*, 33, 111–131 [in Russian].
- Sovmestnoe soobshchenie o vizite chlena Politbiuro TsK KPSS, ministra inostrannykh del SSSR vo Frantsiiu. (1981). In: *Vneshniaia politika Sovetskogo Soiuzu i mezhdunarodnyie otnosheniia, 1980*; Kirilin, I. A., Potapov, N. F. (Comps.). Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniia [in Russian].
- Tekst zaivleniia Yevropeiskogo soveta po Afganistanu ot 30 iunია 1981 g. [in Russian].
https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.06.30%20Council%20of%20Europe%20Statement%20on%20Afghanistan.pdf
- Teplinskii, L. B. (1988). *Istoriia sovetsko afganskikh otnoshenii 1919–1987*. Moscow: Mysl [in Russian].
- Toporkov, V. M. (2014). *Afganistan. Sovetskii faktor v istokakh krizisa*. Cheboksary: TsNS «Interaktiv plius» [in Russian].
- Vystuplenie glavy delegatsii SSSR, chlena Politbiuro TsK KPSS, ministra inostrannykh del SSSR na XXXVI sessii Generalnoi Assamblei OON. (1982). In: *Vneshniaia politika Sovetskogo Soiuzu i mezhdunarodnyie otnosheniia, 1981*; Kirilin, I. A., Potapov, N. F. (Comps.). Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniia [in Russian].
- UN. GA. Official Records. Sixth Emergency Special Session. 5th plenary meeting. (1980). New York, January 11, 15–29 [in English].
- Zapis besedy G. M. Kornienko s poslom Frantsii v SSSR A. Froman Merisom 14 sentabria 1981 goda [in Russian].
https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.09.14%20Kornienko%20Conversation%20with%20French%20Ambassador.pdf
- Zapis besedy G. M. Kornienko s poslom Kanady v SSSR Dzh. Pirsonom 6 fevralia 1981 goda [in Russian].

https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.12.06%20Kornienko%20Conversation%20with%20Canadian%20Amb.%20Pearson.pdf
https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.12.06%20Kornienko%20Conversation%20with%20Canadian%20Amb.%20Pearson.pdf
 Zapis osnovnogo sodержaniia besedy A. A. Gromyko s poslom Frantsii v SSSR A. Froman Merisom 20 marta 1981 goda. [in Russian].
https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.03.20%20Gromyko%20Conversation%20with%20French%20Ambassador.pdf
 Zaiyavleniia pravitelstva DRA. (1980). *Pravda*, 5 [in Russian].
 Zaiavlenie TASS po povodu resheniia Rimskoi sessii Soveta NATO. (1982). In: *Vneshniaia politika Sovetskogo Soiuz a i mezhdunarodnyie otnosheniia, 1981*; Kirilin, I. A., Potapov, N. F. (Comps.). Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniia. [in Russian].
 Zaiavleniia TASS v sviazi s vystupleniem prezidenta SShA (1981). In: *Vneshniaia politika Sovetskogo Soiuz a i mezhdunarodnyie otnosheniia, 1980*; Kirilin, I. A., Potapov, N. F. (Comps.). Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniia [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 20.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Наталія Вароді,
доцентка кафедри історії
та суспільних дисциплін
Закарпатського угорського інституту
імені Ференца Ракоці II,
кандидатка історичних наук,
Берегове, Україна

Natalia Varadi,
Associate Professor of the Department
of History and Social Sciences,
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian
Hungarian College of Higher Education,
PhD in History,
Beregovo, Ukraine

e-mail: lia@kmf.uz.ua, 0667917690
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>

УДК 355.4 (47): 94 (439) «1956»
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.15

Радянські війська й Угорська революція 1956 року в навчальних виданнях для вишів України

У статті визначено основні тенденції висвітлення ролі радянських військ під час Угорської революції 1956 р. в підручниках і навчальних посібниках для вишів, виданих у незалежній Україні. Зважаючи на когнітивний і регулятивний вміст останніх, зроблено порівняння авторського бачення обставин, за яких радянські війська втруtilись у революцію, їхні дії в Угорщині й втрати. З огляду на рефлексивний чинник проаналізовано, наскільки згадки про участь цих військ у революції оцінкові й / або емоційно забарвлені.

Ключові слова: підручник, навчальний посібник, Угорська революція 1956 р., радянські війська, когнітивний вміст, регулятивний вміст, рефлексивний вміст.

Soviet Forces and the Hungarian Revolution of 1956 in Educational Publications for Ukrainian Universities

Educational publications are an integral part of the historiographical process. Their content is affected by academic traditions. Textbooks are also a multilayer cultural product and form of expression of critical thinking of historians. They also influence the choice of learning strategy. The educational text contents cognitive, regulatory and reflexive information. Thus, it is important as the contradictory phenomena and events of the past, such as the actions of Soviet forces in Hungary of 1956, are conveyed in publications of this kind. To consider how these actions are presented in textbooks for high schools is important for a theoretical understanding of the level of these educational publications and to outline the prospects for their improvement.

The subject of the study is the interpretation of the role of Soviet forces during the Hungarian Revolution of 1956 in textbooks and manuals for universities published in the independent Ukraine. The article is based on the principles of historicism and objectivity; analysis, synthesis, comparative historical method. The main features of the research are the location and interrogation of all the appropriate educational publications to dissolve a problem.

The participation of Soviet troops in the Hungarian Revolution of 1956 is covered in a similar way in the analysed textbooks and manuals except at first the losses of the Soviets. The story is slightly misrepresented in two manuals. O. Ivanytska covered the topic in the most balanced way. Emotional expressions do not interfere with the achievement of the main educational goal of the textbooks and manuals. There are no relations between their content and timing. In general, it is desirable for students to study all the analysed educational publications at the same time.

Key words: textbook, tutorial, Hungarian Revolution of 1956, Soviet forces, cognitive content, regulatory content, reflective content.

Навчальні видання — один із різновидів історіографічних джерел, що є невід’ємним складником історіографічного процесу. На змістовому наповненні навчальної літератури, зокрема призначеної для студентів закладів вищої освіти, опосередковано позначаються академічні традиції висвітлення історичного досвіду (Козак О. В., 2020. С. 291; Колесник І., 2013. С. 62). Також підручники є багатошаровим продуктом культури, медіаторами між історичною наукою та освітнім середовищем (Огоновская І. С., 2011. С. 280), своєрідними виразниками критичного мислення істориків та впливають на вибір навчальної стратегії під час викладання (Ramoroka D., Engelbrecht A., 2015. Р. 99–100). Для навчального тексту характерний зміст як когнітивної (фактологічні й теоретичні елементи), так і регулятивної (тієї, що керує сприйняттям, розумінням тексту) й рефлексивної (тієї, що виявляє авторське ставлення) інформації (Шевчук Л. М., 2015. С. 347). Таким чином, особливого значення набуває те, як у виданнях цього виду передаються суперечливі явища й події минулого. Однією з таких потенційно складних для пояснення тем є дії радянських військ під час революції в Угорщині 1956 р., для перебування яких в країні з кінця 1955 р. не існувало жодних правових підстав (Держалюк М. С., 2017. С. 112–113). Розглянути, як ці дії представлені в підручниках для вищої школи, важливо як для теоретичного осмислення рівня відповідних навчальних видань, так і для окреслення перспектив удосконалення навчальної літератури.

Загалом підручники з історії для вищої школи, видані в Україні за період незалежності, вже встигли привернути увагу істориків. Олена Лукачук та Станіслав Лисенко звернулися до проблематики, пов’язаної з добою Великого князівства Литовського (Лукачук О. В., 2012; Лисенко С. І., 2013). Світлана Костишева характеризувала віддзеркалення основних принципів полікультурності та поліетнічності й розмаїття образів Європи у вишівських підручниках з історії України (Костишева С. О., 2017; Костишева С. О., 2018). Наталя Самойленко простежила наступність наукової традиції у підходах до історії Болгарії 1944–1989 рр. в українській навчальній літературі, що побачила світ між 1966 і 2010 рр. (Самойленко Н. І., 2018). Олена Козак розглянула, як до українських підручників та посібників для вищої школи входили теми з соціальної історії південних і західних слов’ян у 1991–2000-ні рр. (Козак О. В., 2020). Щодо Угорської революції, то Степан Віднянський, який присвятив її висвітленню в українській історіографії й мемуаристиці окрему статтю, згадав про те, що об’єктивне узагальнення історії подій 1956 р. міститься «в ґрунтовному й інноваційному навчальному посібнику для

гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів “Історія Центрально-Східної Європи” за редакцією проф. Леоніда Зашкільняка та багатьох інших шкільних і вишівських підручниках України» (Віднянський С., 2017. С. 458–459). Втім, ані прізвищ авторів, ані назв цих підручників наведено не було. Можливо, через прагнення використати обмежений обсяг студії передусім для характеристики суто наукових праць.

Мета статті — визначити основні тенденції у висвітленні ролі радянських військ під час Угорської революції 1956 р. в підручниках і навчальних посібниках для вищої школи, виданих у незалежній Україні.

З огляду на когнітивний і регулятивний зміст підручників було поставлено такі завдання: порівняти те, як автори окреслюють: а) обставини, за яких радянські війська втруtilись у перебіг революції; б) конкретні дії цих підрозділів на території Угорщини; в) втрати радянської сторони. З огляду на рефлексивний чинник — проаналізувати, наскільки оцінковими і / або емоційно забарвленими є згадки про участь радянських військ в Угорській революції.

Навчальні посібники, де вся інформація, пов’язана з революцією, вкладається в один абзац, а з темою статті — в одне речення (Гончар Б. М., Козицький М. Ю., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г., 2007; Горбань Ю. А., 2003. С. 191), докладніше аналізуватися не будуть.

Стосовно обставин, за яких радянські війська втруtilись в перебіг революції, то Валерій Яровий, Сергій Антонюк і Андрій Чепусов у підручнику з історії новітнього часу країн Центральної та Південно-Східної Європи, опублікованому 1995 р., після характеристики передумов і перших подій революції вказали, що в ніч з 23 на 24 жовтня 1956 р. на тлі все більшого загострення становища в Будапешті уряд Угорщини звернувся до радянського військового командування по допомогу (Яровий В. І., Антонюк С. М., Чепусов А. Т., 1995. С. 41–42). Про те саме йдеться й в одноосібному підручнику В. Ярового з новітньої історії Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст., надрукованому через 10 років (Яровий В. І., 2005. С. 490–491). Згадано в цих підручниках і про прохання допомогти, спрямоване до командування радянської армії з боку робітничо-селянського уряду Яноша Кадара, створеного 3 листопада 1956 р. після арешту угорської делегації на переговорах радянсько-угорської комісії з урегулювання відносин між країнами (Яровий В. І., Антонюк С. М., Чепусов А. Т., 1995. С. 45; Яровий В. І., 2005. С. 494). У підручнику 2005 р. зовнішні фактори, зокрема роль політики Дуайта Ейзенхауера, які підштовхнули радянське керівництво надати Угорщині «інтернаціональну допомогу», тобто ухвалити в ніч на 30 жовтня рішення про військове вторгнення (операцію

«Вихор»), а також місцевість, звідки виступав Янош Кадар (радянське Закарпаття) (Яровий В. І., 2005. С. 490–491), схарактеризовано більш розгорнуто, а отже, зрозуміліше для студентів, на яких розраховано видання.

Володимир Газін і Сергій Копилов у посібнику з новітньої історії країн Європи та Америки (1945–2000), що вийшов 2000 р., пояснили, як народний виступ переріс у збройну боротьбу й поширився, чим налякав, змусивши звернутися по допомогу до Москви, «керівництво країни» (Газін В. П., Копилов С. А., 2000. С. 307). Введення до Угорщини додаткових радянських сил висвітлено загалом схоже з підручником В. Ярового 2005 р., лише є уточнення про те, що рішення було узгоджене з іншими соціалістичними країнами, а початок операції «Вихор» й заява Я. Кадара відбулися «майже водночас» (Газін В. П., Копилов С. А., 2000. С. 309–310). При цьому остання заувага без точної вказівки на те, що ж було раніше — початок операції чи заява, не робить текст зрозумілішим, що може одного читача змусити шукати додаткову інформацію, а іншого — «вгадувати» цю послідовність під час відповіді на занятті, заліку чи іспиті, ризикуючи зниженням оцінки.

У розділі 10, § 5 «Комуністичний режим в Угорщині» виданого 2001 р. за ред. Леоніда Зашкільняка колективного посібника з історії Центрально-Східної Європи Геннадій Кипаренко коротко навів причини й опис основних подій початку революції, а потім вказав, що до радянських військ в Угорщині звернулося керівництво Угорської партії трудящих (УПТ) водночас із призначенням Імре Надя головою уряду. Щодо введення нових військ з-за меж держави, автор пояснив це тривогою СРСР за те, що Угорщина може відділитися від комуністичного табору (через оголошення про вихід з Організації Варшавського договору). Послідовність подій передано так: «На світанку 4 листопада нові радянські війська ввійшли до Угорщини. Одночасно було оголошено про формування “революційного робітничо-селянського уряду Угорщини”, очоленого одним з діячів колишньої УПТ Яношем Кадаром» (Кипаренко Г., 2001. С. 547). Тобто про те, що Янош Кадар окремо звертався до представників радянської влади, в посібнику не йдеться.

Ольга Іваницька в посібнику 2003 р. з новітньої історії країн Європи та Америки (1945–2002) серед вимог демонстрантів, висунутих ще до 23 жовтня 1956 р., вказала й заклик вивести радянські війська з Угорщини. Щодо подій у ніч з 23 на 24 жовтня, коли вже точилися бої між повстанцями й силами державної безпеки, уточнено, що Імре Надь, якого призначив головою уряду пленум ЦК УПТ, не заперечував проти рішення про передислокацію в Будапешт радянських

військ. Проте, коли останні вже були в місті, відхилив прохання радянського посла в Угорщині Юрія Андропова підписати звернення до керівництва СРСР про допомогу. Це зробив колишній глава уряду А. Хедегюш (Іваницька О. П., 2001. С. 393). Тож саме в цьому посібнику події на початку революції більш персоналізовано, що робить виклад значно зрозумілішим.

Докладно описано, як і чому в Москві ухвалили рішення про великомасштабне застосування військової сили, яке узгодили з лідерами інших соціалістичних країн. Є згадка про введення додаткових радянських сил до 2 листопада й вимоги уряду Угорщини це деталізували. Пояснено, на тлі яких подій Яноша Кадара доставили до Москви й 3 листопада визначили склад його уряду. Стосовно прохання Я. Кадара до СРСР указано, що 4 листопада він уже повідомив з Сольнока співвітчизникам, що запросив радянські війська. Розкрито, як і де радянські підрозділи готувались, а після арешту угорської делегації на переговорах 4 листопада ввійшли до Будапешта (Іваницька О. П., 2001. С. 396–398). Отже, Ольга Іваницька використала інформацію з більшої кількості джерел, ніж попередньо згадані автори.

Андрій Грубінко в посібнику з історії держави і права зарубіжних країн, виданому 2010 р., коротко зупинився на передумовах і початку розгортання революції, а потім, без уточнення числа жовтня, додав «До Угорщини введено радянські війська». Далі знову конспективно передано основні події, зокрема утворення уряду Я. Кадара, та вказано: «Радянські війська силою зброї придушили повстання» (Грубінко А. В., 2010. С. 382). Тобто взагалі не висвітлено обидва звернення угорської сторони до представників СРСР. Близький за логікою викладу посібник з історії Центрально-Східної Європи (кін. XVIII — поч. XXI ст.) Сергія Рудька в доповненій версії 2010 р., але те, що 4 листопада радянські війська почали вторгнення, формально пояснене закликом уряду Я. Кадара (Рудько С. О., 2010. С. 144–145), тут висвітлено докладніше.

Андрій Бредіхін і Валерій Завадський у посібнику з сучасної історії країн Західної Європи та Америки (1918–2009), що побачив світ 2011 р., у ході характеристики подій до рішення СРСР придушити революцію зброєю не згадують про радянську присутність в Угорщині на початку революції взагалі (Бредіхін А. В., Завадський В. М., 2011. С. 479). Тож студент, який скористається під час підготовки тільки цим посібником, може виявитися дезінформованим. Щодо згаданої ухвали, то є уточнення стосовно її передумов, узгодження з соціалістичними країнами, формування уряду Я. Кадара в Москві та інформація про те, що 4 листопада радянські війська почали бойові дії після того, як: «Уряд Кадара назвало себе Угорським революційним робочо-селянським урядом;

заявило, що справа соціалізму в небезпеці й звернулося до Радянського Союзу із проханням про допомогу» (Бредіхин А. В., Завадський В. М., 2011. С. 480) (курсив мій. — Авт.). Впадає в око невинуватий машинний переклад з російської в наведений цитаті, що засвідчує використання в посібнику, зокрема, й російськомовних носіїв інформації.

Аналізуючи вказівки на дії радянських військ в Угорщині, зупинятимемось лише на тих виданнях, де є якісь подробиці, окрім того, що ці військові підрозділи переміщувалися територіально.

Як-от, у підручниках, до підготовки яких був залучений В. Яровий, коротко відзначено, що 24 жовтня радянські підрозділи розташувалися в Будапешті біля державних установ і стратегічних об'єктів (Яровий В. І., 2005. С. 492). Згадки про бої та опір після повномасштабного вторгнення (Яровий В. І., Антонюк С. М., Чепусов А. Т., 1995. С. 45; Яровий В. І., 2005. С. 492–495) не деталізовані. Володимир Газін і Сергій Копилов не оминули увагою братання радянських танкістів і офіцерів із демонстрантами 29 жовтня біля будівлі парламенту й радянську підтримку збройних акцій угорських органів безпеки після розстрілу цього змішаного натовпу (Газін В. П., Копилов С. А., 2000. С. 308). Тож у їхньому посібнику добре передано суперечливість ситуації в Будапешті. Геннадій Кипаренко акцентував увагу лише на боях (без деталей), які точилися з радянською участю на різних етапах революції (Кипаренко Г., 2001. С. 547), що в цілому не викривлює сприйняття тогочасних подій.

Ольга Іваницька уточнила, що до Будапешта (брати під охорону деякі мости, приміщення парламенту, ЦК УПТ, радянського посольства) дивізії СРСР увійшли з наказом не застосовувати зброю, який виконували, хоча й були обстріляні, а люди закидали камінням їхні бойові машини. Також у розділі є інформація про те, що війська на марші прикривала винищувальна авіація, у той час як бомбардувальна очікувала на аеродромах. Щодо подій 25 жовтня, докладно висвітлено обставини, за яких радянські сили відкрили вогонь, згадано про те, як радянські танкісти обстріляли роту угорської охорони, переплутавши її з повстанцями. Бої між 4 і 10 листопада в Будапешті схарактеризовано як інтенсивні (Іваницька О. П., 2001. С. 394–398). Тобто знову помітне залучення більшої кількості джерел інформації, ніж в інших авторів, та прагнення висвітлювати події зрозуміло для студентів.

Сергій Рудько лише лаконічно зазначив про 24 жовтня, що радянські війська, введені до Будапешта, «зайняли стратегічні пункти міста, але в сутички з повсталими не вступали» (Рудько С. О., 2010. С. 144). Отже, у читачів може

скластися враження, що збройного втручання з боку військових взагалі не було.

Втрати радянської сторони в кожному з видань, де вони наводяться, схарактеризовано по-різному: 669 убитих, 1450 поранених, 54 зниклих безвісти (Яровий В. І., Антонюк С. М., Чепусов А. Т., 1995. С. 46); близько 1,6 тис. убитими, близько 2 тис. пораненими (Газін В. П., Копилов С. А., 2000. С. 310); понад 3 тис. убитих і поранених (Яровий В. І., 2005. С. 495); 649 убитих, понад 1200 поранених (Бредіхин А. В., Завадський В. М., 2011. С. 480). Це свідчить про те, що автори користувалися різними джерелами інформації. Лише у двох посібниках є вказівки на загальну чисельність радянських формувань як на «60-тисячне угруповання» (Газін В. П., Копилов С. А., 2000. С. 309) або на сили, які мали перевагу над 15 тис. повстанців (Яровий В. І., 2005. С. 495), що допомагає хоча б приблизно оцінити відсоток втрат від загалу.

У визначенні того, наскільки оцінковими і/або емоційно забарвленими є згадки про участь радянських військ в Угорській революції, перш за все впадає в око назва підрозділу в підручнику В. Ярового, С. Антонюка й А. Чепусова — «Трагедія анти тоталітарної революції в Угорщині» — з одного боку, дуже промовиста, з іншого — така, що віддзеркалює думку лише прибічників революції. Назву «запрошення» щодо обох звернень по радянську підтримку автори брали в лапки, чим наочно підкреслили формальність цих акцій. Визначення радянських підрозділів назвою «окупанти» зроблено без пояснення правових підстав для цього. Тож не підготовлений читач може сприйняти вислів як суто оцінковий. Наведені втрати радянських військ названо значними, хоча без інформації про їхнє співвідношення із загальною чисельністю (Яровий В. І., Антонюк С. М., Чепусов А. Т., 1995. С. 40–46). Це видається радше емоційною оцінкою.

Володимир Газін і Сергій Копилов також дали підрозділу посібника промовисту назву «Народне повстання й перервана революція 1956 р.», проте уникнули цілковитої односторонності. Посібник містить численні вислови на зразок: «на бік обурених народних мас перейшли...», «наростали криваві події», «пролунали смертоносні постріли по мирних демонстрантах», «не лише Гере, а й органи безпеки стали об'єктами народного гніву», «Кремлівські емісари "благословляли"» — доцільні радше в публіцистичному, а не в навчально-методичному тексті. При цьому уточнення про те, що угорці сприйняли перехід радянських військ до бойових дій як наругу над суверенітетом і національною незалежністю своєї держави (Газін В. П., Копилов С. А., 2000. С. 307–308), дуже важливе для розуміння теми загалом. В. Яровий, у підручнику якого за 2005 р. про події 24 жовтня в Будапешті йдеться майже

тими самими словами, що й у посібнику В. Газіна та С. Копилова, всіх названих відверто публіцистичних зворотів уникнув. Порівняно з 1995 р. помітна зміна назви підрозділу на нейтральнішу: «Народно-демократична революція 1956 р. та її придушення» (Яровий В. І., 2005. С. 490–493).

Геннадій Кипаренко, Ольга Іваницька й Андрій Бредіхін із Валерієм Завадським висвітлили події достатньо стримано, окрім визначення боїв у Будапешті як «запеклих», «впертих» (Кипаренко Г., 2001. С. 547), «завзятих» (Бредіхін А. В., Завадський В. М., 2011. С. 480) без наведення критерію такої оцінки; вживання назви «окупанти» щодо радянських сил без пояснення й емоційно забарвлених висловів «вдерлися» (Іваницька О. П., 2003. С. 393–398) щодо сил, які ввійшли в Будапешт у ході операції «Вихор», та «зажадав виводу радянських військ» (Бредіхін А. В., Завадський В. М., 2011. С. 480) щодо вимог Імре Надя, як глави уряду. Виклад Андрія Грубінка, як і Сергія Рудька, суто конспективний, хоча останній і навів більше деталей.

Отже, у підручниках і посібниках із навчальних дисциплін, під час вивчення яких згадується Угорська революція 1956 р., участь у ній радянських військ висвітлюється в основних рисах схоже. Найбільше розбіжностей у наведених даних про втрати радянської сторони, бо автори, ймовірно, визнавали різні джерела достатньо достовірними для цитування в навчальному виданні. Місцями викривлена картина подій, можливо, через нерівномірне скорочення початкового тексту, що є в посібниках Сергія Рудька, Андрія Бредіхіна й Валерія Завадського. Натомість Ольга Іваницька підійшла до висвітлення теми найбільш ґрунтовно та виважено, а також найпропорційніше приділила увагу різним етапам втручання радянських сил у перебіг революції. Навіть у найбільш публіцистично забарвлених із розглянутих посібників уживані емоційні вислови не заважають досягненню основної навчальної мети підрозділів. Перспективним є порівняння того, як тема висвітлюється в українських та угорських підручниках для вищої школи.

ЛІТЕРАТУРА

- Бредіхін А. В., Завадський В. М. Сучасна історія країн Західної Європи та Америки (1918–2009 рр.). Донецьк, 2011. 604 с.
- Віднянський С. Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2017. Вип. 26. С. 455–464.
- Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки. 1945–2000 рр.: навч. посіб. для студ. гуманітарних спеціальностей. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 476 с.
- Гончар Б. М., Козицький М. Ю., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Всесвітня історія: навч. посіб. К.: Знання, 2007. 694 с.
- Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Тернопіль, 2010. 392 с.
- Держалюк М. С. Угорська революція 1956 року: причини, результати та уроки (частина 2) // Проблеми всесвітньої історії. 2017. № 2. С. 110–137.
- Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002): навч. посіб. Вінниця: Фоліант, 2003. 560 с.
- Історія сучасного світу. Соціально-політична історія XV–XX століть: навч. посіб. / за ред. Ю. А. Горбаня. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Вікар, 2003. 435 с.
- Кипаренко Г. Розділ 10, § 5. Комуністичний режим в Угорщині // Історія Центрально-Східної Європи: посіб. для студ. іст. і гуманіт. факультетів ун-ів / Зашкільняк Л. (ред.). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. С. 545–549.
- Козак О. В. Соціальна історія південних та західних слов'ян (1991–2000-ні рр.) в українській навчальній літературі // Сторінки історії. 2020. Вип. 51. С. 289–304. DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220192.
- Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. Київ: Інститут історії НАН України, 2013. 566 с.
- Костилова С. О. Образи Європи у наративах підручників з історії України для вищої школи // Сторінки історії. 2018. Вип. 46. С. 226–241. DOI: 10.20535/2307-5244.46.2018.136904.
- Костилова С. О. Полікультурність та поліетнічність на сторінках підручників з історії України для вищої школи // Сторінки історії. 2017. Вип. 45. С. 126–142. DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117734.
- Лисенко С. І. Природа литовсько-руської державності в сучасних підручниках та посібниках з історії України для вищої школи // Сторінки історії. 2013. Вип. 36. С. 165–176.
- Лукачук О. В. Литовська тема в українській навчальній літературі // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. 2012. Вип. 58 (№ 3). С. 62–67.

- Огоновская И. С. Школьный учебник отечественной истории. Учебные издания как исторический источник // Документ. Архив. История. Современность. 2011. Вып. 12. С. 264–286.
- Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII — поч. XXI ст.): навч.-метод. посіб. з курсу. Вид. 2-ге, доповн. Острого, 2010. 220 с.
- Самойленко Н. І. Образ Болгарії (1944–1989) в українській навчальній літературі 1966–2010 рр. // Дриновський збірник = Дриновски сборник. 2018. Т. 11. С. 384–390.
- Шевчук Л. М. Текст підручника як джерело інформації // Проблеми сучасного підручника. 2015. Вип. 15 (2). С. 344–350.
- Яровий В. І., Антонюк С. М., Чепусов А. Т. Історія новітнього часу країн Центральної та Південно-Східної Європи 1944–1994 рр. К.: Промінь, 1995. 164 с.
- Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття: підручник. К.: Генеза, 2005. 816 с.
- Ramoroka D., Engelbrecht A. The Role of History Textbooks in Promoting Historical Thinking in South African Classrooms // Yesterday and Today. № 14. 2015. P. 99–124. DOI: 10.17159/2223-0386/2015/n14a5.

REFERENCES

- Bredikhyn, A. V., Zavadskyi, V. M. (2011). Suchasna istoriia krain Zakhidnoi Yevropy ta Ameryky (1918–2009 rr.). Donetsk [in Ukrainian].
- Derzhaliuk, M. S. (2017). Uhorska revoliutsiia 1956 roku: prychny, rezultaty ta uroky (chastyna 2) [The Hungarian Revolution of 1956: Causes, Effects and Lessons (Part 2)]. *Problemy vsesvitnoi istorii [Problems of World History]*, 2, 110–137 [in Ukrainian].
- Hazin, V. P., Kopylov, S. A. (2000). *Novitnia istoriia krain Yevropy ta Ameryky. 1945–2000 rr.: navchalnyi posibnyk dlia studentiv humanitarnykh spetsialnostei*. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Honchar, B. M., Kozytskyi, M. Yu., Mordvintsev, V. M., Sliusarenko, A. H. (2007). *Vsesvitnia istoriia, navchalnyi posibnyk*, Kyiv [in Ukrainian].
- Horban, Yu. A. (Ed.). (2003). *Istoriia suchasnoho svitu. Sotsialno-politychna istoriia XV–XX stolit: navch. posibnyk, 2-e vyd., dop. i pererob.*, Kyiv [in Ukrainian].
- Hrubinko, A. V. (2010). *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: Navchalnyi posibnyk*, Ternopil [in Ukrainian].
- Ivanytska, O. P. (2003). *Novitnia istoriia krain Yevropy ta Ameryky (1945–2002)*. Navchalnyi posibnyk, Vinnytsia [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriografii. Kontseptualna istoriia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kostyleva, S. O. (2018). Obrazy Yevropy u naratyvakh pidruchnykiv z istorii Ukrainy dlia vyshchoi shkoly [Images of Europe in the Narratives of University Textbooks on the History of Ukraine]. *Storinky istorii [History Pages]*, 46, 226–241 [in Ukrainian]. DOI: 10.20535/2307-5244.46.2018.136904
- Kostyleva, S. O. (2017). Polikulturnist ta polietnichnist na storinkakh pidruchnykiv z istorii Ukrainy dlia vyshchoi shkoly [Multiculturalism and Polyethnicity in Textbooks on the History of Ukraine for Higher School]. *Storinky istorii [History Pages]*, 45, 126–142 [in Ukrainian]. DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117734
- Kozak, O. V. (2020). Sotsialna istoriia pivdennykh ta zakhidnykh slovian (1991–2000-ni rr.) v ukrainskii navchalnii literaturi [Social History of Southern and Western Slavs (1991–2000) in Ukrainian Educational Literature]. *Storinky istorii [History Pages]*, 51, 289–304 [in Ukrainian]. DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220192
- Kyparenko, H. (2001). Rozdil 10, § 5. Komunistychnyi rezhym v Uhorshchyni. In: Zashkilniak, L. (Ed.). *Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Posibnyk dlia studentiv istorychnykh i humanitarnykh fakultetiv universytetiv, Lviv, 545–549 [in Ukrainian].
- Lysenko, S. I. (2013). Pryroda lytovsko-ruskoj derzhavnosti v suchasnykh pidruchnykakh ta posibnykakh z istorii Ukrainy dlia vyshchoi shkoly. *Storinky istorii [History Pages]*, 36, 165–176 [in Ukrainian].
- Lukachuk, O. V. (2012). Lytovska tema v ukrainskii navchalnii literaturi [Lithuanian Theme in Ukrainian Educational Literature]. *Hileia. Istorychni nauky. Filosofski nauky. Politychni nauky*, 58 (3), 62–67 [in Ukrainian].
- Ogonovskaia, I. S. (2011). Shkolnyi uchebnik otechestvennoi istorii. Uchebnye izdaniia kak istoricheskii istochnik. *Dokument. Arhiv. Istoriia. Sovremennost*, 12, 264–286 [in Russian].
- Ramoroka, D., Engelbrecht, A. (2015). The Role of History Textbooks in Promoting Historical Thinking in South African Classrooms. *Yesterday and Today*, 14, 99–124 [in English]. DOI: 10.17159/2223-0386/2015/n14a5

- Rudko, S. O. (2010). *Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy* (kin. XVIII — poch. XXI st.): Navchalno-metodychnyi posibnyk z kursu, Vyd. 2, dopovn, Ostroh [in Ukrainian].
- Samoilenko, N. I. (2018). *Obraz Bolharii (1944–1989) v ukrainskii navchalnii literaturi 1966–2010 rr.* [The Image of Bulgaria (1944–1989) in the Ukrainian Educational Literature of 1966–2010s]. *Drynovskyi zbirnyk = Drynovsky sbornik*, 11, 384–390 [in Ukrainian].
- Shevchuk, L. M. (2015). *Tekst pidruchnyka yak dzherelo informatsii* [A Textbook as a Source of the Information]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka*, 15 (2), 344–350 [in Ukrainian].
- Vidnianskyi, S. (2017). *Uhorska revoliutsiia 1956 roku v ukrainskii istoriografii ta memuarystytsi* [The 1956 Hungarian Revolution in Ukrainian Historiography and Memoirs]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, 26, 455–464 [in Ukrainian].
- Yarovyi, V. I., Antoniuk, S. M., Chepusov, A. T. (1995). *Istoriia novitnioho chasu krain Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy 1944–1994 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
- Yarovyi, V. I. (2005). *Novitnia istoriia Tsentralnoievropeiskyykh ta Balkanskykh krain XX stolittia: pidruchnyk*, Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 12.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

До річниці скасування кріпацтва

To the anniversary of the abolition of serfdom

Тетяна Литвинова,
професорка кафедри історії України
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара,
докторка історичних наук,
професорка,
Дніпро, Україна

Tetiana Lytvynova,
Professor of the Department
of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University,
Doctor of History, Professor,
Dnipro, Ukraine

e-mail: litvinova.tf@i.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

УДК 94 (477) «17/18»

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.16

«Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи

Статтю присвячено розгляду історіографічної оцінки участі дворянства Лівобережної України в підготовці Селянської реформи 1861 р. Показано необґрунтованість та публіцистичність міфологем «рабство», «плантатори» як невідповідних соціальним реаліям українських регіонів. Основна увага зосереджена на виявленні базових стереотипів щодо ролі та позицій дворянства у соціальних перетвореннях середини XIX ст. Обґрунтовано положення про готовність соціальної еліти до емансипації селянства.

Ключові слова: Селянська реформа 1861 р., дворянство, кріпосне право, емансипація, Лівобережна Україна, Російська імперія.

“White Planters” of “White Slaves”: the Nobility of the Left-Bank Ukraine on the Eve of the Great Reform

The article is devoted to the historiographical estimation of the participation of the nobility of the Left-Bank Ukraine in the preparation of the peasant reform of 1861. An attempt is made to overcome the simplified ideas about the peculiarities of serfdom on the Left Bank and outlined the main ways

to overcome historiographical inertia in the perception of noble-peasant interaction in the pre-reform period. The main focus is on identifying the basic stereotypes about the role and position of the nobility in the social transformations of the mid-nineteenth century. The position on the readiness of the social elite for the emancipation of the peasantry is substantiated.

The author's concept is based on the statement that in the analysis of the problems of serfdom it is necessary to take into account regional features. It is inappropriate to divide, as is usually done, the nobles into those who resisted the liberation of the peasants, and a few supporters of the reform. The author considers the mood of representatives of various groups of the nobility of the Left-Bank Ukraine on the eve of the reform of 1861, their positions are illustrated by various sources. The article emphasises that there is no need to generally blame those members of the regional nobility who did not want to unconditionally agree to the terms of the reform proposed by the government. During the abolition of serfdom, aristocratic reformers were outraged by the distrust, over-regulation, and guardianship of the imperial bureaucracy. They were convinced that this contradicted the very spirit of reform and the nobility's idea of freedom of economic activity. This approach will help to avoid uniformity, involvement in the analysis of the actions of the nobility of the Left-Bank of Ukraine in the atmosphere of preparation and implementation of reform and will understand the pre-reform social and intellectual situation in its entirety.

Key words: peasant reform of 1861, nobility, serfdom, emancipation, Left-Bank Ukraine, Russian Empire.

Кожен ювілей історичної події актуалізує розмірковування над її значенням, супроводжується підбиттям підсумків наукового осмислення й накресленням можливих шляхів подальшого студіювання. Повною мірою це стосується й Великої реформи 1861 р., якій було присвячено низку узагальнюючих видань (Крепостничество, 1911; Великая реформа, 1911) ще на початку ХХ ст. Вони зафіксували не тільки ідейну напругу, що особливо гостро виявлялася під час ювілейних обговорень успіхів, прорахунків, результатів і наслідків Селянської реформи, а й накопичене на той час у науковій царині. Таким «шлейфом» супроводжуватимуться фактично всі наступні ювілеї реформи. Значення такої продукції, а також проблемно-історіографічних праць, покликаних підштовхувати, підказувати й направляти істориків, які розробляють конкретно-історичні сюжети, складно переоцінити, адже саме історіографічна експертиза дає змогу визначити, з чим підійшли науковці до тієї чи тієї круглої дати.

Увага до таких «ювілейних» реперних точок може бути самостійно-актуальним дослідницьким завданням. Однак наголосимо лише на найближчих до нас епізодах. Отже, до 150-річчя Селянської реформи виявилось, що, не дивлячись на велику кількість статей та монографій, які з'явилися у недавній українській історіографії, концептуально картину вони не змінили. Попри декларації та певну переоцінку значення реформи, українським історикам не вдалося позбутись сильного впливу попередньої історіографічної традиції, селяноцентричності у вивченні особливостей соціальної взаємодії, уявлень про соціальний егоїзм дворянства і, відповідно, неувagi до його участі у підготовчому етапі цих грандіозних перетворень (Литвинова Т. Ф., 2011).

Наскільки змінилася ситуація від того часу і чи реалізувалися рекомендації В. Смолія щодо важливості «глибокого переосмислення цієї події

з позицій і надбань історичної науки початку ХХІ ст.» (Смолій В. А., 2011. С. 5–6), можна було б з'ясувати теж історико-історіографічним шляхом. Втім, на жаль, нечисленні проблемно-історіографічні дослідження з історії соціальної еліти, важливі у контексті теми, підтвердили неувagu фахівців до участі дворян українських регіонів у розробці проектів реформи (Бараненко С. М., 2017; Темірова Н. Р., 2018; Якименко Л. І., 2019). Стаття ж, спеціально присвячена історіографії Селянської реформи (Савчук А. А., 2017), що, здавалося б, покликана узагальнити доробок істориків останніх років, не лише не надала нової інформації, але й виявилась зразком наукової недоброчесності, адже практично повністю повторювала тексти відповідних розділів нашої монографії 2011 р. та рецензії на дослідження І. Христофорова. Це ж стосується й відповідних сюжетів дисертації цього автора (Савчук А. А., 2020). Історіографічний огляд у монографії І. Кочергіна, присвячений участі катеринославського дворянства у підготовці реформи 1861 р., також продемонстрував незначну увагу сучасних українських істориків до цієї теми, а її конкретно-історичний сюжет — вірність традиції та відсутність глибокого розуміння проблеми. Автор, власне, проілюстрував усталену в історіографії оцінку Катеринославського губерньського комітету з облаштування побуту кріпосних селян як консервативного, реакційного, розділивши дворянство на «противників», фактично вимушених «компромісників» та нечисленних «прибічників» емансипації (Кочергін І. О., 2015. С. 189–221).

Така історіографічна ситуація не може суттєво змінити й суспільні уявлення щодо Великої реформи та особливостей взаємовідносин між дворянами-поміщиками і їхніми підданими селянами. Це красномовно засвідчують реакції інтернет-користувачів на обговорення проблеми кріпосного права та Великої реформи напередодні її

чергового ювілею (160-річчя, 2021), а також такий «лакмусовий папірець», як шкільні та вишівські підручники. Показово, що в одній з останніх синтез нашої історії XIX ст., призначений для викладачів, студентів і всіх зацікавлених історією, реформі 1861 р. присвячено близько трьох сторінок, а її підготовці — декілька рядків. Список же рекомендованої до відповідного розділу літератури не містить жодної позиції пізніше 2011 р. (Аркуша О. Г., 2016).

Отже, доводиться визнати, що й до 160-річного ювілею суттєвих зрушень у вивченні того, як такі значні соціальні струси, яким була, зокрема, й Велика реформа, усвідомлювалися різними групами українського суспільства, суттєвих змін не сталося. Праці радянських істориків 1950–1960-х років все ще становлять основу досліджень з соціально-економічної історії України XIX ст. у цілому й реформи 1861 р. зокрема. Таким історіографічним ґрунтом змушені йти й зарубіжні україністи (Литвинова Т. Ф., 2015). Переддень реформи й роль дворянства в її підготовці, за незначним винятком (Доброгорська Н. В., 2008; Ковальов Є., 2020; Литвинова Т. Ф., 2012; Поліш В., 2014; Якименко Л. І., 2013), на жаль, і зараз не надто цікавлять українських фахівців. До цього додається ще й поглиблення розриву з сучасною русистикою, у межах якої, зокрема, й під кутом зору *slavery studies* дебатуються різні аспекти історії реформи 1861 р., кріпосного права (19 коротких інтерв'ю, 2016), а також активно розробляється участь не лише губернського, але й повітового дворянства окремих регіонів у підготовці проектів емансипації селян (Блохин В. Ф., 2017; Карпачев М. Д., 2016; Селиверстова Н. М., 2015). Тому й не дивно, що до сьогодні навіть професійні українські історики нерідко передреформену соціальну ситуацію визначають у категоріях «рабства», а участь дворянства у демонтажі кріпосницької системи сприймають як намагання зберегти *status quo*. Все це актуалізує чергове звернення до особливостей кріпосництва й ставлення дворянства одного з українських регіонів до емансипації селян, адже переконана, що саме регіональний підхід дає змогу деталізувати проблему, виявити специфіку кожного краю, кожної спільноти й уникнути небажаних хибних узагальнень.

Відразу застережу, що не ставлю за завдання виправдати кріпосну систему, що було б безглуздо. Прагну лише дати певні пояснення. Та попередньо зауважу, що кріпосництво у Російській імперії, як і рабство в Америці, стало одним із механізмів модернізації. Та навіть тоді, коли йдеться про порівняння кріпосного права в Росії з рабством, провідними дослідниками проблеми це сприймається лише як несерйозна метафора. Тим більше ненаукова категорія «рабство» не підходить українським землям. Лівобережна Україна

дореформеної доби, попри політико-правову інкорпорацію в систему Російської імперії, успадкувала від Гетьманщини і продовжувала зберігати цілу низку особливостей. Зокрема, тут під сумнів ніколи не ставилось право власності селян на рухоме майно, на спадкове користування землями. Указом Павла I 1798 р. у краї заборонялось продавати селян без землі, що не було скасовано і в подальшому. У всякому разі на засіданні Комісії укладання законів 26 листопада 1820 р. серед народів, які «изяты из личной продажи», було названо крім вірмен, татар, козаків, естляндців, ливонців, курляндців, фінів також і малоросів (Долгих А. Н., 2008. С. 113, 116).

З соціально-економічної точки зору, на відміну від, наприклад, Правобережної України, частин Центральнорозомовного регіону Росії, Лівобережна Україна була краєм невикоріненого кріпосного права, з найбільшим у межах імперії відсотком дрібнопомісного дворянства, значною кількістю державних селян і козаків, за визначенням В. Пічети, з «мелким рабовладением и мелким землевладением» (Пичета В., 1904. С. 39, 46). У дореформений час тут не було проведено межування, що позначалося на всій системі соціально-економічних відносин, адже черезсмузжя робило сусідами і дворян, і козаків, і селян. Ці особливості підкріплювались і Литовським статутом, що діяв тут до 1843 р. І навіть після того низку саме соціально-правових його положень було збережено у «Своде Законов». Нагадаю, що ще з XVI ст. у Литовському статуті містилась норма про прикріплення селян до землі, однак кріпосне право за цією збіркою дещо відрізнялось і від російського права, і від російських традицій.

Варто також звернути увагу на високий рівень географічної та й соціальної мобільності людності, притаманний, щоправда, всім українським регіонам. У дореформений час це було зумовлено як традицією, так і близькістю Лівобережжя до Південної України, яка мала статус новоколонізованих земель. Тут відчувалася постійна потреба у робочих руках, тому й після повторного закріпачення указом 1783 р. селяни не кинули звичку залишати насиджені місця у пошуках кращої долі, що, зрозуміло, протирічило інтересам землевласників. Традиція вільного виходу з місць проживання, дух козацької вольниці людей, які мали свою правду й не мислили масштабами загальної користі, були сильніші за будь-який указ. Поміщики ж краю, що також не миттєво звикли до нових реалій, повільно приміряли на себе роль душевласників. Як не дивно, навіть на початку XIX ст. вони звертались до уряду з проханням прикріпити селян до землі (Литвинова Т. Ф., 2005). Зрозуміло, у цьому краї народ завжди був готовий і до спротиву, як, утім, і в інших українських регіонах. Саме тому поміщики часто побоювались занадто

сильного тиску на своїх підданих, про що, до речі, відносно Правобережної України писав іще В. Антонович (Антонович В. Б., 1870).

Звичайно, землевласники, щоб зберегти своїх підданих, були змушені вживати різних заходів. Селян, які втрачали робочу худобу, переводили на відкупну або оброчну систему повинностей, на нові слободи, що передбачало податкові пільги на кілька років, надання житла чи позики на будівництво, на обзаведення посівним матеріалом, інвентарем тощо.

Співвідношення панщини та грошової ренти в українських регіонах також не було уніфіковано та й могло різнитися у межах одного маєтку. Навіть з інтенсифікацією поміщицьких економій у XIX ст. це все ще залежало від місцевих умов, традиції, зокрема, й від відповідності населення наявним земельним ресурсам. До того ж ставлення до ефективності форм ренти, як відомо, змінювалося у часі. В умовах малоземелля панщина стала одним із способів утримання селян на місцях і надання їм заробітку. А так звана «місячина», по-перше, була формою забезпечення кріпаків в умовах малоземелля, по-друге, мала досить незначне поширення. Нагадаю й про традицію селян Подніпров'я віддавати свої наділи в оренду, працюючи при цьому на панському полі за 3–4-й сніп і в такий спосіб забезпечуючи свої родини. Особливого поширення це набуло з кінця XVIII ст. через часті епізоотії та втрату робочої худоби.

Жорстокості кріпосного права зазвичай асоціюються з панщиною. Однак причини переваги панщини над оброком у землеробських регіонах виявив ще В. Пічета. Їх цілком можна зарахувати й до Лівобережжя. Зокрема, вчений зазначав, що зазвичай «помещик не имел возможности перевести крестьянина на оброк за отдаленностью торгово-промышленного района и вследствие небольшой плотности населения, и таким образом, приходилось иметь дело с несвободным трудом. Оставалось помещику только одно средство — увеличить барскую запашку, что было возможно путем перевода крестьянина с барщины во двор» (Пичета В., 1904. С. 30). Саме у такий спосіб часто вирішувалася проблема зайнятості селян й у малоземельних маєтках.

Необґрунтованість тверджень про широке обезземелення та зuboжіння селян у дореформені десятиліття, попри селяноцентричність своїх підходів, продемонстрували і дореволюційні, і радянські історики. П. Риндзюньський, наголошуючи на спрощеному використанні цих джерел в історико-демографічних дослідженнях, закликав відмовитися від «мрачної теорії» зuboжіння та вимирання селян, «отрешиться» від «народнического понимания отношений помещиков к крестьянам как основанных только на грабеже и насилии, умеряемых лишь гуманными

чувствами дворян или боязнью крестьянских выступлений» (Риндзюньский П. Г., 1967).

Хоча, на думку Б. Миронова, у той час П. Риндзюньський «в одиночку, настойчиво и смело, вызывая гнев научного сообщества, пытался противостоять утвердившейся парадигме» (Миронов Б. Н., 2012. С. 26–27). Однак прямо не відмовляючись від пануючого дискурсу, історики все ж його дещо розхитували. Виявилось, що навіть у землеробських губерніях збільшення оброку не відставало від трудових прибутків селян, зростання виробничих сил яких свідчило про розгортання трудових ресурсів селянської сім'ї (Риндзюньский П. Г., 1967). Історики звернули увагу й на активізацію у передреформені десятиліття господарської активності селян, і на неможливість визначення їхнього дійсного матеріального становища на основі даних про розміри наділів, адже проблема забезпечення сімей вирішувалася за допомогою різноманітного підприємництва, зокрема й не пов'язаного із землею.

Нестача ж землі у селян компенсувалася за рахунок мобілізації так званої позанадільної землі, шляхом оренди ділянок у свого власника, інших землевласників, що було вигідно, оскільки розміри орендної плати були зазвичай нижче розмірів тягла. Кріпаки також вдавалися до купівлі земель на чуже ім'я, причому українські губернії за кількістю таких землевласників посідали перші місця у Росії (Вешняков В., 1858. С. 10–11; Хромов П. А., 1967. С. 77–78). До того ж певна частина селян Лівобережжя крім надільної землі, з якої відроблялась панщина або ж сплачувався оброк, мала й набуті предками шляхом «займанщини» ґрунти, які поміщики фактично визнавали селянською власністю.

Зверну увагу на ще одну особливість саме Лівобережної України, підкреслену М. Шульгіним. Історик вважав, що цей регіон у першій половині XIX ст. знав багато таких кріпаків, які внаслідок власної економічної активності (промисли, торгівля, чумакування) почали багатіти, накопичуючи у своїх руках «досить великі засоби». Вони, лишаючись кріпосними, «разом з тим дістали фактичну можливість набувати не лише фабрики, крамниці, торговельно-промислові підприємства, але й землю й селян». «Отже, наш кріпацький лад, — писав М. Шульгін, — знає й цілі маєтки кріпаків, що належали фактично не дворянам-поміщикам, а збагаченим кріпакам. Були кріпаки немов би другого ступеня». Юридично їхні надбання належали дворянам-поміщикам. Але ті вважали, що їм просто «невигідно експропріювати майно своїх кріпаків, і фактично відносини між збагаченим кріпаком і його кріпачами складалися за типовою формою кріпацьких відносин узагалі». Як про виняток історик говорив також і про те, що кріпаки другого ступеня, маючи

торгово-промислові успіхи, теж набували у власність таких самих кріпацьких селян. Врешті-решт у краї «поставала ціла ієрархія кріпацьких відносин» (Шульгін М., 1927. С. 23).

Що ж до збільшення повинностей як важливого показника експлуатації, також необхідно додати кілька спостережень істориків. Зокрема, В. Орлик фактично показав незначні зміни селянських виплат державі у срібних грошах протягом кінця XVIII — першої половини XIX ст., відсутність в українських губерніях єдиної системи розкладу подушних податкових зобов'язань, тісне ув'язування їх з матеріальними можливостями господарств, що й давало підстави сучасникам заперечувати існування подушного оподаткування як такого (Орлик В. М., 2006). Врахуємо й традицію виплати лівобережним дворянством державних податків за своїх селян, що засвідчується великою кількістю джерел. У зв'язку з цим нагадаю про стійкість у селян психології соціального утриманства, про соціальну, а не лише економічну роль кріпацтва в умовах зони ризикованого землеробства, про економічні (наприклад, ринкова кон'юнктура) і позаекономічні фактори (неврожай, епідемії худоби, війни, грабежі), що впливали на селянське господарство як самостійний організм. Це могло призводити й до зміни статусу господарства (з «тяглого» на «піше» й навпаки), до обезземелення і, як наслідок, до майнового розшарування тощо.

На підтвердження похмурої картини селянського побутування часто наводяться цифри самогубств кріпаків, смертності від епідемій, відсутності належної медичної допомоги тощо. Але виникає питання: чи стосувалось це виключно кріпосних селян? Вивчення цієї проблеми одним із освічених представників дворянства Чернігівської губернії О. Покорським-Жоравко засвідчило, що за 1842–1852 рр. самогубств кріпаків було не більше, а в деякі роки й менше, ніж у козаків і державних селян. Це підтверджує й газетна хроніка. Епідемії ж взагалі не розбирали статусів (Литвинова Т. Ф., 2011. С. 457).

Отже, розмірковуючи над проблемами кріпосницької епохи, навряд чи доцільно не зважати на регіональні особливості. Та в цьому разі головне те, що, попри наявність земельних володінь водночас у різних «українських» і не лише губерніях, місцева специфіка добре усвідомлювалася самим лівобережним дворянством, а також враховувалася урядом, зокрема й при підготовці Селянської реформи. Тим більше це актуалізувалось у переломні моменти життя, коли суспільна напруга сягала небайкої висоти.

Таким був і кінець 1850-х років, коли обговорення селянського питання в Росії вступило у публічну фазу, втягуючи у цю орбіту цілий шерег небайдужих. У цей час лівобережне панство, не розібравшись до кінця з тим, що робити

в умовах нової для нього кріпосницької системи, змушене було замислитися над тим, як краще її демонтувати. Не лише у рамках офіційних структур, але й на шпальтах різних видань, в особистому листуванні вони обговорювали можливі варіанти вирішення справи, ділились наболілим, висловлювали застереження, писали записки, проекти тощо. Не все з цього оприлюднювалось, дещо залишалось у шухлядах. Але саме цей значний масив як опублікованих, так і відкладених в архівах текстів дає змогу розібратись у настроях, очікуваннях, сподіваннях, мотиваціях дворянства, яке найбільш активно і фактично вперше так всеосяжно й відверто висловилося з приводу центральної суспільної проблеми. І потрібно це не тільки задля спростування тверджень про те, що «...більшість дворянства було досить вороже налаштованим щодо реформи і домагалось збереження повного, нероздільного права власності на всю землю» (Савчук А. А., 2018. С. 51–52).

Переконана, що детальний аналіз позицій лівобережного дворянства щодо конкретних умов ліквідації кріпосного права, зважаючи на всі регіональні, групові, індивідуальні, політичні, економічні, соціокультурні обставини, є надзвичайно складною справою, потребує колективних зусиль істориків і повинен стати предметом спеціального дослідження. Адже без урахування усього інтелектуального напруження соціальної еліти навряд чи можна адекватно відтворити й українське XIX ст. Та у межах статті можу лише коротко зупинитись на готовності лівобережного панства до емансипації своїх підданих.

Про те, що аболіціоністські проекти дворянство Лівобережжя почало розробляти ще до того, як стартувало офіційне обговорення селянської проблеми в рамках Губернських дворянських комітетів з облаштування побуту кріпосних селян, уже доводилось писати (Литвинова Т. Ф., 2011). Але мимохідь змушена нагадати, що «заклятих врагов крепостничества», як визначив свого приятеля В. Тарновського Г. Галаган в «Обозреніи 1849 года по крестьянскому вопросу»¹, у краї виявилось не так уже й мало.

Про свої емансипаційні наміри публічно заявляв О. Маркович. Висловлюючи Ученому комітету Міністерства держмайна особисті детальні пропозиції щодо покращення становища в селянських господарствах його батьківщини, які виходили з невичерпаності можливостей кріпосницької системи, він водночас наголошував на необхідності «коренных изменений в хозяйстве крестьян», маючи на увазі ліквідацію кріпосної залежності (Отчет, 1844. С. 82). У 1847 р. у ході слідства кириломефодіївці також свідчили про те, що

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАНУ (далі — ІР НБУВ). Ф. І. № 6923. Арк. 6.

під час розмов «рассуждали... о необходимости эмансипации крестьян» (Протокол, 1990. С. 84). Визначаючи причини економічних негараздів, В. Тарновський головними вважав «несвободный переход» селян, «нынешние отношения крестьян к помещикам»². З молодих років розмірковував над цією проблемою й Д. Кочубей (Ковальов Є., 2020. С. 130). О. Покорський-Жоравко у листі до дружини, написаному 13 лютого 1859 р. після завершення ним редагування останньої глави Положення про покращення побуту селян від Чернігівської губернії, також зізнався: «В юности, в либеральных безумных порывах, я мечтал иногда об освобождении крестьян — мечтал, окружая смутой, местью, гражданским беснованием эти мечтания; потом, возмужалый, я мечтал, или, лучше, думал тверже и вернее об этом и оканчивал вздохом мою думу, как дело невозможное, неосуществимое» (Письма, 1915. С. 85–86).

Наскільки складним було розв'язання такого завдання наприкінці 1840-х — на початку 1850-х років навіть для тих, хто прагнув його вирішення на користь підданих, свідчить епізод, наведений М. Юзефовичем у брошурі «Несколько слов об исторической задаче России». Його старовинний приятель І. В. Капніст, на той час предводитель дворянства Полтавської губернії, «всю жизнь мечтавший и думавший об освобождении крестьян», зіткнувшись з необхідністю викласти «свои любимые идеи» на папері, усвідомив, що «его идеализм встретился на практической почве с такими затруднениями, которые поставили его в тупик: оказалось необходимы разные подготовительные меры, — и школы, и новые формы суда, и предварительное развитие у народа понятия о правах и налагаемых ими обязанностях, и еще многое такое, без чего опасна была бы воля». Отже, І. Капніст дійшов висновку про те, що «освобождение должно быть концом, а не началом этого великого дела». Відносно цього М. Юзефович зауважив, що «так думали у нас в то время все положительные практические умы» (К истории, 1901). Тобто, емансипації мала передувати потужна підготовча робота, що, як показав І. Христофоров, до початку Великої реформи так і не була пророблена (Христофоров И. А., 2011).

Попри те, що вся державна система була не готова до такого масштабного перетворення, як відомо, вже 1858 р. в європейській Росії повсюдно відкрили свої засідання Губернські дворянські комітети. До їх складу входили по два депутати від кожного повіту, обраних на надзвичайних дворянських зборах, і двоє призначених губернатором «членів від уряду». Це був

новий, нетрадиційний механізм обговорення реформи. У комітетах зустрілися представники різних поколінь і різних суспільно-політичних уподобань. Вони «учились обсуждать и решать государственные вопросы, учились приемам политической борьбы, учились начаткам конституционности» (Захарова Л. Г., 1992. С. 29–30). Уряд вважав за необхідне скерувати діяльність цих органів спеціальною програмою, затвердженою Головним комітетом у селянській справі за присутності імператора. У березні 1859 р. для координації роботи й узагальнення місцевих проектів були створені Редакційні комісії на чолі з Я. Ростовцевим.

Це був надзвичайно насичений період, коли погляди, позиції окремих людей і різних груп динамічно змінювалися під впливом обставин, коливань урядової політики, поворотів під час обговорення реформи у дворянських зібраннях, губернських комітетах, на сторінках періодичних видань. Змінювалися не тільки підходи до розв'язання того чи того конкретного питання, у тому числі й в урядових колах, але й досить стійкі переконання. Прихильники кріпосного права ставали емансипаторами, по-іншому зазвучали пізніші оцінки, друзі перетворювалися на затятих суперників, розходилися погляди однопісля, перетасовувалися угруповання, змінювалися ролі окремих дійових осіб.

На питання, наскільки підготовленим, хоча б морально, до масштабних соціальних перетворень виявилось дворянство Лівобережної України, відповів анонімний автор публікації «На заре крестьянской свободы». Аналізуючи приватне листування, він зазначив: «...на юге, в Малороссии было по-видимому более чем в центральных губерниях». При цьому наводились цитати з листів полтавських та чернігівських поміщиків. Наприклад, з Полтави місцевий дідиш, ім'я якого не вказувалось, писав до Петербурга: «Наконец великое дело освобождения появилось на официальном горизонте. Примеру литовских дворян последуют и дворяне нашей губернии. Взгляды мои вам известны, и я буду бесконечно счастлив, что быть может увижу в скором времени осуществление самых душевных моих желаний. Всякий день молю Господа Бога продлить мою жизнь, чтобы увидеть начало великого дела» (R., 1898. С. 77).

Очевидно, така позиція підсилювалась доволі розхожими уявленнями про те, що запроваджене указом 1783 р. «крепостное состояние... есть чуждое духу народа, а потому не могло войти, так сказать, в его плоть и кровь», — як зазначав І. Миклашевський³. У різних варіаціях схожі висловлювання неодноразово трапляються в текстах лівобережного дворянства. Про

² Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського (далі — ЧІМ). Ал. 504/79/9. Арк. 2 зв. — 3.

³ ІР НБУ. Ф. 61. Спр. 282. Арк. 2 зв.

свободу малоросійського народу, можливість користуватися «в полном смысле владельческим правом над землями своими»⁴ писали і говорили й інші лівобережні дідичі. Від катерининського указу відштовхувалися у своїх міркуваннях і В. Тарновський, і М. Рігельман, і Г. Кирьяков⁵, низка інших авторів.

У Чернігівському комітеті проблема 1783 р. обговорювалася вельми уважно. Долучилося до дебатів і полтавське дворянство. Зокрема, переяславці на повітовому зібранні не лише розлого зупинилися на доуказних взаємовідносинах землеробів і землевласників, а й просили про «прекращение силы дальнейшего действия указа» й відновлення для поміщицьких селян права вільних переходів. Про це ж говорили й представники полтавської еліти О. Богданович та М. Позен у Редакційних комісіях.

Звернення дворянства до указу 1783 р., з одного боку, було відправною точкою для обґрунтування соціальної та господарської специфіки краю, що робилося у протиставленні з іншими регіонами. З іншого — у такий спосіб виявлялася не тільки консолідованість еліти, але й її відповідальність за інтереси свого стану, інтереси селян, а також прагнення «зберегти обличчя» перед сучасниками й нащадками. У такий спосіб лівобережне дворянство підкреслювало свою колективну непричетність до встановлення кріпосного права в краї, де, словами І. Миклашевського, «личная свобода наиболее уважалась». Більше того, він був переконаний, що «наша родина в историческом развитии своем шла всегда впереди России, порядок перехода посполитых от одного владельца к другому совершался до 1782 года без всякой неурядицы к чести края». Саме з цього часу «историческое развитие Малороссии остановилось; посполитые подчинились безусловно требованиям правительства; нравственное, хозяйственное и коммерческое начало заглохли»⁶.

Отже, це чуже кріпосне право, введене законом, що підкреслювалося багатьма ораторами й письменниками Лівобережжя, вело край до занепаду. Як вважав член Чернігівського губернського комітету О. Покорський-Жоравко, «принудительные отношения помещиков и крестьян нравственно губили и тех и других». Кріпосне право «убивало наши нравственные силы, ...как червь губило наш хозяйственный быт, ...не давало наслаждаться нашими избытками», оскільки «примешивало к нашим удовольствиям каплю пота или слезу скорби нашего крестьянства». Він, так само як і Г. Галаган, визнавав — «мы виноваты!» Однак, енергійно працюючи

над розв'язанням дворянсько-селянської проблеми, сподівався відмежуватися від активно наві'язуваного дворянству тогочасною публіцистикою та ліберальною бюрократією «яркою колорита плантаторов южных штатов» (Покорський-Жоравко А., 1858. С. 200).

Поряд з прагненням долучитися до роботи задля загального блага досить поширеним мотивом було тривожне очікування невідомого майбутнього. О. Бакуринський, який представляв у Чернігівському комітеті Городницький повіт, писав, що на початку 1858 р. «настроения умов было в каком-то тревожном ожидании свободы». Тривога дворянства пояснювалась автором цієї «Записки [очевидца о современном вопросе]» тим, що «...большинство не верило в добросовестность правительства, и думали что губернские Комитеты просто игрушка, для того чтобы занять дворянство»⁷. Цим зумовлювалася непослідовність, непродуманість, імпульсивність дій дворянства. Одні стали переселяти селян на нові місця, щоб «прежнее их местожительство оставить за собою», інші записували селян у дворові, треті давали людям свободу. Крім того, як писав О. Бакуринський, «почти все закладывали свои имена, но если вы спрашиваете у таких людей для чего они это делают, то получите ответ: все так делают, ...другие же говорили на это так, Бог знает что нас ожидает впереди и что будет с нашим именем, может быть придется и оставлять имена, а с деньгами всегда и везде хорошо, их никто от меня не отберет не так как имя»⁸.

Однак лівобережне дворянство однозначно висловлювалось за необхідність «принять живое участие в деле, от которого состояние наших хозяйств так много зависит» (Маркович А., 1858. С. 53). Причому зазвичай ішлося не тільки про поміщицькі, а й про селянські господарства. Поміщики-реформатори вже добре усвідомлювали, що «дело начато и должно сделаться» (Маслов С., 1858. С. 8), усвідомлювали його грандіозність і новизну, необхідність до нього долучитися не лише задля розв'язання складного Гордієвого вузла дворянсько-селянських взаємовідносин, але й для власного оновлення.

На підтвердження готовності розплутувати цей вузол наведу ще кілька цитат із, власне, непрочитаного істориками епістолярію М. Позена, що ілюструють ставлення до справи: «Крестьянское дело поставил я себе задачею последних лет моей жизни»; «Крестьянская реформа ни на минуту не выходит из моей головы. Судьба этого дела, судьбы России, неразрывно с ним связанная, близки моему сердцу. Работаю из всех сил и желаю этим кончить свое служение Государю и отечеству»; «Желаю от всей души, чтобы крепостное

⁴ ІР НБУВ. Ф. І. № 5743. Арк. 1 зв.

⁵ ЧІМ. Ал. 504/61. Арк. 1; Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). Ф. 222. Оп. 1. Спр. 707.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 61. № 282. Арк. 1 зв., 2–2 зв., 8.

⁷ ЧІМ. Ал. 504/127/1. Арк. 6.

⁸ ЧІМ. Ал. 504/127/1. Арк. 8–8 зв.

право было скорее уничтожено» (Бумаги, 1864. С. 92, 98, 110, 145, 224, 307).

Мимохідь зазначу, що емансипація селянства для дворян означала й одночасне звільнення від значної кількості обов'язків щодо своїх підданих, які покладала держава на поміщиків. Та, беручись не за «пропаганду уничтожения крепостного права, но за святое и великое дело прочного устроения новых отношений... помещиков и их крестьян» (Покорский-Жоравко А., 1858. С. 198), дворянство насамперед мало замислитися над надзвичайно складними питаннями: що вигідно для них, що вигідно для селян і як узгодити інтереси одних та інших. І все ж заради збереження балансу інтересів дворянство готове було на втрати, на пожертви з частини своєї власності.

Завдання, «соблюдая свои выгоды, быть справедливым к нашим меньшим братьям» ставив перед собою І. Капніст, власник маєтків у трьох українських губерніях (Капніст І., 1858. С. 111). Узгоджено таку думку висловлювало й дворянство Хорольського повіту, відправляючи своїх депутатів до Полтавського губернського комітету: «Личные права крестьян и материальные их выгоды, могут быть надежно устроены только уступкою со стороны дворянства. Уступка эта должна быть сделана. ...Теперь нельзя обойтись без потери со стороны дворянства, и оно должно сознательно принести эту жертву, не по принуждению, но по собственным своим нравственным чувствам» (Бумаги, 1864. С. 152). І для невідомого «Деревенского старожилы» було очевидно, що «крестьян следует сделать собственниками земли» (Мнение, 1859. С. 454). І член полтавського губернського комітету Г. Кирьяков, готуючи матеріал для «Русского вестника», висловлював глибоке переконання, що селянська реформа може бути успішною для держави та обох зацікавлених сторін, якщо «крестьяне получают полные гражданские права без всяких обязательных отношений к помещикам, и землю посредством гарантированного правительством выкупа»⁹.

Важливо зазначити, що на таких позиціях перебували й ті учасники обговорення, на яких історіографічною традицією з різних причин було поставлено тавро «кріпосник», «реакціонер», «плантатор» тощо. Член Полтавського комітету, згодом його ж представник у Редакційних комісіях М. Позен ще у листі до Олександра II 7 квітня 1856 р. писав, що «особенное внимание должно обратить на установление прав состояний низшего сословия — поселян», зауважуючи, що «помещичье право, даже в облагоустроенном проявлении своем, крайне стеснительно для крестьянина как человека». У першій своїй записці, поданій імператору, він не лише показував фальшивість існуючого стану речей, а й перелічував

заходи для «немедленного» звільнення селян (Бумаги, 1864. С. 1–28). Для М. Позена було очевидним, що дворянству «необходимо сделать уступку из того, что нам следует по закону. Это главное; все остальное — подробности» (Позен М., 1858. С. 120). Зрозуміло, що саме на основі цих «подробностей», які зумовлювалися регіональними господарськими, матеріальними, індивідуальними особливостями і які не завжди враховувалися навіть сучасниками обговорення селянсько-дворянської проблеми, історики й робили висновки та оцінювали, звинувачуючи дворянство у соціальному егоїзмі, у небажанні віддати все й одразу.

Для багатьох лівобережних авторів селянське питання у той час мало «две отличительные стороны: *Нравственную* и *Экономическую*» (підкреслено автором Записки. — Т. Л.), як писав М. Маркевич, депутат від дворян Прилуцького повіту в Полтавському губернському комітеті. І якщо «Нравственной стороне вопроса сочувствуют все», виявляючи це «единогласным отрешением крепостного права без всякого за то вознаграждения», то економічна сторона, на думку дворянства, вимагала поступок від усіх учасників процесу. Дворянські комітети, як вважав Михайло Андрійович, «...понимали, что отрешение крепостного права без вознаграждения владельцев есть посягательство на их собственность». Однак уповноважені довірою дворянства, вони «не задумались принести эту жертву для блага общего и единодушно подписали отрешение ненавистного права». Але депутат був переконаний, що «по справедливости, и это общее убеждение, все сословия в России обязаны принести соразмерные жертвы». Г. Галаган, який ознайомився з цією запискою, на берегах напроти цих слів висловив свою згоду — «Справедливо»¹⁰. «Весы должны стоять ровно, не уклоняясь ни в ту, ни в другую сторону», — прагнучи до соціальної гармонії, писав І. Капніст (Капніст І., 1858. С. 111). Так думали й інші, шукаючи можливості утримати рівновагу терезів. «Преобразование быта помещичьих крестьян совершится спокойно и счастливо тогда только, когда при начертании нового положения будут равномерно уважены права и выгоды помещиков и крестьян», — підкреслювало хорольське дворянство (Бумаги, 1864. С. 155).

«Решать судьбу крестьян таким образом, чтобы это действительно послужило к улучшению их быта, а вместе с тем не забывать интересов помещиков», оскільки «малая семья дворянства, сравнительно с большой массой крестьян, имеет перед Богом и перед законом равные права на справедливость», — пропонував і К. Рошачовський (Рошачовский К., 1858b. С. 40). Перш ніж викласти на папері свої думки, він «советовался с кем мог»,

⁹ ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 705. Арк. 1.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. І. № 6916. Арк. 1–1 зв., 9 зв.

а також «испытывал свою душу: нет ли в ней хоть искры пристрастия к дворянству, либо ложной неприменимой гуманности». К. Рошачовський неодноразово пояснював свої позиції, звертаючи увагу на необхідність дотримання балансу інтересів, причому центральним тут було поняття справедливості. Остерігаючись закидів з боку «собратий-помещиков» в «ультра-филантропических идеях», він навздогін своїй першій статті у «Журнале землевладельцев» у серпні 1858 р. попереджав: «Я никогда не забывал общих наших интересов и внимательно взвешивал их на весах справедливости и расчета. Но обсуждая вопрос с одной и с другой стороны — куда девать сердце?» (Рошачовский К., 1858a. С. 62). Тобто, серце було на боці селян, «наших бедных братий», думка про «действительное улучшение быта» яких не повинна ні на хвилину залишати тих, хто писав з цього приводу. Але, враховуючи спрямування суспільних настроїв, що формувалися під впливом урядової політики та ліберальної преси, він також вважав, що «справедливость» (курсив К. Р. — Т. Л.) к другой стороне (дворянству. — Т. Л.), которая становится у нас как бы подсудимою, должна быть другою целью, и цель эта равно прекрасна и благородна» (Рошачовский К., 1858d. С. 19).

Обстоюючи перед Редакційними комісіями проєкт реформи полтавського дворянства, М. Позен відкидав можливі звинувачення вузькостанового його спрямування: «Мы далеки от того, чтобы защищать исключительно помещичьи интересы, но желаем, чтобы пользы и выгоды помещиков и крестьян были уважены равномерно». А готовність дворянства до покращення побуту селян він підкреслював у листі до Я. Ростовцева від 5 листопада 1859 р.: «Помещик и при этом понесет огромные потери; но без них реформа не может устроиться и дворянство везде решилось уже на эту жертву. По крайней мере по всем проектам губернских комитетов, мною рассмотренным, дворянство делает везде весьма значительные, из своего рабочего капитала, уступки, в пользу крестьян» (Бумаги, 1864. С. 297).

М. Позен ставився до реформи як до «вопроса крестьянско-помещичьего», тому не був байдужим, як вона завершиться і для дворянства, і для селянства, часто наголошуючи: «...мы признаем положительно вредным для помещиков и еще более стеснительным для крестьян», «чрезвычайно стеснителен для крестьян»; «признаем крайне разорительным для крестьян»; «...к обоюдным пользам помещиков и крестьян и вообще к покойной и благополучной развязке великого отечественного дела» (Бумаги, 1864. С. 218, 220–222). Так часто повторювані слова не можуть сприйматися інакше, як переконання. Інша річ, що окремо необхідно розбиратися у причинах

і змісті розбіжностей між різними групами реформаторів.

Зрозуміло, не варто було очікувати від дворянства беззастережного альтруїзму. Рішення тут часто диктувалися конкретною ситуацією перебігу реформаторського процесу, необхідністю діяти у визначеному урядом руслі, а також і життєвою прагматикою. Коли, наприклад, «Деревенский старожил» пропонував зробити селян власниками землі, він, до речі, не думав, а чи потрібний їм наділ взагалі, адже ті, хто займався промислово-торгівельною діяльністю, могли бути тільки обтяжені ділянками й необхідністю сплачувати за них податки. Автор лише прагнув у такий спосіб селян «привязать к месту жительства и заставит полюбить вольнонаемный земледельческий труд» (Мнение, 1859. С. 454). І ці міркування також знаходили підтримку, оскільки в умовах відсутності ринку робочої сили, точної оцінки вартості праці, високої географічної мобільності людності у наближених до новоколонізованих земель районах, де ще й зберігалася пам'ять про часи вільних переходів, дворянство побоювалося залишитися без робітників. Активний учасник розробки реформи, член Редакційних комісій М. Семенов вважав, що дворянство, яке винесло на собі «весь предстоящий переворот», «принесло в жертву, за себя и потомство, даровую рабочую силу своих крепостных людей и отдало отошедшие от него в надел крестьянам земли за весьма скромное выкупное вознаграждение» (Семенов Н. П., 1898. С. 27–28).

Настрої та відчуття дворян-реформаторів, які після укладання губернських проєктів стикнулись із несприйняттям їхніх позицій, гадаю, доволі точно передав К. Кавелін, автор одної з перших «Записок об освобождении крестьян» (1855), що відіграла важливу роль у справі емансипації. У 1862 р. він писав: «Лучшая, образованнейшая часть дворянства досадует, собственно, не за освобождение крестьян, с необходимостью которого уже свыклись, не за надел их землею, которою и до сих пор крестьяне пользовались на самом деле, не за материальные пожертвования, которые дворянство всегда приносило и теперь приносит на общую пользу. Настоящая причина горечи и негодования гораздо глубже. Дворянство не может примириться с мыслью, что правительство освободило крестьян как ему хотелось, а не как хотели дворяне, что дворянство даже не было порядочно выслушано; что правительство не сочло нужным объясниться перед ним, почему освобождает крестьян так, а не иначе, почему отвергло его предложения» (Кавелин К. Д. 1989. С. 125).

Отже, під час ліквідації кріпосного права дворянських реформаторів обурювала недовіра, надмірна регламентація та опіка з боку імперської бюрократії. Фактично дворян примушували до

добровільної жертви на підготовлених міністерськими чиновниками умовах, неприйнятних для більшості. Активну частину дворян-реформаторів це відверто ображало, так само як і обов'язковість багатьох умов розкріпачення — наділення землею й тих селян, які її не потребували, адже займались ремеслом, підприємництвом, торгівлею; обов'язковість викупу наділів і їх норми, встановлені згори, що не відповідали місцевим умовам та традиціям попереднього господарювання, тощо. Все це суперечило самому духу реформи й уявленням дворян про свободу господарської діяльності. Тому не варто дорікати тим, хто у складний

момент суспільної пертурбації, зламу старої системи намагався хоча б частково зберегти свою власність і думав, як унаслідок цього соціального перевороту виживати. Задання дослідників полягає швидше у введенні до обігу й точному контекстуальному прочитанні якомога ширшого кола пам'яток задля більш адекватного відтворення позицій, мотивацій, аргументів, які дадуть можливість зрозуміти передреформену соціальну та інтелектуальну ситуацію у всій її повноті, а також змінити уявлення про дворянство як зрадника інтересів власного народу.

ЛІТЕРАТУРА

- 160-річчя скасування кріпацтва: вузол поміщик-кріпак влада не розв'язала, а розрубала (Інтерв'ю Т. Ф. Литвинової на Радіо Свобода 28.02.2021) URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/31126241.html> (дата звернення: 01.03.2021).
- 19 коротких інтерв'ю со славістами о slavery studies и крепостном праве *Новое литературное обозрение*. 2016. № 5. (141). URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2016/5/19-korotkih-intervyu-so-slavistami-o-slavery-studies-i-krepostnom-prave.html> (дата звернення: 03.03.2021).
- Р. На заре крестьянской свободы. *Русская старина*. 1898. Январь. С. 73–96.
- Антонович В. Б. Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799). *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1870. Ч. 6, т. 2. С. 1–64.
- Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. 2016. 408 с.
- Бараненко С. М. Регіональний вимір історіографії дворянства в сучасній українській історичній науці початку XXI ст. *Інтелегенція і влада. Серія: Історія: зб. наук. пр.* Одеса, 2017. Вип. 37. С. 155–166.
- Блохин В. Ф. Уездные дворянские собрания на начальном этапе подготовки отмены крепостного права в России (на материалах Орловской губернии). *Вестник Брянского государственного университета*. 2017. № 4 (34). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uezdnye-dvoryanskie-sobraniya-na-nachalnom-etape-podgotovki-otmeny-krepostnogo-prava-v-rossii-na-materialah-orlovskoy-gubernii/viewer> (дата звернення: 26.02.2021).
- Бумаги по крестьянскому делу М. П. Позена. Дрезден, 1864. XX. 331 с.
- Великая реформа 19 февраля 1861–1911. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Москва, 1911. Т. 1–6.
- Вешняков В. Крестьяне-собственники в России: Историко-статистический очерк. Санкт-Петербург, 1858. 134 с.
- Доброгорська Н. В. Позиції катеринославського дворянства в обговоренні селянської реформи 1861 р. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник*. 2008. Вип. 5. С. 136–146.
- Долгих А. Н. Обсуждение в Государственном совете проблемы продажи крестьян без земли в 1820 г. *Вопросы истории*. 2008. № 1. С. 112–119.
- Захарова Л. Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 (к вопросу о выборе пути развития). *Великие реформы в России. 1856–1874.* / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва, 1992. С. 24–43.
- К истории освобождения крестьян. *Киевская старина*. 1901. Март. Док., изв. и заметки. С. 131–132.
- Кавелин К. Д. Дворянство и освобождение крестьян. *Кавелин К. Д. Наш умственный строй*. Москва: Правда, 1989. С. 124–157.
- Капнист И. Несколько данных, на основании которых можно улучшить положение крестьян в Южной России. *Журнал землевладельцев*. 1858. № 7. Июль. С. 111–120.
- Карпачёв М. Д. Дворяне Воронежской губернии о подготовке и условиях отмены крепостного права. *Российская история*. 2016. № 2. С. 126–139.
- Ковальов Є. «Проект Д. В. К.» у підготовці скасування кріпосного права в Росії. *Київські історичні студії*. 2020. № 1. С. 129–133. DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.17.
- Кочергін І. О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. — початок XX ст.). Дніпропетровськ: Герда, 2015. 576 с.

- Крепостничество и воля. 1861–1911: Роскошно-иллюстрированное юбилейное издание в память 50-летия со дня освобождения крестьян. Москва, 1911.
- Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: Ліра, 2011. 732 с.
- Литвинова Т. Ф. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 67–78.
- Литвинова Т. Ф. Роздуми над «малою українською трилогією» Даниеля Бовуа. *Український історичний журнал*. 2015. № 6. С. 154–174.
- Литвинова Т. Ф., Якименко Л. І. Діалог чи конфронтація: позиції дворянства Лівобережної України щодо селянського питання напередодні Великої реформи. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ: ДНУ, 2012. С. 93–100.
- Маркович А. Об отношениях крестьян к помещикам. *Журнал сельского хозяйства*. 1858. № 3. С. 53–56.
- Маслов С. Из Москвы в Глухов. *Журнал землевладельцев*. 1858. Апрель. № 1. С. 7–11.
- Миронов Б. Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII — начало XX века. Москва: Весь мир, 2012. 848 с.
- Мнение об освобождении крепостных и об улучшении их быта Деревенского старожила. *Журнал землевладельцев*. 1859. № 24. С. 454–457.
- Орлик В. М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії у кінці XVIII — середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ: Інститут історії НАНУ, 2006. Вип. 12. С. 119–125.
- Отчет Ученого Комитета Министерства государственных имуществ о присуждении наград за разрешение предложенных от него в 1842 году задач. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1844. Ч. XII. Отд. II. С. 77–92.
- Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне рожденной Потье-де-ла-Фромандиер (1858–1859) с приложением отрывка из воспоминаний А. И. Покорского-Жоравко о Черниговском губернском Комитете об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян. С примечанием В. Модзалевского. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. 1915. Вып. 11. С. 51–101.
- Пичета В. Падение крепостного права в России: (доложено в обыкновенном собрании 17 апреля 1904 г.) *Екатеринославское научное общество. Год четвертый*. Екатеринослав, 1904. Вып. 1. С. 1–66.
- Позен М. П. О статистических сведениях по губернским комитетам (Письмо к издателю). *Сельское благоустройство*. 1858. № 9. С. 117–136.
- Покорский-Жоравко А. Что стоило нам крепостное право? *Русский вестник*. 1858. Т. XVIII. Ноябрь. Кн. 2. «Современная летопись». С. 198–203.
- Поліш В. Дворянство Поділля під час проведення реформи 1861 року. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія*. 2014. Вип. 19. С. 38–43.
- Протокол допиту О. В. Марковича в Києві, проведеного І. І. Фундуклеєм у присутності О. С. Траскіна і полковника Білоусова. 3 квітня 1847 р. *Кирило-Мефодіївське товариство*. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 3. С. 83–84.
- Рощаковский К. Еще несколько мыслей по предмету изменения отношений крестьян к помещикам. *Журнал землевладельцев*. 1858а. № 10. Сентябрь. С. 58–62.
- Рощаковский К. Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края. *Журнал землевладельцев*. 1858б. № 6. Июль. С. 39–66.
- Рощаковский К. Ответ г. Бэлю. *Журнал землевладельцев*. 1858. № 13. Октябрь. С. 19–22.
- Рындзюнский П. Г. Вымирало ли крепостное крестьянство перед реформой 1861 г.? *Вопросы истории*. 1967. № 7. С. 54–70.
- Савчук А. А. Діяльність Головного комітету у селянській справі із підготовки реформи 1861 року в Російській імперії: дис. ... канд. іст. наук: 00.07.02. Київ, 2020. 245 с.
- Савчук А. А. Квітнева програма 1858 р. та її місце в процесі підготовки Селянської реформи 1861 року. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68), № 2. С. 50–55.
- Савчук А. А. Селянська реформа 1861 року в сучасній історіографії. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 341–347. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2017_25_70 (дата звернення: 23.02.2021).
- Селиверстова Н. М. Социально-экономическая программа российского помещного дворянства в период подготовки крестьянской реформы. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2015. Вып. 1 (141). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/>

- sotsialno-ekonomicheskaya-programma-rossiyskogo-pomestnogo-dvoryanstva-v-period-podgotovki-krestyanskoj-reformy/viewer (дата звернення: 21.03.2021).
- Семенов Н. П. Наше дворянство: Положение его до и после реформы. Санкт-Петербург, 1898. IV. 103 с.
- Смолій В. А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ: Інститут історії НАНУ, 2011. Вип. XVIII. С. 4–6.
- Темірова Н. Р. Історія дворян: між пам'яттю і безпам'ятством. *Історичні і політологічні дослідження* / Донецький нац. ун-т імені В. Стуса. Вінниця. 2018. С. 224–230.
- Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). Москва: Собрание, 2011. 368 с.
- Хромов П. А. Экономическое развитие России. Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. Москва: Наука, 1967. 535 с.
- Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин. Харків: Радянський селянин, 1927. 96 с.
- Якименко Л. І. Дворянство Наддніпрянщини в дослідженнях сучасних істориків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини.* 2019. № 5. С. 43–49. DOI: 10.32782/2663-5267.2019.5.06.
- Якименко Л. І. Журнал «Сельское благоустройство» як джерело до історії підготовки Селянської реформи 1861 р. у Лівобережній Україні. *Культура народів Причорномор'я: научный журнал.* 2013. № 254. С. 170–174.

REFERENCES

- 160-richchia skasuvannya kripatstva: vuzol pomishchyk-kripak vlada ne rozviazala, a rozrubala (Interviu T. F. Lytvynovoi na Radio Svoboda 28.02.2021) [in Ukrainian]. <https://www.radiosvoboda.org/a/31126241.html>
- 19 korotkikh interv'iu so slavistami o slavery studies i krepotnom prave. (2016). *Novoie literaturnoie obozrenie*, 2016, 5 (141) [in Russian]. <https://magazines.gorky.media/nlo/2016/5/19-korotkikh-interv'iu-so-slavistami-o-slavery-studies-i-krepotnom-prave.html>
- R, (1898). Na zare krestianskoi svobody. *Russkaia starina*, Yanvar, 73–96 [in Russian].
- Antonovich, V. B. (1870). Akty ob ekonomicheskom i yuridicheskom otnosheniiakh krestian v XVIII veke (1700–1799). *Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii*, 6, 2, 1–64 [in Russian].
- Arkusha, O. H., Kondratiuk, K. K., Mudryi, M. M., Sukhyi, O. M. (2016). Chas narodiv. Istoriiia Ukrainy XIX stolittia: navch. posibnyk. Lviv [in Ukrainian].
- Baranenko, S. M. (2017). Rehionalnyi vymir istoriohrafii dvorianstva v suchasni ukrainskii istorichnii nausti pochatku XXI st. *Intelihehntsiia i vlada: zb. nauk. pr., Seriia: Istoriiia*, Odesa, 37, 155–166 [in Ukrainian].
- Blokhin, V. F. (2017). Uiezdnye dvorianskie sobraniia na nachalnom etape podgotovki otmeny krepotnogo prava v Rossii (na materialakh Orlovskoi gubernii). *Vestnik Brianskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4 (34) [in Russian]. <https://cyberleninka.ru/article/n/uezdnye-dvoryanskie-sobraniya-na-nachalnom-etape-podgotovki-otmeny-krepotnogo-prava-v-rossii-na-materialah-orlovskoy-gubernii/viewer>
- Bumagi po krestianskomu delu M. P. Pozena. (1864). Drezden [in Russian].
- Velikaia reforma 19 fevralia 1861–1911. Russkoie obshchestvo i krestianskii vopros v proshlom i nastoiashchem. (1911). Moskva, 1–6 [in Russian].
- Veshniakov, V. (1858). Krestiane-sobstvenniki v Rossii: Istoriko-statisticheskii ocherk. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Dobrohorska, N. V. (2008). Pozytsii katerynoslavskoho dvorianstva v obhovorenni selianskoi reformy 1861 r. *Istoriiia i kultura Prydniprov'ia. Nevidomi ta malovidomi storinky: nauk. Shchorichnyk*, 5, 136–146 [in Ukrainian].
- Dolgikh, A. N. (2008). Obsuzhdenie v Gosudarstvennom sovete problemy prodazhi krestian bez zemli v 1820 g. *Voprosy istorii*, 1, 112–119 [in Russian].
- Zakharova, L. G. (1992). Samoderzhavie i reformy v Rossii. 1861–1874 (k voprosu o vybore puti razvitiia). (L. G. Zakharova, B. Eklof, Dzh. Bushnell, Ed.), *Velikie reformy v Rossii. 1856–1874*, Moskva, 24–43 [in Russian].
- K istorii osvobozhdeniia krestian. (1901). *Kievskaiia starina*. Mart. Dok., izv. i zametki, 131–132 [in Russian].
- Kavelin, K. D. (1889). Dvorianstvo i osvobozhdenie krestian. *Kavelin K. D. Nash umstvennyi stroi*. Moskva: Pravda, 124–157 [in Russian].
- Kapnist, I. (1858). Neskolkо dannykh na osnovanii kotorykh mozhno uluchshit polozhenie krestian v Yuzhnoi Rossii. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 7, Iiul, 111–120 [in Russian].

- Karpachev, M. D. (2016). Dvoriane Voronezhskoi gubernii o podgotovke i usloviiakh otmeny krepostnogo prava. *Rossiiskaia istoriia*, 2, 126–139 [in Russian].
- Kovalov, Ye. (2020). «Proiekt D. V. K.» u pidhotovtsi skasuvannia kriposnogo prava v Rosii. *Kyivski istorychni studii*, 1, 129–133 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.17>
- Kocherhin, I. O. (2015). Sotsialna transformatsiia katerynoslavskoho dvorianstva (druga polovyna XIX st. — pochatok XX st.). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Krepostnichestvo i volia. 1861–1911: Roskoshno-illustrirovannoie yubileinoie izdanie v pamiat 50-letiia so dnia osvobozhdeniia krestian. (1911). Moskva [in Russian].
- Lytvynova, T. F. (2011). «Pomishchytska pravda». Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII — v pershii polovyni XIX st. (ideolohichni aspekt). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Lytvynova, T. F. (2005). «Soslovnyie nuzhdy i zhelaniia» dvorianstva Livoberezhnoi Ukrainy na pochatku XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 67–78 [in Ukrainian].
- Lytvynova, T. F. (2015). Rozdumy nad «maloiu ukrainskoiu trylohiieiu» Daniel Beauvois. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 154–174 [in Ukrainian].
- Lytvynova, T. F. & Yakymenko, L. I. (2012). Dialoh chy konfrontatsiia: pozytsii dvorianstva Livoberezhnoi Ukrainy shchodo selianskoho pytannia naperedodni Velykoi reformy. *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati: zb. nauk. prats*, 93–100 [in Ukrainian].
- Markovich, A. (1858). Ob otnosheniakh krestian k pomeshchikam. *Zhurnal selskogo khoziaistva*, 3, 53–56 [in Russian].
- Maslov, S. (1858). Iz Moskvy v Glukhov. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, April, 1, 7–11 [in Russian].
- Mironov, B. N. (2012). Blagosostoianie naseleniia i revoliutsii v imperskoi Rossii: XVIII — nachalo XX veka. Moskva [in Russian].
- Mnenie ob osvobozhdenii krepостных i ob uluchshenii ikh byta Derevenskogo starozhila. (1859). *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 24, 454–457 [in Russian].
- Orlyk, V. M. (2006). Podushna systema opodatkuвання v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii u kintsi XVIII — seredyni XIX st. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 12, 119–125 [in Ukrainian].
- Otchet Uchenogo komiteta Ministerstva gosudarstvennykh Imushchestv o prisuzhdenii nagrad za razreshenie predlozhennykh ot nego v 1842 godu zadach (1844). *Zhurnal Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv*, XII, otd. II, 77–92 [in Russian].
- Pisma Aleksandra Ivanovicha Pokorskogo-Zhoravko k zhene Serafime Pavlovne rozhdennoi Pote-de-la-Fromandier (1858–1859) s prilozheniem otryvka iz vospominanii A. I. Pokorskogo-Zhoravko o Chernigovskom gubernskom Komitete ob ustroistve i uluchshenii byta pomeshchichikh krestian. S primechaniem V. Modzalevskogo. (1915). *Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii*, 11, 51–101 [in Russian].
- Picheta, V. (1904). Padenie krepостnogo prava v Rossii: (dolozheno v obyknovennom sobranii 17 apreliia 1904 g.) *Yekaterinoslavskoie nauchnoie obshchestvo. God chetvertyi*, 1, 1–66 [in Russian].
- Pozen, M. P. (1858). O statisticheskikh svedeniakh po gubernskim komitetam (Pismo k izdateliu). *Selskoie blagoustroistvo*, 9, 117–136 [in Russian].
- Pokorskii-Zhoravko, A. (1858). Chto stoilo nam krepостnoe pravo? *Russkii vestnik*, XVIII, Noiabr, 2, «Sovremennaia letopis», 198–203 [in Russian].
- Polish, V. (2014). Dvorianstvo Podillia pid chas provedennia reformy 1861 roku. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu. Ser.: Istoriiia, ekonomika, filosofiiia*, 19, 38–43 [in Russian].
- Protokol dopytu O. V. Markovycha v Kyievi, provedenoho I. I. Funduklieiem u prysutnosti O. S. Traskina i polkovnyka Bilousova. 3 kvitnia 1847 r. (1990). *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo*, Kyiv, 1990, 3, 83–84 [in Ukrainian].
- Roshchakovskii, K. (1858a). Yeshche neskolko myslei po predmetu izmeneniia otnosheniia krestian k pomeshchikam. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 10, Sentiabr, 58–62 [in Russian].
- Roshchakovskii, K. (1858b). Mysli o primenenii osnovnykh nachal k deistvitel'nomu uluchsheniiu byta pomeshchichikh krestian Novorossiiskogo kraia. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 6, Iiul, 39–66 [in Russian].
- Roshchakovskii, K. (1858c). Otvet g. Beliu. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 13, Oktiabr, 19–22 [in Russian].
- Ryndziunskii, P. G. (1967). Vymiralo li krepостnoie krestianstvo pered reformoi 1861 g.? *Voprosy istorii*, 7, 54–70 [in Russian].
- Savchuk, A. A. (2020). Diialnist Holovnoho komitetu u selianskii spravi iz pidhotovky reformy 1861 roku v Rosiiskii imperii [Activities of the Main Committee for Peasant Affairs in Preparation for the Reform of 1861 in the Russian Empire] (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Savchuk, A. A. (2018). Kvitneva Prohrama 1858 r. ta yii mistse v protsesi pidhotovky Selianskoi reformy 1861 roku. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia: Istorychni nauky*, 29 (68), 2, 50–55 [in Ukrainian].

- Savchuk, A. A. (2017). Selianska reforma 1861 roku v suchasni istoriohrafii. *Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vinnytsia, 25, 341–347 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2017_25_70
- Seliverstova, N. M. (2015). Sotsialno-ekonomicheskaiia programma rossiiskogo pomestnogo dvorianstva v period podgotovki krestianskoi reformy. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Serii: Gumanitarnye nauki*, 1 (141) [in Russian].
<https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-ekonomicheskaya-programma-rossiyskogo-pomestnogo-dvoryanstva-v-period-podgotovki-krestyanskoy-reformy/viewer>
- Semenov, N. P. (1898). Nashe dvorianstvo: Polozhenie yego do i posle reformy. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Smolii, V. A. (2011). Velyka reforma 1861 r.: suchasne bachennia. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, XVIII, 4–6 [in Ukrainian].
- Temirova, N. R. (2018). Istorii dvorian: mizh pamiattiu i bezpamiatstvom. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 224–230 [in Ukrainian].
- Hristoforov, I. A. (2011). Sudba reformy: Russkoie krestianstvo v pravitelstvennoi politike do i posle otmeny krepostnogo prava (1830–1890-e gg.). Moskva: Sobranie [in Russian].
- Hromov, P. A. (1967). Ekonomicheskoe razvitie Rossii. Ocherki ekonomiki Rossii s drevneishikh vremen do Velikoi Oktyabrskoi revolyutsii. Moskva: Nauka [in Russian].
- Shulhin, M. (1927). Dvorianske ta selianske zemlekorystuvannia v Rosii ta na Ukraini. Narys z istorii pozemelnykh vidnosyn. Kharkiv: Radianskyi selianyn [in Ukrainian].
- Yakymenko, L. I. (2019). Dvorianstvo Naddniprianshchyny v doslidzhenniakh suchasnykh istorykiv. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Mizhnarodni vidnosyny*, 5, 43–49 [in Ukrainian].
- Yakymenko, L. I. (2013). Zhurnal «Selskoie blahoustroistvo» yak dzherelo do istorii pidhotovky Selianskoi reformy 1861 r. u Livoberezhnii Ukraini. *Kultura narodov Prychernomoria*, 254, 170–174 [in Ukrainian].
 DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.06>

Дата надходження статті до редакції: 31.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
 (CC BY-NC-SA 4.0)

Марина Будзар,
доцентка кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук,
доцентка,
Київ, Україна

Maryna Budzar,
Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: bmimab24@ukr.net.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

УДК 929.7 Галаган:[329.91:785. 071]

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.17

Музика в соціокультурному середовищі дворянського маєтку кінця XVIII — середини XIX ст.: з історії кріпацького оркестру Галаганів

У статті розглянуто розвій музичної культури у просторі дворянського маєтку в Україні кінця XVIII — середини XIX ст. Це завдання реалізується завдяки реконструкції обставин утворення і діяльності кріпацького оркестру в маєтках Сокиринці та Дігтярі родини Галаганів. Статтю доповнює публікація двох листів, що відбивають обставини перетворення Дігтярів на представницьку резиденцію, у побуті якої музика відігравала важливу роль.

Ключові слова: дворянський маєток, Галагани, музика, кріпацький оркестр, музиканти-кріпаки.

Music in Social and Cultural Environment in a Noble Estate in the end of the 18th — the mid of the 19th century: from the History of Serf Orchestra of Galagan's Family

The issue of musical culture development in a noble estate in Ukraine from the end of the 18th — to the mid of the 19th century was considered in the article on the grounded source base. This objective has been realised via reconstruction of the creation and activity circumstances of serf orchestra belonged to Galagan's family in the estates in Sokyryntsi and Digtari. The purpose of the article is to analyse a summary of social and cultural factors that secured Galagan's family estates as the centers of musical art in the atmosphere of which refined amateurship of the owners co-existed with high quality musical performance of the serf musicians. The author studies issues of inherited character of orchestra's activity during the life of several generations of Galagan's family in the estates in Sokyryntsi and Digtari. Furthermore, the author considers in what way musical performance in the estates facilitated communication practices of the noble community. The main attention of the article is devoted to the issue of ambivalence of cultural space in the estates. Men from Galagan's family were sincerely fond of music and simultaneously used it as a mean for their social status improving as well as for social reputation of their own estates. They provided an opportunity for the talented peasants to enhance the artistic abilities, secured their profession education. On the other hand, the serf-musicians remained slaves who were in complete power of their owners.

The article is completed by a publication of two letters written during 1824–1831s by Petro Galagan, the owner of the estate in Digtari to his brother Pavel who was the owner of Sokyryntsi. These texts depict the circumstances of Digtari's transformation into the representative residence where music played a crucial role as well as reveal the details of artistic atmosphere of the estate. The letters are published for the first time.

Key words: noble estate, Galagan's family, music, serf orchestra, serf-musicians.

Шляхи розвою української культури у «довгому» XIX ст., вирішальному для модернізації її форм, роль соціальних груп у культурному процесі, взаємодія етнонаціональних елементів і європейських впливів у мистецькому житті — ці питання не втрачають актуальності до сьогодні.

Серед історичних феноменів, що переконливо унаочнюють синтезований зміст культуротворчої діяльності людини, назвемо дворянський сільський маєток¹ в українських землях, а саме у межах Полтавщини й Чернігівщини, у часових межах останньої третини XVIII — середини XIX ст. Вже на початку XX ст. дослідники української культури, передусім Ф. Ернст (1924), Д. Щербаківський (1924), констатували продуктивність цієї доби, за її амбівалентності, для розвою мистецтва у середовищі дворянської садиби. Окресливши коло маєтків у різних регіонах України другої половини XVIII — середини XIX ст., чия життєдіяльність сприяла розвитку різних форм музичної культури, ці автори зазначили, що багато відомостей збереглося «про лівобережні капели» (Д. Щербаківський, 1924. С. 145), а серед їхніх власників (Розумовські, Милорадовичі, Будлянські, Шираї тощо) назвали представників родини Галаганів, багатих поміщиків козацько-старшинського походження.

У подальшому (передусім з останньої третини XX ст. до сьогодні) дослідження музичного середовища, створеного в дідових маєтках Галаганів Сокиринці та Дігтярі неподалік від міста Прилуки (зараз — Чернігівська область), відбувалося чи в суто мистецтвознавчому аспекті (Богданов В. О., 2006. С. 17–26), чи з метою історико-художнього аналізу Шевченкової повісті «Музикант» (Мітельман Є., 1985. С. 27–29; Мітельман Є., 1989. С. 70–71). Потребує продовження напрям дослідження з теми, запропонований К. Шамаєвою (1984. С. 24–25), коли існування оркестру у володіннях Галаганів розглядатиметься в контексті облаштування тут родинних помешкань. Це дасть змогу актуалізувати поняття «стилю життя» як структурованої моделі, зумовленої матеріальними ресурсами, типом родинно-господарчих стосунків, ціннісними орієнтаціями (Дінгес М., 2000. С. 106), й репрезентувати музику в маєтках Галаганів як складник культурного буття українських земель наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Метою статті є аналіз соціокультурних факторів, що забезпечили функціонування маєтків Галаганів Сокиринці та Дігтярі як осередків музичного мистецтва кінця XVIII — середини

XIX ст. Дослідження унаочнено публікацією двох листів з фамільного архіву Галаганів, що відтворюють деталі садибного повсякдення в Дігтярях середини 1820-х і початку 1830-х років.

Музика стала важливим чинником сімейного побуту Галаганів задовго до того, як на межі XVIII–XIX ст. набув суспільного розголосу оркестр, утворений передусім з селян-кріпаків. Оформлення музичного середовища в маєтках Галаганів залежало від того, в який час ці садиби ставали місцем для проживання родини власника. Як-от, Гнат (Ігнатій) Галаган (?–1748), очільник Прилуцького полку в 1714–1739 рр., збільшив земельні володіння родини придбанням Сокиринців і ще кількох сіл, але «в жодному з них не улаштувався; жив він і помер у своєму полковому місті Прилуки...» (Лазаревский А., 1883, С. 452)². Імовірно, на оформлення маєтку в Сокиринцях як житлового комплексу вплинуло рішення Григорія Гнатовича Галагана (1716–1777) 1763 р. відмовитися від полковничого перначка: «Відійшовши у приватне життя, Григорій Гнатович опікувався виключно зміцненням своїх величезних маєтків, серед яких головним були Сокиринці...» (Маценко В. А., 1888. С. 92). У щоденнику Степана Лашкевича (1734–1782), чоловіка доньки Г. Г. Галагана Параскеви, змальовано, як з нагоди приїзду родини Лашкевичів до Сокиринців з ближчих сіл з'їжджалися знайомі, влаштовувалися полювання «з яструбами» й вечори «з музикою» (Николайчик Ф., 1887. С. 709). У цьому описі «музика» є атрибутом сімейного повсякдення, що відповідає традиціям козацько-старшинського середовища, у якому культивувалося світське музичне мистецтво.

Водночас музикування у просторі садиби в другій половині XVIII ст. зберігало релігійний компонент, супроводжуючи, зокрема, вертепне дійство на Різдво в ті часи, коли власником Сокиринців став Іван Григорович Галаган (1740(39?)–1789), який «побудував там чималий дерев'яний будинок, збережений до 1829 року...» (Галаган Г. П., 1896. С. 10). Його правнук Григорій Павлович Галаган (1819–1888) писав, що київські бурсаки, коли зайшли з вертепом у 1770-х роках до Сокиринців, «передали вертепний текст і нотні співи місцевому хору півчих...» (Галаган Г. П., 1882. С. 9). «Різдво там святкувалося з колядкою та вертепом, — згадував Микола Андрійович Маркевич (1804–1860), близький родич Галаганів. — Це мене захоплювало [...] В Сокиринцях Христос Воскресе супроводжувалося пальбою з гармат, так само як Євангеліє в обідню та посвячення пасок [...] Більш того, там

¹ У статті вживатиметься також дефініція «садиба» — як назва житлового (палацово-паркового) комплексу в межах маєтку.

² Тут і далі цитування з видань до 1917 р. й архівних документів подано у перекладі з російської мови. Усі дати в тексті наведено за юліанським календарем (старим стилем).

була тієї ночі завжди ілюмінація...»³ Тобто, вже за часів Григорія Гнатовича та Івана Ґалаганів — впродовж 1760-х — 1780-х років — музикування в сокиринській садибі підтримувало культурно-побутові практики, притаманні панському маєтку, — відзначення свят, візити й гостювання (довший період часу) родичів і знайомих (Соловьев К. А., 2013. С. 39–40).

Ця функція — розважально-репрезентативна — актуалізувалася тоді, коли на початку 1790-х років власником Сокиринців став Григорій Ґалаган (1768–1808), лейпцизький студент, військовик, поміщик. Дії цього представника роду Ґалаганів цілком вкладаються в культурно-історичні реалії його доби — межі XVIII–XIX ст. Новопостале українське дворянство, прагнучи наслідувати поведінкові моделі імперської аристократії, використовувало й сферу естетичного, яка для знаті, на думку Й. Леонхарда й Х. Віланда, поряд з освітою, військовою справою, релігією, була ключовою для «репрезентації соціальних і культурних уявлень про себе, своє місце в суспільстві та власних претензій на лідерство будь-якого ґтибу...» (Leonhard J., Wieland Ch., 2011. С. 26).

Створений Григорієм Івановичем оркестр постає як частка маєткового побуту. Його онук Г. Ґалаган характеризував появу цього колективу тоді, коли оркестр на теренах Російської імперії, за висновком О. Греча, мислився необхідним складником кріпацького театру й, отже, — невід'ємною приналежністю кожної великої садиби (Греч А., 1998) як наслідок еволюції маєткового середовища Лівобережної України в останній третині XVIII ст. «В околицях Сокиринців, у м[істечку] Срібному, мешкав камергер Будлянський⁴; він виховувався в Петербурзі, полюбляв речі витонченої пишноти й перший завів у себе кріпосний оркестр. Але більше за всіх надавав у цьому сенсі дурний приклад бригадир Фролов-Багреев⁵, який переселився з Великої Росії до свого помістя Локня, в 25-ти верстах від Сокиринців. Він завів полювання, оркестр і театр з міфологічними виставами з кріпаків; веселощі та розгнущданість були безнастанні з усіма своїми наслідками...» (Ґалаган Г. П., 1896. С. 13). Поява оркестру, вочевидь, зіграла не останню роль у тому, що родинне помешкання в Сокиринцях,

попри одруження Г. Ґалагана з Іриною Антонівною Милорадович (?–1809) і народження на початку 1790-х років трьох дітей, стало осердям панських розваг. Це слугувало аргументом у судовій справі, розпочатій матір'ю Григорія Катериною Ґалаган (1746(45?)–1823), за долю власності в маєтностях, залишених І. Ґалаганом. У копіях протоколів суду музиканти маєткового оркестру змальовані як виконавці хазяйської волі, невідвладні собі: «1790 року, в перший тиждень посту, він, відповідач, після від'їзду його з Козельця до батьківських сіл, буцімто для огляду їх, [...] не встиг майже приїхати в Прилуку, як [...] вночі, зібравши чимале число своїх музикантів, [...] примусив їх грати усю ніч, не поважаючи ні часу, ні обставини, що музиканти ті, того ж таки дня будучи на сповіді, готувалися прийняти святі таїни [...] На другому тижні поста, приїхавши в село Сокиринці та додавши цих музикантів до тамтешніх, усього двадцять осіб, замість туги, спогаду благодіянь померлого батька [...] продовжував компанії з музикою, пияцтвом, також гарматною та мортірною стрільбиною, через увесь цей піст майже щоденно...»⁶ Ще одним доводом негідної поведінки Григорія Івановича з боку його матері було твердження про те, що пани, зібравшись у маєтку (одним із постійних гостей був О. Фролов-Багреев), пиячили, чим сприяли «згубі тверезості» служників. Непрямим доказом правдивості цієї думки є фраза з листа 1808 р. Ірини Антонівни до синів Петра і Павла в Петербург, де вони навчалися: «Ти, Петрусю, жалкуєш, що Григорій в Багреева, він так у них спився, що весь трусився, ти знаєш, що я пияків терпіти не можу...» Ймовірно, йдеться про музиканта, а не лише слугу, тому що з двох братів саме Петро з юних років захоплювався музикою. Колоритну замальовку повсякдення Сокиринців залишив М. Маркевич, згадуючи, що їхній власник «...влаштував жажливий гарем, у флігелях мешкали його дівки; невдовзі за бажанням самого Гріг[орія] Іван[овича] цей гарем перетворився на бордель; усі гості під звуки оркестру й під хори співочої [капели] (вставка моя. — М. Б.) йшли до садового флігелю і до зали й розбирали хвойд»⁷. Такі свідчення, попри неприховану упередженість, дають змогу визначити приблизну чисельність оркестру на початок 1790-х років — 20 осіб — і підтверджують роль не лише цього колективу, але й хору у створенні атмосфери розваг у садибі того часу.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 1475. Ґалагани-поміщики. Оп. 1. Спр. 1180. Судові справи Катерини Юхимівни Ґалаган з сином Григорієм Ґалаганом. Арк. 4–4 зв. Ситуація, описана в уривку, на думку позивачки, погіршувалася тим, що її чоловік і батько відповідача І. Г. Ґалаган помер лише трохи більше пів року до згадуваних подій.

⁷ Маркевич Н. А. Автобиографические заметки. Л. 118 об.

³ Институт русской литературы (Пушкинский дом) Российской академии наук (далее — ИРЛИ). Ф. 488. Маркевич Николай Андреевич. Оп. 1. Дело 38. Маркевич Н. А. Автобиографические заметки. 1845. Л. 119.

⁴ Михайло Власович Будлянський (1730(?)–1790), родич Ґалаганів по жіночій лінії — двоюрідний брат дружини І. Г. Ґалагана Катерини Юхимівни з роду Дараганів. Їхні матері — Агафія та Віра — були сестрами Олексія і Кирила Розумовських.

⁵ Олексій Петрович Фролов-Багреев (1750–1829). Постає у документах з архіву Ґалаганів «злим генієм» родини, одним із головних винуватців навернення Григорія Івановича Ґалагана на згубний шлях.

Проте в родинному епістолярії Галаганів кінця 1800-х років маєток у Сокиринцях постає не «кублом розпусти», а місцем проживання дворянської родини з «чадами й домочадцями». Листи 1807–1809 рр. Ірини Галаган та її доньки Параскеви (у майбутньому — дружини Аркадія Олександровича Рігельмана (1778–?)) до Петра і Павла Галаганів репрезентують сімейне музичування як один із маркерів повсякдення маєтку, а життя оркестрантів і співаків — як його невід’ємний складник.

Неодноразові прохання Параскеви до братів щодо пересилки нот танцювальних мелодій (кадрилі, «польського» (полонезу)), обговорення купівлі фортепіано (особливо це цікавило Петра Галагана), для чого мати (за умови грошової скрути) надіслала до Петербурга 250 рублів⁸, — таке тяжіння до мистецтва в повсякденні Галаганів було притаманне й іншим панським маєткам завдяки естетизації дворянського побуту. Ще бракує інформації, хто навчав музиці Петра, Павла і Параскеву Галаганів, хто керував оркестром за життя їхнього батька, але спогади М. Маркевича засвідчують, що в споріднених садибах Кочубеїв і Маркевичів у селах Полошки, Дунаєвець, Ярославець і капельмейстери «були найближчі родичі між собою: наш (у маєтку Полошки. — М. Б.) — Піжбек, дунайський — Чемпінський, ярославецький — Кавка»⁹.

Згадки в сімейному листуванні Галаганів про оркестрантів і хористів опосередковано вказують на їхнє місце у маєтковому повсякденні. Як-от, Ірина Галаган сповіщала: «У нас тепер весна безповоротно відкривається [...] Півчі починають підвищуватися, так само й музиканти награвують в школі¹⁰, щоб не забулися...»¹¹ 14-річна Параскева 29 березня 1809 р. писала братам: «... музиканти наші всі, слава Богу, здорові, лише Колька сильно нездужає»¹², а через три тижні, 22 квітня, зауважила: «Новин у нас ніяких немає, а лише нашого бабачка бідного собаки розірвали, й Колька, музикант наш, помер...»¹³

Водночас розуміємо, що існування оркестру для господарів Сокиринців було економічно й соціально відповідальною справою. Після

смерті Г. Галагана на сороковому році життя («спосіб життя Григорія Івановича розладнав його здоров’я, а разом і його справи» (Галаган Г. П., 1896. С. 14)) його дружина й діти опинилися у борговій скруті, тому питання утримання оркестру постало рубя. Майже відразу після смерті чоловіка, у лютому 1808 р., І. Галаган писала синам: «Зараз я зробила комплект як музикантам, так само і співакам, за Івана Наруги розглядом зайвих викинула й співаків перевела до музичного флігелю, і реєнта у двір перевела. Я всіх зайвих, які на платні були, відпустила, зокрема й Олександра, котрий багато вартував вашому таточкові. І тепер я цілком вивела з дому революцію...»¹⁴ Текст є вельми інформативним. З нього дізнаємося, що в складі оркестру були не лише кріпаки, але й вільнонаймані, чиє утримання було затратним (наприклад, Олександр неодноразово згадувався І. Галаган у листах, як той, хто сприяв розоренню її чоловіка), на відміну від кріпосних виконавців, також припускаємо, що хористи жили серед двораків — у панському домі, що реєнт був з кріпаків, але мешкав за межами маєткового обійстя, що «музикантська школа» використовувалася як житло для оркестрантів. Скорочення числа музикантів економило кошти, водночас усувало тих, хто (пам’ятаючи про благодіяння колишнього хазяїна) був незадоволений умовами утримання. Згадка про Івана Наругу є цінною тому, що уможливорює роздуми про родовід Артема Наруги — першої скрипки в оркестрі другої чверті XIX ст., виконавця-віртуоза, прототипа героя повісті Тараса Шевченка «Музикант». Варто уваги й те, що поміщиця звернулася до послуг залежного від неї селянина для оцінки професіоналізму музикантів, так само як її дочка пізніше сповіщала братові Петру про потребу допомоги Івана (припустимо, того ж самого Наруги) у перекладенні мелодії полонезу для фортепіано, тому що «Іван наш тепер почав учить у Єлисея Троцини музику й поїхав тепер до Києва за інструментом...»¹⁵. Бачимо, що для мешканців маєтку фахівцями у сфері музики лишалися кріпаки.

Доказом того, що хор й оркестр збереглися в маєтку Сокиринці після того, як по смерті Ірини Галаган 1809 р. опіку над онуками та їхнім спадковим майном взяла на себе К. Ю. Галаган, є майнові документи попереднього розподілу власності між нею та онуками, зокрема відомість щодо Сокиринської економії¹⁶. Цей текст містить опис «музикантської школи» на панському подвір’ї:

¹⁴ Там само. Арк. 36.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Листи. Оп. 1. Спр. 46 572–46594. Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. Арк. 5 зв.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1215. Відомість, хто саме і в якій кількості ревських душ є в 1815 році з селян відомства Сокиринської економії панів спадкоємців Петра й Павла Григорієвих Галаганів. Арк. 1–9 зв.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. III. Листи. Оп. 1. Спр. 46 572–46594. Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. Арк. 16 зв.

⁹ Маркевич Н. А. Автобиографические заметки. Л. 122 об.

¹⁰ Спеціальний флігель — так звана «музикантська школа», побудований у парку Сокиринського маєтку за часів Г. І. Галагана.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. III. Листи. Оп. 1. Спр. 46 572–46594. Галаган Ірина Антонівна — Галаганам Петру й Павлу. Арк. 8.

¹² Там само. Арк. 34 зв.

¹³ ІР НБУВ. Ф. III. Листи. Оп. 1. Спр. 46 604. Галаган Параскева — Галаганам Петру й Павлу. Арк. 2 зв.

«Флігель на кам'яному фундаменті на шість покоїв з двома сінями, вкритий гонтом»¹⁷. Окрім цього, аналіз складу селян, переданих у власність братів (табл. 1), дає можливість виснувати, що серед них було 18 кріпаків — представників творчих професій, зокрема Михайло Наруга — маляр — мав двох синів (тому не можемо остаточно визначити, що саме Іван Наруга був батьком Артема Наруги, той міг бути одним з двох братів чи сином не Івана) і художник Федір Землюков, чиї полотна

збереглися у художній колекції Галаганів, а також музиканти, співаки й ті, чиї діти були такими. Зауважимо, що поділ є половинним, тому, ймовірно, приблизно така сама кількість музикантів і співаків залишалася за К. Галаган. Також з 18 осіб 14 мало власність — рогату худобу (показник заможності селянина на той час, у 8 людей було від 3 до 5 волів), 2 селянина — коней, всі з цієї групи — землю (від 1½ до 11¼ десятин землі), з них 11 осіб — ділянки в лісі. Тобто бачимо, що кріпаки Галаганів, які позиціонувалися як музиканти й художники, не полишали основної селянської справи — землеробства, тому мистецтво навряд чи було головним в їхньому житті, можливо, розцінювалося як панська забаганка.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1215. Відомість, хто саме і в якій кількості ревських душ є в 1815 році з селян відомства Сокиринської економії панів спадкоємців Петра й Павла Григорієвих Галаганів. Арк. 4 зв.

Таблиця 1

ВІДОМІСТЬ¹⁸

№ п/п	У селі Сокиринцях двораки / сільські	В якій кількості є ревських душ чоловічої статі	У цьому сімействі є жіночої статі душ	Скільки є майна						Яким займається ремеслом
				Коней	Рогатої худоби	Овець	Млинів	[Землі] орної та сінокопної	Землі лісної	
	Двораки									
8	Михайла Наруги діти	2								маляр
	Сільські									
62	Андрій Іванов Черкас	1								музикант
121	Андрій Сергійов Барабан	1	1		4			4¾	1/2	музикант
134	Юхим Ковтун	3			4	9		11¼	1½	син музикант
156	Роман Тарасів Погорілий	2	2		2	4		6	1/2	музикант
161	Андрій Лосин	2	2							музикант
162	Тиміш Забіла	2	2		4			3		музикант
163	Данило Ситниченко	4	2	1	3			11¼	2¼	музикант
166	Михайло Мацно	1	4		1	4		2¼	1/4	музикант
167	Омелько Святненко	1	1		3			3	3/4	музикант
168	Якова Бурдана син Тимофій	1	1							співак
170	Яків Ситниченко	4	2					2¼		син музикант
171	Юхим Вольвач	4	1		3	4		8½	1/2	музикант
173	Федір Землюков	3	2		5	6		4¼	1/4	маляр
174	Яків Руденко	2	2		2	4		2¼	1/4	музикант
175	Яків Пятаченко	2	2	1	5	3		6¾	1/4	музикант
176	Михайло Паньков	2	4					3	3/4	син співак
192	Михайло Ярошин	1	1		1			1½		співак

¹⁸ Там само. Арк. 1–4 зв.

Документи 1815 р. засвідчують початок нового етапу в історії галаганівських маєтків, пов'язаного з господарюванням Петра Григоровича (1792–1855) і Павла Григоровича (1793–1834) Галаганів. Це вплинуло й на існування їх як музичних осередків.

Брати Галагани отримали освіту в Петербурзі (у престижній St. Petrischule (Санкт-Петербурзькому головному німецькому училищі), а пізніше — в Гірничому кадетському корпусі) і деякий час служили в столиці, а також в Україні, але обох, вочевидь, не вабила державна служба. Ще за життя К. Галаган, не будучи повновладними господарями родинних статків, брати розділили між собою спадщину. Дідизна в Сокиринцях відійшла Павлу Григоровичу, а маєток в селі Дігтярі — Петру Григоровичу, завдяки чому набув нового статусу. За таким розділом піклування про оркестр, створений батьком, взяв на себе новий господар Дігтярів, який захоплювався музикою, тоді як його брат — архітектурою та красивим мистецтвом, але хорова капела залишилася в Сокиринцях.

Вже на початку 1820-х років важливою принадою маєтку в Дігтярях для родичів і сусідів стала оркестрова музика. М. Маркевич у своїх нотатках за 1820 р. описав гостювання у Дігтярях, зазначивши: «Оркестр дуже хороший» (Цит. за: Шамаєва. С. 25). У жовтні наступного, 1821 р., Павло Галаган, який уже мешкав з родиною у Сокиринцях, пише Петрові до Петербурга, де той служив. «Минулого місяця бабуся була в Дігтярях [...] На ту пору [я] опинився у Дігтярях і пригощав її музикою, чим вона була задоволена й подарувала 25 рублів музикантам...»¹⁹

Але справжньої слави дігтярівський оркестр зажив з середини 1820-х років. Передусім, брати Галагани стали повновладними господарями усіх родових маєтностей по смерті в 1823 р. К. Галаган. Це спричинило спорудження кам'яних палаців на територіях обох маєтків, що стали центрами їх нового планування. Такі дії Петра і Павла Галаганів наслідували культурні поведінкові зразки європейської знаті: «Кам'яний будинок шляхетної родини був більше, ніж лише місцем для життя. Він транслював ідею династії, яка могла мати історичний відлік, але не мати завершення в історії...» (Leonhard J., Wieland Ch., 2011. С. 27). Обидва комплекси — і в Сокиринцях, і в Дігтярях — було переобладнано у другій половині 1820-х років за проектами архітектора Павла Дубровського (1783 — після 1837) і майстра-садівника Йоганна Ернста Бістерфельда (?–1826) як репрезентативні резиденції.

Ще одне: у січні 1824 р. Петро Григорович одружився в Петербурзі з Софією Олександрівною

Казадаєвою (1804–1864). Тієї ж весни подружжя приїхало до Дігтярів, і відтоді маєток став для Петра й Софії Галаганів місцем довготривалого, хоча й з перервами, проживання. Це підживило прагнення до перебудови садибного комплексу в Дігтярях, тому що немісткий панський дім і старі служби господарчого подвір'я не задовольняли господарів. В опублікованому листі Петра Галагана Павлові від 15 лютого 1824 р. рекомендується знести більшу частину «бабусиних прибудов», а в самому домі частково перепланувати кімнати. Ще цікаво, наскільки перебування знатної пані в сільському маєтку потребувало спілкування (у листі — гостювання родички, яка «не дасть відчути нудьги приємною своєю бесідою...»). Великосвітську меланхолію мали розсіяти різноманітні забавки.

Одну з провідних ролей у розважально-святковому повсякденні Дігтярів відігравала музика, згадки про неї є необхідним рефреном усіх записок, де описано маєток. Князь Дмитро Бебутов згадував про Петра Галагана й стиль життя в його помісті середини 1820-х років: «Маючи чудовий палац і славний оркестр музики, він невдовзі з своєї оселі створив осереддя добірного товариства. Бали, вечори, домашні вистави, кавалькади, прогулянки в парку й великим ставком, полювання, феєрверки, костюмовані вечори йшли одне за одним...» (Бебутов Д. О., 1902. С. 61). Майже через 20 років схожу картину змалював Петро Селецький: «Величезний панський будинок, чудовий сад з чималими оранжереями, незліченною обслугою, великий і неперевершений оркестр робили Дігтярі одним з найприємніших домів у Малоросії...» (Селецький П. Д., 1884. С. 622). Описами прогулянок, малих і більших свят у парку й урочищах Дігтярів рясніє юнацький щоденник небожа Петра Галагана Григорія за 1836–1840 рр.: «...ми обідали в Дігтярях і напрочуд весело провели час, каталися в човні, тоді як духовна музика лунала в саду» (Галаган Г., 2020. С. 35); «Ми поїхали в Десятки і там грала музика, ми танцювали у лісі, [...] потім селянки співали, й тітонька збирала для них гроші...» (Там само. С. 40). Ці забави відбувалися і в Сокиринцях, чий парковий ландшафт слугував декорацією панських свят: «Дзвони пролунали в готичній альтанці, всі пішли туди, і там Краузе грав на гармоніці, звідти пішли на кам'яний міст, а з тієї сторони ріки грала валторна. З мосту пішли всі на Ротонду, де приготували чай, а між кущами грали квінтетом чудову "Sonate pathetique" Бетховена...» (Там само. С. 184). Бачимо, що в цих (і в інших) текстах гра оркестру забезпечувала панське дозвілля, найчастіше — як приємне тло для обідів, карт і залицянь на вечірках. Як-от, Аркадій Рігельман у листі від 10 грудня 1831 р. жалкував з того, що візит родичів до їхнього маєтку в селі Андріївка не відбувся, хоча все було готово: «запрошені слухачі для гри Вашого квартету (в надії

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Листи. Спр. 11 364. Павло Григорович Галаган — брату. Арк. 2.

участі Григорія Трохимовича), танцюристи для французької кадрили, гравці для мирного вісту й гомінкого бостону...»²⁰

Водночас повіримо досить численним відгукам про те, що музиканти Дігтярівського оркестру мали високу майстерність, що його капельмейстер Домінік Краузе, австрійський підданий, уродженець Карлсбаду, випускник Празької консерваторії, на думку Федора Васильовича Чижова (1811–1877), вихователя Григорія Ґалаґана й багаторічного друга родини, був чудовим знавцем басу й контрапункту, володів «вмінням передавати іншим свої знання; цього мало: він здатний заохотити учнів своїх до музики...»²¹ І що на цих концертах перша скрипка (ймовірно, А. Наруга) «дістала загальні оплески, особливо коли вона почала грати соло в концерті Мейєрбера, й іншого разу у непростому концерті Беріо...»²² І що музика в Дігтярях вабила як виконавською майстерністю усього колективу й довершеністю гри молодого піаніста Бертольда, вихованця Віденської консерваторії, який вражав слухачів «своїми фантазіями й неоціненним за легкістю читання нот»²³, так і тим, що кожного вечора в садибі лунали твори Л. ван Бетховена, Ф. Мендельсона, К. М. фон Вебера, Г. Берліоза, а нові музичні п'єси надходили сюди регулярно²⁴. І що «Музичні ранки» — виступи оркестру під час київських контрактів у січні 1853 р. — вартували уваги через «чудовий вибір капітальних п'єс і надзвичайну виразність виконання...»²⁵

Безсумнівно, Петро Ґалаґан захоплювався музикою та прагнув уникнути, умовно кажучи, «провінційного аматорства», нерідко притаманного музикуванню у маєтковому середовищі. Хоча, безумовно, він наслідував практику «рафінованого дилетантизму», властивого аристократії, коли дворянин мав знатися на музиці, бути гарним виконавцем, але ніколи не демонструвати ці знання та вміння (Leonhard J., Wieland Ch., 2011. С. 26).

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 1457. Оп. 1. Спр. 1396. Листи Петру Григоровичу Ґалаґану від А. Рігельмана. Арк. 3.

²¹ Музика внутри России. *Северная пчела*. 1840. 31 декабря. С. 1173–1174. Статтю не підписано, але авторство Ф. Чижова визначається за змістом його щоденника, де під датою 27 листопада 1840 р. наведено цей текст із заувагою: «Вчора я приїхав до Петра Григоровича. Йому вкрай кортить, щоб я щось написав про його музику. Чому б і не так. Мені самому буде приємно написати про неї, вона дійсно вартує того, щоб з нею ознайомити нашу публіку». Центральна бібліотека Российской Федерации. Ф. 332. К. 1. Ед. 4. Чижов Ф. Дневники. 1836–1842 гг. Машинописная копия. Л. 440–441.

²² Музика внутри России. С. 1174.

²³ Чижов Ф. Дневники. 1836–1842 гг. Л. 444–445.

²⁴ Там само.

²⁵ Из Киева. Раздел «Письма к редактору «Москвитянина». *Москвитянин*. 1851. № 8, кн. 2. С. 318–334. Нарис підписано ініціалами «П. С.». Можливо, це Петро Селецький, давній шанувальник Дігтярівського оркестру.

Втім, власник Дігтярів дбав про те, щоб залучити до праці з оркестром капельмейстера-фахівця. У листі від 26 березня 1831 р., що публікується, Петро Ґалаґан високо оцінив виконавську майстерність Григорія Данилевського (1792–1863), водночас висловивши думку про те, що «не бажав нікого до себе прийняти в капельмейстери, як лише по відмінному обдаруванню». Безумовно, в особі Д. Краузе він знайшов очікуваного майстра.

З документів, що дозволяли Д. Краузе, як іноземцю, мешкати в Полтавській губернії, дізнаємося, що він служив «у селі Дігтярі в домі поміщика Ґалаґана учителем музики»²⁶, у квітні 1844 р. мав 58 років, був невисокого росту, з видовженим обличчям, темним волоссям і сірими очима. Його родина складалася з 38-річної дружини Алоїзії, сина 5 років і п'ятьох дочок від 28 до 7 років (припустимо, від кількох шлюбів)²⁷. Андроник Степович (1857–1935), який виховувався в родині Григорія Ґалаґана, згадував, як про Д. Краузе, «його дивовижні музичні здібності та капельмейстерський смак чимало розповідала [...] його донька — старенька Софія Дем'янівна Гегер — удова сокиринського садівника Карла Осиповича Гегера, яка успадкувала від батька гарну фортепіанну техніку...» (Тарас Шевченко та його тексти..., 2021. С. 114).

Доказом того, що Петро Ґалаґан дбав про якісний склад і рівень майстерності Дігтярівського оркестру є те, що найобдарованіші музиканти навчалися (нетривало, як згаданий у листі 1831 р. Михайло, або довший час, як Артем Наруга) у відомих композиторів, педагогів, віртуозів-виконавців Людвіга Шпора (1784–1859) й Кароля Юзефа Ліпінського (1790–1861). Втім, найвірогідніше ці особи, як й інші оркестранти, були лише виконавцями волі господаря, їхнє буття визначалося реаліями кріпаччини, коли поміщик був і замовником, і керівником творчого процесу митців-кріпаків. Вочевидь Петро Ґалаґан не переймався питанням, чи має право на володіння іншими людьми.

Більше: у процесі культуротворення дворянський і селянський світи хоча й перетиналися, але існували в різній системі ціннісних координат. Небіж дігтярівського пана Г. Ґалаґан рефлексуючи щодо історії взаємин своєї родини з селянським світом, констатував ставлення селян до розбудови палацово-паркових комплексів у Сокиринцях і Дігтярях: «вживали між собою вираз, жорстокий для нас, і який увійшов до обігу — вони називали всі наші побудови та застанови “людська кров”»²⁸.

²⁶ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1894. Рапорти Дігтярівської економії. Арк. 40.

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1396. Білети, свідоцтва на право проживання. Арк. 5–5 зв.

²⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Літературні матеріали. Оп. 1. Спр. 6936. Ґалаґан Г. П. Автобіографічна нотатка до

Водночас кріпосні митці залишалися для тих, хто ними володів і використовував їхній хист, недостатньо індивідуалізованими, внутрішні світи представників цих соціальних груп, швидше за все, майже не перетиналися. І це є одним із показових проявів амбівалентних за свою природою стосунків між ними.

Сказане унаочнюють хоча б такі приклади. 23-річний Григорій Галаган, у майбутньому — послідовний прихильник скасування кріпацтва, повертаючись з-за кордону навесні 1843 р., мимохідь зауважив у листі матері, що їде без слуги, але в Празі, на прохання дядечка, візьме з собою Артема (який, очевидно, скінчив навчання у К. Ліпінського в Дрездені), і той служитиме, а можливо, буде й за кучера («Ми виїхали з Сокиринців»..., 2019. С. 136, 138). У серпні 1853 р. конторник Ілля Костенко повідомляв у Сокиринці Григорію Галагану, за відсутності в Дігтярях його дядька, що в селі епідемія холери: «А позаяк у дворі Петра Григоровича велике скупчення народу, то [...] чи не буде дозволу музикантів та інших людей розпустити по домах до припинення епідемії...»²⁹ (саме утримання в середині 1850-х років великого штату двораків було анахронізмом). Між 1855 і 1861 рр. (документ не датовано) Григорій Галаган видав свідоцтво Олександру Нарузі, з якого зрозуміло, що він — син селянина Артема Наруги з села Сокиринці, звільненого з кріпосного стану покійним вже тоді Петром Галаганом, — залишився у спадок племіннику небіжчика (свобода батька на сина не поширювалася)³⁰.

Утім, оркестр і співоча капела не припинили свого буття і в пореформений час. Сокиринський хор спеціалізувався на церковному співі, але мав у репертуарі світські твори. У липні 1860 р. Катерина Василівна Галаган (уроджена Гудович, 1785(?) — 1868) писала сину Григорію з Дрездена до Сокиринців про своє буття в садибі до від'їзду за кордон: «Ми іноді запрошували півчих співати у кімнатах, і вони дуже гарно співають херувимські, дуже гарно “Чертог твій бачу, Спасе мій”, а також “Хвалить ім'я Господне”. Ти, мій душечка, клич їх іноді щось заспівати в домі, а більше з церковної музики, це заохочуватиме їх, вони дуже задоволені, коли їх кличуть» («Ми виїхали з Сокиринців»..., 2019. С. 327). У грудні 1868 р. Григорій Галаган повідомляв синові Павлу: «Тут співаки влаштовують, як і раніше, вертеп, а щодо знаменитого Сокиринського оркестру, то

селянського питання як передмова до сільського уставу. Арк. 5.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 280. Рапорти Домової Дігтярівської контори. Арк. 4.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1396. Білети, свідоцтва на право проживання. Свідоцтво. 4 зв. Цей документ цікавий ще й тим, що підтверджує факт звільнення талановитого музиканта самим Петром Галаганом.

помітно, що й він квітне, тому що регент випрохав у мене з Дігтярів контрабас. Це вже вдається оркестру не жартома...»³¹ Згадок про діяльність оркестру в останній третині XIX ст. не знайдено, але хор зберігся. На його утримання, за свідомством А. Степовича, «витрачалися доволі значні кошти, тому що він виконував не лише богослужбові піснеспіви у церкві, але й народні пісні, [...] і навіть уривки з опер...» (Степович А. 2019. С. 32). У 1899 р., понад 10 років по смерті Г. Галагана, Сокиринський хор на урочистому святкуванні 25-ї річниці шлюбу Костянтина й Катерини Ламздорф-Галаган виконав твір П. Чайковського «Легенда» («Був у Христа-немовляти сад») і 20 українських народних пісень³². Так було не лише тому, що «капели в Сокиринцях та Дігтярях пустили [...] глибокі коріння в народну товщу...» (Ернст Ф., 1924. Ч. 3–4. С. 48), але й тому, що і Григорій Галаган, і його племінниця Катерина Ламздорф-Галаган зберігали цю культурну традицію як одну з тих, які підтримували існування панського маєтку в змінюваних соціокультурних умовах.

Таким чином, історія кріпацького оркестру в маєтках української дворянської родини Галаганів у селах Сокиринці та Дігтярі не обмежується лише обставинами його утворення та діяльності у визначений час — з 1790-х до 1850-х років, але пов'язана з питанням спадковості в існуванні садиб як родинних осередків за життя кількох поколінь власників й умовами розвою музичної культури відповідно до форм самопрезентації та взаємодії і естетичних пріоритетів, притаманних знаті, а також усталених повсякденних практик.

Музика в дідових помістях Галаганів сприяла розвою комунікативних зв'язків дворянської спільноти Лівобережної України, водночас була маркером амбівалентності культурного простору маєтків. Особи з роду Галаганів щиро захоплювалися музикуванням, водночас використовували його як засіб зміцнення свого соціального статусу й суспільного реноме власних маєтків. Вони давали можливість талановитим селянам розвинути творчі здібності, забезпечували їхню фахову освіту, але музиканти-кріпаки залишалися невільниками, які цілком залежали від власників.

Втім, співіснування особистісних мистецьких захоплень власників з високою виконавською майстерністю кріпосних музикантів сприяло формуванню художньої традиції, яка забезпечила збереження статусу маєтків Галаганів як осередків музичної культури за нових історичних умов.

³¹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 46 521. Галаган Григорій Павлович — Галагану Павлу. Арк. 4.

³² Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. АЛ 11/71. Альбом до 25-ї річниці шлюбу Костянтина Миколайовича й Катерини Павлівни Ламздорф-Галаган. Програма. С. 2.

ЛІТЕРАТУРА

- Бебутов Д.О. Записки. *Кавказский сборник*. 1902. Т. XXIII. С. 37–74.
- Богданов В. О. Кріпосні капели і оркестри в Україні. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2006. № 11. С. 17–25.
- Будзар М., Ковальов Є. Один з Шевченкових читачів: коментарі Андроника Степовича до повісті «Музикант». *Тарас Шевченко та його тексти: читання, інтерпретація, комеморація на межі XIX–XX століть*. К., 2021. С. 100–125.
- Галаган Г. П. Малорусский вертеп; предисл. П. И. Житецкого. *Киевская старина*. 1882. № 10. С. 1–38.
- Галаган Г. П. Род Галаганов. *25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве*; под ред. А. И. Степовича. Киев, 1896. С. 1–23.
- Галаган Г. Журнал (1836–1841); упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов; ред. І. Колесник. Київ: StreamARLine, 2020. 248 с.
- Греч А. Музыка в русской усадьбе. *Русская усадьба*. 1998. Вып. 4. URL: https://www.booksite.ru/usadba_new/world/16_4_02.htm
- Дингес М. Историческая антропология и культурная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности». *Одиссей. Человек в истории 2000*. Москва: Наука, 2000. С. 96–124.
- Ернст Ф. Кріпацькі капели на Україні. *Музика*. 1924. Ч. 1–3. С. 33–38; Ч. 10–12. С. 205–213.
- Ернст Ф. Ще про кріпацькі капели на Україні. *Музика*. 1924. Ч. 4–6. С. 48–49.
- Лазаревский А. Галагановский фамильный архив. *Киевская старина*. 1883. Т. VII, № 11. С. 432–471.
- Маценко В. А. Прилукшина. Историческое и статистическое описание территории Прилукского уезда Полтавской губернии. Ромны, 1888. 238 с.
- Мітельман Є. За рядком Шевченкової повісті. *Музика*. 1985. № 1. С. 27–29.
- Мітельман Є. Нове про Шевченкового музиканта. *Радянське літературознавство*. 1989. № 10. С. 70–71.
- «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов; ред. І. Колесник. Київ: StreamARLine, 2019. 516 с.
- Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. *Киевская старина*. 1887. Т. XIX. С. 696–716.
- Селецкий П. Д. Записки Петра Дмитриевича Селецкого. *Киевская старина*. 1884. № 8. С. 622.
- Соловьев К.А. “Во вкусе умной старины...” Усадебный быт российского дворянства II половины XVIII — I половины XIX веков, по воспоминаниям, письмам и дневникам. Москва, 2013. 104 с.
- Степович А. Сокиринський вертеп. *Фортеця*. 2019. Вип. 10. С. 30–33.
- Шамаєва К. Побут Дехтярів (середина XIX ст.). *Музика*. 1984. № 6. С. 24–25
- Щербаківський Д. Оркестри, хори і капели на Україні за панщини. *Музика*. 1924. Ч. 4–6. С. 141–155; Ч. 10–12. С. 205–213.
- Jörn L., Christian W. Noble Identities from the Sixteenth to the Twentieth Century. *European Aristocratic Cultures in Law, Politics and Aesthetics // What makes the nobility noble? : comparative perspectives from the sixteenth to the twentieth century*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. S. 7–31.

REFERENCES

- Bebutov, D. O. (1902). Zapiski. *Kavkazskii sbornik*, 23, 37–74 [in Russian].
- Bohdanov, V. O. (2006). Kriposni kapely i orkesty v Ukraini. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dizainu i mystetstv*, 11, 17–25 [in Ukrainian].
- Budzar, M., Kovalov, Ye. (comps.), Kolesnyk I. (ed.). (2019). «My vyikhaly z Sokyryntsiv...»: trevelohy rodyny Galaganiv». [“We Set off from Sokyrentsi...”: Galagan’s family travelogues]. Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Budzar, M. & Kovalov, Ye. (2021). Odyn z Shevchenkovykh chytachiv: komentari Andronyka Stepovycha do povisti «Muzykant». In *Taras Shevchenko ta yoho teksty: chytannia, interpretatsiia, komemoratsiia na mezhi XIX–XX stolit*. Kyiv [in Ukrainian].
- Galagan, G. P. (1882). Malorusskii vertep; P. I. Zhitetsckii (foreword). *Kievskaiia starina*, 10, 1–38 [in Russian].
- Galagan, H. P. (1896). Rod Galaganov. In Stepovich, A. I. (ed.), *25-letii Kollegii Pavla Galagana v Kieve*, pp. 1–2, Kyiv [in Russian].
- Galagan, Gryhorii. *Zhurnal (1836–1841)*. (2020). [The Diary of Hryhorii Galagan (1836–1841)]. M. Budzar, Ye. Kovalov (comps.), I. Kolesnyk (ed.). Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].

- Dinges, M. (2000). Istoricheskaia antropologii i kulturnaia istoriia: cherez teoriiu "stilia zhizni" k "kulturnoi istorii povsednevnosti". In *Odissei. Chelovek v istorii 2000*, pp. 96–124, Moskva: Nauka [in Russian].
- Ernst, F. (1924). Kripatski kapely na Ukraini. *Muzyka*, 1–3, 33–38; 10–12, 205–213 [in Ukrainian].
- Ernst, F. (1924). Shche pro kripatski kapely na Ukraini. *Muzyka*, 4–6, 48–49 [in Ukrainian].
- Grech, A. (1998). Muzyka v russkoi usadbe. *Russkaia usadba*, 4 [in Russian].
https://www.booksite.ru/usadba_new/world/16_4_02.htm
- Jörn, L., Christian, W. (2011). Noble Identities from the Sixteenth to the Twentieth Century. European Aristocratic Cultures in Law, Politics and Aesthetics. In *What makes the nobility noble?: comparative perspectives from the sixteenth to the twentieth century*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht [in English].
- Lazarevskii, A. (1883). Galaganovskii familnyi arkhiv. *Kievskaiia starina*, VII, 432–471 [in Russian].
- Matsenko, V. A. (1888). *Prilukshina. Istoricheskoe i statisticheskoe opisanie territorii Prilukskogo uiezda Poltavskoi gubernii*. Romny [in Russian].
- Mitelman, Ye. (1989). Nove pro Shevchenkovogo muzykanta. *Radianske literaturoznavstvo*, 10, 70–71 [in Ukrainian].
- Mitelman, Ye. (1985). Za riadkom Shevchenkovoi povisti. *Muzyka*, 1, 27–29 [in Ukrainian].
- Nikolaichik, F. (1887). Rod Lashkevichei i dnevnik odnogo iz nikh. *Kievskaiia starina*, XIX, 696–716 [in Russian].
- Seleckii, P. D. (1884). Zapiski Petra Dmitrievicha Seletskogo. *Kievskaiia starina*, 8, 622 [in Russian].
- Scherbakivskiy, D. (1924). Orkesty, hory i kapely na Ukraini za panschyny. *Muzyka*, 4–6, 141–155; 10–12, 205–213 [in Ukrainian].
- Shamaieva, K. (1984). Pobut Dehtiariv (seredyna XIX st.). *Muzyka*, 6, 24–25 [in Ukrainian].
- Stepovych, A. (2019). Sokyrynskyi vertep. *Fortetsia*, 10, 30–33 [in Ukrainian].
- Soloviev, K. A. (2013). «Vo vkuse umnoi stariny...» Usadebnyi byt rossiiskogo dvorianstva II poloviny XVIII — I poloviny XIX vekov, po vospominaniyam, pismam i dnevnikam. Moskva [in Russian].

Додаток³³

С. Петербург, февраля 15^{-го} дня 1824 года.

Любезный братец!

Приложенные двести пятьдесят рублей при письме твоём от прошедшего генваря 4-го дня я целостно получил, которые и вручил брату Аркадию Александровичу³⁴. Конечно, ты не без удивления остаёшься, что не получаешь от нас писем, причина тому весьма натуральная: после женитьбы³⁵ всегда молодые бывают рассеянные и занятые обычаями свадебными, выполнить коих и мы были в обязанности, чему и брат Аркад[ий] Алек[сандрович] был свидетелем, а потому я был лишен удовольствий отвечать на твои письма. Теперь же, отделившись от хлопот и отдохнувши, буду часто писать. Как мы оба ни желаем скорее увидиться с вами, но по нынешнему времени года трудно подняться в дорогу со всем домом, для того, припася терпения, решились уже ждать первой весенней дороги и надеемся в первых числах мая месяца непременно выехать из Петербурга к вам, направив свой путь чрез Москву, но в таком случае, когда графиня Анна Петровна будет в то время там находиться, а если она поедет с графом в свое имение в Курляндию³⁶, то нам незачем будет делать лишнюю дорогу, а пустимся прямо чрез Белоруссию, заехав по дороге к двоюродной сестре Софии Александровны, к Юлии Ивановне Черемисиной, дочери покойного И. С. Захарова³⁷, имеющей жительство в Могилевской губернии, где мы проживем некоторое время. Мне приятно тебя

³³ Листи, що публікуються, входять до епістолярного комплексу, який зберігається у фонді 1475. Галагани-поміщики в ЦДІАК України. Оп. 1. Спр. 76. Листи Павлу Григоровичу Галагану від брата Петра Галагана про свої господарчі справи й проведення часу. 115 арк. Датування документів у справі: 24 грудня 1817 р. — 7 травня 1833 р. (Висловлюю подяку Є. А. Ковалю, доценту кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, к. і. н., за допомогу в прочитанні та коментуванні листів.)

³⁴ Рігельман Аркадій Олександрович.

³⁵ Петро Григорович Галаган і Софія Олександрівна Казадаєва одружилися в Петербурзі 11 січня 1824 р.

³⁶ Йдеться про Анну Петрівну Кутайсову (1760–1848, у дівочтві — Резвая), тітку С. А. Галаган, та її чоловіка Івана Павловича Кутайсова (1759–1834), колишнього фаворита Павла І. Родина мала значні володіння в Курляндії (сучасна Латвія).

³⁷ Захаров Іван Семенович (1754–1816) — письменник і суспільний діяч.

уведомить, любезный братец, что другая дочь Ив. С. Захарова, Амалия Ивановна (которую и ты знаешь), приехавшая сюда на свадьбу, по общей нашей просьбе осталась у нас и живет вместе с нами, разделяя время приятнейшим образом. Когда же мы будем отсюда ехать, то и она нас будет провожать до сестры своей, а оттуда, надеемся, что по родству своему и дружбе к Софии Александровне, не откажется сделать нам одолжение вместе с нами ехать и далее в Малороссию, где будем жить и видаться с вами часто, что доставит всем нам удовольствие, особенное же для моей С[офии] А[лександровны], с которою она, подчас отлучки моей куда-либо, заменит [меня] всегда и не даст почувствовать скуки приятною своею беседою.

Благодарю тебя за приказание Павленку³⁸ не продать вин — они мне весьма пригодятся по приезде моем. Много я должен писать к тебе и просить взять труд позаботиться в Дегтярах насчет нашего приезда, чтобы все было в надлежащем порядке и чистоте, надеюсь на твою братскую дружбу — уверен, что не откажешь сделать сие мне одолжение, тем более, что и, по близкому расстоянию от тебя Дегтярей, можно иногда и тебе туда завернуть. Во-первых, прошу тебя приказать находящуюся в саду бабушкину клуню разобрать и то, место, где она теперь стоит, очистить для сада. Другое строение бабушкино в дворе, если по краткости времени можно будет ему придать приличный вид, то поправить, в противном же случае уничтожить его вовсе, как, например, свинушники, белильню и тому подобные строения, для виду весьма неприятные и теперь совершенно ненужные. Для помещения моего и в рассуждении будущего съезда гостей нужен мне флигель, но как нового так скоро нельзя выстроить, то я нахожу удобным переделать бабушкин приезжий домик, обе половины, а Климачу³⁹ можно место найти и в другой избе, для чего прошу тебя, любезный братец, приказать сей час его переделать. Можно начать с окошек, дверей и прочей внутренности, которые требуют перемены в величине и лучшей фигуры. Касательно самого дома, то я не знаю, где бы мне в оном спальню избрать; моя прежняя комната по малости своей неудобна, одна комната, по-моему, к тому годиться, там, где флигель стоит, но и она будет проходная, разве двери можно другие прорубить, — все сие оставляю твоему попечению и личному обозрению, и как ты решишь, тем и буду доволен и благодарен, будучи совершенно уверен, что все будет сделано по возможности и прилично. Брат Ар[кадий] Алекс[андрович] выехал отсюда восвояси 12 числа, оставив по себе сожаление всех нас, что мы лишились приятного удовольствия с ним долее вместе быть. Отъезжая, поручил он мне твои четыреста рублей, присланные на шали, которые у меня хранятся с твоего назначения. Ниман скоро пришлет тебе фрак, но только сделай одолжение — присылай его деньги.

Любезную сестрицу с Гришею и Машею⁴⁰ мысленно целую, а за сим, пожелав всем вам совершенного здоровья и благополучия, пребуду

тебе преданный брат
Петр Галаган

Р. С. Сейчас получил твое письмо от 30го генваря. Благодарю за обещание выбрать лошадей. Но еще прошу приказать выбрать пару для верховой езды: моя Соф[ия] Алекс[андровна] любит ездить верхом, а потому и для нее нужны будут, которые и отведутся моими людьми к брату Аркадию Алекс[андровичу] к освидетельствованию, способны ли они будут к женской езде.

Приношу, любезная сестрица и любезный братец, чувствительнейшую благодарность за желание ваше видеть меня счастливой, надеюсь, что и дружба ваша содействует к довершению моего благополучия, в сей лестной надежде остаюсь

Вам душевно преданная
С. Галаганова

Я писал с братом Ар[кадием] Алекс[андровичем] к моему Павленку, дабы он немедленно прислал ко мне в Петербург на пароконной повозке Мартина Павленка с кучером, и прислал бы с ним двух мальчиков, одного — в башмачники, а другого — в обойщики; прошу тебя повторить ему сие приказание, ибо Павленко мне будет нужен здесь, когда я буду отправлять свои вещи в Малороссию, кои он туда будет сам препровождать.

Прилагаемый приказ прошу отправить без удержания.

(ЦДІАК України. Ф. 1474. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 36–37 зв. Публікується вперше.)

³⁸ Службовець Галаганів, можливо, управитель маєтку Сокиринці ще з 1808 р.

³⁹ Службовець Галаганівських економій.

⁴⁰ Родина адресата листа: дружина Катерина Василівна, діти — п'ятирічний Григорій та дворічна Марія.

Любезный братец!

Письмо твое повстречало меня сегодня на дороге из Озерян⁴² в Дегтяри, куда я ездил с Николаем Пав[ловичем] по хозяйственным надобностям, а также и оттого, что я остался почти один за отъездом доброго нашего Григория Трофимовича Данилевского и прочих, который своим десятидневным со мною пребыванием доставлял мне самое приятнейшее прохождение времени. Он так был любезен, что играл несколько концертов, квартетов и проч[ее], и все отличным образом.

Кажется, он неравнодушно со мною расстался, а меня полюбил, надеюсь, что он наш будет, только надобно подождать, чтоб службу свою оставил. Не только для одной музыки он может быть полезен, он также и разделит время со мною и в другом. Мы дали уже друг другу слово и решимся по приезде Софии Ал[ександровны]. После смерти Биби⁴³ я не желал никого к себе принять в капельмейстеры, как только по отличному таланту, — такой человек мне сыскался, постараюсь его не упустить, а тем более надеюсь его приобрести, что он сам сего желает. Касательно же ученика Шпора, то игры сего с г[осподином] Данилевским ни в каком отношении невозможно сравнить. Несмотря [на то], что он учился два месяца у Шпора, игра Михайла посредственнее стала, чем она прежде была; во-первых, он чрез перемену прежних привычек слабее стал играть и потерял трель; во-вторых, от толстоты своей с трудом может играть, а притом и верности нет. Любопытно смотреть было на Михайла, какими он глазами смотрел на Данилевского, когда сей играл квартет, а тот вошел в горницу, и как он удивлялся, что лучше его играет, и тот вечер никак не решился взяться за скрипку. Данилевский же как будто дразнил его и играл самые трудные квартеты Шпора превосходно, а вдобавок делал прелюдии самые трудные. Я спросил Михайла: «Каково играл?», — ответ был, что очень хорошо и что он не думал так найти его сильным. По приезде С[офии] Ал[ександровны], надеюсь, Данилевский посетит меня, и мы опять будем иметь удовольствие его слышать.

От Софии Алек[сандровны] имею письмо от 12-го марта, она отложила свой выезд по причине дурной дороги до Фоминой недели, да и лучше она сделала, ибо набралась бы много муки, и хотя сей отклад мне и неприятен, но, по крайней мере, она теперь на месте и будет ехать покойно. Любезной сестрице прошу усердно кланяться, а Гришу и Машу целую, желаю вам всем благ и здоровья, остаюсь преданный брат

Петр Галаган

Приписка на берегах аркушів 100 і 100 зв.

У меня опять в Михаловке⁴⁴ [нерозбірливо] был, — воловая мельница⁴⁵ со скотом и хлебом, там бывшим, 23-го числа сгорела, хотя беда не велика, но затруднений много в продолжении винокурения.

Благодарю за присылку виноградных лоз: я также от графа Ив[ана] Як[овлевича]⁴⁶ получил при письме семена шел[ковых] червей.

(ЦДІАК України. Ф. 1474. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 99–100 зв. У повному обсязі публікується вперше, фрагмент вміщено в статті К. Шамаєвої.)

Дата надходження статті до редакції: 30.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

⁴¹ Цей лист для публікації прочитала Терещенко Тетяна, студентка бакалаврату (спеціальність «Історія та археологія») Київського університету імені Бориса Грінченка.

⁴² Озеряни — село у Прилуцькому повіті Полтавської губернії; у власності Галаганів з 1737 р.

⁴³ К. Шамаєва в статті «Побут Дігтярів» наводить таку цитату з щоденника М. А. Маркевича з його особового фонду (№ 488) в ІРЛ (Петербург): «Ми були в Дегтярах... Бабі грав на скрипці з акомпанементом оркестру. Шмідт диригував...» (Шамаєва К. 1984. С. 25). Попри варіанти в написанні імені (неможливо перевірити за оригіналом М. Маркевича), ясно, що це капельмейстер, який керував Дігтярівським оркестром на початку 1820-х років.

⁴⁴ Михайлівка — маєток Галаганів у Золотоніському повіті Полтавської губернії, частина власності К. Ю. Галаган, успадкованій нею від Дараганів.

⁴⁵ Млин, який працював з допомогою волів, звідки й назва — «воловий млин».

⁴⁶ Де Парма Іван Яковлевич, чоловік сестри К. В. Галаган, дружини адресата листа, Варвари Василівни. Він цікавився шовківництвом, як і представники родини Галаганів.

Євген Ковальов,
доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen Kovalov,
Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Тетяна Терещенко,
студентка спеціальності
«Історія та археологія»
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Tetiana Tereshchenko,
Student in History and Archeology,
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv,
Ukraine

e-mail: tvtereshchenko.iff19@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9448-6253>

УДК 94(477)"18":33.021.8]:394.92
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.18

«...Пани, люб'язні народу»: репрезентація початку Селянської реформи 1861 року в листах Василя Тарновського (старшого) Григорію Ґалагану

У статті йдеться про листи Василя Тарновського (старшого) (1810–1866) до Григорія Ґалагана (1819–1888) як джерело для дослідження Селянської реформи 1861 р., яка стала однією з найважливіших подій в історії України XIX ст. Вона стимулювала соціально-економічну модернізацію, а поняття «дореформений період» і «пореформений період» досі є актуальними для історіографічного дискурсу. Це листування виявляє ставлення місцевого чиновництва й помісного дворянства до реформи, демонструє, з якими проблемами доводилося у цей час стикатися реформаторам.

Ключові слова: Василь Тарновський (старший), Григорій Ґалаган, Селянська реформа, Полтавська губернія, Чернігівська губернія, листування.

“...The Noblemen who are Kind to the People”: Representation Reform of 1861 in the Beginning of the Emancipation Reform of 1861 in the Letters of Vasyl Tarnovsky Sr. to Hryhoriy Galagan

The article refers to the letters of Vasyl Tarnovsky Sr. (1810–1866) to Hryhoriy Galagan (1819–1888) as a source for the research of the Emancipation Reform of 1861, which became one of the most important events in the history of Ukraine in the 19th century, as it stimulated socio-economic modernization, and the concepts of “pre-reform period” and “post-reform period” are still relevant to historiographical discourse. The aim of the article is to publish Vasyl Tarnovsky’s letters to Hryhoriy Galagan, written during February–May of 1861. Due to this, it is possible to investigate more deeply the implementation of the reform in the Left-Bank Ukraine, considering that Tarnovsky and Galagan were named as members from Government to provincial presence of peasant affairs (the first — in Poltava, and the second one — in Chernihiv). The biographical information which was given in the article show that Vasyl Tarnovsky

and Hryhoriy Galagan, who belonged to the top of the Ukrainian local nobility, were interested in the “peasant question” for a long time, also were principled supporters of the abolition of serfdom and together took an active part in preparing the Emancipation Reform. As members of the Chernihiv Provincial Committee for Peasant Affairs, and then as members of the Editorial Commissions in St. Petersburg. Vasyl Tarnovsky’s epistolary heritage, which refers to the first half of 1861, helps to characterise the network of social communications, which played a key role in the implementation of the Emancipation Reform in Poltava and Chernihiv. This correspondence reveals the attitude of local officials and local nobility to the reform, and shows what problems the reformers had to face at this time. The texts of the letters given in the article are accompanied by comments, which were aimed at contextualization these epistolary materials (regarding the characteristics of the personalities mentioned in them, etc.).

Key words: Vasyl Tarnovsky Sr., Hryhoriy Galagan, Emancipation Reform, Poltava Province, Chernihiv Province, correspondence.

Селянська реформа 1861 р. стала найпомітнішою віхою української історії XIX ст. Вона немовби розколює «імперську добу» на дві частини — «дореформену» та «пореформену». Такий поділ історики нерідко вживали вже наприкінці XIX ст. і він досі залишається в історіографічному дискурсі. На наш погляд, реформа була проривом до модерності, себто створила передумови для зростання соціальної мобільності та переходу до масової політики — того, що стало, як гадаємо, найважливішими ознаками сучасного світу. Тому її передумови, перебіг та довготривалі наслідки дотепер привертають увагу істориків, попри прихми історіографічної кон’юнктури.

У новітній українській історіографії ґрунтовним і значною мірою новаторським дослідженням Селянської реформи стала праця Т. Литвинової «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект)» (Литвинова Т. Ф., 2011). Щодо сучасних російських істориків, на особливу увагу заслуговують розвідки І. Христофорова, насамперед монографія «Доля реформи. Російське селянство в урядовій політиці до та після скасування кріпосного права (1830–1890-і рр.)» (Христофоров І. А., 2011).

Метою статті є репрезентація листів Василя Тарновського (старшого) до Григорія Галагана, написаних упродовж лютого-травня 1861 р., як важливого джерела для дослідження Селянської реформи в регіонах Російської імперії.

Про Селянську реформу загалом написано немало, водночас думається, що варто докладніше дослідити її проведення на регіональному й локальному рівнях. Щодо цього вельми цікавими є листи Василя Васильовича Тарновського (старшого) (1810–1866) Григорію Павловичу Галагану (1819–1888), написані в перші місяці реалізації реформи впродовж лютого-травня 1861 р., що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У них ідеться про тогочасну розстановку сил серед чиновництва й помісного дворянства Чернігівської та Полтавської

губерній у ставленні до реформи, а також про поточні проблеми, з якими тоді доводилося стикатися реформаторам. Публікуючи ці листи, маємо надію, що вони стануть у пригоді дослідникам напрочуд цікавої та важливої «доби великих реформ».

Проте варто ближче ознайомити читача з автором листів та його адресатом. Напередодні проведення Селянської реформи В. Тарновський та Г. Галаган належали до верхівки малоросійського помісного дворянства. Про їхні статки можна судити на підставі даних, хоча й неповних, про поміщицькі маєтності на Чернігівщині та Полтавщині, опублікованих у 1860 р. Осередям володінь В. Тарновського був величезний Парафіївський маєток у Борзнянському повіті з 2650 душами чоловічої статі (далі — д. ч. с.) кріпаків і 40 д. ч. с. двораків (Приложения, 1860. Черниговская губ. С. 4). Маєтності Галаганів розміщувалися у Прилуцькому, Борзнянському, Козелецькому, Лохвицькому та Золотоніському повітах. Г. Галагану належало 2777 д. ч. с. (почасти у спільній власності з матір’ю Катериною Василівною). Окрім того, він був єдиним спадкоємцем володінь своєї матері, яка окремо від сина мала 1417 д. ч. с., а також бездітної тітки Софії Галаган, якій належало 2400 д. ч. с. (Приложения, 1860. Черниговская губ. С. 2, 10; Полтавская губерния. С. 12, 24, 42).

Галагани й Тарновські були сусідами — Сокиринці, де мешкав Г. Галаган, розташовані неподалік від Качанівки, що була осідком В. Тарновського. Вони були своїми — двоюрідний брат і близький приятель Г. Галагана М. Рігельман одружився з донькою В. Тарновського. Обидва задовго до Селянської реформи стали засадничими прибічниками скасування кріпацтва. Проте їхні життєві шляхи суттєво різнилися.

В. Тарновський був сином небагатого багатодітного поміщика¹. 216 душ у селі Антонівка

¹ Основні віхи життя В. Тарновського наводимо за дисертацією Н. М. Товстоляк «Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.» (Кривий Ріг, 2006. С. 112–152).

Пирятинського повіту — ось і все, що він успадкував від батька, померлого 1833 р., і то була спільна власність з матір'ю, чотирма братами та п'ятьма сестрами (Модзалевский В. Л., 1996. С. 37). Освіту здобув у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька. Звідти походили його товариські взаємини з людьми, які стали знайомими постатями в літературно-наукових колах, зокрема з М. Гоголем та П. Редкіним. Після скороминущої чиновницької служби в Петербурзі В. Тарновський вирішив стати вчителем й отримав призначення до Житомирської гімназії. Це був сміливий вчинок, адже в той час вчителювання не вважалося заняттям, гідним спадкового дворянина. М. Гоголь, наприклад, неабияк здивувався, коли довідався про таку «дивну кар'єру» та ще й у такій, як йому здавалося, глухомані, про що йдеться в Гоголевому листі В. Тарновському від 2 жовтня 1833 р., переповненому жартами щодо цього (Гоголь Н. В., 1940. С. 278–279). Педагогічна служба В. Тарновського тривала п'ять років, з 1830-го до 1835-го року. Залишивши її, він перетворився на поміщика. В. Тарновському довелося опікуватися не лише рідною Антонівкою. Він став управляючим у свого багатого родича Григорія Тарновського й оселився в його маєтку Потік Канівського повіту Київської губернії. Таким чином В. Тарновський зміг близько ознайомитися зі становищем селян-кріпаків. Маючи хист до літературної та наукової праці й надихаючись тогочасним романтичним етнографізмом, В. Тарновський стає до вивчення селянського побуту (звичаєвого права тощо). Першим результатом його студій у цій царині була стаття «Юридичний побут Малоросії», опублікована 1842 р. в часописі «Юридические записки», який видавав П. Редкін (Тарновский В. В., 1842. С. 30–48).

В. Тарновський поступово зблизився з київськими слов'янофільськими й українофільськими колами. Саме тут він і потоваришував з Г. Галаганом, і їхня дружба тривала до смерті В. Тарновського. Вельми цікаві свідчення про їхнє зближення є в Галаганових спогадах за 1849–1850 рр. Мешкаючи взимку в Києві, Г. Галаган мав тут однодумців, які поділяли його зацікавлення «селянським питанням». Їх було четверо: М. Рігельман (той самий, який згодом стане зятєм В. Тарновського), Ф. Чижев, колишній учитель Г. Галагана та його близький друг, що перебував на Київщині на засланні у справі Кирило-Мефодіївського товариства; Ю. Самарін, московський слов'янофіль, чиновник з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ, відраджений до київського генерал-губернатора, й В. Тарновський. Останнього Г. Галаган характеризує так: «Розумний, освічений, благонамірний і в душі наш малоросіянин [себто патріот. — Є. К., Т. Т.]», а ще й принциповий противник

кріпацтва². Г. Галаган відзначає й практичні успіхи В. Тарновського: «Він управляє в Київській губернії маєтком Григорія Степановича Тарновського Потоком, який він поправив у моральному та матеріальному відношенні. Відрадно розмовляти з такою людиною і бесідувати про долю та становище нашого народу»³. Їхньому подальшому зближенню посприяло те, що після смерті 1853 р. бездітного Г. Тарновського В. Тарновський успадкував маєтності останнього на Борзнянщині, оселився у Качанівці й став сусідом Г. Галагана.

На відміну від В. Тарновського, що був сином поміщика з вельми обмеженими статками, Г. Галаган виріс у розкоші Сокиринської садиби, де його батько створив величний класицистичний палац з пейзажним парком. Галагани належали до аристократичного світу. Г. Галаган здобув освіту, гідну людини його соціального статусу, спочатку домашню, а потім на юридичному факультеті Петербурзького університету, довершену тривалою закордонною подорожжю. Шлюб з Катериною Кочубей забезпечив йому підтримку клану Кочубеїв, які мали сильні позиції в бюрократичних колах як у Петербурзі, так і в Україні.

З юності Г. Галаган переймався «селянським питанням». У його юнацькому щоденнику містяться надзвичайно цікаві рефлексії щодо цього, навіяні, безперечно, романтичним етнографізмом. Ось один із найцікавіших записів на цю тему, зроблений 19 лютого 1838 р. (у той же самий день, але 1861 р., Олександр II підпише маніфест про скасування кріпацтва — подиву гідний збіг!): «Я сьогодні ненавмисно підслухав розмову людей (себто лакеїв) між собою; вони говорили про нас [панів. — Є. К., Т. Т.], але я нічого не міг почути точно; з цієї хвилини в мене зросла страшна жага дізнатися, яку вони мають думку про мене. Що, як вони мене не люблять? Це жахливо! Навіщо я, жалюгідне створіння, народився, щоб наробити стільки нещасних? Невже 4, а може 7 тисяч народу знелюблять мене? О, жорстока доле! Навіщо вклала ти мене в лоно дружини багатого поміщика? Навіщо я засуджений бути безневинним винуватцем нещастя стількох людей! О! Ліпше я би бажав бути бідним, жебраком, лиходієм, ніж тим, чим я буду! І після цього чи можу я пишатися, що маю декілька тисяч рабів? Мені видається, що я би тепер пишався, якби вбрався у лахміття. Який я жахливо нещасний!» (Галаган Г., 2020. С. 55). Тут, звісно, помітна юнацька екзальтованість, але є й визнання аморальності кріпацтва.

Служба в Київській та Чернігівській палатах державних маєтностей у 1844–1847 рр. дала

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 6923. Галаган Г. П. Обзорение 1849 года по крестьянскому вопросу. Арк. 6 (пер. з рос.).

³ Там само (пер. з рос.).

молодому Г. Галагану обізнаність з життям державних селян. Упродовж 1848–1851 рр. він був борзнянським повітовим предводителем дворянства й на цій посаді мусив, як представник державної влади, контролювати відносини між поміщиками та їхніми кріпаками.

З 1840-х років Г. Галаган поступово перебирає від матері управління родовими маєтками. У автобіографічних нотатках 1852 р. він зазначає: «Відтоді, як вийшов я з університету, себто з весни 1840 року, я почав мешкати в селі; якщо й не постійно в ньому мешкав, бо їздив двічі на тривалий час до чужих країв, але за життям, за почуттями вже належав селу й усьому, що було з ним пов'язано. Спочатку безмежна моя прихильність до Сокиринців як місця, з яким поєднувалося стільки спогадів і стільки втішного для самолюбства, була єдиною майже пружиною, що впливала на серце, потім і дещо вже розвинені гуманні поняття, наслідок університетського виховання, при доброму серці, змусили мене у сільському житті шукати вищих цілей, поза виключною насолодою домом і садом»⁴. Головною з-поміж цих цілей стало «селянське питання», що поставало перед ним як доволі складний вузол соціально-економічних і національно-культурних проблем, з яких найболючішою було, звісно, існування кріпацтва. Розв'язком цього питання Г. Галаган у той час вважав регламентацію поміщицько-селянських взаємин у дусі інвентарної реформи, здійсненої на Правобережжі, а також квазіпатріархальний патронат дворян-землевласників над селянством. Окрім того, на його думку, потрібно було нагромаджувати статистичні матеріали, які довели би шкідливість кріпацтва. Схожі ідеї були притаманні й В. Тарновському⁵.

У 1851 р. було утворено Комісію для опису губерній Київського навчального округу, й обидва стали її членами. Причому неабиякою активністю відзначився В. Тарновський. У «Трудах», які видавала комісія, він опублікував статтю «Про поділи сімей у Малоросії» (Тарновский В. В., 1853. С. 1–15), що стала продовженням його попередніх етнографічних розвідок, і надрукував «Програму для докладного опису маєтку в господарчому відношенні», підготовлену за участі проф. С. Ходецького (Тарновский В. В., Ходецкий С. М., 1855. С. 1–22). Г. Галаган працював над статистичними описами своїх маєтків⁶.

⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6936. Галаган Г. П. Автобиографическая записка об отношении к крестьянскому вопросу как предисловие к сельскому уставу. Арк. 1 (пер. з рос.).

⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6923. Арк. 6 зв. — 7.

⁶ Тексти, що стосуються ставлення Г. Галагана до «селянського питання» у дореформену добу, зокрема й статистичні розвідки, які збереглися серед документів ІР НБУВ, мають бути невдовзі опубліковані в одному з чергових випусків серійного видання «Галаганівський архів».

До цього ж часу належить співпраця В. Тарновського та Г. Галагана з Д. Журавським — видатним вченим-статистиком і ще одним принциповим противником кріпацтва. Він задумав створити Товариство для викупу й влаштування двораків, але 1856 р. тяжка хвороба передчасно звела його в могилу. У своєму заповіті Д. Журавський розпорядився використати майно, що залишиться після його смерті, для звільнення покріпачених селян. Виконавцями заповіту він обрав В. Тарновського та Г. Галагана (Птуха М. В., 1951. С. 33–34)⁷. Окрім того, Д. Журавський заповів їм свої рукописи: В. Тарновському — незакінчену працю «Про державні прибутки, видатки та повинності», а Г. Галагану — економічно-статистичні матеріали⁸.

З лібералізацією суспільно-політичного життя у Росії у другій половині 1850-х років В. Тарновський та Г. Галаган посіли помітні місця між прихильниками реформ. Обидва складають записки з пропозиціями щодо розв'язання «селянського питання», а В. Тарновський ще й бере участь у підготовці звільнення селян у Карлівці — величезному маєтку в Полтавській губернії, який належав великій княгині Олені Павлівні, що стало важливим кроком на шляху до Селянської реформи. У цей час вони зближуються з угрупованням ліберальних бюрократів на чолі з М. Мілютіним, водночас зміцнюючи зв'язки зі слов'янофілами.

У 1858 р. В. Тарновський та Г. Галаган були призначені членами Чернігівського губернського комітету з селянської справи, де мали бути визначені місцеві умови скасування кріпацтва. П. Дорошенко, що дослідив діяльність цієї установи й особисто був знайомий з Г. Галаганом, вважав, що він і В. Тарновський були «найбільш передові члени комітету, особливо перший, з дещо навіть радикальним відтінком» (Дорошенко П. Я., 1911. С. 96).

Впродовж 1859–1860 рр. В. Тарновський та Г. Галаган працювали в Петербурзі членами-експертами в Редакційних комісіях, де розроблялися законодавчі основи Селянської реформи. Для характеристики їхнього особистого внеску в остаточну підготовку реформи наводимо промовисті уривки зі спогадів П. Семенова-Тян-Шанського,

⁷ У 1869 р., вже після скасування кріпосного права та смерті В. Тарновського, завдяки клопотанню Г. Галагана із спадщини Д. Журавського було створено фонд для надання стипендій на навчання у ремісничих школах селянських дітей переважно з безземельних родин з Київської, Подільської та Волинської губерній. Такі учні мали йменуватися «стипендіатами Журавського» (Журнал Министерства народного просвещения. Ч. CXLIII. Санкт-Петербург, 1869. С. 5–6).

⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 17391. Журавский Д. П. Распоряжение о моих книгах, бумагах и литературных правах. 1856 г. Машинописная копия. Арк. 1.

який керував справами Редакційних комісій та доволі близько познайомився з обома. На його думку, «Малоросійське положення», що визначало засади проведення Селянської реформи на Полтавщині та Чернігівщині, було складено переважно В. Тарновським, який, як зауважив П. Семенов, «виявився за своїм розумом і талантом, а також за своїм глибоким знанням побуту й економічного становища малоросійських селян і за своїми моральними якостями однією з видатних особистостей у плеяді укладачів Положення 19 лютого 1861 р.» (Семенов-Тян-Шанський П. П., 1915. С. 184). Позитивної оцінки П. Семенова удостоївся і Г. Галаган: «У Редакційних комісіях діяльність Галагана, незважаючи на певні його хитання у частковостях справи, була дуже корисною та шанованою» (Там само. С. 185).

Після завершення роботи в Редакційних комісіях В. Тарновський та Г. Галаган взяли участь у здійсненні Селянської реформи на місцях. Обидва були призначені членами від уряду до губернських з селянських справ присутствій:

В. Тарновський — у Полтаві, а Г. Галаган — у Чернігові. Саме цим часом датуються листи, які ми вирішили опублікувати.

Насамкінець зауважимо, що листи В. Тарновського (старшого) до Г. Галагана за лютий–травень 1861 р. допомагають виявити й оцінити ту мережу соціальних комунікацій, яка відігравала важливу роль у реалізації Селянської реформи.

Листи написані власноручно В. Тарновським, до того ж почерком, що важко піддається прочитанню. У нотатці до листа від 13 травня, переписаного секретарем, він визнає труднощі, з якими стикався читач його рукописів. Цей же лист містить примітки, зроблені Г. Галаганом.

Тексти листів публікуються мовою оригіналу — російською, з дотриманням сучасних орфографічних норм. Вставки, зроблені публікаторами, наведено у квадратних дужках. Залишено авторське підкреслення. Дати в листах подаються за юліанським календарем (старим стилем).

Я уже написал к Вам письмо и хотел посылать, когда получил Ваше. Известий никаких нет. Вчера был у меня Апарин⁹ и передавал известия, полученные от Анны Николаевны¹⁰ (NB), но совсем в другом виде. Он говорил, что вместо надела правительством требует, чтобы помещики отдали крестьянам в собственность бесплатно $\frac{1}{2}$ высшего душевого надела. Я спорил, что правительство не решится на такое нарушение собственности, но убедить было трудно. Кажется, что Алекс[андр] Петр[ович]¹¹ сообщил супруге своей неточно какое-то известие. Анна Никол[аевна] перевела на свой язык, а все, услышавшие это известие в Прилуке, переводят на свой язык, и все это выходит чепуха чепуханская. Что касается до составления уставной грамоты комиссией из крестьян, то в настоящее время трудно судить, будет ли это полезно или вредно. У меня нет крестьян, настолько письменных, чтобы можно было поручить это дело. Мне кажется, что Вы слишком поспешили с этим делом. Наши проекты могут измениться, и тогда трудно будет переменить вкоренившиеся понятия. У меня теперь пока приготавливают все к тем изменениям, которые немедленно произойдут, т. е. составляют списки крестьян, которые владеют полевыми участками тяглыми, пешими и только усадьбами, составляются новые штаты жалования и проч. Я полагаю, что хотя нам предложено удержать должностных на два года, но неловко и небезопасно оставить их прежнее жалование. Я хочу также, чтобы во дворе не было вовсе барщины.

Ехать в Чернигов Вам необходимо немедленно. Полтавск[ий] губ[ернатор]¹² пишет мне, что комиссия открывается в конце месяца¹³. Вероятно, тогда же откроется и в Чернигове. Там могут без Вас сделать нелепые постановления и Вас же обвинят за медленность приезда. Известно ли Вам, что другим членом от правительства назначен Есимонтовский¹⁴, бывший суражский предводитель, а в Полтаве, говорят, Гудим¹⁵, которого мы рекомендовали.

Будьте здоровы. Ваш

В. Тарновский

⁹ Олександр Апарін — далекий родич Г. П. Галагана.

¹⁰ Тарновська, уроджена Репнінська, дружина О. П. Тарновського.

¹¹ О. П. Тарновський, родич В. Тарновського, незадовго до того призначений директором канцелярії міністра імператорського двору.

¹² На той час посаду полтавського губернатора обіймав Олександр Волков.

¹³ Йдеться про тимчасову губернську комісію з селянської справи.

¹⁴ В. Тарновський переплутав двох братів Єсимонтовських. Членом від уряду з дворян-поміщиків до Чернігівського губернського з селянських справ присутствія було призначено Івана Єсимонтовського, а посаду суразького повітового предводителя дворянства в 1851–1860 рр. обіймав його старший брат Микола.

¹⁵ Кологою В. Тарновського в Полтавському губернському з селянських справ присутствії став підпоручик Павло Гудим-Левкович. Вони були свояками: сестра П. Гудима-Левковича Анна Максимівна була дружиною М. Юзефовича, вельми впливового в київських урядових колах приятеля В. Тарновського й Г. Галагана, а Юзефовичева сестра Людмила Володимирівна була дружиною В. Тарновського. Вочевидь родинні зв'язки відігравали неабияку роль у тогочасному громадському житті.

Здоровье мое поправляется, я мог бы теперь приехать к Вам, любезнейший друг Григорий Павлович, но вчера получил приглашение от полтавского губернатора скорее приехать в Полтаву, где, как Вам, кажется, уже известно, я назначен членом губернского присутствия, и с тяжким вздохом, а вместе с чувством неотразимого долга, объявил свое согласие принять эту должность. Совесть, целую жизнь мечтавши о благе и свободе народа, признать себя бессильным, когда пришлось, наконец, не мечтать, а действовать¹⁶. Пойдем вперед с Богом и отвагой, за мелочи ссориться не будем, но за существенное постоим твердо. Сопротивники наши Подвысоцкий, Борковский и Покорка свергнуты¹⁷; один только пока остался Шабельский¹⁸. Известите, не уволен ли он уже? У меня в кабинете теперь столпотворение Вавилонское. Надобно всем распорядиться, уезжая на неопределенное время. По крайней мере, будем письменно сноситься и извещать друг друга о важнейших событиях нашей политической жизни. Из Петербурга я не получал писем после нашего свидания. Общая уверенность, что 19 февр[аля] манифест подписан, а официально извещают предводители, что в великий пост будет обнародование.

Целую ручки Катерине Васильевне¹⁹ и прошу известить о ее здоровье. Моя пани поехала проводить дочку²⁰ в Киев. Обнимаю Вас,

всею душою преданный,
В. Тарновский

1861,
Февраля 26,
Качановка.

(ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46031. Арк. 1–2 зв. Публікується вперше.)

Полтава, 20 марта 1861 г.

Благодарю Вас, любезнейший друг Григорий Павлович, за приятное известие о назначении Сергея Павловича [Голицына] губернатором²¹. Хотя я прежде еще прочел в газете, что Голицын назначается на место Шабельского, но не был уверен, что это наш почтенный и добрый товарищ. Теперь в Чернигове с помощью вашей рассеется тьма от огня душевного, и бегут бесы от лица панов, любезных народу, а бесов расплодилось там целый легион, под предводительством Покорки²², Дуньки²³ и Шмульты²⁴. Вам, вероятно, известно уже значение контр-адмирала Унковского²⁵. Во всякую губернию назначен или генерал свиты Е[го] В[еличества], или флигель-адъютант для

¹⁶ Тут, імовірно, йдеться про погіршення стану здоров'я В. Тарновського, що давалося взнаки з часу його роботи в Петербурзі в Редакційних комісіях. П. Семенов-Тян-Шанський у своїх спогадах зауважив: «За надзвичайної своєї працьовитості Тарновський віддавав беззавітно всі свої сили роботі зі звільнення селян, так що впродовж 18 місяців тяжкої денної та нічної праці в несприятливих умовах петербурзького життя та клімату він цілковито зіпсував своє здоров'я...» (Семенов-Тян-Шанський П. П. Мемуары. Т. III. Петроград, 1916. С. 184 (пер. з рос.)).

¹⁷ Йдеться про Валеріана Подвисоцького, Василя Дуніна-Борковського та Олександра Покорського-Жоравку, які були опонентами Г. Галягана та В. Тарновського ще від часу їхньої спільної роботи в Чернігівському губернському комітеті з селянської справи. Цінний матеріал для характеристики взаємин між ними міститься в листуванні й спогадах О. Покорського-Жоравки (див.: Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожд. Потье-де-ла-Фромандиер (1858–1859). Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. Чернигов, 1915. Вып. 11. С. 51–102).

¹⁸ Катон Шабельський, чернігівський губернатор у 1857–1861 рр.

¹⁹ К. В. Галяган, уроджена Кочубей, дружина Г. Галягана.

²⁰ Мовиться про дружину В. Тарновського Людмилу Володимирівну та їхню дочку Марію Василівну, дружину М. Рігельмана.

²¹ В. Тарновський та Г. Галяган близько знали нового чернігівського губернатора князя С. Голіцина завдяки співпраці в Редакційних комісіях і були з ним однодумцями. Окрім того, С. Голіцин був свояком Г. Галягана: по-перше, його молодший брат М. Голіцин був одружений з Галягановою двоюрідною сестрою Аліною, уродженою графинею Гудович, а по-друге, племянница князя Варвара Миколаївна, уроджена княжна Щербатова, була дружиною графа В. Гудовича, двоюрідного брата Г. Галягана. Через це В. Тарновський та Г. Галяган небезпідставно раділи призначенню князя Голіцина чернігівським губернатором.

²² О. І. Покорський-Жоравко.

²³ Ймовірно, В. Д. Дунін-Борковський.

²⁴ Можливо, йдеться про В. О. Подвисоцького, якого було згадано в попередньому листі серед опонентів В. Тарновського й Г. Галягана разом з О. Покорським-Жоравкою та В. Дуніним-Борковським.

²⁵ Контрадмірал Іван Унковський, що на той час служив у Гвардійському екіпажі. До речі, там же служив і молодший брат нового чернігівського губернатора М. Голіцин, що, можливо, зумовило відрядження І. Унковського саме до Чернігівської губернії. Незабаром І. Унковський був призначений ярославським губернатором.

содействия губернатору по крестьянскому делу. Наш полтавский — свитский генерал барон Котен, отличный человек, честный и простодушный, и хорошо образованный швед²⁶.

В Полтаву я приехал 6-го марта, после ужасного пятидневного странствования по ухабам и балкам. Желая вполне доказать свою национальность, я проехал 12 верст на волах, соскучив нанимать их в каждой балке, увязнув в полурастаявшем снегу. Вероятно, волы гордились, везя на себе своего верного защитника от панщины.

Полтавское губернское присутствие²⁷ довольно хорошо составлено. Губернатор ревнует исполнить волю правительства. Предсе[датель] палаты Яковлев²⁸ здравомыслящий и честный человек. Губернский предводитель²⁹ не похож на крепака³⁰. Товарищ мой Гудим отличный человек, ревностен к крестьянскому делу. Позен³¹ болен и в мае выходит в отставку и уезжает за границу. Разумеется, такое положение уменьшает его влияние, товарищ его Сушков (Лукьянович и Остроградский отказались) не решится действовать против закона и даже корчит либерала³².

11 марта приехал генерал Котен и привез манифесты и 25 экзмп[ляров] Положений, 12-го происходило обнародование в церквях Полтавы, 14-го поехали чиновники во все уезды с печатными выписками из Положения тех статей, которые действуют от самого обнародования. Потом мы сделали распоряжения об открытии сельских обществ, об мировых учреждениях. Теперь написали уже все, упомянутое в распорядительном указе. Теперь приступили мы к составлению формы уставной грамоты. Все наши постановления положено печатать в «Губернских ведомостях» и принять меры к скорейшей их рассылке. Если и Вы постановите то же, то подпишитесь для меня в Полтаву на «Губернские Черниговские ведомости» и уведомьте о Ваших первых решениях.

Во всей губернии совершенное спокойствие, кроме легких столкновений с домашнею прислугою.

По телеграфу известили губернатора, что 15 марта выедет из Москвы в Полтаву 11 троек с Положениями. Вероятно, мы получим не ранее 25-го, потому что вода во многих местах разбушевалась.

Обнимаю Вас.

Ваш

В. Тарновский

(ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46030. Арк. 1–2. Публікується вперше.)

²⁶ Барон Казимир фон Котен, генерал-майор, родом з фінляндських шведів. П. Редкін, добре поінформований щодо стану справ у петербурзьких урядових колах, радив В. Тарновському у своєму листі від 5 березня 1861 р. потоваришувати з К. Котеном: «Учора розіслані вже до всіх губерній для селянської [справи] флігель-ад'ютанти, світські генерали, загалом наближені до царя особи. До вас, у Полтаву, призначений колишній виборзький губернатор, родом швед, світський генерал барон Котен. Велика княгиня [Олена Павлівна] найсхвальнішими словами розповіла йому про тебе, рекомендуючи йому з наполегливістю тебе як людину, єдину яку він мусить підтримувати. Не відштовхни ж його, друже мій, навіть постарайся зблизитися з ним. Він є людиною цілковито благонамірною та сам старатиметься потоваришувати з тобою скільки зможе. Для доброї справи не вважай зайвими кроки твої назустріч цій добрій людині, мало обізнаній, напевно, із справою, що є для тебе настільки близькою. Так радять тобі друзі твої, що поважають тебе й віддані всією душею справі звільнення селян, які побоюються, щоби шведський барон не потрапив до таких рук, які його самого перетворять на зброю для своїх особистих цілей» (Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. № Ал. 17-29/24 / 504. Арк. 2 зв. — 3 (пер. з рос.)). (Автори статті висловлюють подяку С. Половниковій, старшій науковій співробітниці Чернігівського історичного музею, за те, що вона привернула їхню увагу до листів П. Редкіна В. Тарновському, у яких містяться вельми цінні свідчення про підготовку й здійснення Селянської реформи 1861 р.)

²⁷ Йдеться про Полтавське губернське з селянських справ присутствіє, членом якого було призначено В. Тарновського.

²⁸ Григорій Яковлев, генерал-майор, управляючий Полтавською палатою державних маєтностей.

²⁹ Семен Кованько, полтавський губернський предводитель дворянства.

³⁰ Себто не є ворогом Селянської реформи.

³¹ Михайло Позен, багатий полтавський поміщик, автор власних проєктів скасування кріпацтва, член Полтавського губернського комітету з селянської справи й Редакційних комісій, належав до найзавзятіших опонентів В. Тарновського та Г. Галагана.

³² До остаточного формування складу губернського з селянських справ присутствія у Полтаві було утворено тимчасову губернську комісію з селянської справи, яка мала підготувати проведення реформи на місцях (скласти списки поміщицьких маєтків у повітах, з'ясувати кількість селян тощо). До цієї комісії увійшли губернатор, губернський предводитель дворянства, управляючий палатою державних маєтностей, губернський прокурор і двоє членів, обраних дворянством, з двома заступниками-кандидатами. Цими членами зібранням предводителів дворянства було обрано П. Лук'яновича (роменського повітового предводителя) й М. Позена, а кандидатами — О. Остроградського (кременчуцького поміщика) й І. Сушкова (поміщика з Кобеляцького повіту). Згодом І. Сушков став членом губернського присутствія з селянських справ за вибором дворянства. (Див.: Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902. Очерки по архивным данным. Т. II. Полтава, 1907. С. 72–73).

Приписка рукою Г. Галагана: Князю С. П. Голицыну. Прочтите это письмо В. В. [Тарновского], оно любопытно.

По обещанию моему сообщаю Вам, любезнейший друг Григорий Павлович, о последних занятиях наших. Теперь мы преимущественно заняты разрешением тех вопросов, которые могли бы произвести важные недоразумения и столкновения. Недавно мы решили, что могут быть употреблены для службы в доме и при дворе владельца те подростки, которые до обнародования Положения состояли уже на службе, но что право употреблять на службу дворовых подростков ограничивается семейным правом крестьян, а потому если отец или мать живут вне того же имения и требуют к себе несовершеннолетних сына или дочь, то помещик не может удерживать детей против воли их родителей.³³ Мы решили также, что если тяглый крестьянин, имеющий в своем пользовании больший надел, чем пеший хозяин того же имения, продает волов (до введения уставной грамоты) и отбывает вместо тяглой пешую работу, то помещику следует от крестьянина уплаты в летнее полугодие 1 р. 50 к., а в зимнее 1 р. в месяц за то время, которое он отбывал вместо тяглой пешую работу.³⁴ Теперь мы приступим к разрешению вопроса об отдаче хлеба за сноп безземельным крестьянам (тоже до уставной грамоты), так важного для большей части Полтавской губернии. У нас также дворянство предположило по 8 посредников в некоторых уездах, но губернатор по совещании с присутствием назначил в иных уездах 5, в других 4, 3 и в Зеньковском 2. Выбор посредников сделан вообще добросовестно и разумно. Если большая часть не будет соответствовать своему назначению, то в этом не начальство виновато, а дворянство, которое не заключает в себе достаточного числа лиц, достойных и способных к этому делу, и в котором многие самые лучшие люди отказываются от такой благородной и общественной деятельности.

Все это время я имел довольно неприятностей. Позен представил в присутствие мнение свое против многих статей Положения, разумеется, с целью укунить редакционную комиссию. Во время отлучки моей и Гудимы, Позен успел достигнуть единогласного решения присутствия о представлении министру его мнения, в котором коренное изменение закона называется дополнением. Сей же Иуда продолжает ораторствовать, что все земли, состоящие в наследственном пользовании крестьян, — их собственность, которую надобно отдать, разумеется, давно уже совершивши обрезание наделов в своем имении и думая этим предложением выслужиться у правительства и сделать пакость мне и Вам. Я получил золотую медаль за труды по освобождению крестьян, но и здесь Господь Бог не допустил меня возгордиться почестью, допустивши в товарищество Позена, который получил ту же медаль, разумеется, как член редакционной комиссии, в которой он вовсе не трудился, на которую он доносил. Теперь сей Иуда вышел в отставку и сегодня уезжает за границу, где намерен писать свою биографию и, разумеется, брехать сколько станет изобретательности³⁵. Кроме пакости Позена, перемена министерства, отправление Милютина в Сенат, неизвестность будущего тревожит душу. Но я не сойду с своего места, покуда не сгонят меня.

Приписка рукою В. В. Тарновского:

Письмо это я написал своей рукой, как всегда, но так неразборчиво, что решился отдать переписать.

Сейчас был у меня Трепов³⁶ и сказал, что в Царстве Польском крестьяне приняли сторону правительства и не соглашаются на предложения дворянства получить от него льготы, и всего ожидают от правительства, которое предполагает наделить их землей и определить в законе повинность. Таким образом будет подавлено революционное движение и правительство явится защитником народных масс. Это мера вполне современная³⁷.

³³ Поруч з цим місцем рукою Г. Галагана зроблена нотатка: «это распоряжение, кажется, опоздало».

³⁴ Поруч з цим місцем рукою Г. Галагана зроблена нотатка: «с этим я не согласен».

³⁵ У Дрездені 1864 р. М. Позен опублікував «Бумаги по крестьянскому делу», де містилися документи, які він укладав щодо Селянської реформи починаючи з 1856 р.

³⁶ Федір Трепов (старший), генерал-майор, варшавський оберполіцеймейстер, до призначення у Варшаву служив у Києві.

³⁷ В. Тарновський та Г. Галаган цікавилися станом справ у Польщі, зважаючи на загострення «національного питання» у Російській імперії, зокрема щодо польсько-українських взаємин. Пор. враження Г. Галагана від подорожі через Царство Польське влітку 1861 р.: «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів. К., 2019. С. 407–409. Згодом Г. Галаган відіграватиме провідну роль у проведенні Селянської реформи у Правобережній Україні, а його колишні товариші по Редакційних комісіях — М. Милютін, Ю. Самарін, князь В. Черкаський — у Царстві Польському, причому лейтмотивом їхніх заходів буде боротьба з польською землеволодільською елітою, що зумовлювалося Січевим польським повстанням 1863–1864 рр.

В Полтавской губернии по-прежнему все благополучно.
Вам преданный,

В. Тарновский

13 мая [1861 г.].
Полтава.

(ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46032. Арк. 1–3. Публікується вперше.)

ЛІТЕРАТУРА

- Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. Т. 10: Письма 1820–1835. Москва: Изд-во АН СССР, 1940. 540 с.
- Галаган Г. Журнал (1836–1841) / упорядкування, вступна та прикінцева статті, коментарі: М. Будзар, Є. Ковальов. К.: StreamArLine, 2020. 248 с. («З Галаганівського архіву»).
- Дорошенко П. Я. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1911. № 4. С. 80–115.
- Журнал Министерства народного просвещения. Ч. CXLIII. Санкт-Петербург, 1869. 441 с.
- Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Д.: ЛІРА, 2011. 732 с.
- «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: М. Будзар, Є. Ковальов. К.: StreamArLine, 2019. 516 с. («З Галаганівського архіву»).
- Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 5. Вып. 1. К., 1996. 96 с.
- Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902. Очерки по архивным данным. Т. II. Полтава: Издание полтавского дворянства, 1907. 303 с.
- Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожд. Потье-де-ла-Фромандиер (1858–1859). *Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии*. Чернигов, 1915. Вып. 11. С. 51–102.
- Позен М. П. Бумаги по крестьянскому делу. Dresden: V. Wienecke, 1864. 331 с.
- Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости: Сведения о помещичьих имениях. Т. 6: Извлечения из описаний имений по губерниям: Харьковской, Полтавской, Черниговской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской, Витебской, Виленской, Ковенской и Минской. Санкт-Петербург, 1860. Разд. паг.
- Птуха М. В. Д. П. Журавский: Жизнь, труды, статистическая деятельность. Москва: Госстатиздат, 1951. 123 с.
- Семенов-Тянь-Шанский П. П. Мемуары. Т. III: Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.). Петроград, 1915. 444 с.
- Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии. *Труды комиссии, Высочайше учрежденной при Императорском университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа*. Т. II, ч. 2. К., 1853. С. 1–15.
- Тарновский В. В., Ходецкий С. М. Программа для подробного описания имения в хозяйственном отношении. *Труды комиссии, Высочайше учрежденной при Императорском университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа*. Т. III, ч. 2. К., 1855. С. 1–15.
- Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. *Юридические записки*. Т. 2. Москва, 1842. С. 30–48.
- Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Кривий Ріг: Криворізький держ. пед. ун-т, 2006. 252 с.
- Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). Москва: Собрание, 2011. 368 с.

REFERENCES

- Budzar, M., Kovalov, Ye. (comps.), Kolesnyk I. (ed.). (2019). "My vyikhaly z Sokyryntsiv...": trevelohy rodyny Galaganiv. ["We Set off from Sokirentsiv...": Galagan's family travelogues]. Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Doroshenko, P. Ya. (1911). Ocherk krepostnogo prava v Malorossii i krestianskoi reformy v Chernigovskoi gubernii. *Zemskii sbornik Chernigovskoi gubernii*, 4, 80–115 [in Russian].

- Galagan, Hryhorii. (2020). *Zhurnal (1836–1841)* [The Diary of Hryhorii Galagan (1836–1841)]. M. Budzar, Ye. Kovalov (comps.), I. Kolesnyk (ed.). Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Gogol, N. V. (1940). *Polnoie sobraniie sochynenii. Pisma 1820–1835*. (Vol. 10). Moskva: AN SSSR [in Russian].
- Khristoforov, I. A. (2011). *Sudba reformy: Russkoie krestianstvo v pravitelstvennoi politike do i posle otmeny krepstnogo prava (1830–1890-e gg.)*. Moskva: Sobranie [in Russian].
- Lytvynova, T. F. (2011). «Pomishchyska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII — u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichni aspekt)*. Dnipropetrovsk: «LIRA» [in Ukrainian].
- Modzalevskii, V. L. (1996). *Malorossiiskii rodoslovniki*. Vol. 5, Is. 1, Kyiv [in Russian].
- Pavlovskii, I. F. (1907). *K istorii poltavskogo dvorianstva. 1802–1902. Ocherki po arkhivnym dannym*, Vol. 2, Poltava: Izdanie poltavskogo dvorianstva [in Russian].
- Pokorskyi-Zhoravko, A. I. (1915). Pisma Aleksandra Ivanovicha Pokorskogo-Zhoravko k zhene Serafime Pavlovne, rozhd. Potë-de-la-Fromandier (1858–1859). *Trudy Chernigovskoi gubernskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, Chernigov, 11, 51–102 [in Russian].
- Pozen, M. P. (1864). Bumagi po krestianskomu delu. Dresden: B. Wienecke [in Russian].
- Prilozheniia k trudam Redaktsionnykh komissii dlia sostavleniia polozhenii o krestianakh, vykhodiashchikh iz krepstnoi zavisimosti: Svedeniia o pomeschchichikh imeniakh*. (1860). (Vol. 6). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Ptukha, M. V. (1951). *D. P. Zhuravskiy: Zhizn, trudy, statisticheskaia deiatelnost*. Moskva: Gosstatizdat [in Russian].
- Semenov-Tian-Shanskyi, P. P. (1915). *Memuary. Epokha osvobozhdeniia krestian v Rossii (1857–1861 gg.)*. (Vol. 3). Petrograd [in Russian].
- Tarnovskiy, V. V. (1853). O delimosti semeistv v Malorossii [On the Divisibility of Families in Little Russia]. *Trudy komissii, Vysochaishe uchrezhdennoi pri Imperatorskom universitete sv. Vladimira dlia opisaniia gubernii Kievskogo uchebnogo okruga, II*, 2, 1–15, Kyiv [in Russian].
- Tarnovskii, V. V., Godetskii, S. M. (1855). Programma dlia podrobnogo opisaniia imeniia v khoziastvennom otnoshenii [Programme for a Detailed Description of the Estate in Economic Terms]. *Trudy komissii, Vysochaishe uchrezhdennoi pri Imperatorskom universitete sv. Vladimira dlia opisaniia gubernii Kievskogo uchebnogo okruga, III*, 2, 1–15, Kyiv [in Russian].
- Tarnovskii, V. V. (1842). Yuridicheskii byt Malorossii [Legal life of Little Russia]. *Yuridicheskie zapiski*, 2, 1–15, Moskva [in Russian].
- Tovstoliak, N. M. (2006). *Metsenaty i suspilni diiachi Tarnovski, yikh mistse i rol v istorii Ukrainy XIX st.* [Patrons and Public Figures Tarnowsky, Their Place and Role in the History of Ukraine in the 19th century.] (*Candidate's thesis*). Kryvyi Rih [in Ukrainian].
- Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*. (1869). (Pt. CXLIII). Sankt-Peterburg [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 12.03. 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Юрій Нікітін,
ректор Сумського обласного
інституту післядипломної
педагогічної освіти,
доктор історичних наук, доцент,
Суми, Україна

Yurii Nikitin,
Rector of Sumy Regional Institute
of Postgraduate Pedagogical Education,
Doctor of Sciences (History),
Associate Professor,
Sumy, Ukraine

e-mail: nikitin_63@ukr.net
ORID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5566-8943>

УДК 94 (477) «18»
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.19

Селянське землеволодіння в Глухівському, Конотопському й Кролевецькому повітах Чернігівської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.)

У статті схарактеризовано поземельний устрій селян Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії внаслідок реалізації реформи 1861 р. другої половини XIX — початку XX ст. Виявлено певні регіональні особливості процесу наділення землею селян різних категорій. Визначено спільні риси й специфіку реалізації «малоросійського» та «великоросійського» положень про земельний устрій селян, складання і впровадження уставних грамот та межування земель.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Глухівський, Конотопський, Кролевецький повіти, селяни, межування, уставні грамоти.

State of Peasant Land Ownership in Hlukhiv, Konotop and Krolevets Counties of Chernihiv Province (mid 19 — beginning 20 century)

The article analyses the land structure of the peasants of Hlukhiv, Konotop and Krolevets counties of Chernihiv province as a result of the reform of 1861 in the middle of the 19th — early 20th centuries. Certain regional features of the process of land allotment of peasants of different categories are indicated. The common features and peculiarities of the realization of the Little Russian and Great Russian positions, drafting and implementing of charters and land surveying are determined. The counties that used the Little Russian and Great Russian positions are shown (or both at the same time). The sizes of peasant plots and duties for them are shown. The examples illustrate the protection of the interests of landlords by the authorities when endowing peasants of different categories of land. The principles of selection of peace mediators and the level of efficiency of their work, as well as approaches to the creation of peace sites are highlighted. The pace of the surveying process and its consequences for different categories of peasants are analysed.

Key words: Chernihiv province, Hlukhiv, Konotop, Krolevets counties, peasants, surveying, charters.

Початок третього тисячоліття ознаменувався реалізацією низки реформ, що охоплюють більшість сфер функціонування української держави й суспільства. Серед запланованих реформ однією з найболючіших залишається питання організації ринку землі. У суспільстві та серед експертів обговорюються радикально протилежні пропозиції щодо її продажу чи продовження мораторію на продаж. Під час дискусій

з цієї проблеми часто на підтвердження правильності своїх поглядів кожний із експертів наводить різноманітні приклади з історії розв'язання земельного питання як на українських землях, так і в інших країнах. Питання еволюції земельного законодавства залишається одним із найактуальніших і в наш час не лише у суспільних обговореннях, але й серед науковців. Більшість істориків погоджується з думкою, що вибір тієї чи іншої моделі розв'язання цієї проблеми буде мати

всеохоплюючий характер для економіки та суспільства. Саме тому питання земельних відносин у наш час часто порівнюють з Селянською реформою 1861 р.

Кожен із регіонів сучасної України внаслідок спектра політичних, соціально-економічних та культурних чинників має певні особливості розвитку, що часто простежуються і сьогодні. Специфіку реалізації аграрної реформи 1861 р. мали й лівобережні повіти Чернігівської губернії.

Сучасні дослідники аналізували різні аспекти підготовки та реалізації селянської реформи на українських землях у зазначений період (Реєнт О. П., 2001. С. 6–11; Шевченко В. М., 2010. 341 с.; Яременко М. Ф., 2002. 366 с.; Захарова Л., 1998. С. 179–186). Утім, регіональний аспект підготовки, реалізації та стану селянського землеволодіння після запровадження реформи 1861 р. все ще залишається недостатньо дослідженим. До таких регіонів належать території Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії.

Мета статті — висвітлити поземельний устрій селян Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії внаслідок реалізації реформи 1861 р. у другій половині XIX — на початку XX ст. і виявити регіональні особливості процесу наділення землею селян різних категорій.

Територіальне розташування Чернігівської губернії апріорі передбачало географічно-кліматичні особливості. Землі, що використовувалися у сільському господарстві на півночі та півдні губернії, суттєво відрізнялися за якістю, а це впливало на економічний стан всього сільського населення. Ця категорія мешканців Чернігівщини була домінуючою, але не однорідною. Всього в губернії налічувалося представників сільського податного стану: козаків — 36 %, селян-власників, які викупили свої ділянки, — 35,1 %; селян, які отримали землю в дар від поміщиків, — 2,1 %; селян тимчасовозобов'язаних — 4 %; безземельних селян — 2,8 %; колишніх державних селян, які отримали власницькі записи, — 3,3 %; колишніх державних селян, які не отримали власницькі записи, — 14,3 %; селян, взятих у казну від дрібнопомісних поміщиків, — 0,6 %; селян, взятих у казну за борги князя Розумовського, — 1,6 %; колоністів — 0,2 % (Нікітін Ю. О., 2004. С. 48).

Це був край дрібного селянського землеволодіння, що базувалося не на документальних актах, а на фактичному володінні. Така ситуація ускладнювала реалізацію земельної реформи й давала широкий простір для різних зловживань з боку поміщиків та чиновництва. В губернії використовувалося «малоросійське» та «великоросійське» положення про земельний устрій селян. Перше — у Чернігівському, Городнянському, Остерському,

Козелецькому, Кролевецькому, Конотопському, Ніжинському, Борзнянському повітах, друге — у Стародубському, Новозибківському, Мглинському, Суразькому. У Сосницькому, Глухівському й Новгород-Сіверському застосовували одночасно обидва положення. Такий розподіл використання різних положень склався внаслідок листування місцевої адміністрації з Міністерством внутрішніх справ впродовж 1861–1862 рр. Територія губернії була поділена на 3 місцевості. До I належали повіти з «малоросійським положенням», до II — повіти з «великоросійським», а в III одночасно діяли обидва.

За «малоросійським положенням» земля відводилася ділянками для користування кожному окремому домовласнику. До того ж точно зазначалися розміри ділянок і повинностей. «Великоросійське положення» передбачало, що земля належала всій общині. Завдання розподілу землі між домовласниками й розверстання повинностей за всю мирську землю було обов'язком громади.

Повинності за землю визначалися «малоросійським положенням» з кожної ділянки відповідно до кількості землі (десятина садибної землі — 5 руб. 10 коп., десятина інших угідь — 2 руб. 50 коп. в I місцевості; по 1 руб. 60 коп. у II місцевості; по 1 руб. 40 коп. у III місцевості). За «великоросійським положенням» повинності визначалися не з ділянки, а з кожної душі по 8 руб., якщо наділ досягав максимального розміру на душу в 4½ дес. У разі, коли землі було менше, повинності визначалися так: перша десятина обкладався половиною оброку на душу — 4 руб., друга — 2 руб., третя та інші по 80 коп.¹ У матеріалах, що дійшли до нашого часу, не зазначався розподіл дворів у Чернігівській губернії на піші та тяглі за «малоросійським положенням». Не встановлювалися також наділи піші та тяглі, а показувалася лише за уставними грамотами загальна кількість дворів з розподілом ділянок на піші та додаткові.

За «великоросійським положенням» кількість дворів за уставними грамотам взагалі не показувалася. Оскільки земля надавалася не на двори, а на душі, то поділ на піші та додаткові ділянки також не зазначений у документах. Внаслідок запровадження останнього положення в Стародубському, Мглинському, Суразькому, Новозибківському й частково в Сосницькому, Глухівському й Новгород-Сіверському повітах відбулося збільшення платежів за землю на 1 руб. 5 коп. з душі². Це збільшення сталося в тій частині губернії, що характеризувалася менш якісними землями.

Для визначення розмірів ділянок сільських громад з мирської землею за «малоросійським

¹ Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург) (далі — РНБ). Ф. 600. Спр. 1424. Арк.10.

² РНБ. Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 4.

положенням» губернія поділялася на 3 місцевості: 1) Конотопський повіт, частина Борзнянського та Ніжинського, частина Козелецького (на схід від р. Трубіж і на південь від р. Бистриця) повітів; 2) частина Борзнянського і Ніжинського повітів, Козелецький повіт (на захід від р. Трубіж і на північ від р. Бистриця), Глухівський, Кролевецький, Городнянський, Сосницький, Новгород-Сіверський, Стародубський, Чернігівський і Остерський повіти; 3) Мглинський, Суразький, Новозибківський повіти. Розміри наділів і платежі за них у цих місцевостях були різні³. Відповідно до цього поділу в Конотопському повіті (1 місцевість) вищий душевий наділ польової і садибної землі складав $2\frac{3}{4}$ десятини, а вищий розмір пішої ділянки польової землі — 4 десятини. Відповідно у Глухівському й Кролевецькому повітах — 4 та 6 десятин. Оброк за десятину польової землі становив у Конотопському повіті 2 руб. 50 коп., а в Глухівському та Кролевецькому — 1 руб. 60 коп. (Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ), 1865. Т. 26. С. 49).

«Малоросійське положення» передбачало три види селянських наділів: садибні, піші та додаткові. Пішою чи корінною ділянкою наділялися всі селяни (крім дворяків і тих, що належали дрібнопомісним дворянам) відповідно до встановлених для кожної місцевості розмірів. Додаткові наділи отримували лише тяглові господарства. Закон дозволяв селянам відмовитися від додаткового наділу (протягом дев'яти років з початку реформи), що переходив у розпорядження сільської громади. Якщо протягом зазначеного терміну не було охочих взяти цю ділянку, то вона поверталася поміщику в тимчасове користування. В обов'язковому порядку селяни отримували корінний наділ. Якщо селянин відмовлявся від зазначеного наділу, то він мав сплатити оброк і втрачав право на землю. Зменшення селянського наділу відбувалося у кількох випадках. Якщо наділ був більше вищого розміру чи у поміщика після наділення селян землею залишалося менше $\frac{1}{3}$ від загальної площі придатних для обробки земель. У такому разі поміщик не був зобов'язаний збільшувати селянський наділ (якщо той не досягав нижнього розміру для цієї місцевості). Також селянський наділ міг зменшуватись, коли селянин отримував від поміщика в дар землю (при добровільній угоді), коли її розмір сягав $\frac{1}{4}$ частини вищого розміру наділу. Громада також могла домовитись з поміщиком про відмову від частини наділу, отримавши половину вищого для цієї місцевості наділу. У разі викупу селянином не менше $\frac{1}{3}$ вищого наділу на ревізку душу від решти землі закон дозволяв відмовитися (Яременко М. Ф., 2002. С. 12–13).

³ РНБ. Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 5.

Отже, задеклароване законом право на отримання селянами присадибної і польової землі за умов використання як «малоросійського», так і «великоросійського» положень враховувало передусім інтереси поміщиків. Маючи певні особливості, ці положення переслідували одну спільну мету — залишити переважну більшість земель за поміщиками, забезпечити їх дешевою робочою силою і дати можливість поступово пристосуватися до нових ринкових відносин. Обіймаючи відповідальні посади на місцях, поміщики мали змогу впливати буквально на всі аспекти селянської реформи. Підтвердженням цієї думки можна вважати численні й безкарні заяви поміщиків про нібито «втрати» активів на селянські землі, що були характерні для усіх губерній. Такі «втрати» можна пов'язати головним чином з небажанням поміщиків віддавати селянам зручні землі. Місцеві ж чиновники посідали зазвичай солідарну з поміщиками позицію. Не була винятком і Чернігівська губернія.

Для реалізації селянської реформи на місцях був розпочатий процес відбору й призначення мирових посередників. Уряд розумів важливість «правильного підбору» осіб на ці посади (Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян за 1857–1875 гг., 1885. С. 162). Саме тому закономірним виглядає факт, що серед мирових посередників переважали представники дворянства. Кандидатури посередників спочатку обговорювалися на повітових дворянських зібраннях і після їх рекомендації губернатори передавали подання на затвердження до сенату. Після цієї процедури мирові посередники включалися в діяльність з оформлення уставних грамот. Протягом травня–липня 1861 р. ці особи почали роботу на теренах Чернігівської губернії. У Глухівському повіті на посаді мирових посередників працювали Дмитро Григорович Лазаревич, Михайло Олександрович фон дер Брігген і Михайло Миколайович Карпека, в Конотопському — Костянтин Петрович Тарновський, Леонід Олександрович Астаф'єв, Олександр Григорович Кандиба, в Кролевецькому — Трохим Іллч Соломка, Василь Аркадійович Кочубей, Пармен Андрійович Маркович, Михайло Прокопович Ворожченко (Яременко М. Ф., 2002. С. 15).

У кожному повіті Чернігівської губернії волості були об'єднані мировими дільницями. Глухівський повіт складався з 3 мирових дільниць (увійшли усі 11 волостей), у Конотопському повіті 13 волостей також складали 3 мирові дільниці, у Кролевецькому повіті відповідно з 11 волостей створено було 4 дільниці (Домонтович М., 1865. С. 567). Після створення на місцях підконтрольних органів селянського самоврядування уряд розпочав роботу зі складання та введення в дію уставних грамот, що мали надати юридичну базу

для нових відносин між поміщиками та селянами внаслідок реформи 1861 р.

В українських губерніях уставні грамоти почали вводити у липні–серпні 1861 р., але цей процес йшов дуже повільно. Як через небажання частини поміщиків, що намагалися якнайдовше зберегти звичні для них порядки, так і через небажання і протести селян проти несправедливих нововведень (у їхньому правовому статусі). У своїх звітах чиновники різних рівнів повідомляли про непохитне небажання селян на місцях укладати уставні грамоти. Часто у листуванні пропонувалося змінити процедуру оформлення уставних грамот. Уряд дійшов «висновків», і в січні 1862 р. Головний комітет вніс зміни до чинних правил введення уставних грамот (як за участю, так і без участі селян). Перший варіант передбачав оформлення грамоти, коли мировий посередник скріплював підписи обох сторін. Другий був більш тривалий. Він передбачав перевірку правильності складання грамоти на місці. Необхідно було шістьом уповноваженим особам від селян, а також трьом–шістьом стороннім особам підписати перевірочний акт. У разі, коли селяни не хотіли підписувати не вигідні для них грамоти, вони відхиляли запропонованих уповноважених, відмовлялися підписувати перевірочні акти. Але така поведінка могла лише відтягнути запровадження уставних грамот, бо нові правила позбавляли селян реального впливу на оформлення документів, тому що передбачали впровадження в дію грамот за допомогою «сприяння уряду» й без їхніх підписів. Для реалізації своїх планів уряд використовував не лише силові структури (поліцію, війська), але й церкву, яка підтримала земельну реформу.

Однак, попри різноманітний арсенал впливу на селян, процес підписання уставних грамот йшов дуже повільно. Як-от, на початку 1863 р. в Конотопському повіті відсоток відмов становив 85,5 % (Лещенко Н. Н., 1959. С. 292).

Однією з основних причин селянського спротиву було тотальне малоземелля селян на Лівобережжі (селяни або не мали польових наділів, або володіли невеликою ділянкою). Як-от, у Конотопському повіті у селі Красне перед реформою в користуванні 34 селян (чоловічої статі, 11 дворів) було 2 дес. 243 саж. присадибної та 11 дес. 1801 саж. польової землі з різними угіддями (разом 13 дес. 2043 саж.). Отже, на одну ревизьку душу припадало по 317 саж.⁴ А в селі Шаповалівка того ж повіту в 7 кріпаків (чоловічої статі) польової землі не було зовсім, а садибної — 1 дес. 800 саж.⁵ Аналогічну ситуацію фіксували чиновники й у селі Курилівка, де на кожну ревизьку душу припадало

по 1 дес. 1795 саж. землі⁶. За уставними грамотами зовсім не отримали землі у Конотопському і Борзнянському повітах (2654 душі), тут отримали лише дворову землю (4524 душі). У Суразькому і Мглинському малоземельних майже не було⁷.

Всього ж на 1880 р. в Чернігівській губернії було складено 3497 уставних грамот. З них 2121 припадала на маєтки, де використовувалося «малоросійське положення», та 1376 — на території з «великоросійським положенням». За цими грамотами 226 733 душі отримали садибної землі — 55 402 дес. 1100 саж., піших польових ділянок — 510 698 дес. 1500 саж. і додаткових польових ділянок — 94 211 дес. 700 саж.⁸ Процес складання уставних грамот йшов нешвидкими темпами і зумовлював часті скарги з боку селян. Як-от, у 1875 р. селяни Сидір Куліш і Фома Тарасенко з Ямпільської волості Глухівського повіту безрезультатно намагалися виправити свої уставні грамоти. Всі їхні листи і звернення до суду залишилися без відповіді⁹.

Значне скорочення селянського землеволодіння також відбулось у результаті збільшення поміщицької ріллі напередодні земельної реформи. Наслідком цих дій стала ситуація, коли під час реалізації реформи у більшості селян збереглися лише старі земельні наділи чи вони отримали незначні прирізки землі. Таке явище було поширеним на Лівобережжі. Ще однією особливістю реалізації реформи можна вважати переважання безземельних селян у невеличких хуторах. Наприклад, селяни хуторів Саранівка (8 ревизьких душ) та Савойський (22 ревизькі душі) Конотопського повіту були безземельними¹⁰. Окремі науковці пояснювали це наявністю на вказаних територіях значної кількості двораків, що не отримували земельних наділів, а також відмовою частини розорених селян від одержання наділів (Яременко М. Ф., 2002. С. 19). За даними 1858 р., відсоток двораків у досліджуваних повітах становив відповідно 7,27 % (Кролевецький), 15,89 % (Глухівський), 17,05 % (Конотопський) (Домонтович М., 1865. С. 149–154). Двораци переважали за чисельністю у дрібнопомісних маєтках досліджуваних повітів. Характерним прикладом можна вважати дані щодо села Полтавка Конотопського повіту, де з 51 кріпака дворових було 30¹¹.

Із загальної кількості селян губернії, які отримали землю, 2499 душ складали городники. Вони

⁶ ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1.

⁷ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). Ф. 442. Оп. 534. Спр. 421. Арк. 10–11.

⁸ РНБ. Ф. 600. Спр. 1442. Арк. 5.

⁹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3. Спр. 1818. Арк. 4.

¹⁰ ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 1; Од. зб. 277. Арк. 1.

¹¹ ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 1.

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). Ф. 143. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1.

⁵ ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1.

були наділені лише садибами, за які передбачався оброк відповідно до кількості землі по 5 руб. 10 коп. з десятини на рік. Утім, за викупною операцією через сприяння уряду ця сума була зменшена до 4 руб. 8 коп. з десятини. На всіх городників губернії, за даними 1880 р., припадало 418 дес. 87 саж. Розподіл цієї категорії селян по повітах був нерівномірний. Приміром, у Конотопському їх налічувалося 471 душа, а в Кролевецькому — 8¹². Недостатня кількість землі для господарювання чи практично повна її відсутність посилювали загальний для всіх губерній того часу процес диференціації селян, переселення їх у пошуках роботи на нові землі та в міста. Як-от, у звіті начальника Чернігівської губернії за 1880 р. було вказано, що за період з 1870 до 1880 рр. 1684 селянські родини переселилися в інші губернії. Особливістю губернії можна вважати те, що із загальної кількості переселенців 1120 родин виїхало з двох повітів, які мали найбільш родючі землі (Конотопський і Борзнянський).

У губернії невелику групу складали селяни, що були наділені землею за добровільними угодами з поміщиками. Вони отримали так звані «дарові четвертні наділи». Всього в губернії 227 общин скористалося таким даром, вони налічували 12 185 душ. Найбільша кількість сільських громад отримала таким чином землю у Борзнянському (49), Глухівському (38), Ніжинському (31), Кролевецькому (24) і Козелецькому (21) повітах¹³. На жаль, у документах не було вказано, який відсоток від згаданої кількості землі становили польові та садибні ділянки.

Тимчасовозобов'язаних селян у 1880 р. за результатами сенаторської ревізії в губернії налічувалося 23 325 душ, які отримали 55 940 дес. землі за уставними грамотами. Максимальна кількість їх припадала на Глухівський (4320), Сосницький (3254) та Городнянський (3249) повіти. У середньому на кожного із загальної кількості цих селян припадало по 2,39 дес. землі, але у Конотопському, Чернігівському, Остерському та Козелецькому повітах кількість землі коливалася від 1,37 до 1,73 дес. на душу¹⁴.

Ситуація щодо землеустрою державних селян мала свої особливості. Державні селяни різних категорій з 1866 р. були підпорядковані губернським, повітовим і місцевим у селянських справах установам, які мали розв'язувати питання наділення селян землею. Вони визначали межі ділянок і податки за них. Оскільки термін складання власницьких записів точно не був визначений, то вони видавалися селянам за результатами межування. У Конотопському і Кролевецькому повітах державні селяни не мали й двох десятин на душу.

В середньому в губернії на кожного селянина припадало 3,15 дес. землі¹⁵. Окрім того, до розряду державних селян, які отримали землю, належали: селяни, взяті до казни за борги кн. Розумовських (Ропський маєток у Новозибківському повіті та Батуринський маєток у Конотопському повіті). Кількість земель селянам Ропського і Батуринського маєтків була визначена внаслідок люстраційних робіт. У Батуринському маєтку було 4785 дворів, на які припадало придатної для обробки землі — 24 801,6 дес., непридатної — 1292,6 дес. Чинш за ці землі складав 27 729 руб. 64 коп¹⁶. Окрім цього, згадані селяни обкладалися подушним податком, сплачували державні земельні платежі та компенсували витрати за межування.

На початку 80-х років XIX ст. в Чернігівській губернії середній розмір земельної ділянки на одну ревізьку душу складав: для колишніх державних селян, які отримали власницькі записи, — 7,01 дес.; для колоністів — 4,11 дес.; для селян-власників — 3,33 дес.; для колишніх державних селян, що не отримали власницькі записи, — 3,15 дес.; для селян тимчасовозобов'язаних — 2,39 дес.; для селян, яким було подаровано четвертні наділи, — 1,03 дес.¹⁷ Наведені цифри свідчать про те, що у найбільш вигідному становищі були колишні державні селяни з власницькими записами. Чітко простежується недостатня кількість землі, отримана селянами після реформи. Більшість господарств не могла ефективно працювати й була приречена на поступове банкрутство. Упадає в очі те, що найменші земельні наділи селяни отримали у регіонах, де земля була поганої якості¹⁸. Така ситуація з наділенням селян була результатом відповідного межування. Ці роботи відбувалися в губернії на основі положення 1859 р. (розпочалися у 1860 р.). У 1880–1881 рр. розмежування завершилося лише у 4 повітах (Чернігівському, Новозибківському, Ніжинському і Борзнянському) і планувалося до завершення у Глухівському. Окремі пропозиції щодо «вдосконалення» чинних положень земельної реформи, приміром щодо розверстання земель для регіону, не знайшли підтримки з боку уряду.

Місцева адміністрація бачила кілька причин селянського незадоволення процесом розмежування. Внаслідок розмежування дрібні власники втрачали право випасати худобу на толоках, що не відповідало їхнім господарським інтересам. Під час створення відрубних господарств вони втрачали свої землі, а компенсація була незадовільною. Необхідно було зменшити кількість відрубних господарств, що зняло б напругу

¹² РНБ. Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 7.

¹³ РНБ. Ф. 600. Спр. 1424. Арк. 14.

¹⁴ РНБ. Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 7.

¹⁵ Там само. Арк. 9.

¹⁶ Там само. Арк. 10.

¹⁷ Там само. Арк. 11.

¹⁸ РНБ. Ф. 600. Спр. 741. Арк. 1.

в селянському середовищі; скасувати розмежування дач за «малоросійським положенням», оскільки це призводило до дроблення селянських наділів; надати право селянам й общинам викупати надлишки землі, а не відбирати їх і повертати поміщикам; уважніше стежити за роботами з розверстання земель, щоб запобігти порушенням в інтересах поміщиків. Однак усі вищезгадані та інші побажання і проекти найчастіше залишалися на папері чи до них поверталися під час чергового селянського заворушення. Місцева влада, залишаючись у рамках корпоративної солідарності, насамперед піклувалася про поміщицьке господарство.

У Чернігівській губернії малоземельні та безземельні селяни становили 98,4 % від загальної чисельності. Така ситуація стала закономірним результатом закладених урядом у земельну реформу принципів і юридичних норм, які повинні були першочергово захищати права поміщиків. Внаслідок реалізації земельної реформи 1861 р. на теренах Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії питома вага селянських господарств була позбавлена необхідної кількості землі для господарювання (5 дес.). Середній наділ на ревізку душу становив у зазначених повітах відповідно 2,8 дес.,

1,7 дес. та 3,2 дес. (Земский сборник Черниговской губернии. 1896. № 4. С. 11).

Проаналізовані матеріали дають змогу дійти висновку про те, що реалізація селянської реформи мала свої регіональні особливості, які траплялися навіть у межах однієї губернії. Це залежало від цілої низки чинників: історичних, географічних, соціально-економічних та інших. У Чернігівській губернії селянське землеволодіння базувалося не на документальних актах, а на фактичному володінні. Під час викупної операції колишні поміщицькі селяни практично отримали свої старі наділи, а в деяких випадках навіть менше. Гострою проблемою селянського землеволодіння (для всіх категорій) стала недостатня кількість землі для вигонів, пасовищ, садів і лісів. Відсутність або мала кількість таких земель стримувала розвиток більшості селянських господарств, загострювала соціальну напругу на селі й посилювала процес диференціації у селянському середовищі. Стримуючим фактором реалізації реформи 1861 р. в губернії були низькі темпи розверстання земель. Часті порушення на користь поміщиків і недосконалість самих правил призводили до різних форм опору (пасивних і активних) з боку селян, які виступали проти межкування.

ЛІТЕРАТУРА

- Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Персона, 1865. 796 с.
- Захарова Л. Крестьянская реформа 1861 г. В исторической перспективе (к проблеме Россия и Запад — выбор пути развития). *Україна і Росія у панорамі століть*. Чернівці, 1998. С. 179–186.
- Землевладение бывших помещичьих крестьян (надельные земли) и обложение их земель выкупными платежами. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1896. № 4. С. 6–41.
- Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К.: Изд-во АН УССР, 1959. 524 с.
- Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської й міської реформ 60–70 років XIX ст. Рукопис: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01: Історія України / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. К., 2004. 296 с.
- Нікітін Ю. О. Поземельний устрій селян Чернігівської губернії після реформи 1861 р. (за матеріалами ревізії сенатора О. О. Половцова). *Сумська старовина*. 2001. № VIII–IX. С. 29–38.
- Полное собрание законов Российской империи. 2-е собрание. Санкт-Петербург: Тип. 2-го От-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1865. Т. 26. 708 с.
- Реєнт О. П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX століття (стан наукової розробки). *Український селянин. Праці Науково-дослідного інституту селянства*. 140-річниця скасування кріпацтва присвячується: мат-ли Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року». К., 2001. Вип. 2. С. 6–11.
- Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян за 1857–1875 гг. Ч. IV; (ред. Чичинадзе Д. В.). Санкт-Петербург: Тип. Н. А. Лебедева, 1885. 1546 с.
- Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. 341 с.
- Яременко М. Ф. Сумщина пореформлена (1861–1916 рр.): моногр. Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. 366 с.

REFERENCES

- Chichinadze, D. (Ed.). (1885). *Sbornik pravitelstvennykh rasporiazhenii po ustroistvu byta krestian za 1857–1875 gg.* Vol. IV, Sankt-Petersburg [in Russian].
- Domontovich, M. (1865). *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. Chernigovskaia guberniia.* Sankt-Petersburg [in Russian].
- Leshchenko, N. (1959). *Krestianskoie dvizhenie na Ukraine v sviazi s provedeniem reformy 1861 goda (60-e gody XIX st.).* Kyiv: Izd-vo AN USSR [in Russian].
- Nikitin, Yu. O. (2004). *Zminy v stanovyschi silskoho i miskoho naselennia Kyivskoi ta Chernihivskoi huberni pisya selianskoi i miskoi reform 60–70 rokiv XIX st.* [Changes in the Situation of Rural and Urban Population of Kyiv and Chernihiv Provinces after the Peasant and Urban Reforms of the 60–70s of the 19th century]. *Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
- Nikitin, Yu. (2001). *Pozemelnyi ustrii selian Chernihivskoi hubernii pislia reformy 1861 r. (za materialamy revizii senatora O. O. Polovtsova).* *Sumska starovyna, VIII–IX*, 29–38 [in Ukrainian].
- Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. (1865). Vols. 26, Sankt-Petersburg [in Russian].
- Reient, O. (2001). *Reformatorski protsesy v ahrarnii sferi druhoi polovyny XIX — pochatku XX stolittia (stan naukovo rozrobky).* Abstracts of Papers'01 *Ukrainskyi selianyn: Pratsi naukovy-doslidnoho instytutu selianstva*, 2, pp. 6–11 [in Ukrainian].
- Shevchenko, V. (2010). *Zemelnyi rynok Ukrainy (1861–1917 rr.).* Nizhyn [in Ukrainian].
- Yaremenko, M. (2002). *Sumshchyna poreformlena (1861–1916 rr.).* Sumy [in Ukrainian].
- Zakharova, L. (1998). *Krestianskaia reforma 1861 g. V istoricheskoi perspektive (k probleme Rosiia i Zapad — vybor puti razvitiia).* *Ukraina i Rosiia u panorami stolit*, pp. 179–186, Chernihiv [in Russian].
- Zemlevladienie byvshikh pomeshchichikh krestian (nadelnie zemli) i oblozhenie ikh zemel vykupnymi platezhami.* (1896). *Zemskii sbornik Chernigovskoi gubernii*, 4, 6–41 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.01.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Історія України History of Ukraine

Сергій Світленко,
декан Історичного факультету,
професор кафедри історії України
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара,
доктор історичних наук, професор,
Дніпро, Україна

Sergii Svitlenko,
Dean of the Faculty of History,
Professor of the Department
of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Dnipro, Ukraine

e-mail: svitlenko@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

УДК 94 (477+470) «1836/1863» (092)
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.110

Яків Миколайович Бекман: між російською демократією та українським народолобством

Статтю присвячено вивченню непростих процесів формування української національної свідомості та ідентичності на межі дореформеного й пореформеного періодів. Постать Якова Бекмана (1836–1863) є однією з цікавих, але недостатньо досліджених в історіографії. Предметом розгляду є його світогляд, форми і методи організаційної та агітаційно-пропагандистської діяльності напередодні буржуазно-ліберальних реформ російського самодержавства. Результатами розвідки стало визначення особливостей світогляду й соціальних практик Я. Бекмана, який типологічно посів місце поміж російською демократією і українським народолобством на межі 1850-х — 1860-х років.

Ключові слова: світогляд, соціальні практики, суспільно-політичний діяч, російський революційний демократ, український народолобець, Харківсько-Київське таємне товариство.

Yakiv Mykolaiovych Beckman: between Russian Democracy and Ukrainian Patriotism

The figure of Jacob Beckman (1836–1863) is one of the most interesting, but insufficiently developed in modern historiography. The purpose of this article is to study the personality of J. Beckman in the context of the ideological search between Russian democracy and Ukrainian patriotism. The subject of the study is his worldview, forms and methods of organizational and propaganda activities on the eve of the bourgeois-liberal reforms of the Russian tsar. The research methods are historical-genetic, historical-typological and historical-biographical. The source base is based on updated Russian and Ukrainian

archival and published forensic materials, memoirs of contemporaries and historiographical works of predecessors. The results of the investigation are the establishment of factors shaping the worldview of J. Beckman, in particular, such as self-improvement, the influence of the European Revolution of 1848–1849 and the Crimean War of 1853–1856, illegal publications of Herzen. It is proved that important stages in the formation of the worldview of the figure were his stay at Poltava Gymnasium, Kharkiv University and St. Vladimir's University in Kyiv. It is substantiated that J. Beckman demonstrated leadership qualities in the Kharkiv-Kyiv secret society, in which he took care of organizational and propaganda activities. In the ideological sense, he was under the influence of Russian revolutionary democracy, at the same time began to form as a Ukrainian patriot, and after his arrest and imprisonment, in exile in Vologda, maintained contacts with members of the Poltava Ukrainian community. J. Beckman was unable to develop a wide range of public activities, being an isolated tsarist regime during the rise of democratic movements in the early 1860's. Peculiarities of worldview and social practices put this figure between Russian democracy and Ukrainian patriotism. J. Beckman took his prominent place in the opposition and revolutionary movement at the turn of the 1850–1860s, his life path well illustrates the complex process of formation of Ukrainian national consciousness.

Key words: worldview, social practices, social and political figure, Russian revolutionary democrat, Ukrainian patriot, Kharkiv-Kyiv secret society.

Проблема дослідження складних процесів поступу української національної свідомості та ідентичності є науково й суспільно важливою не лише з погляду історичної ретроспекції, але й перспективи. Адже утвердження модерної української нації і подолання нею наслідків своєї «неісторичності» попередніх епох є одним із найсуттєвіших завдань на найближчу історичну перспективу. Розгляд цієї проблематики уявляється особливо продуктивним у контексті застосування антропологічного, людиноцентричного й персоналістичного підходів, що добре продемонстрували автори двотомної колективної монографії «Антропологічний код української культури і цивілізації» (Рафальський О. О., Калакура Я. С., Коцур В. П., Юрій М. Ф., 2020). Ідейні пошуки ідентичності конкретної людини на зламі історичних епох, на порубіжжі культур та ментальностей залишається вельми непростим і пізнавально актуальним завданням сучасної історичної науки.

Період 50-х — 60-х років XIX ст. характеризувався початком помітних трансформацій у соціально-економічному й суспільно-політичному житті Наддніпрянської України. Саме в цей історичний час відбувалися якісні зміни і в російському визвольному, і в українському національному рухах, в яких особливої значущості набувала ідея народу. Наслідком зазначеного стало активне формування таких суспільних явищ, як російське народництво і українське народолюбство — типологічно близьких, споріднених, але самобутніх, особливих демократичних потоків у боротьбі проти російського імперського режиму (Світленко С. І., 1999. С. 179, 184).

Поглиблене вивчення цих рухів у взаємодії й контрверсійності залишається науково актуальним. Адже ця проблематика є вельми важливою в контексті перегляду традиційної думки радянського покоління істориків, які

з ідеологічних і політичних міркувань вивчали складні та суперечливі суспільно-політичні процеси в українських губерніях Наддніпрянської України значною мірою під кутом зору загальноросійського визвольного руху. Підставою для таких тверджень було, ймовірно, те, що чимало представників української молоді виявляло свою соціальну активність саме в різних осередках російського визвольного руху. Причини цієї тенденції потребують ще уважного дослідження. Втім, цілком зрозуміло, що її абсолютизація не є адекватним відображенням непрості історичної дійсності тієї епохи. Адже був і зворотний процес, коли репрезентанти дворянської й різночинської молоді надавали перевагу не російським гурткам, групам й організаціям, а переходили до лав українського національного руху. Нам вже доводилося мовити про саме такий перебіг подій на прикладі О. Тищинського, який посів помітне місце в лавах українських народолюбців (Світленко С. І., 2020). Не менш примітною була й постать його ідейного однодумця Я. Бекмана, ретельне вивчення якої дасть можливість додатково висвітлити проблему ідейних пошуків тодішнього молодого покоління і утвердження української свідомості та ідентичності у вельми складних умовах бездержавності української нації.

Дослідження першоджерел і літератури привело автора до гіпотези про те, що Яків Бекман за своєю ідеологією та соціальною практикою належав до помітних суспільно-політичних діячів другої половини 50-х — початку 60-х років XIX ст., що посідали проміжне місце між російською демократією і українським народолюбством. Його ідейний вибір був перерваний політичними переслідуваннями, арештами й ув'язненнями з боку імперського режиму.

Світоглядний вибір ідеології став актуальним для репрезентантів молодого покоління людей, які прагнули присвятити себе служінню народу й оновити тодішнє суспільство на межі

дореформеного й пореформеного періодів. Постать Якова Бекмана (1836–1863) у контексті суспільно-політичної історії України зазначених десятиліть була в об'єктиві досліджень російських й українських радянських істориків. Одним із перших звернув увагу на цього діяча Б. Козьмін, який вважав його однодумцем «харківських змовників 1856–1858 рр.» (Козьмін Б., 1930). У повоєнний період Я. Бекмана неодноразово згадували А. Барабой (Барабой А. З., 1955. С. 240–241, 243–245, 247–248, 251), Г. Марахов (Марахов Г. І., 1976. С. 16–17; Марахов Г. І., 1981. С. 66, 74–75, 77–80), Р. Таубін (Таубин Р. А., 1963. С. 399–425), Ф. Ястребов (Ястребов Ф., 1960. С. 123, 128–130, 132–133, 135–136, 151–152, 165–166, 169, 172–173, 201, 203–204, 213–214, 217, 221, 223, 234–236, 258) та ін. За всієї цінності зібраного й узагальненого науковцями конкретно-історичного матеріалу тодішні теоретико-методологічні засади досліджень помітно обмежували їхній дослідницький простір. Адже сюжети, пов'язані з російським визвольним і українським національним рухом, розглядалися крізь призму концепції класової боротьби як рушійної сили історичного процесу. Приміром, дослідниця Р. Еймонтова визначала Я. Бекмана виключно як «студента-революціонера» (Еймонтова Р. Г., 1986. С. 209), а Ф. Ястребов називав його серед тих студентів, що «володіли революційними переконаннями» (Ястребов Ф., 1960. С. 123). Є. Шабліовський вважав Я. Бекмана, поряд із А. Красовським, Є. Моссаковським, А. Свидницьким, В. Португаловим, М. Муравським, П. Єфименком, П. Завадським, І. Андрущенко, С. Римаренком, «видатним діячем українського революційного руху» (Шабліовський Е. С., 1975. С. 262).

Зазначена тематика не могла не привернути увагу й сучасного покоління українських істориків, свідченням чого є дослідження Л. Іванової. В ньому вчена-історикня, на підставі свідчень і показань на слідстві П. Завадського, акцентувала на тому, що Я. Бекман та П. Єфименко «спочатку були прихильниками незалежності Малоросії (України)» і лише згодом, під впливом заборонених творів і політичних подій часу, стали послідовниками іншого спрямування, змістом якого був «всезагальний переворот в Російській імперії через повстання селян та армії» (Іванова Л. Г., 2019. С. 243). У стислій енциклопедичній статті П. Усенка Я. Бекман визначається як «революційний діяч, журналіст» (Усенко П. Г., 2003. С. 217).

Як бачимо, процес утвердження української національної свідомості й ідентичності на межі дореформеного й пореформеного періодів був вельми непростим і потребує подальшого розгляду, що уявляється перспективним у персоналістичному вимірі. З цього погляду недостатньо вивчена постать Я. Бекмана є однією з вельми цікавих.

Метою статті є дослідження особистості Якова Бекмана в контексті ідейних пошуків між російською демократією і українським народолюбством. Завданнями є розгляд особливостей світогляду й діяльності суспільно-політичного діяча.

Народився Яків Миколайович Бекман 05 жовтня (23 вересня) 1836 р. в родині дрібної шляхти в містечку Зіньків Полтавської губернії (Усенко П. Г., 2003. С. 217). Із родослівного розпису сімейства Бекман стає відомо, що корінь *Väsk* має шведське і старонімецьке мовне походження, що в перекладі означає «струмок» або «потік води». До родоначальників цього роду належали нормани-вікінги, скандинави й ост-зейтські барони. Перша згадка цього прізвища датується 1241 р. Носієм його був барон von Beckmann — хрестоносець із Вестфалії (нині — земля Північна Рейн-Вестфалія, Федеративна Республіка Німеччина). У наступні століття Бекмани з'явилися у Швеції, Прибалтиці та Росії.

Основні генеалогічні гілки Бекманів, які з часом осіли в Російській імперії, мали своїми пращурами Романа Бекмана (нім. Reichard Beckman), родом лівонця, що служив толмачем і послом Московської держави наприкінці XVI — на початку XVII ст. за часів царя Бориса Годунова, й пов'язаних із ним родством прибалтійських баронів. Родина Бекманів уславилася багатьма цікавими людьми, які життєву долю пов'язали з військовою й державною службою — були адміралами, капітанами, морськими офіцерами та генерал-губернаторами (Родословная роспись семейства Бекман. Фамилия Бекман, http://beckman.ru/beckmann_tree.htm). Тому цілком не випадково Яків Бекман розпочав здобувати середню освіту в Полтавському кадетському корпусі (до 1848 р.), хоча згодом продовжив навчання в Полтавській гімназії (1848–1855), яку закінчив у 19-річному віці (Марахов Г. І., 1976. С. 16; Усенко П. Г., 2003. С. 217).

Про формування світогляду Я. Бекмана зберглося небагато даних. Утім, ще Ф. Ястребов звернув увагу на показання Я. Бекмана перед Санкт-Петербурзькою слідчою комісією, де йшлося про витоки його світогляду. Дитинство і раннє юнацтво Якова не проходило у гущі народного життя. Натомість читання історичних книжок і життєві спостереження привели до самовиховання на основі таких загальнолюдських цінностей, як людинолюбство й глибока повага до людської гідності. На цих основах базувався патріотизм Я. Бекмана. Не менш важливими для формування поглядів юнака стали такі події, як «Весна народів» 1848 р. та Кримська війна 1853–1856 рр. (Ястребов Ф., 1960. С. 129–130).

Важливим етапом формування світогляду було перебування Я. Бекмана в Полтавській гімназії, де разом із ним навчалися Василь Гнилосиров,

Веніамін Португалов, Гавриїл Стрижевський, Андрій Шимков, між якими зав'язалися знайомства, а іноді, як, приміром, із В. Португаловим, і товариські відносини. З часом доля зводила їх у Харкові та Києві¹. Товариські стосунки Я. Бекмана з В. Португаловим не глядяться випадковими. Адже Веніамін належав до людей вельми розумних, з сильним характером і непохитною волею². Такі риси вдачі були властиві й Я. Бекману.

Не менш цікавою особистістю часів формування світогляду Я. Бекмана в Полтавській гімназії був В. Гнилосиров, який дещо пізніше, на початку 1860-х років, став активним українським народолюбцем, учасником «ходіння в народ», членом Харківської української громади, кореспондентом першого українського журналу «Основа» (Науменко В., 1901. С. 303–304).

Важливі згадки про гімназиста 7 класу Якова Бекмана залишив Михайло Драгоманов, який засвідчив його інтелектуальний розвиток й авторитет серед товаришів. Прикметно, що вже під час першої зустрічі та знайомства, що організували товариші, показуючи свого неординарного однокласника учню старшого класу, який теж, очевидно, виділявся своїми знаннями серед гімназистів, Яків Бекман запитав Михайла, чи дійсно той читав «Историю государства Российского» М. Карамзіна, й став екзаменувати його на фактичне знання історії, а за тим — і філософії історії. Як-от, він цікавився, кого М. Драгоманов вважав більш помітною особистістю в історії — Петра I чи Наполеона. Після цього успішного випробування Я. Бекман став іноді давати М. Драгоманову книжки для читання, наприклад історичні романи Вальтера Скотта, «Іліаду» Гомера й шеститомну «Історію Стародавньої Греції, поселень і завоювань оної» Д. Гілліса в російському перекладі з англійської мови (Драгоманов М. П., 1991. С. 585, 587).

Спомини М. Драгоманова дають можливість реконструювати ту атмосферу, де відбувалося формування Я. Бекмана як особистості. Талановитим учителем латини працював у Полтавській гімназії «щирий поляк» Казимир Полевич. Під кінець навчання більшість гімназистів читала давньоримського поета Горація, меншість — давньоримського історика Тита Лівія, а деякі і Публія Корнелія Тацита. Причому читали не уривки, а «цілі книги, часто цілі твори, читали не для самої вправи в граматиці, а для тексту, смакували картини, ідеї». Гімназисти часто відвідували квартиру свого вчителя, де відбувалося приємне неформальне спілкування,

в процесі якого «переклад частіше перебивався літературними й історико-політичними бесідами» (Драгоманов М. П., 1991. С. 578, 580).

У 1855 р. у провінційній громаді Полтави, зокрема серед учителів, став відчуватися «новий дух». Як згадував М. Драгоманов, він «ще не мав виразної соціально-політичної барви, але виявлявся підняттям інтелектуальних інтересів, моральних і літературних. Людям хотілось читати, думати, любити людей...» (Драгоманов М. П., 1991. С. 578, 580). Той період початку змін у суспільстві якраз збігався із закінченням Полтавської гімназії Я. Бекманом і, судячи з подальших подій у його житті, не минув для нього безслідно й мав вплив на формування особистості.

Подальший життєвий шлях Якова Бекмана пов'язаний з Харківським університетом, куди хлопець вступив у 1855 р. Майже відразу він розпочав перейматися опозиційною діяльністю. Ще в другій половині 1855 р. Яків Бекман познайомився в Харкові з Митрофаном Муравським, який вступив до місцевого університету в 1854 р. Тоді ж у цих харківських студентів виникла ідея заснування політичного товариства. Наприкінці 1855 р. до них приєднався Петро Єфименко, на початку 1856 р. — Петро Завадський, потім Володимир Івков, а в травні того ж року — Олександр Тишинський (Суспільно-політичний рух..., 1963. С. 71)³.

На початку 1856 р. Я. Бекману вдалося придбати «різні рукописні твори», які переписувалися всіма учасниками студентських сходок. За його свідченнями, у цьому колі стали обговорюватися політичні питання (Суспільно-політичний рух..., 1963. С. 34–35)⁴. Діяльність цього студентського гуртка полягала в поширенні ліберальних ідей в університеті та між знайомими, серед яких Я. Бекман та його однокласники розповсюджували твори заборонених російських авторів, переважно Олександра Герцена, на той час ще рідкісні. Досить швидко ця діяльність принесла свої плідні результати. Вже в серпні–вересні 1856 р. до первісного ядра гуртка приєдналися Віктор та Микола Раєвські, Олексій та Іван Маркови, Веніамін Португалов, Микола Абаза й Костянтин Хлопов⁵.

У своїх автобіографічних замітках П. Єфименко засвідчив, що гурток, який об'єднався навколо Я. Бекмана, належав до «загальноросійського напрямку». Керівник осередку був «au courant» (з французької — в курсі) будь-якої справи, що відбувалася в суспільному русі тієї доби. Саме

¹ Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ). Ф. 109. 1 эксп. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Лит. Б. Л. 214 об., 277.

² Там же. Оп. 37. 1862 г. Д. 230. Ч. 24. Л. 127.

³ ГАРФ. Ф. 109. 1 эксп. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Лит. Б. Л. 526–527.

⁴ Там же. Ф. 109. 1 эксп. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Лит. Б. Л. 519.

⁵ Там же. Ф. 109. 1 эксп. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Лит. Б. Л. 214, 318.

Я. Бекман познайомив П. Єфименка із «Письмом Белинского к Гоголю» та підпільною літературою (Стариков Г. М., 2009. С. 40).

А наприкінці жовтня того ж року радикальний напрям таємного товариства посилювався завдяки Миколі Раєвському. Він уже мав досвід нелегальної роботи в існуючому таємному осередку — Пасквільному комітеті, а отже написав проєкт статуту товариства, в якому доводив необхідність революції. Але радикальні політичні й релігійні переконання М. Раєвського ще не знаходили підтримки більшості опозиційних студентів. На рахунок їхнього осередку налічувалося лише кілька пасквільів, пародій і політичних афіш⁶.

Думка про утворення єдиного таємного товариства спочатку належала виключно Я. Бекману. Його пропозиція приступити до втілення ідеї в життя, висловлена П. Єфименку, П. Завадському, М. Муравському, О. Тишинському та В. Івкову, спочатку натрапила на спротив. Особливо насторожену позицію посіли М. Муравський та О. Тишинський. Лише пізніше з допомогою М. Раєвського Я. Бекману вдалося схилити своїх товаришів до заснування таємного товариства⁷.

Очевидно, з осені 1856 р. саме М. Раєвський став допомагати Я. Бекману. Врешті-решт наприкінці листопада того ж року таємне товариство набуло ідейно-організаційного оформлення⁸. Ключову роль у таємному товаристві відігравав Я. Бекман, який керував усією діяльністю з переписування й розповсюдження заборонених творів здебільшого серед студентів. В. Івков так характеризував його особистість: «Про Бекмана я скажу, що це людина з самими твердими початками й самими шляхетними переконаннями. Діяльність його, як президента товариства, була значнішою за діяльність інших осіб». Слідча комісія зазначила чудові здібності, тверду волю, наполегливий і прихований характер, ліберальну спрямованість поглядів і велику впливовість на всіх членів таємного товариства Я. Бекмана (Суспільно-політичний рух..., 1963. С. 72)⁹. Та й сам він не уникав відповідальності. 5 травня 1860 р. Яків Миколайович твердив: «Всіма діями дійсно керував я»¹⁰.

Лідерські позиції Я. Бекмана в таємному студентському осередку цілком зрозумілі через його допитливість та непересічну освіченість, яку відразу помітили як студенти, так і професори.

Приміром, відомий юрист і популярний серед харківських студентів своїми ліберальними поглядами професор права Д. Каченовський, навколо якого групувався один із поміркованих ліберальних гуртків, побачив неординарні здібності Я. Бекмана і став підтримувати його в заняттях загальною історією, радив йому в майбутньому скласти екзамен на магістра (Ястребов Ф., 1960. С. 128; Баренбаум И. Е., 1987. С. 135).

Тим часом діяльність учасників таємного товариства полягала не лише в переписуванні творів О. Герцена. Опозиційні діячі створювали й власний нелегальний продукт, який свідчив про політичну радикально-демократичну спрямованість їхніх поглядів. Так, першою прокламацією стала пародія на царський Маніфест, виданий з приводу укладення Паризького миру 1856 р. В період написання цієї прокламації таємне товариство складалося з Я. Бекмана, П. Завадського, М. Муравського, П. Єфименка, В. Івкова й А. Савельєва. Незабаром учасники товариства створили ще одну пародію, а зати́м почали розповсюджувати твори Олександра Герцена¹¹.

У листопаді 1856 р. відбулась ідейна консолідація учасників опозиційного студентства. 13 листопада на таємних зборах вони утворили комісію з розробки статуту товариства, куди увійшли Я. Бекман, П. Завадський та М. Раєвський. За своїми здібностями Я. Бекман випереджав усіх учасників таємного товариства, навіть П. Завадського, що теж брав участь в укладанні статуту організації, учасники якої вважали своєю метою досягнення республіканського правління¹².

Наприкінці листопада 1856 р. на квартирі Митрофана Муравського відбулися другі таємні збори за участю 11 осіб, коли було прочитано й ухвалено Статут організації. Не менш важливим стало обрання керівного ядра таємного товариства, яке утворили президент — М. Раєвський, віцепрезидент — Я. Бекман та секретар — П. Завадський. Таким чином відбулося об'єднання таємного осередку студентів і пасквільного комітету¹³.

Загалом же навіть такі відносно численні збори відбувалися зрідка. Зазвичай збиралися дві-три особи. Під час однієї із зустрічей за участю Я. Бекмана, П. Єфименка, В. Івкова та М. Муравського обговорювалися прагнення декабристів, дискутувалося питання про те, чи варто вимагати конституцію або чи треба знищити владу царської династії. Такі зустрічі проводилися вельми конспіративно, бо навіть нечисленні

⁶ ГАРФ. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 318–322.

⁷ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 442.

⁸ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 251, 321.

⁹ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 423, 455, 316.

¹⁰ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 423.

¹¹ ГАРФ. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 315.

¹² Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 316, 331, 454.

¹³ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 331, 384, 454–455.

зібрання студентів викликали підозру. Як-от, коли на квартирі Я. Бекмана зібралося кілька осіб, один «дуже догадливий пан» сказав: «Вірогідно, вони хочуть відновити Гетьманщину Малоросії». Наскільки ця здогадка була близькою до істини, важко стверджувати. Хоча виключати такий хід думок у цьому середовищі студентів не можна. Адже ліберальні ідеї, що орієнтували учасників таємного товариства на соціальне визволення людей і заперечували самодержавство, сприяли осягненню ними ідей національного визволення¹⁴.

До того ж у нашому розпорядженні є факти, що свідчать про зародження української політичної тенденції серед учасників таємного товариства. До таких проявів варто зарахувати прокламацію українською мовою «Відозва до українців», яку почав писати П. Завадський і в редагуванні якої взяв участь О. Тишинський, та пародію на Маніфест про завершення Кримської війни, що належала перу М. Раєвського і ним же була перекладена українською мовою. Саме цей твір було відредаговано, переписано числом 25 примірників і розповсюджено Харковом. Той же М. Раєвський написав і статтю «К украинцам» (Ястребов Ф., 1960. С. 146)¹⁵.

Розглядаючи генезу українолюбних поглядів М. Бекмана та його друзів, треба звернути увагу на показання П. Завадського про Тараса Шевченка. Читаючи твори Кобзаря, той переконався, що український простий народ потерпає від російського гноблення. Оповіді про Т. Шевченка як друга народу, що поширювалися тоді, зародили в П. Завадського бажання стати таким самим народолюбцем¹⁶. Не менш важливими в цьому контексті є автобіографічні записки П. Єфименка, який ще до вступу в Харківський університет перебував під сильним впливом поезії Т. Шевченка й формувався як український народолюбець. Інстинктивні українолюбні симпатії стали осмислюватися П. Єфименком у студентський період (Стариков Г. М., 2009. С. 40). Українські симпатії, що спостерігалися в студентському середовищі, були близькими й О. Тишинському (Світленко С. І., 2020. С. 57). Свого часу Ф. Ястребов звернув увагу на свідчення П. Завадського про те, що Я. Бекман, П. Єфименко й В. Івков «були прив'язані більше до Малоросії, але політичні події того часу і заборонені твори, що з'явилися, дали їм інший напрямок» (Ястребов Ф., 1960. С. 134). Як бачимо, соратники Я. Бекмана — П. Завадський, П. Єфименко,

В. Івков та О. Тишинський — на підсвідомому рівні почали формуватися як українські народолюбці, і цей процес, на наш погляд, не міг обійти Якова Миколайовича.

У квітні 1858 р. в Харківському університеті розпочалися заворушення, спричинені побиттям і виключенням двох студентів. На квартирі Я. Бекмана зібралося 50 студентів, які обрали делегацію для пред'явлення вимоги попечителю переглянути справу про виключених. До складу студентської делегації увійшли члени таємного товариства Яків Бекман, Митрофан Левченко, Веніамін Португалов та Віктор Хлопов. Але вимоги студентів не були підтримані попечителем. Тоді 136 студентів, а дещо пізніше ще 60, подали клопотання про звільнення з університету. Я. Бекман був серед тих 9 студентів, кого виключили з вишу на рік через подачу зазначеного клопотання. Всього ж було виключено 13 студентів, зокрема 8 членів таємного товариства (Барабой А. З., 1955. С. 243; Ястребов Ф., 1960. С. 199–203).

Я. Бекман ще певний час перебував у Харкові, а згодом у лютому-березні 1859 р. з деякими своїми однодумцями перебрався до Києва і став вільнослухачем Університету Св. Володимира (Барабой А. З., 1955. С. 244). Ідучи для продовження навчання на історико-філологічному факультеті, він мав рекомендацію від професора права Харківського університету Д. Каченовського до професора Університету Св. Володимира П. Павлова, що дало можливість йому в березні 1859 р. познайомитися і швидко зблизитися з останнім (Ястребов Ф., 1960. С. 128–129, 219; Суспільно-політичний рух..., 1963. С. 28).

Переїхавши до Києва, Я. Бекман зі своїми однодумцями продовжив опозиційну й навіть революційну діяльність. Учасники товариства вирішили спільними коштами передплачувати журнали, читати разом деякі статті й опікуватися перекладами. У центрі уваги студентів були праці «Іскандера», як називали О. Герцена¹⁷.

У Києві свободолюбство й народолюбство Я. Бекмана та його друзів набуло розвитку під впливом відомого вченого-історика, професора Університету Св. Володимира П. Павлова, який користувався великим авторитетом серед студентства, був кумиром молоді. У 1858 р. Платон Васильович відвідав Лондон і мав плідне спілкування з О. Герценом та М. Огарьовим, прочитав в їхньому будинку декілька лекцій з російської історії. Після відвідин Західної Європи він ствердився у своїй прихильності ідеям соціального й культурного прогресу, що допомогли б перетворити «російське азійське суспільство». В цьому контексті цілком зрозумілим було його сприяння студентам у створенні недільних шкіл,

¹⁴ ГАРФ. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 401–401 об., 403.

¹⁵ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 454, 458.

¹⁶ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 510.

¹⁷ ГАРФ. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 267.

чим став опікуватися Я. Бекман та його однодумці. Так, 14 вересня 1859 р. Я. Бекман був у числі 17 студентів, які за ініціативою Феодосія Вороного звернулись до попечителя Київського навчального округу М. Пирогова із проханням дозволити відкрити першу недільну школу. Клопотання було підтримане після погодження з Міністерством народної освіти й Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором (Тарасенко О. О., 2015. С. 8, 10).

Український радянський історик Є. Шабліовський стверджував, що влітку 1859 р. Я. Бекман зі своїми однодумцями по Харківсько-Київському таємному товариству перебував у Києві й шукав зустрічі з Т. Шевченком, який зупинявся на той час у місті на квартирі родички активного діяча українського руху В. Лободи. Втім, учений зазначав, що прямих документальних підтверджень такої зустрічі не знайдено (Шабліовський Е. С., 1975. С. 136).

Свого часу Г. Марахов звернув увагу на те, що Тарас Шевченко, приїхавши в Україну влітку 1859 р., дещо пізніше відвідав недільну школу в Києво-Подільському училищі й зустрівся з її організаторами, зокрема студентами Я. Бекманом, Ф. Вороним, М. Левченком, Я. Лободовським, М. Муравським, а також із професором П. Павловим. Під час зустрічі, зокрема, йшлося про розширення діяльності недільних шкіл (Марахов Г. И., 1984. С. 56–57).

Слід зазначити, що впродовж 1856–1858 рр. ідеологія таємного товариства тільки-но формувалася і не була усталеною. Якщо восени 1856 р. його учасники були налаштовані рішуче і після довгих дискусій навіть дійшли висновку про необхідність знищення імператорської фамілії, то вже в січні — першій половині лютого 1857 р. стали схилитися до мирних засобів. Упродовж 1857 р. ця тенденція посилювалася, що стало наслідком підготовки селянської реформи, певного послаблення цензури тощо¹⁸. Втім, як згадував В. Португалов, учасники таємного товариства переїхали до Києва «навіть почасти з певними світоглядами і устремліннями» (Португалов В., 1986. С. 252).

Є підстави стверджувати, що навесні 1859 р. учасники таємного товариства заснували й рукописний журнал київського студентства «Гласность», який відразу ж набув вираженої антицаристської спрямованості. В часописі критикувалися дії київської влади й польських студентів¹⁹.

Слідство у справі Харківсько-Київського таємного товариства з'ясувало, що Я. Бекман і його однодумці збиралися доволі часто, піддавали

критиці царя Миколу I та царський уряд, обговорювали майбутній устрій Росії та засоби підготовки повстання, під час якого не виключалося знищення царської фамілії. На першому етапі учасники товариства вважали за необхідне підготувати суспільство ідейно, передбачали поширення пропаганди через розповсюдження прокламацій серед селян, військових, розкольників. Особливе місце віддавалося творам О. Герцена²⁰.

Санкт-Петербурзька слідча комісія дійшла висновку про те, що 13 гуртківців утворили «таємне політичне товариство, мета якого полягала в тому, щоб здійснити загальний переворот у Росії, розпочавши із звільнення селян». Засновником цього товариства Санкт-Петербурзька слідча комісія визначила Я. Бекмана. Наголошувалося на тому, що члени таємного товариства переписували заборонені твори, особливо О. Герцена, і роздавали кожному охочому²¹. Таємне товариство діяло конспіративно, маскуючи свої зібрання то під літературні збори чи лекторії, то під педагогічні ради недільних шкіл (Суспільно-політичний рух..., 1963. С. 50).

Не підлягає сумніву, що Я. Бекман був серед тих, хто збирався на київській квартирі В. Португалова щонеділі для читання кращих статей на злобу дня і дискусій. Незабаром цей великий гурток студентів став гуртком професора П. Павлова, який навчав розуміти, «що значить любити свій народ» (Португалов В., 1986. С. 252, 255).

За своїм інтелектуальним рівнем Я. Бекман вирізнявся серед студентської молоді. Як-от, студент Київського університету Св. Володимира Гавриїл Стрижевський зізнавався, що «в товаристві Завадського, Тищинського, Єфименка, особливо Бекмана, мені було ніяково. Я відчував, що набагато нижче їх за освітою»²². В. Португалов зазначав, що «харківці в Києві користувалися особливою шаною і повагою товаришів» (Португалов В., 1986. С. 252). До того ж у Києві Яків Бекман став опікуватися укладанням політичних оглядів для газети «Киевский Телеграф» і сповіщав учасників таємного товариства завжди найсвіжіші вісті²³.

Активізація суспільно-політичного руху, діяльність недільних шкіл викликали занепокоєння царської влади, яка вирішила усунути з Києва популярного професора П. Павлова. 14 грудня 1859 р. близько 30 учасників

²⁰ ГАРФ. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 329.

²¹ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 214.

²² Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 116.

²³ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 172.

Харківсько-Київського таємного товариства влаштували на приватній квартирі прощальний вечір П. Павлову, який виголосив пам'ятну промову й підняв келих на честь О. Герцена. Я. Бекман узяв участь у прощальному вечорі на честь свого учителя (Суспільно-політичний рух..., 1963. С. 27–29).

Уночі на 1 лютого 1860 р. Яків Бекман був заарештований у Києві у справі таємного товариства. Разом із ним арештували В. Португалова, М. Муравського, Л. Россинського, О. Тишинського, І. Кацена, Г. Розена, Л. Зеленського, М. Левченка, П. Єфименка тощо. Прикметно, що в списку членів таємного товариства слідча комісія поставила вільнослухача Київського університету Я. Бекмана на перше місце (Суспільно-політичний рух..., 1963. С. 29–30, 32, 69)²⁴ та завела на «колишнього студента Якова Бекмана» окрему справу²⁵.

6 березня 1860 р. Я. Бекман був ув'язнений в Олексіївський рavelін Петропавлівської фортеці Санкт-Петербурга, де перебував до 24 червня того ж року. 12 червня Височайше заснованою слідчою комісією він засуджений до висилки у Вологодську губернію «для визначення на службу по повітових містах» (Деятели революционного движения..., 1928. С. 32).

На вологодському засланні Я. Бекман перебував у 1860–1862 рр. Попри суворий північний клімат і вкрай поганий стан здоров'я, він був незламний духом: багато читав і вельми вдумливо ставився до прочитаного. За непростих життєвих обставин Яків не втратив тонкого гумору й здатність чудово розуміти людей. За свідченням одного із засланців, яке закарбував для історії землевонець Л. Пантелєєв у своїх спогадах, Я. Бекман належав до розумників, людей великого такту й був загальним улюбленцем у Вологді. Та й сам Лонгін Федорович, коли незабаром зустрівся з Яковом Миколайовичем, пересвідчився, що його співбесідник належав до людей живого темпераменту, але вельми врівноважених. Його характеристики різних осіб, чи то київських професорів, чи то вологодських діячів, вирізнялися влучністю й дотепністю. Особливо вражало в Я. Бекмані те, що він будь-яке питання ставив у чітко визначені рамки, ані на мить не ухилявся від сутності предмета обговорення і доходив до послідовного висновку. Давався взнаки його багатий досвід тривалої гурткової практики. Тож для Л. Пантелєєва стала цілком зрозумілою та першорядна роль, яку відігравав Я. Бекман на півдні в середовищі університетської молоді. Цілком закономірно, що він користувався у Вологді великою повагою і любов'ю (Пантелєєв Л. Ф., 1958. С. 304–305).

Життя у Вологді вельми обтяжувало Я. Бекмана. Він із сумом промовляв Л. Пантелєєву: «Ідуть роки, йдуть сили, живеш тут точно в порожньому просторі». Демократ-«шістдесятник» постійно мріяв, щоб якомога швидше вибратися з місця заслання. Навіть губернатори неодноразово клопоталися про переведення засланця у тепліший клімат, але щоразу такі подання натрапляли на протидію жандармського полковника М. Заріна (Пантелєєв Л. Ф., 1958. С. 304–305).

Професійна інтуїція не підводила ревного жандармського полковника. Адже Я. Бекман не припинив зв'язків з опозиційними й революційними діячами. Достатньо зауважити, що Якова підтримував фінансово його вчитель, професор Університету Св. Володимира Платон Павлов, який сам, перебуваючи на засланні у Ветлузі, направив через Л. Пантелєєва «відомому страждальцю Б.» близько 300 крб, зібраних на користь професора його студентами. Спочатку землевольці зрозуміли під «Б» Михайла Бакуніна, який незадовго перед тим влаштував свою втечу з Сибіру. З цього приводу професор вельми розхвилювався, оскільки гроші призначалися його учню й улюбленцю Я. Бекману. Коли помилка розкрилася, Л. Пантелєєв доправив необхідну суму у Вологду адресату (Пантелєєв Л. Ф., 1958. С. 229).

Загалом учасники «Землі і волі» вельми довіряли Я. Бекману. Про ці настрої записав у своїх спогадах Л. Пантелєєв: «І відмінно, у Вологді ж знаходиться Бекман, ось, значить, Вологда і забезпечена» (Пантелєєв Л. Ф., 1958. С. 296). Тому Л. Пантелєєв вирішив залучити Якова для поширення землевольського впливу у Вологді, спитавши, чи може розраховувати на сприяння таємній організації. Я. Бекман погодився допомогти, але при цьому зауважив, що в місці знайдеться хіба що двоє надійних людей, яких можна буде повернути на підпільну роботу (Пантелєєв Л. Ф., 1958. С. 305).

Виїжджаючи із Вологди, Л. Пантелєєв отримав дозвіл від Я. Бекмана поклопотатися за нього перед Санкт-Петербурзьким військовим генерал-губернатором О. Суворовим, відомим своїми ліберальними поглядами. Отримавши відповідну доповідну записку, той навіть мав особисті розмови про переведення Я. Бекмана на південь імперії з такими впливовими російськими державними діячами, як князь, член Військової ради В. Долгоруков і міністр внутрішніх справ П. Валуєв. Питання було майже вирішено (Пантелєєв Л. Ф., 1958. С. 309).

Проте 5 вересня 1862 р. Я. Бекман був підданий «суворому обшуку» та другому арешту. Приводом до цих дій жандармів стало те, що незадовго до того 15–16 серпня в Полтаві у Л. Зеленського та 17 серпня в Пирятині у В. Португалова відбулися ретельні обшуки, під час яких жандарми виявили

²⁴ ГАРФ. Ф. 109. 1 експ. Оп. 35. 1860 г. Д. 26. Ч. 1. Літ. Б. Л. 309.

²⁵ Там же. Ф. 109. 1 експ. Оп. 37. 1862 г. 230. Ч. 129. 19 л.

«злочинне листування» з різними особами. Зокрема, було знайдено кілька листів Я. Бекмана до В. Португалова, у яких автор насмілювався висловити свої враження стосовно статті О. Герцена про заворушення в Петербурзькому університеті, про арешти й виказував своє незадоволення прокламацією «Молодая Россия». Відразу ж після обшуку Я. Бекман з усіма його запечатаними паперами був направлений у супроводі жандармів до Санкт-Петербурга²⁶.

Вже 11 вересня Я. Бекман знову потрапив до Петропавлівської фортеці (Деятели революционного движения..., 1928. С. 32). Разом із ним до цього місця ув'язнення прибули такі учасники Полтавської української громади, як Віктор Лобода, Олександр Стронін, Василь Шевич, Андрій Шиманов, Леон Зеленський та Веніамін Португалов²⁷.

Височайше затверджена у Санкт-Петербурзі слідча комісія розпочала провадження «Про осіб, обвинувачених у поширенні малоросійської пропаганди» 26 серпня 1862 р., а завершила 15 серпня 1864 р. У справі крім Я. Бекмана проходили Віктор Лобода, Олександр Стронін, Василь Шевич, Олександр Кониський, Веніамін Португалов, Осип та Леон Зеленські, Мандельштам, Микола та Іван Криштофи, Володимир Чуйко та Андрій Шиманов. Прикметно, що жандарми виділили окреме провадження про Я. Бекмана, Л. Зеленського та В. Португалова, яке розрослося на 240 сторінок²⁸.

У грудні 1862 р. Олександр II вирішив не піддавати полтавських українських громадівців суду, а обмежитися лише адміністративними заходами у формі заслання. Так, О. Стронін був висланий на жительство в Архангельську губернію, В. Лобода — в Пермську, О. Кониський — у Вологодську, В. Португалов — у Пермську, В. Шевич — в Оренбурзьку, А. Шиманов — у Курську. Л. Зеленський та І. Криштоф підлягали поліцейському нагляду в Полтаві. На Я. Бекмана чекало заслання в Самарську губернію з встановленням стосовно нього суворого поліцейського нагляду та спостереження за листуванням²⁹. Таке рішення було ухвалено навіть попри те, що Санкт-Петербурзька слідча комісія не знайшла проти Я. Бекмана доказів³⁰. Рапорт Санкт-Петербурзького воєнного генерал-губернатора до міністра внутрішніх справ від 11 січня 1863 р.

засвідчив, що Я. Бекман був відправлений зі столиці імперії 9 січня³¹.

Але хвороба досить швидко вкоротила вік Якову Бекману, який 6 жовтня 1863 р. помер від виснажливої лихоманки, перебуваючи у м. Самара під поліцейським наглядом³².

Слідча комісія розглядала діяльність зазначених осіб як послідовників «українофільської партії», чиє ставлення до царських чиновників було негативним. Генерал-ад'ютант О. Безак, який в 1865 р. за свою вірну службу отримав посаду Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора і командувача військами Київського військового округу, зазначав: «На моє переконання, Уряд зобов'язаний паралізувати дії українофілів, не допускаючи навчання в народних школах малоросійською мовою, друк нею підручників та іншими заходами, які уявляються необхідними...»³³.

Яків Бекман посів своє помітне місце в «інтелектуальному провінційному русі» 1850-х—1860-х років і цілком справедливо був названий відомим громадським діячем цієї епохи Миколою Балліним поряд із Дмитром Каченовським, Веніаміном Португаловим, Олександром Строніним³⁴. Утім, чи можна назвати Якова Бекмана українським народолюбцем? Характерно, що, перебуваючи на вологодському засланні, він підтримував епістолярні зв'язки з Л. Зеленським та В. Португаловим, які належали до кола Полтавської української громади, а ще раніше — до Харківсько-Київського таємного товариства. Це листування було виявлено в паперах зазначених адресатів, що зафіксувала Санкт-Петербурзька слідча комісія³⁵. Звичайно, на засланні можливості Я. Бекмана щодо налагодження контактів з українським національним рухом були вельми обмеженими. Втім, прикметно, що навіть епістолярні зв'язки з діячами, які були наближеними до українських громад, викликали велику стурбованість імперського режиму, що фіксував щонайменші їх прояви і реагував на них.

Таким чином, Я. Бекман належав до неординарних і помітних постатей суспільно-політичного руху в другій половині 1850-х — на початку 1860-х років у Наддніпрянській Україні. В його світогляді та діяльності виявилися ідеї як російської революційної демократії, так і українського народолюбства, що набували популярності серед демократичної інтелігенції напередодні та в період Селянської реформи 1861 р. Через вкрай

²⁶ ГАРФ. Ф. 109, 1 експ. 1862 г. Д. 230. Ч. 10. Л. 194; Там же. Д. 230. Ч. 24. Л. 27–33; Там же. Д. 230. Ч. 129. Л. 3–4, 15.

²⁷ Там же. Ф. 109, 1 експ. 1862 г. Д. 230. Ч. 10. Л. 194–194 об.

²⁸ Там же. Ф. 95. Оп. 1. Д. 45. Л. 1, 9.

²⁹ Российский государственный исторический архив (далее — РГИА). Ф. 1282. Оп. 1. Д. 11. Л. 153 об.

³⁰ ГАРФ. Ф. 109. 1 експ. 1862 г. Д. 230. Ч. 129. Л. 15.

³¹ РГИА. Ф. 1282. Оп. 1. Д. 11. Л. 173.

³² ГАРФ. Ф. 109. 1 експ. 1862 г. Д. 230. Ч. 129. Л. 19.

³³ ГАРФ. Ф. 95. Оп. 1. Д. 107. Л. 46.

³⁴ Баллин Н. Из воспоминаний о Харькове за последние 30 лет. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів*. Ф. І. Спр. 20741. Арк. 3 зв.

³⁵ Там само. Ф. 95. Оп. 1. Д. 444. Арк. 230–231.

несприятливі життєві обставини Я. Бекман не зміг розгорнути широку громадську діяльність, оскільки був ізольованим царським режимом. Контакти громадського діяча з представниками обох рухів були очевидними, що і ставить його поміж російською демократією і українським

народолюбством, які прагнули до оновлення суспільства, розуміючи цей процес по-різному. Життя Я. Бекмана — яскраве свідчення того, яким непростим за умов імперського режиму був шлях до досягнення української національної свідомості та ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

- Барабой А. З. Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856–1860. *Исторические записки* / отв. ред. А. Л. Сидоров. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. Т. 52. С. 234–266.
- Баренбаум И. Е. Штурманы грядущей бури: Н. А. Серно-Соловьевич, Н. П. Баллин, А. А. Черкесов. Москва: Книга, 1987. 256 с.
- Деятели революционного движения в России: биобиблиограф. словарь. Т. 1: От предшественников декабристов до конца «Народной воли», ч. 2: Шестидесятые годы / сост. А. А. Шилов, М. Г. Карнаухова. Москва, 1928. С. 32.
- Драгоманов М. П. Два учителі. *Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)*. Київ: Либідь, 1991. С. 575–604.
- Іванова Л. Г. Національна ідентичність та український модерний рух (остання чверть XVIII — 60-і рр. XIX ст.). *Історичні розвідки*. К.: Вид-во «Дніпро», 2019. 392 с.
- Козьмин Б. П. Харьковские заговорщики 1856–1858 годов. Х.: Пролетарий, 1930. 86 с.
- Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. 1981. 160 с.
- Марахов Г. И. Киевский университет в революционно-демократическом движении. К.: Вища школа, 1984. 120 с.
- Марахов Г. И. Т. Г. Шевченко в колі сучасників: словник персоналій. К.: Вид-во худ. літ. «Дніпро», 1976. 152 с.
- Науменко В. Памяти В. С. Гнилосырова. *Киевская старина*. 1901. Т. 72, № 2. Отд. 1. С. 301–307.
- Пантелеев Л. Ф. Воспоминания. Москва: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1958. 848 с.
- Португалов В. О. Ученик об учителе. *Исторические записки*. 1986. Т. 113. С. 250–256.
- Рафальський О. О., Калакура Я. С., Коцур В. П., Юрій М. Ф. Антропологічний код української культури і цивілізації: у 2 кн. / О. О. Рафальський (кер. авт. колект.) [та ін.]. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.; кн. 2. 536 с.
- Родословная роспись семейства Бекман. Фамилия Бекман. URL: http://beckman.ru/beckmann_tree.htm
- Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Д.: Вид-во «Навч. книга», 1999. 240 с.
- Світленко С. І. Український народолюбець Олександр Тишинський. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки* 2020. Т. 29, № 2. С. 54–66.
- Семергей Н. В. Українське національно-культурне відродження другої половини XIX — першої третини XX ст.: концепція, методологія і методика історіографічного дослідження. *Сторінки історії*. 2020. Вип. 50. С. 322–337. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2020/09/50_21_Semerhei.pdf 10.02.2021.
- Стариков Г. М. Матеріали до біографій Петра та Олександри Єфименків. *Сумський історико-архівний журнал*. 2009. № VI–VII. С. 36–61.
- Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1962 рр. К.: Вид-во АН Української РСР, 1963. 388 с.
- Тарасенко О. О. До становлення школи істориків Університету Св. Володимира: Платон Васильович Павлов. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання*. 2015. Вип. 7 (10). С. 4–30. URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/12299/1/636-2652-1-PB.pdf>
- Таубин Р. А. Я. Н. Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество. *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.* Москва: Наука, 1963. С. 399–425.
- Усенко П. Г. Бекман Яків Миколайович. *Енциклопедія історії України*. Редкол.: голова редкол. — В. А. Смолій та ін. Т. 1: А–В. К.: Наук. думка, 2003. С. 217.
- Шаблювский Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. К.: Изд-во «Наукова думка», 1975. 392 с.
- Эймонтова Р. Г. Ученый-просветитель П. В. Павлов (60-е годы XIX в.). *Исторические записки*. Т. 113 / отв. ред. А. М. Самсонов. Москва: Наука, 1986. С. 208–249.
- Ястребов Федор. Революционные демократы на Украине: вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст. / отв. ред.: Ф. Е. Лось; Ин-т истории АН Украинской ССР. К.: Изд-во АН УССР, 1960. 308 с.

REFERENCES

- Baraboi, A. Z. (1955). Kharkovsko-Kievskoie revoliutsionnoie tainoie obshchestvo 1856—1860. In A. L. Sidorov (Ed.). *Istoricheskie zapiski*, Vol. 52, pp. 234–266, Moskva: Izd-vo AN SSR [in Russian].
- Barenbaum, I. E. (1987). Shturmany griadushchei buri. N. A. Serno-Solovevich, N. P. Ballin, A. A. Cherkesov, Moskva: Kniga [in Russian].
- Drahomanov, M. P. (1991). Dva uchyteli. In Drahomanov, M. P. *Vybrane... mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini*, Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Ivanova, L. H. (2019). *Natsionalna identychnist ta ukrainskii modernii rukh (ostannia chvert XVIII — 60-i rr. XIX st.)*. *Istorychni rozvidky*, Kyiv: Vyd-vo «Dnipro» [in Ukrainian].
- Eimontova, R. G. (1986). Uchenyi-prosvetitel P. V. Pavlov (60-e gody XIX v.). In A. M. Samsonov (Ed.) *Istoricheskie zapiski* (Vol. 113, pp. 208–249). Moskva: Nauka [in Russian].
- Yastrebov, Fedor (1960). Revoliutsionnyie demokratty na Ukraine: vtoraiia polovina 50-kh — nachalo 60-kh godov XIX st. F. E. Los (Ed.). Kiev: Izd-vo AN USSR [in Russian].
- Kozmin, B. P. (1930). Kharkovskie zagovorshchiki 1856–1858 godov. Kharkov [in Russian].
- Marakhov, G. I. (1981). Sotsialno-politicheskaia borba na Ukraine v 50–60-ie gody XIX veka. Kiev [in Russian].
- Marakhov, G. I. (1984). Kievskii universitet v revoliutsionno-demokraticheskom dvizhenii. Kiev: Vyshcha shkola [in Russian].
- Marakhov, H. I. (1976). T. H. Shevchenko v koli suchasnykh. Slovyk personalii. Kyiv [in Ukrainian].
- Naumenko, V. (1901). Pamiati V. S. Gnilosyova. *Kievskaiia starina*, 72, 301–307 [in Russian].
- Panteleev, L. F. (1958). Vospominaniia. Moskva [in Russian].
- Portugalov, V. O. (1986). Uchenik ob uchitele. In A. M. Samsonov (Ed.) *Istoricheskie zapiski*, Vol. 113, pp. 250–256 [in Russian].
- Rafalskyi, O. O., Kalakura, Ya. S., Kotsur, V. P. & Yurii, M. F. (2020). Antropolohichni kod ukrainskoi kultury i tsyvilizatsii. Vol 2, Kyiv [in Ukrainian].
- Rodoslovnaia rospys semeistva Bekman. Familiia Bekman. [in Russian].
http://beckman.ru/beckmann_tree.htm
- Semerhei, N. V. (2020). Ukrainske natsionalno-kulturne vidrozhennia druhoi polovyny XIX — pershoi tretyny XX st.: kontseptsii, metodolohii i metodyka istoriohrafichnoho doslidzhennia. *Storinky istorii*, 50, 322–337 [in Ukrainian].
http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2020/09/50_21_Semerhei.pdf 10.02.2021
- Shabliovskii, E. S. (1975). T. G. Shevchenko i russkie revoliutsionnyie demokratty. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Shilov, A. A., Karnaukhova, M. G. (Eds.). (1928). Deiateli revoliutsionnogo dvizhenia v Rossii: Biobibliograf. Slovar. Vol. Ot predshestvennikov dekabristov do kontsa “Narodnoi voli”: Part 2: Shestidesiatyie gody. Moskva [in Russian].
- Starykov, H. M. (2009). Materyaly do biohrafii Petra ta Oleksandry Yefymenkiv. *Sumskiy istoryko-arkhivnyi zhurnal*, VI–VII, 39–61 [in Ukrainian].
- Suspilno-politychnyi rukh na Ukraini v 1856–1962 rr. (1963). Kyiv: Vyd-vo AN Ukrainiskoi RSR [in Ukrainian].
- Svitlenko, S. I. (1999). Narodnytstvo v Ukraini 60–80-kh rokiv XIX stolittia. Teoretychni problemy dzhereloznavstva ta istorii. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Svitlenko, S. I. (2020). Ukrainskyi narodoliubets Oleksandr Tyshchynskiy. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*, V. 29, No. 2, 54–66 [in Ukrainian].
- Tarasenko, O. O. (2015). Do stanovlennia shkoly istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra: Platon Vasyliovych Pavlov. *Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia*, 7 (10), 4–30 [in Ukrainian].
<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/12299/1/636-2652-1-PB.pdf>
- Taubin, R. A. (1963). Ya. N. Bekman i Kharkovsko-Kievskoie tainoie obshchestvo. In *Revoliutsionnaia situatsiia v Rossii v 1859–1861 gg.* Moskva: Nauka [in Russian].
- Usenko, P. H. (2003). Bekman Yakiv Mykolaiovych. In V. A. Smolii (Ed.) *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 1, p. 217, Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 29.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Ілля Афанасьєв,
доцент кафедри реклами та зв'язків
з громадськістю Інституту журналістики
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Illia Afanasiev,
Associate Professor of the Department
of Advertising and Public Relations,
Institute of Journalism,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: i.afanasiev@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2736-5021>

УДК 94:623.4(477+470+571)"1878/1906"
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.111

Використання протикульового одягу в перестрілці 11 лютого 1879 р. у Києві

У статті йдеться про збройну сутичку, що сталася в Києві 11 лютого 1879 р., яка вперше розглядається як важлива подія в історії бронезилетів. На основі аналізу документів Київського губернського жандармського управління та інших джерел, за допомогою міждисциплінарного підходу доводиться провідна роль Києва в застосуванні ефективного протикульового обладунку, пропонуються гіпотези щодо його авторства і конструкції.

Ключові слова: бронезилет, кольчуга, Київ, революціонери, жандарми, радикали.

Use of Bulletproof Clothing in the Shooting of February 11, 1879 in Kyiv

The armed confrontation that took place in Kyiv on February 11, 1879, was considered for the first time as a very important event in the history of bulletproof vests. Based on the analysis of archival documents of Kyiv Gubernial Gendarmerie Directorate and other sources, with the help of an interdisciplinary approach, Kyiv's leading position in the use of effective bulletproof armor in the late 19th century is researched.

At the end of the 1870s Gendarmerie of the Russian Empire needed an individual protection against powerful weapons of revolutionaries. This turnpoint was caused predominantly by the activity of Kyiv radicals. The officer of Kyiv Gubernial Gendarmerie Directorate Georgy Sudeikin, along with the others subordinate to him, used body armour called chain mail. In the shooting on February 11, 1879, for the first time in history, effective means of protective clothing from any army handguns of the 1940s was successfully used at a distance of several meters.

Some facts found in this research made us consider that Kyiv body armors were Circassian high-quality body armour of the 18th or early 19th century, and they were modified by an unknown Kyiv master in the 1870s. It was possible that in 1905–1906s, the manufacturers of Avenir Chemerzin's bulletproof vests used an idea or some technologies of Kyiv body armour. The analysis of the archives of the Kyiv Gubernial Gendarmerie and some other sources could help to confirm or refuse these hypotheses.

Key words: bulletproof vest, chain mail, Kyiv, revolutionaries, gendarmes, radicals.

Терор й антитерористична діяльність, проблеми захисту військових і цивільних від стрілецької зброї залишаються у фокусі уваги теоретиків та практиків різних галузей знань протягом багатьох десятиліть. В Україні вони набули додаткової стратегічної ваги з 2014 р. Форсоване переозброєння Національної гвардії та Збройних сил України супроводжувалося гучними

звинуваченнями у зловживаннях щодо закупівлі бронезилетів. За межами України увага до протикульового одягу також зросла через глобальну трансформацію ринку озброєнь. Таким чином нові технічні рішення з удосконалення бронезилетів вийшли на більш високий рівень.

Історія тактичних і технологічних інновацій у розробленні захисного одягу на українських теренах сягає другої половини XIX ст. Зокрема,

1870-ті роки були визначальними в умовах трансформації промисловості, освіти, міського господарства, культурного життя. Це й час активної діяльності київської «Старої громади», появи одного з найпотужніших у імперії осередків так званого народницького руху. Це також перші політичні вбивства, здійснені ліворадикалами Російської імперії.

Аналізуючи діяльність українського лівого руху, Михайло Драгоманов у збірнику «Громада» повністю присвятив одну зі статей опису перестрілки, що сталася в Києві 11 лютого 1879 р. під час спроби жандармів затримати опозиціонерів (М. Д. [Драгоманов М.], 1879). Ця проблематика знову постала лише на початку ХХ ст., зокрема у монографії Валерія Волковинського та Іванни Ніконової, де найбільш повно представлена історія київського радикалізму 1870-х років (Волковинський В., Ніконова І., 2006).

Велику вагу для означеної теми має робота Бешфорда Діна з історії протикольового одягу 1890–1910-х років (Dean B., 1920), а також здійснені Костянтином Папуловим і Славомиром Лотишем дослідження про бронезилети А. Чемерзіна й К. Жегленя і (Łotysz S., 2009; Łotysz S., 2014; Папулов К., 2005). Історія традиційних металевих захисних обладунків XIV–XIX ст. висвітлена в низці ґрунтовних історичних праць (Аствацатурян Э. Г., 2004; Бобров Л. А., Сальников А. В., 2017; Гордеев Н. В., 1954; Кирпичников А. Н., 1976; Тоїчкін Д., 2013). А відомості про характер травм, що виникають при ударі кулі об поверхню сучасних бронезилетів, містяться у роботі Л. Кеннона (Cannon L. B., 2001).

Метою статті є аналіз ролі збройної сутички, що сталася 11 лютого 1879 р. у Києві на вул. Жилинській, в історії захисного одягу. Досягнення цієї мети ґрунтується на реалізації таких завдань: 1) встановити причину використання захисного одягу службовцями окремого Корпусу жандармів у цій спеціальній операції, 2) здійснити аналіз зазначених засобів протикольового індивідуального захисту порівняно з аналогами, зафіксованими в історії XIX — початку ХХ ст.

10 червня 1876 р. група київських радикалів здійснила спробу вбивства свого колишнього соратника, запідозреного у зраді, — М. Гориновича. 2 лютого 1878 р. ростовсько-київський радикал Валер'ян Осинський разом з Гнатом Івічевичем і ще однією особою вбили в Ростові робітника А. Ніконова, якого теж підозрювали у зраді. Це були з'ясування стосунків між революціонерами. Такий терор не мав безпосередньої загрози життю чиновників. Але ще раніше — 24 січня цього ж року — у Харкові учасниця київського гуртка «Південні бунтарі» Віра Засулич поранила петербурзького градоначальника Ф. Трепова пострілом

з револьвера, що дало підставу назвати її «родоначальницею масового тероризму в Російській імперії» (Волковинський В., Ніконова І. 2006. С. 43–59). 23 лютого 1878 р. В. Осинський та І. Івічевич випустили з револьвера кілька куль в упор у М. Котляревського, товариша київського губернського прокурора, з наміром убити, але чиновник залишився неушкодженим (Дебогорій-Мокрієвич В. К., 1894–1895. С. 257–260).

У Києві 24 травня 1878 р. на розі Хрещатика і Бібіківського бульвару Григорій Попко, за узгодженням з В. Осинським, заколов кинджалом ад'ютанта Київського ГЖУ штабскапітана Густава фон Гейкінга¹ (Дебогорій-Мокрієвич В. К., 1894–1895. С. 281–283). Втікаючи з місця злочину, Попко пострілами з револьвера вбив одного з переслідувачів і поранив городского². 4 вересня у Петербурзі теж кинджалом і на вулиці анархіст Сергій Кравчинський убив шефа жандармів генерала М. Мезенцева (Мезенцова), до того ж соратник Кравчинського стріляв у офіцера, який спробував затримати вбивцю (Волковинський В., Ніконова І. 2006. С. 66).

Наприкінці січня 1879 р. у Києві В. Осинський та Софія Лешерн-фон-Герцфельд під час арешту намагалися стріляти з револьверів у ад'ютанта Київського головного жандармського управління (далі Київського ГЖУ. — Прим. авт.) штабскапітана Георгія Судейкіна³. Очевидно, останній мав дуже вагомий підстави для того, щоб очікувати на постріли у спробі черговий раз затримати революціонерів у Києві. 11 лютого, отримавши від свого агента Бабицевої інформацію про те, що Володимир Дебогорій-Мокрієвич і декілька інших товаришів В. Осинського збираються у будинку Коссаровської на розі вулиць Жилинська і Паньківська, Судейкін повів туди чималий штурмовий загін: двох жандармських офіцерів, 16 унтерофіцерів і кілька нижніх чинів Київської міської поліції⁴. Штабскапітан і кілька жандармів зайшли до передпокою флігеля, розташованого в глибині садиби Коссаровської, зазирнули до кімнати І. Івічевича, не заходячи всередину, і побачили велику компанію молодих людей. Г. Судейкін запитав, чи тут живе В. Дебогорій-Мокрієвич та з ким він, Судейкін, розмовляє. У відповідь Іван Івічевич, його брат Ігнат та прусський підданий Людвіг Брандтнер вихопили револьвери й наблизилися до дверей. Відбувся обмін багатьма пострілами на дистанції 1–3 метри (Дебогорій-Мокрієвич В. К., 1894–1895. С. 303). Унтерофіцера Казанкіна було вбито наповал. Біля нього неподалік від входу до оселі

¹ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Т. 1. Од. зб. 165.

² Там само.

³ Там само. Од. зб. 161.

⁴ Там само. Од. зб. 182. Ч. VII.

впали обидва брати Івічевічі, смертельно поранені пострілами жандармів. Було поранено ще двох чоловіків з групи революціонерів, включно з Брандтнером. Легкі поранення й травми отримали Судейкін і два унтерофіцери. Брандтнер продовжив стріляти. Жандарми втекли з флігеля й попрямували по підкріплення, а потім — до іншої квартири на вулиці Жилинській, де невдовзі без збройного спротиву заарештували Дебогорія-Мокрієвича та ще кількох осіб⁵. Тоді ж на вулиці Жилинській відбулася ще одна сутичка: революціонери Свириденко і Діческуло відстрілювалися від поліцейських, які намагалися їх затримати (Дебогорій-Мокрієвич В. К., 1894–1895. С. 305–308), проте обійшлося без значних поранень.

Судейкін під час перестрілки у садибі Коссаровської був одягнений у шинель (або пальто), тужурку і дві кольчуги; унтерофіцер Верблін — у шинель і одну кольчугу⁶. З листа начальника Київського ГЖУ в Петербург шефу жандармів і начальнику штабу Корпусу жандармів: «Судейкін був зустрінутий кулями в упор у груди; куля пробила пальто, тужурку, одну кольчугу, а іншу кольчугу сильно увігнула в груди, де зупинилася й була виїнята судовим слідчим. <...> Вербліна також контузило в живіт, кулю виїняв слідчий із кольчуги, що увігнулася в живіт»⁷.

До «Обвинувального акта за справою про прусського підданого Людвіга Брандтнера, дворянина Ростислава Стеблін-Каменського <...>» від 16 квітня 1879 р., підписаного військовим прокурором Стрельниковим, було внесено багато цікавих криміналістичних подробиць щодо цієї перестрілки.

Зокрема, висновки судмедекспертизи на основі огляду мертвого тіла Казанкіна: «На кінці носа, з лівого боку, наскрізне поранення овальної форми діаметром близько 6 ліній (бл. 15,2 мм. — Прим. авт.), потилична кістка [...] роздроблена — при цьому тут знайдено [...] кулю, що засіла в кістці»⁸.

«[...] Судейкін на середині грудей у місці, яке відповідає [...] відростку грудної кістки, має темно-червону пляму круглої форми діаметром близько одного дюйма; кольчуга, що була на п. Судейкіну в місці, яке відповідає вищевказаній плямі на шкірі, вдавнена»⁹.

«[...] Верблін на шкірі, яка покриває праву половину таза на два пальці нижче верхнього його краю, має садно, вкрите засохлою кров'ю, один дюйм завдовжки, 2 лінії (бл. 5,1 мм. —

Прим. авт.) завширшки, та на шкірі живота, з крайньої сторони вище на один палець верхнього краю там червона пляма діаметром в один дюйм; у кольчuzі, яка була на Вербліні, в місці, що відповідає вищеописаному пошкодженню, розміщене вдавнення з кулею, яка в ньому засіла»¹⁰.

Причиною всіх цих тілесних ушкоджень експертиза назвала кулі з вогнепальної зброї¹¹.

Згідно з «Обвинувальним актом...», у садибі Коссаровської збройний опір жандармам чинили з чотирьох чи п'яти револьверів, але знайдено слідством лише три. Цю представлену суду зброю схарактеризували в акті так: 1) револьвер Сміта — Вессона 6-зарядний; 2) «бульдог» системи Вебле калібру 15 мм 6-зарядний; 3) «бульдог» калібру 12 мм 5-зарядний. На думку експертів Едуарда Кромбера і Юліса Вернера, куля, що влучила в тулуб Вербліна, була випущена з револьвера Вебле калібру 15 мм, але не з того саме виробу, який було представлено експертам, і така ж куля влучила в обличчя Казанкіна. А куля в «кольчuzі» Судейкіна, на їхню думку, була з представленого револьвера калібру 12 мм¹².

Друга група експертів, яка складалася з чотирьох офіцерів: начальника Київського навчального артилерійського полігону, командира Київського місцевого арсеналу та завідувачів зброї 127-го Путивльського і 128-го Старооскольського піхотних полків, дійшла іншого висновку. На їхню думку, в тулуб Вербліна і в обличчя Казанкіна влучили кулі з 5-зарядного «бульдога» калібру 12 мм, а в «кольчuzі» Судейкіна засіла куля з револьвера Сміта — Вессона¹³.

Отже, захисний одяг Судейкіна і Вербліна чудово витримав постріли в упор з револьверів калібру щонайменше 10,6 мм (Сміт — Вессон зразка 1871 або 1872 р.), а може, й 15 мм.

Револьвери бренду «Webley» (Веблей, Вебле) випускалися різних калібрів і довжини ствола, включно з компактними (типу «бульдог») калібру близько 12 мм. У моделі Webley 1866 р., яку називали «боксер» або «бульдог», був калібр близько 15 мм (Жук А. Б., 1992. С. 42).

Револьвер системи Сміта — Вессона (Smith & Wesson) зразка 1869 р. з дуже високими бойовими якостями було взято на озброєння в Російській імперії на початку 1870-х років як револьвер Сміта — Вессона 1-го зразка (1871). Загальна кількість револьверів Сміта — Вессона калібру близько 11 мм, імпортованих Росією із США, включно з двома модифікаціями першої моделі (такого ж калібру) склала близько 250 тис. шт. До того ж їх виробництво було налагоджено на тульських заводах (Жук А. Б., 1992. С. 50–51).

⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Т. 1. Од. зб. 182. Ч. VII.

⁶ Там само. Од. зб. 182. Ч. I.

⁷ Там само.

⁸ Там само. Од. зб. 182. Ч. VII. Обвинувальний акт за справою про прусського підданого Людвіга Брандтнера. <...>. С. 2.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. С. 9.

¹³ Там само.

Цей масовий армійський револьвер призначався для завдання тяжких поранень людям і коням навіть на відстані кілька десятків метрів. Його випробування дало такі результати: коли чотири соснові дошки товщиною близько 25 мм кожна, поставлені паралельно на відстані близько 25 мм одна від одної, обстрілювали з цього револьвера на дистанції 50 кроків, то пробивалися 2,75 дошки, а на дистанції 25 кроків — 3,65 дошки (Маркевич В. Е., 2005. С. 249).

Енергія кулі (дульна) (величина, від якої дуже залежить убивча дія кулі) револьвера Сміта — Вессона російського зразка 1871 р. більша майже вдвічі, ніж у револьвера Нагана (широко застосовувався в боях до 1945 р.), і приблизно така ж, як у пістолета Токарева (ТТ) зразка 1930 р. «Бульдог» калібру 10,7 мм має енергію кулі приблизно вдвічі меншу, ніж у револьвера Нагана. Відповідно, «бульдоги» калібру 12 мм і 15 мм наближаються за вбивчою дією до револьвера Нагана (Маркевич В. Е. 2005. С. 401–402).

Якщо бронежилет непробитий, то хвилюва дія і місцевий рух тильної поверхні захисних елементів та інерційний вплив кулі на тіло людини внаслідок зіткнення з цією перешкодою можуть спричинити небезпечні морфологічні та функційні зміни в організмі. Зокрема, навіть від незначного виопуклювання захисного елемента в бік грудей людини внаслідок удару кулі в бронежилет можуть виникати переломи кісток, розриви, крововиливи в легенях, навіть смертельні травми серця (Cannon L. B., 2001. Р. 90–92).

Проте в донесенні полковника В. Новицького начальника штаба Корпусу жандармів від 14 лютого 1879 р. сказано, що стан здоров'я Судейкіна і Вербліна задовільний, «перебувають весь час на виконанні обов'язків служби»¹⁴.

В англomовній науковій та довідковій літературі часом появи перших варіантів одягу, здатного протистояти крупнокаліберним револьверам 1870-х років випуску, вважається період 1889–1897 рр. Проте перший надійно підтверджений випадок ефективного захисту людського тіла від револьверного пострілу з кількох кроків датується 1897 р. — це демонстраційні випробування жилета Казимира Жеґленя (Dean B., 1920. Р. 62–63).

Винахідник К. Жеґлень (*пол.* Kazimierz Żegleń, *англ.* Casimir Zeglen) народився поблизу Тернополя у 1869 р., став монахом ордену Змартвихстанців у Львові, переїхав до Чикаго (Łotysz S., 2014. Р. 165–166). За твердженням К. Жеґленя, створювати шовковий протикульовий одяг він розпочав наприкінці 1893 р. (Łotysz S., 2014. Р. 166).

Під час публічних випробувань у 1897 р. свинцева куля з револьвера 40-го калібру не

пробивала зроблений зі спеціальної шовкової тканини (близько 6 мм завтовшки) жилет Жеґленя з відстані 80 кроків (Dean B., 1920. Р. 290). Є відомості, що добровольці, обтягнуті в грудях захисною тканиною Жеґленя, у присутності багатьох свідків ставали того ж року під постріли револьверів калібру від 32-го до 44-го й не отримали значних травм (Łotysz S., 2014. Р. 171–172). Розпочавши співпрацювати з відомим винахідником Яном Щепаником на прізвище «Польський Едісон», К. Жеґлень отримав більш досконалу тканину, але й претензії на авторство з боку Я. Щепаника. У 1902 р. К. Жеґлень відвідав львівську виставку, організовану місцевим Політехнічним товариством, продемонстрував рештки тканини, що залишилася від випробувань 1897 р., і свої патенти на цей винахід (Łotysz S., 2014. Р. 171–172).

Шукаючи можливості для виробництва своїх жилетів у Росії, К. Жеґлень зумів навіть поспіdatи з братом царя, великим князем Михайлом Олександровичем. Переговорам сприяв тяжкий для російського уряду стан справ у сфері зовнішньої та внутрішньої безпеки. Навесні 1905 р. у Гатчині Артилерійський комітет провів випробування захисної тканини. Згодом К. Жеґлень підписав з російським урядом контракт, за яким ліцензію на виробництво шовкового бронежилета було продано (як стверджувалося в його листі) за 30 тис. рублів капітану Авеніру Чемерзіну з Варшавської цитаделі. І вже в серпні 1905 р. на варшавській фабриці він випускав протикульовий одяг (Łotysz S., 2014. Р. 177). За повідомленням американської газети "Potsdam St. Lawrence Herald" у грудні 1904 р., сума, за яку К. Жеґлень продав ці ексклюзивні права на використання своєї технології в Російській імперії, була приблизно вдвічі більшою (Łotysz S., 2009. Р. 360, 364).

Проте у продукції А. Чемерзіна шовк був лише одним із захисних елементів. За фундаментальною працею Б. Діна, цей протикульовий жилет, що випускався серійно, вкривав усю передню частину корпусу людини, важив близько 4 кг, складався з хромонікелевої пластини завтовшки близько 3 мм (складної форми, дещо подібної до кіраси ХІХ ст., але без вертикального ребра жорсткості). Крім того, пластина покривалася спеціальною шовковою тканиною Жеґленя. Цей захисний нагрудник випробували: він витримав постріли з армійських гвинтівок Мосіна з відстані близько 180 метрів (Dean B., 1920. Р. 162–163).

Переговори з К. Жеґленем вело також і керівництво поліції, проте поставилося до ідеї тканинних протикульових жилетів дуже прохолодно. За відомостями російського дослідника К. Папулова, начальник Поліційного резерву Санкт-Петербурга провів випробування тканини

¹⁴ Там само. Од. зб. 182. Ч. І.

Жеглення і повідомив градоначальнику 20 травня 1905 р., що її слід визнати «непридатною з огляду проникності її для куль револьверів новітніх зразків» (Папулов К., 2005. С. 42–43). У травні 1906 р. підписано акт про успішне використання «панцирів, представлених капітаном Чемерзіним»: стріляли з револьверів системи Нагана (казенного зразка), пістолетів «Парабелум» і «Браунінг» з відстані 5 кроків. Потім проведено ще декілька випробувань без жодного пробиття панцирів кулями, і вже 23 травня в канцелярії Санкт-Петербурзького градоначальника було видано свідоцтво відставному капітану А. Чемерзіну про те, що міська поліція прийняла в нього на озброєння 1274 протикульових нагрудники й ще 26 спеціальних жилетів (із захистом спини) для офіцерів (Папулов К., 2005. С. 43).

А випробування протикульової шовкової тканини Жеглення у травні 1913 р. закінчилося приголомшливим фіаско: тканина легко пробивалася кулями з револьвера 32-го калібру, яким вона успішно протистояла в 1897 р. Винахідник пояснив це біодеградацією матеріалу й пообіцяв випробування з новою тканиною, проте ця спроба була останньою публічною демонстрацією його винаходу (Łotysz S., 2014, P. 178). Під час Першої світової війни в різних державах було розроблено сотні моделей протикульового одягу, основним напрямом конструкторської думки було використання металу як ключового матеріалу (Dean B., 1920).

У розпорядженні Г. Судейкіна на межі 1870–1880-х років було щонайменше три протикульові «кольчуги». 4 березня 1880 р. завербований Судейкіним Леонтій Забрамський завбачливо одягнув «кольчугу» перед зустріччю з революціонером К. Полікарповим, який мав намір убити Забрамського за зраду. Полікарпов завдав Забрамському 15 колотих і різаних ран (не дуже тяжких) на голові, руках і спині. Кінець кинджала після цього зігнувся і відламався, як від зіткнення з чимось дуже твердим (Попов М. Р., 1933. С. 251, 277, 282–283). У 1881 р. Г. Судейкіна було переведено до Петербурга на підвищення. Ходили чутки, буцімто підтверджені його племінником, що в Петербурзі Г. Судейкін носив «кольчугу» під мундиром (Панькіна М. А., 2018. С. 63). У грудні 1883 р. Г. Судейкіна було вбито власним агентом Дегаєвим і кількома спільниками останнього (Волковинський В., Ніконова І., 2006. С. 146–147).

Конструктивно бронежилети Судейкіна та його помічників не були кольчугою класичного середньовічного типу, тому що в документах слідства, наведених вище, неодноразово фіксувалося вигинання металу цього виробу в місці зіткнення з револьверною кулею.

Анатолій Кирпичников, авторитетний експерт із середньовічної зброї, стверджував (принаймні

щодо ситуації кінця XIV ст.), що на кольчузі, на відміну від пластинчастого обладунку, не залишається помітної вм'ятини від удару. Він також акцентував увагу на тому, що у XV–XVII ст. класичні кольчуги, зібрані з круглих у поперечному перерізі кілець, витіснили в Московській державі «панцирі», як їх називали щонайменше з XV ст., тобто сорочки, зібрані з плоских у поперечному перерізі кілець для забезпечення більш надійного захисту (Кирпичников А. Н., 1976, С. 34–40).

У регулярних військах і правоохоронних органах Російської імперії кільчасті та кільчasto-пластинчасті обладунки перестали використовуватися приблизно в першій половині XVIII ст. Припинилося їхнє виробництво тому, що через поширення потужної вогнепальної зброї у супротивників імперії воно стало непотрібним. Для деяких кавалерійських частин випускалися металеві кіраси, але й ті вже в середині XIX ст. не могли суттєво захистити навіть від пістолетних куль. Натомість під час Кавказької війни (1817–1864) Російська імперія зіткнулася з бійцями, які часто використовували напрочуд ефективний захисний одяг — традиційні черкеські кольчуги, що називалися «пансирами».

Німецький сходознавець Г.-Ю. Клапрот, побувавши на Північному Кавказі в 1807–1808 рр., описує місцевий спосіб перевірки якості черкеської кольчуги як звичайну практику: «пансирь» кладуть на теля, стріляють по ньому з пістолета, при цьому кулі не пробивають «пансирь», а теля не падає, лише хитається (Аствацатурян Э. Г., 2004. С. 100). Таке саме випробування, «під час якого тварина відчуває лише невеликий поштовх», згадує військовий топограф Іван Бларамберг, який, побувавши на Кавказі на початку 1830-х років, склав його опис і зауважив: «Під час військових дій вони одягають під цю кольчугу ватний одяг, завдяки пружності якого кулі відскакують ще краще» (Бларамберг И., 1999. С. 46).

Ось одне з численних характерних свідчень високого рівня ефективності протикульового захисту північнокавказьких обладунків: у бою в 1837 р. декілька кінних черкесів спокійно трималися на дистанції, яка сягала половини дальності пострілу з рушниць. Як писав свідок, поручик Симановський: «Ми засипали їх кулями, але жодного не могли поранити, бо це були панцерники» (Аствацатурян Э. Г., 2004. С. 101). Звісно, в першій половині XIX ст. середньовічні обладунки виявилися малоефективними проти артилерійського вогню, шрапнелі, а також і проти вогню з рушниць на дистанціях кілька десятків метрів. Тому ціни на них сильно впали, зокрема й на ексклюзивні, дуже трудомісткі вироби кращих ремісничих династій. Британський розвідник Джеймс Белл, учасник Кавказької війни на боці черкесів, який побував у Черкесії в 1838–1839 рр., повідомив, що кольчуги раніше дуже розрізнялися за

ціною — від 10 до 200 биків (залежно від якості), але ця колишня ціна впала вдвічі через досвід перебування під російським шрапнелним вогнем (Аствацатурян Э. Г., 2004. С. 27). На виготовлення однієї кольчуги чи кільчасто-пластинчастого обладунку майстер витрачав до 6 тис. годин праці (Бобров Л. А., Сальников А. В., 2017. С. 742). Такі унікальні обладунки, виготовлені за найкращими середньовічними технологіями силами ще живої доіндустріальної традиції, офіцери російської армії мали змогу купляти не лише за низькою ціною, але інколи й за безцінь, навіть присвоювати безоплатно. Пограбування черкеських аулів російськими військами було поширеним явищем під час Кавказької війни у 1850-ті роки (Дзагалов А., 2012. С. 74). Чимало дворян з українських земель брали участь у військових діях на Кавказі в XIX ст. Наприклад, понад 10 років там воював дворянин Чернігівської губернії М. М. Демидовський, при штурмі Карса в 1855 р. загинув уродженець Харківщини генерал П. П. Ковалевський (Дзагалов А., 2012. С. 70–77). Хтось із таких учасників тримався осторонь гонитви за коштовними трофеями, а багато хто, певне, привозив дорогі кавказькі вироби до своїх маєтків. Відомості про обладунки для захисту тіла вояка від куль могли поширюватися в Україні завдяки кільком факторам. Як-от, у 1868–1869 рр. у Києві перебував імам Шаміль із багатьма наближеними людьми, а економічні та культурні зв'язки між Північним Кавказом й українськими губерніями Російської імперії активізувалися після завершення Кавказької війни.

Кольчужні та кільчасто-пластинчасті обладунки черкеських воїнів не були в середині XIX ст. чимось абсолютно новим для тодішніх українських знавців зброї. У т. зв. «панцерної кінноти», включно з козацькою, в Речі Посполитій навіть у 2-й пол. XVII ст. були кольчуги (Тоїчкін Д., 2013. С. 94).

Поодинокі зразки кільчастих обладунків української шляхти збереглися в маєтках XIX ст., проте 1) традиція їх виготовлення на українських, білоруських, російських і польських землях була перервана не пізніше XVIII ст., 2) металеві обладунки для захисту корпусу людини, що використовувалися в Черкесії в 1-й половині XIX ст., мали низку конструктивних, технологічних переваг над обладунками, характерними для витворів ремісників Речі Посполитої та Московського царства XVII ст.

Основним видом кільчастого захисного одягу в черкесів були так звані «пансірі», сплетені з невеличких сплосчених кілець, які з'єднувалися не на цвях, як у звичайних кольчугах, а на шип. Кільця черкеських «пансірів» раннього Нового часу, що зберігаються в Оружейній палаті й приписуються істориками зазвичай черкесам, ще й скріплювалися методом гарячого зварювання,

збільшуючи у такий спосіб надійність з'єднання кілець, порівняно з кольчугами інших регіонів (Бобров Л. А., Сальников А. В., 2017. С. 740–741; Аствацатурян Э. Г., 2004. С. 100–101). За описом 5 таких панцирів XVII ст. з Оружейної палати, зробленим Миколою Гордєєвим, кожна кільчаста сорочка містила приблизно понад 25 тис. кілець, її вага сягала 3,7–4,5 кг (Гордєєв Н. В., 1954. С. 87).

Кільчасто-пластинчасті металеві обладунки для захисту корпусу не характерні для черкеського виробництва через необхідність високої рухливості місцевих воїнів, хоча й були добре відомі черкеським майстрам (Бобров Л. А., Сальников А. В., 2017. С. 747–748). До того ж сумнівно, щоб навіть найкращі черкеські кільчасті обладунки могли витримати такі постріли в упор, як ті, що витримали «кольчуги» на Судейкіну та Вербліну.

Таким чином, наприкінці 1870-х років у Києві жандармерія вперше за десятки років стикнулася з гострою необхідністю індивідуального захисту від терористів, які застосовували потужну зброю. Смертельна перестрілка 11 лютого 1879 р. у Києві на вул. Жилинській була вже не першою спробою радикалів убити представника силових структур Російської імперії. Проте в ній уперше в історії було успішно застосовано одяг, здатний ефективно захищати не лише від основних револьверів того часу, але й пістолетів масового виробництва 1910–1940-х років.

«Київські бронжилети», що фігурують у документах того часу як «кольчуги», на початку 1879 р. були у розпорядженні Київського губернського жандармського управління числом щонайменше 3 штуки. Одним із їх конструктивних компонентів була кольчужна тканина зі сплосченими кільцями або з доповненням накладними чи вплетеними металевими пластинами, можливо, поєднувалося перше з другим. Вага цієї компактної «кольчуги» навряд чи перевищувала 12–15 кг. Либонь, під «кольчугу» київські жандарми одягали дуже якісний тканинний, вірогідно шовковий, жилет типу тегиля для пом'якшення ударної хвилі від влучання кулі.

Є вагомі підстави вважати, що «київські бронжилети» були черкеськими високоякісними кольчугами зі сплосчених кілець, виробленими в 2-й половині XVIII — на початку XIX ст. та модифікованими невідомим київським майстром у 1870-ті роки. Тут ще слід зауважити, що А. Чемерзін — племінник Олексія Чемерзіна (А. А. Чемерзин, 2021), який під час Польського повстання 1863 р. був начальником штабу Кременчуцького загону, із серпня 1880 р. він — начальник 33-ї піхотної дивізії (штаб у Києві), з лютого 1887 р. — Київський комендант. Успіхи Судейкіна, зокрема бойова доля його «кольчуг», були добре відомі в Петербурзі, а ще краще —

у Києві. До того ж Судейкін та О. Я. Чемерзін багато місяців мешкали в Києві в один і той самий час.

Не виключено, що в 1905–1906 рр. виробники «панцирів» А. А. Чемерзіна, широко відомих як перші ефективні бронежилети в Російській імперії, не лише надихалися розповідями про

надійність «київських бронежилетів», але й скористалися деякими їх технічним рішеннями. Підтвердити чи спростувати цю гіпотезу можна буде при вивченні нових архівних матеріалів, зокрема Київського губернського жандармського управління та заводу «Арсенал».

ЛІТЕРАТУРА

- Авенир Авенирович Чемерзін. *Bogatov.info*. URL: <https://bogotov.info/Genbase6?p=avenir;n=tchemerzin> (дата звернення: 15.01.2021).
- Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа. Санкт-Петербург: Атлант, 2004. 432 с.
- Бларамберг И. Топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа. Нальчик: Эль-Фа, 1999. 403 с.
- Бобров Л. А., Сальников А. В. «Черкесский доспех» в системе защитного вооружения народов Мусульманского Востока XV — середины XIX вв. *Былые годы (Bylye Gody)*. 2017. Т. 45. Вып. 3. С. 727–753. DOI: 10.13187/bg.2017.3.727.
- Волковинский В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). К.: Старий світ, 2006. 416 с.
- Гордеев Н. В. Русский оборонительный доспех. *Государственная Оружейная палата Московского Кремля: сб. науч. трудов по материалам Государственной Оружейной палаты*. Москва: Искусство, 1954. С. 63–114.
- Дебогорий-Мокриевич В. К. Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича. Вып. 1–2. Paris: Impr. J. Allemane, 1894–1895. 334 с.
- Дзагалов А. Дворяне Черниговской губернии и Кавказ: (генерал-майор Николай Михайлович Демидовский 1824–1891 гг.). *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 68–84.
- Жук А. Б. Стрелковое оружие. Революеры, пистолеты, винтовки, пистолеты-пулеметы, автоматы. Москва: Воениздат, 1992. 735 с.
- Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Ленинград: Наука, 1976. 104 с.
- М. Д. [Драгоманов М.] Геройська самооборона соціалістів в Києві. *Громада*. 1879. № 4. С. 340–342.
- Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. Санкт-Петербург: Полигон, 2005. 492 с.
- Панькина М. А. Ночь после битвы. Дегаевщина и кризис в партии «Народная воля». Москва: Common place, 2018. 182 с.
- Папулов К. Первые средства бронезащиты русской полиции. *Защита и безопасность*. 2005. № 3. С. 42–45.
- Попов М. Р. Записки землепольца / ред., вступ. ст. и прим. И. А. Теодоровича. Москва: Изд-во все-союзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1933. XLIV. 466 с.
- Тоїчкін Д. Клинок зброя козацької старшини XVI — першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. К.: Ін-т історії України НАНУ, Росохранкультура, 2013. 464 с.
- Cannon L. B. Behind Armour Blunt Trauma — an emerging problem. *Journal of the Royal Army Medical Corps*. 2001. 147(1). P. 87–96.
- Dean B. Helmets and Body Armor in Modern Warfare. New Haven, CT, USA: Yale University Press.; 1920. 325 p.
- Łotysz S. Historia sporu o pewien wynalazek: Jan Szczepanik, Kazimierz Żegleń i kamizelka kuloodporna. *Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki*. 2009. Vol. 18. No. 1–2(35–36). P. 349–366.
- Łotysz S. (2014). Tailored to the Times: The Story of Casimir Żegleń's Silk Bullet-Proof Vest. *Arms & Armour*. 2014. No. 11(2). P. 164–186. DOI: 10.1179/1741612414Z.00000000040.

REFERENCES

- Avenir Avenirovich Chemerzin. *Bogatov.info*. <https://bogotov.info/Genbase6?p=avenir;n=tchemerzin>
- Astvatsaturian, E. G. (2004). Oruzhie narodov Kavkaza. Saint Petersburg: Atlant [in Russian].
- Blaramberg, I. (1999). Topograficheskoe, statisticheskoe, etnograficheskoe i voennoie opisanie Kavkaza. Nalchik: El-Fa [in Russian].
- Bobrov, L. A., Salnikov, A. V. (2017). “Cherkesskii dospek” v sisteme zashchitnogo vooruzheniia narodov Musulmanskogo Vostoka XV — serediny XIX vv. *Bylyie gody*, Vol. 45, Is. 3, 727–753 [in Russian]. DOI: 10.13187/bg.2017.3.727

- Cannon, L. B. (2001). Behind Armour Blunt Trauma — an emerging problem. *Journal of the Royal Army Medical Corps*, 147(1), 87–96 [in English].
- Dean, B. (1920). *Helmets and Body Armor in Modern Warfare*. New Haven, CT, USA: Yale University Press [in English].
- Debogorii-Mokrievich, V. K. (1894–1895). *Vospominaniia Vl. Debogorii-Mokrievicha*. Vyp. 1–2, Paris: Impr. J. Allemane [in Russian].
- Dzagalov, A. (2012). Dvoriane Chernigovskoi gubernii i Kavkaz: (general-maior Nikolai Mikhailovich Demidovskii 1824–1891 gg.). *Ukrainskyi istorichnyi zbirnik*, Vyp. 15, 68–84 [in Russian].
- Gordeev, N. V. (1954). Russkii oboronitelnyi dospekh. In *Gosudarstvennaia Oruzheinaia palata Moskovskogo Kremli: sbornik nauchnykh trudov po materialam Gosudarstvennoi Oruzheinoi palaty*, pp. 63–114, Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- Kirpichnikov, A. N. (1976). *Voiennoie delo na Rusi v XIII—XV vv.* Leningrad: Nauka [in Russian].
- Łotysz, S. (2009). Historia sporu o pewien wynalazek: Jan Szczepanik, Kazimierz Żegleń i kamizelka kuloodporna. *Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, Tom 18, Numer 1–2(35–36), 349–366 [in Polish].
- Łotysz, S. (2014). Tailored to the Times: The Story of Casimir Zeglen's Silk Bullet-Proof Vest. *Arms & Armour*, 11(2), 164–186 [in English].
- DOI: 10.1179/1741612414Z.00000000040
- M. D. [Drahomanov M.] (1879). Heroiska samooborona sotsialistiv v Kyievi. *Hromada*, 4, 340–342 [in Ukrainian].
- Markevich, V. E. (2005). *Ruchnoie ognestrelnoie oruzhie*. Saint Petersburg: Poligon [in Russian].
- Pankina, M. A. (2018). Noch posle bitvy. Degaevshchina i krizis v partii «Narodnaia volia». Moscow: Common place [in Russian].
- Papulov, K. (2005). Pervye sredstva bronzashchity russkoi polittsii. *Zashchita i bezopasnost*, 3, 42–45 [in Russian].
- Popov, M. R. (1933). *Zapiski zemlevoltsa*. Moscow: Izdatelstvo vsesoiuznogo obshchestva politkatorzhan i ssyl'noselentsev [in Russian].
- Toichkyn, D. (2013). Klynkova zbroia kozatskoi starshyny XVI — pershoi polovyny XIX st.: problemy atrybuty ta klasyfikatsii. Kyiv [in Ukrainian].
- Tronko, P. T. (Ed.). (1986). *Istoriia zavoda «Arsenal» im. V. I. Lenina*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Volkovynskyi, V., Nikonova, I. (2006). *Revoliutsiinyi teroryzm v Rosiiskii imperii i Ukraina (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv: Stryi svit [in Ukrainian].
- Zhuk, A. B. (1992). *Strelkovoie oruzhie. Revolvery, pistolety, vintovki, pistolety-pulemety, avtomaty*. Moscow: Voienizdat [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 15.02.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олена Єгорова,
доцентка кафедри історії
та політичної теорії
Національного технічного університету
«Дніпровська політехніка»,
кандидатка історичних наук,
Дніпро, Україна

Olena Yehorova,
Associate Professor of the Department
of History and Political Theory,
Dnipro University of Technology,
PhD in History,
Dnipro, Ukraine

e-mail: Egorova.olena@gmail.com
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9003-6909>

УДК 378.124"19"(Воблий К. Г.)
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.112

Науково-педагогічна діяльність Костянтина Воблого в Імператорському університеті Св. Володимира

У статті на основі опублікованих й архівних матеріалів репрезентовано науково-педагогічну діяльність професора Костянтина Воблого в Імператорському університеті Св. Володимира. Внаслідок аналізу використаного комплексу джерел обґрунтовано думку про те, що він здобув добру освіту на батьківщині й за кордоном, а основним предметом його лекцій впродовж 1909–1917 р. була статистика.

Ключові слова: Костянтин Воблий, вчений-економіст, науково-педагогічна діяльність, юридичний факультет, кафедра політичної економії і статистики.

Scientific and Pedagogical Activity of Konstantyn Voblyi at the Imperial University of St. Volodymyr

In the article on the basis of published sources and archive materials a scientific and pedagogical activity of Professor Konstantyn Voblyi at the Imperial University of St. Volodymyr is analysed. The figure of famous Ukrainian economist-scientist Konstantyn Voblyi is of particular interest for modern researchers highlighting him as an economist, historian or ethnographer. At the same time it has been stressed in the article that mainly the time of Voblyi's prosperity has been depicted in historiography, while the period of his forming as a scientist is underestimated. Besides, in the notes about Voblyi's work at Kyiv University there exists an opinion that the main discipline of his teaching was political economy. In view of this, the subject of this article is Voblyi's scientific and pedagogical activity at the time of his work at the University of St. Volodymyr in Kyiv under the conditions of the 1884 Statute. In the article a complex of sources is analysed on the year-to-year basis, which allowed to state that the main discipline of his teaching was statistics, which he had taught since 1909–1910 academic year.

In the article documents dealing with two long-term internship trips of K. Voblyi have been studied, which let him come to know how statistics business was organized in Russian Empire and abroad. The attention has been paid to the fact that the scale of materials about statistics business in big scientific centers discovered by Konstantyn Voblyi was enormous. All this material was thoroughly gathered and used by the scientist in his future pedagogical and scientific work. The conclusion is made that University's edition ("University News") is a valuable source for studying Konstantyn Voblyi's work at the educational entity. The perspective for further investigation may deal with the activity of Konstantyn Voblyi's followers and their input into the science.

Key words: Konstantyn Voblyi, scientist-economist, scientific and pedagogic activity, law faculty, Department of Political Economy and Statistics.

Постать видатного українсько-го економіста, статистика, економіко-географа Костянтина

Григоровича Воблого (1876–1947) вже ставала предметом наукового пошуку. Ще в радянські часи наголошувалась його значимість як академіка

АН УРСР і людини, яка прагнула зробити свої наукові знання корисними для рідного краю. Збільшення інтересу до вченого в наші дні пояснюється бажанням сучасників всебічно висвітлити досягнення цієї особи в нових контекстах.

Присвячена професору К. Воблому література охоплює економічні, географічні та історичні студії. Дослідники-економісти зображують його здобутки на тлі тодішньої української економічної думки, прикладом чого є дисертації Л. Вернигори «Розвиток економічної науки в Київському університеті (XIX — початок XX ст.)» та І. Мордас «Внесок учених Київського національного економічного університету у розвиток економічної науки в Україні (перша третина XX ст.)» (Вернигора Л. В., 2002. С. 1–16; Мордас І. В., 2008. С. 1–19). У господарсько-географічному ключі формують питання професори С. Іщук, Я. Олійник та В. Матвієнко в дисертації «Теоретичні аспекти української економічної і соціальної географії» (Іщук С. І., Олійник Я. Б., 1998. С. 11–15; Матвієнко В. М., 2002. С. 1–13). В історичному напрямі виділяється серія статей дніпровських краєзнавців — відомого професора Г. Швидько та дослідниці М. Шевченко (Швидько Г. К., 2001. С. 122–126; Шевченко М. В., 2019. С. 1–23).

Але навіть за багатобічного розгляду помітним є зосередження уваги на періоді творчої зрілості К. Воблого. Роботу вченого в університеті в Києві передусім обмежують згадуванням найзагальніших дат, посад і предметів викладання. Початок кар'єри, становлення його як педагога в Імператорському університеті Святого Володимира залишаються прогалиною у історіографічному доробку.

Усвідомлюючи важливість періоду формування світогляду науковця, визначимо *мету статті* — дослідити особливості його науково-педагогічної діяльності впродовж 1909–1917 рр. Джерельною базою слугуватиме комплекс документів передусім діловодного змісту з періодичного видання «Университетские известия», де друкувалися офіційні папери Київського університету. Це звіти про стан навчального закладу за різні роки, протоколи засідань ради, огляди викладання з розкладом занять професорсько-викладацького складу на факультетах, звіти про наукові відрядження, відгуки на наукові праці тощо. Згадане видання за необхідний період майже в повному комплекті наявне в науковій бібліотеці НТУ «Дніпровська політехніка». Відсутність порівняно незначної кількості номерів (№ 11, 12 за 1907 р., № 3, 4 за 1912 р., весь 1917 р.) на тлі загального їх обсягу може бути компенсовано залученням інших архівних джерел.

Потрібні дані можна знайти у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (фонд № 707 «Управління Київського учбового

округу») і Державному архіві м. Києва (фонд № 16 «Київський університет»). З метою висвітлення цієї тематики дослідники звертаються до них менше через те, що частина документів, приміром з діяльності факультетів, є опублікованою у тих же «Университетских известиях», однак деякі архівні справи все ж таки вдало доповнюють розв'язання проблеми розгляду науково-педагогічної діяльності К. Воблого з моменту його працевлаштування в університеті та протягом періоду чинності Університетського статуту.

Костянтин Воблий народився 1876 р. у селі Царичанка, нині селище міського типу Дніпропетровської області, в родині сільського священника. У 1900 р. закінчив Київську духовну академію, а в 1904 р. — Варшавський університет. У списку «Особового складу Імператорського університету Св. Володимира на 1 липня 1910 р.» згадано, що з 11 січня 1905 р. К. Воблий є стипендіатом на 2 роки. На службі у відомстві Міністерства народної освіти і водночас в університеті значиться з 30 грудня 1906 р.¹ Працювати молодий фахівець розпочав на кафедрі політичної економії і статистики юридичного факультету. Роботу всіх університетів Російської імперії, за винятком Варшавського і Юр'ївського, тоді регулював Статут імператорських російських університетів 1884 р. За ним юридичні факультети склалися із дванадцяти кафедр.

Межа XIX–XX ст. позначилася помітними досягненнями в розвитку університетської освіти й науки, що, природно, потребувало подальших змін у законодавстві. Серед нагальних проблем, обговорюваних не лише в освітніх колах, але й у суспільстві, були питання надання університетам більше автономії й позбавлення їх дріб'язкової опіки з боку Міністерства народної освіти, диференціації дисциплін, забезпечення кафедр кваліфікованими кадрами, запровадження предметної системи навчання замість курсової, належної постановки практичних занять на факультетах. Багато постанов з цього приводу було ухвалено пізніше, на початку XX ст., під тиском освітян і громадськості. Втім, у цілому законодавчою основою діяльності університетів до Лютневої революції залишався Статут 1884 р. (Іванов А. Е., 1991. С. 175).

Надмірна регламентація освіти проявлялась у системі заміщення кафедр. Процедура затвердження особи на викладання була надзвичайно складною і передбачала порушення університетом клопотання перед міністром освіти про дозвіл проведення виборів кандидата за рекомендацією членів факультету чи оголошення конкурсу. Тому відповідно до процедури 19 січня 1907 р. попечитель Київського учбового округу

¹ Личный состав Университета Св. Владимира к 1 июля 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 2. С. 51.

отримав вже зворотний лист за № 1064 від товариша міністра народної освіти, де повідомлялося, що «...з боку Міністерства народної освіти не зустрічається перешкод щодо доручення приват-доценту Університету Св. Володимира К. Г. Воблому читання лекцій і проведення практичних занять з предмета політичної економії по вакантній кафедрі політичної економії та статистики з видачею йому винагороди в розмірі 1200 руб. на рік із залишків від утримання особового складу університету»². І вже зі згоди вищих інстанцій ректор університету призначає «.. надалі до заміщення кафедри політичної економії і статистики покласти читання лекцій по означеній кафедрі на приват-доцента юридичного факультету Олександра Дмитровича Білимовича та Костянтина Григоровича Воблого, добре відомого юридичному факультету визначною підготовкою та лекторськими здібностями, проявленими на магістерських іспитах і у випробувальних лекціях...» Також визнано у весінньому півріччі 1907 р. зберегти викладання статистики за ординарним професором М. Яснопольським, а курс політичної економії віддати К. Воблому. В наступному ж, 1907–1908 н. р., передбачено віддати політекономію О. Білимовичу, який на той час повернувся із закордонного відрядження, а статистику повернути К. Воблому³.

Логічним продовженням процедурних перемовин стала перша констатація прізвища К. Воблого в «Огляді викладання на юридичному факультеті в осінньому півріччі 1907–1908 н. р.», хоча його згадують не як викладача, а як особу, що рекомендує студентам літературу зі статистики⁴. Підтвердженням фактичної роботи викладачем є протокол засідання юридичного факультету від 4 жовтня 1907 р., де міститься «Заява приват-доцента К. Г. Воблого про асигнування невеликої суми грошей до 90 рублів на здійснення перепису студентів Університету Св. Володимира. Означений перепис передбачається як вид практичних занять з предмета статистика»⁵. Окрім проявленої ініціативності педагога документ засвідчує усвідомлення ним значимості практичних занять зі студентами, що було на той момент пріоритетним питанням для юридичних факультетів Російської імперії, і зацікавлення

статистичним дослідженням, що згодом переросте у справу життя.

«Университетские известия» дають відповідь на суперечливе питання щодо предмета викладання К. Воблим у Київському університеті. В деяких наукових працях вказують, що це була політекономія, іноді після неї згадують статистику, яку він буцімто викладав в іншому навчальному закладі. Огляди викладання на юридичному факультеті в означений час підтверджують це лише частково. Після його призначення викладачем політекономії на весняний семестр 1906–1907 н. р. і «переходу» на статистику восени 1907–1908 н. р. приват-доцент Костянтин Воблий вирушає у відрядження на першу половину 1908 р. Вже в наступному, 1908–1909 н. р., в осінньому семестрі він дійсно рекомендує студентам літературу, а у весняному викладає політекономію і проводить з неї практичні заняття⁶. Починаючи з 1909–1910 н. р. в Університеті Св. Володимира К. Воблий значиться як викладач курсу статистики, натомість політекономію протягом всього цього часу читає його колега, спочатку приват-доцент, а пізніше професор — О. Білимович.⁷

Унікальною особливістю і системною практикою тодішніх університетів було підвищення науково-педагогічної майстерності в наукових відрядженнях в основному для підготовки і захисту магістерської чи докторської дисертацій талановитими науковцями й здобуття ними професорського звання. Таку можливість було надано й приват-доценту Костянтину Воблому, про що він доповідає у «Звіті юридичному факультету Університету Св. Володимира про відрядження на

⁶ Расписание лекций в Ун-те Св. Владимира в осен. полуг. 1908–1909 уч. г. *Университетские известия*. 1908. № 10. С. 17, 34.

⁷ Обзорение преподавания на юр-м ф-те в 1909–1910 ак. г. *Университетские известия*. 1909. № 11. С. 1, 5, 14; Расписание лекций в Ун-те Св. Владимира в 1910–1911 уч. г. *Университетские известия*. 1910. № 11. С. 14; Обзорение препод. в Ун-те Св. Владимира в осен. полуг. 1911–1912 уч. г. (с расписанием лекций). *Университетские известия*. 1911. № 10. С. 1; Обзорение препод. на юр-м ф-те в 1912–1913 уч. г. *Университетские известия*. 1912. № 10. С. 15; Расписание лекц. на юрид-м ф-те Ун-та Св. Владимира на весен. полуг. 1912–1913 г. *Университетские известия*. 1913. № 5. С. 1; Обзорение препод. в У-те Св. Владимира на 1914–1915 уч. г. *Университетские известия*. 1914. № 10. С. 1; Обзорение препод. по юр-му ф-ту на 1915–1916 уч. г. *Университетские известия*. 1915. № 9. С. 1; Расписание лекц. на юр-м ф-те на весен. полуг. 1914–1915 г. *Университетские известия*. 1915. № 1. С. 1; Обзорение препод. на юр-м ф-те в 1913–1914 акад. г. *Университетские известия*. 1913. № 10. С. 18; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. VIII. Од. зб. 3537. Лекціонна книжка № 3415 студента юридического факультета Киевского университета Цытовича Бориса Викторовича (1915–1917). Арк. 2.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 707. Оп. 147. Од. зб. 37. О состоянии кафедр в Ун-те Св. Владимира по всем факультетам и о замещении таковых. Арк. 48.

³ Там само. Арк. 49.

⁴ Обзорение преподавания в Ун-те Св. Владимира в осеннем полугодии 1907–1908 уч. г. *Университетские известия*. 1907. № 10. С. 57.

⁵ Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Од. зб. 1481. Протоколи засідань юрид-го ф-та Ун-та Св. Владимира (с 18 сентября 1907 г. по 29 мая 1910 г.). Арк. 5.

час з 20 січня до 20 серпня 1908 р. до міст Варшави і Петербурга».

Надрукований в «Университетских известиях» звіт можна вважати більш інформативним, ніж схожий сучасний документ, завдяки тому, що офіційний опис дослідник поєднує із власним суб'єктивним баченням — згадує труднощі й розчарування, враження від спілкування з людьми, організацію діяльності архівів чи бібліотек, ставлення їх працівників до вчених. Документ дає можливість з'ясувати нам обсяг зробленого й, відповідно, перебіг формування наукового світогляду, а також особистісні риси Костянтина Григоровича. Мета відрядження полягала у зборі архівного матеріалу з історії фабричної промисловості Царства Польського. Для цього він вирушив до Головного архіву (відомства міністерства юстиції), Архіву казенної палати і Генерал-губернаторського архіву старовинних справ. Тут було багате зібрання цінних документів, які «мають велике значення не лише для польської історії, але і для російської, особливо для південно-західного краю» (Воблий К. Г. Отчёт юридическому факультету Университета Св. Владимира о командировке на время с 20 января по 20 августа 1908 г. в гг. Варшаву и Петербург, 1908. С. 1). Єдиним серед російських учених, хто звертався до сховищ раніше, був професор І. Цветаев, який, однак, оповістив про них науковців лише у стислій замітці.

К. Воблий подає розгорнуте описання наявних в архівах матеріалів, у подробицях ознайомлюючи вітчизняну наукову спільноту з потенціалом можливих досліджень. Головний архів давніх актів на площі Красинських він характеризує як найкращий у Варшаві. Заклад було засновано 1808 р. декретом Фрідріха Августа, короля Саксонського і разом Варшавського герцога «для зберігання збірників, відомих під назвою метрик коронних і литовських, давніх актів судових, фінансових, поліцейських, дипломатичних тощо» (Воблий К. Г., 1908. С.2).

Значний обшир матеріалів з кінця XIV ст. дослідник відкриває для економістів та істориків у Варшавській казенній палаті, ніби ставить запитання: «Скільки ще поколінь учених буде працювати над розробкою цих скарбниць? Для скількох сотень дисертацій, досліджень, праць тут будуть лежати недоторкані матеріали?» (Воблий К. Г., 1908. С. 5). Серед купи документів виділяє такі, що стосуються митного управління, соляної і тютюнової монополії, гірничозаводської промисловості, різних зборів, і підсумовує, що тут зберігаються справи з усіх галузей, що перебувають у розпорядженні комісії приходів і казни, кажучи сучасною мовою, в міністерстві фінансів. Зрештою увагу істориків ці документи привертають «цінними матеріалами з історії правобережної України і Литви» (Воблий К. Г., 1908. С. 7).

Окрім ретельного переліку ресурсів, відділів і справ молодий учений також вказує на недоліки. Він виявив і схаарактеризував вади щодо неповноти описів, окремих розділів або матеріалів у незадовільному стані. Розповідь про стан будівель і умови праці є корисною для планування наступниками пори року для відвідування установ і водночас характеризує автора звіту як наполегливу й віддану науці особу. Як-от, дуже складно виявилось працювати в підрозділі Варшавської казенної палати — Архіві коронного скарбу незалежної Речі Посполитої. Перебування припало на зимовий період, коли в будівлі було холодно й сиво. К. Воблий згадує, що «доводилося ставити свій стілець спинкою до пічки, сидіти в калосах і зимовому пальті, пити гарячий чай, і все ж ніщо не спасало від холоду» (Воблий К. Г., 1908. С. 19). Втім, попри суворі умови, вчений пропрацював тут більше місяця.

Згадував Костянтин і труднощі іншого характеру. Приїхавши до бібліотеки своєї alma mater — Варшавського університету, він сподівався на безперешкодне користування ресурсами там, де його добре знали як старанного читача. Але несподівано завідувач бібліотеки професор С. Вехов наполіг на офіційних паперах з Київського університету, що завдало молодому чоловікові додаткових витрат зусиль і дорогоцінного часу. Із перепонами спочатку стикнувся К. Воблий і в Петербурзі, де «дивились із побоюванням на дослідників, що намагались пробратися до архівів» (Воблий К. Г., 1908. С. 15). Спілкуючись із чиновниками, він дізнався, що це було викликано оприлюдненням недозволених документів одним із попередників, професором-економістом Озеровим. К. Воблий запевнив у коректному користуванні матеріалами, після чого отримав бажані справи. Подолавши бюрократичні труднощі, вчений зміг опинитися в архівах митних зборів, де знайшов необхідний матеріал щодо торговельних зносин Царства Польського й Росії. У Петербурзі також працював в Архіві Державної ради у відділі матеріалів польського статс-секретаріату і, скориставшись нагодою, дістався Публічної бібліотеки.

Невід'ємною частиною звітів К. Воблого було згадування про тих, хто допомагав у роботі, що чи не більше характеризує самого дослідника як чуйну і вдячну людину. У старому Архіві казенної палати він з теплотою відгукується про завідувача: «Можна уявити собі, як я дорожив Марцинковським, особистість його була для мене священною, адже це був єдиний у повному сенсі слова компас по безбережному морю давніх актів» (Воблий К. Г., 1908. С. 6). Із вдячністю згадує і завідувача Архіву старовинних справ Чуйкіна, який акуратно і люб'язно виконував замовлення.

Перебування в Петербурзі виявило інтерес до нещодавно розпочатої у Києві педагогічної

роботи. У Петербурзькому університеті він наполегливо ознайомлювався з умовами викладання статистики. У розпорядженні студентів юридичного факультету був добре організований статистичний кабінет, створений ще 1871 р. за сприяння видатного російського статистика, професора Ю. Янсона. К. Воблій уважно вивчає матеріальне забезпечення і зміст здійснюваних тут практичних занять. Кабінет постійно отримувачав тематичну літературу (статистичні журнали, цінні колекції статистичного руху населення), що створювало передумови для зацікавлення студентської молоді й набуття нею вміння обробляти статистичні дані.

Занурення в атмосферу архівів і бібліотек сприяло здобуттю ґрунтовних знань з обраної справи. Вони були узагальнені в магістерській дисертації К. Воблого «Нариси з історії польської фабричної промисловості», що з'явилася вже в 1909 р. на сторінках «Университетских известий», де друкувалася у № 5–8. Дослідження складалося з двох частин, що охоплювали історію фабричної промисловості Польщі: перша — висвітлювала проблему в останній період самостійного існування Речі Посполитої (1764–1795), а друга — показала її для епохи пруської зверхності над Польщею, Герцогства Варшавського і конституційного Царства Польського (1795–1830). Дослідження містить загальну характеристику польського народного господарства, розкриває тенденції збільшення мануфактур через слідування економічній політиці Пруссії та Австрії і проведення реформ.

Вже в № 9 цього ж видання з'являється рецензія доктора економічних наук Київського університету М. Яснопольського на працю приват-доцента К. Воблого. Науковий відгук засвідчив як вагомість самої роботи, так і масштабність особистості дослідника. Відомий професор наголосив на широті поставленого автором завдання і зазначив, що він «успішно зіставляє чотири епохи історії Польщі, які мають абсолютно різне значення для виникнення й розвитку в ній обробної промисловості..., він ґрунтовно розглянув перебіг польської економічної думки, пов'язаний з питаннями економічної політики...» (Яснопольский Н. П., 1908. С. 19.). Наприкінці М. Яснопольський доходить висновку про те, що К. Воблій довів як власну обдарованість, так і достатню підготовленість до самостійної наукової роботи для дослідження економічних явищ, тобто наукову зрілість.

Оновлений науково-педагогічний світогляд Костянтина Григоровича знайшов відображення у викладацькій роботі. Якщо восени 1907–1908 н. р. список рекомендованої студентам літератури зі статистики містив лише два російських джерела (книги зі статистики відомих професорів-економістів Ю. Янсона і Л. Ходського)

та шість іноземних, то література з політекономії, рекомендована після поїздки, у 1908–1909 н. р., є значно розширеною. Вона охоплює дев'ять російськомовних і вісім джерел англійською, німецькою та французькою мовами^{8,9}.

Тут зазначені підручники і курси лекцій відомих російських вчених-економістів О. Чупрова, А. Ісаєва, професора Київського університету В. Железнова, знаного російського економіста, ректора Московського університету, політичного діяча О. Мануїлова, видатного українського економіста М. Туган-Барановського. Рекомендовані іноземні джерела — перекладена праця ірландського економіста Джона Інгрема (John Ingram) або книги мовою оригіналу видатних економістів (німецьких учених Густава фон Шмоллера (Gustav von Schmoller) і Августа Онкена (August Oncken), австрійця Фрідріха фон Клаінвахтера (Friedrich Kleinwächter), американця Едвіна Селігмана (Edwin Seligman), французів — професора П'єра Поль Леруа-Больйо (Pierre Paul Leroy-Beaulieu) та історика економічної думки Шарля Жиде (Charles Gide), видатного англійця, автора ґрунтового підручника з економіки Альфреда Маршалла (Alfred Marshall) та ін.

Плідна робота в університеті та отримання ступеня магістра політичної економії були важливим показниками роботи вченого. Утім, для подальшого кар'єрного зростання і закріплення на професорській посаді необхідно було захистити ще й докторську дисертацію. Для цього юридичні факультети відправляли своїх працівників у закордонні відрядження. Така поїздка охоплювала кілька, насамперед розвинених, країн Європи, де учений міг всебічно ознайомитись з окремою наукою.

Цього разу К. Воблій відправився підвищувати кваліфікацію і збирати матеріал до Європи на період з 20 грудня 1909 до 20 серпня 1910 р. Першочерговою метою він визначив ознайомлення з викладанням політекономії і статистики в німецьких університетах, а другою — вивчення методів і прийомів розробки третього професійно-промислового перепису 1907 р. у Німеччині. Таке непросте, почасти прикладне завдання вимагало ґрунтового поглиблення знань, для чого дослідник вирушив до Берліна.

У Берлінському університеті він ознайомився з теоретичними і прикладними курсами з політичної економії видатного німецького економіста, професора Адольфа Вагнера (Adolph Wagner, 1835–1917), відомого німецького економіста й історика,

⁸ Обзорение препод. в Ун-те Св. Владимира в осен. полуг. 1907–1908 уч. г. *Университетские известия*. 1907. № 10. С. 9.

⁹ Расписание лекц. в Ун-те Св. Владимира в осен. полуг. 1908–1909 уч. г. *Университетские известия*. 1908. № 10. С. 13.

державного діяча Густава фон Шмоллера (1838–1917), знавця аграрного питання, професора Макса Зерінга (Max Sering, 1857–1939), спецкурсами інших професорів з питань грошей, банків, біржі, іноземної і колоніальної політики, соціальної політики. Також К. Воблій опановував курси зі статистики, яка, за його словами, тут була представлена набагато бідніше, — у зимовому семестрі це був курс з теоретичної статистики відомого російського економіста польського походження, професора В. Борткевича (1868–1931) і курс господарської статистики відомого латвійського та німецького економіста, статистика і демографа, приват-доцента Карла Баллода (Carl Ballod, 1864–1931) (Воблій К. Г. Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г., 1911. С. 3).

Вже в Берліні науковець зміг приступити до своєї безпосередньої теми, отримавши на це дозвіл від президента Імперського статистичного бюро Ван-дер Борта. Неодноразово відвідуючи спеціальне приміщення для розробки і зберігання переписного матеріалу на вул. Луїзенштрассе, він збирав зразки рахункових карточок, формулярів, рукописних інструкцій, що використовувались у розробці перепису (Воблій К. Г., 1911. С. 7). За цим слідувало засноване у 1805 р. і тому дуже насичене старими й новими джерелами Пруське статистичне бюро. Переїхавши на початку березня до Дрездена, дослідник долучився до ресурсів Саксонського статистичного бюро і Королівського статистичного бюро. У звіті, як і раніше, він із вдячністю згадує завідуючих установ і підкреслює їхню роль у зібранні цікавої колекції формулярів, відомостей, бюлетенів за різними відділами статистики. Перебуваючи в Німеччині, вчений використовував всі можливості потрапити до університетів й ознайомитися зі станом викладання і організації практичних занять. Такою нагодою він скористався і в Мюнхені, куди переїхав на літній семестр. Утім, головною справою у відрядженні було опрацювання професійної і промислової статистики. Найкращі праці з третього професійного перепису він знайшов у Мюнхенському статистичному бюро.

Вчені, мандруючи містами Європи з науковою метою, отримували величезні можливості для розширення світогляду, знайомства з передовими європейськими інститутами. Серед таких організацій у Парижі К. Воблій згадує заснований у 1894 р. Соціальний музей. Його призначення полягало в організації постійної виставки соціальної економії, наданні порад, довідок, вказівок для зацікавленої публіки і, врешті, проведенні лекцій і читань для популяризації різних соціальних установ. У Франції учений також працював у Центральному статистичному бюро у складі міністерства праці, де вивчав організацію

розробки даних народного перепису. Особливістю перепису 1906 р. був зв'язок із збиранням даних з промислової статистики, на що і звернув увагу дослідник.

Тож формувалося цілісне уявлення щодо організації переписів у країнах Європи і, зокрема, в Німеччині. Ці знання К. Воблій систематизував і виклав у докторській дисертації «Третій професійно-промисловий перепис у Німеччині», яку оприлюднив в «Университетских известиях» у № 3–6, 8, 10, 12 за 1911 р. Праця показує історичну ретроспективу проблеми, значимість професійно-промислового перепису як методу пізнання соціально-економічних явищ, розглядає перший досвід статистичних досліджень у різних державах, особливості конкретних переписів у Німецькій імперії, питання організації переписів в оцінці німецьких статистиків, обговорення проектів переписних формулярів, проблеми класифікації промислів різними науковими конференціями й з'їздами статистів 1901–1902, 1904–1907 рр. Висвітлення теми перепису в Німеччині поміщається в широкий контекст статистичної справи у Франції, Австрії, Англії, Італії, Бельгії, Швейцарії, країнах Америки, інших країнах та відповідних типів статистичних досліджень господарського життя. Автор зосереджується на змістах індивідуальних бюлетенів і господарських відомостей, сільськогосподарських картах і промислових формулярах, прийомах розмітки переписного матеріалу, технічних прийомах зведення, складанні таблиць. Опрацювання значного обсягу матеріалу сформувало вміння комплексного аналізу економіки країни. За словами К. Воблого, в «даних перепису 1907 р. ми знаходимо повну статистичну картину професійного й соціального розділення населення і разом стару, але красномовну характеристику новітніх форм народного господарства» (Воблій К. Г. Третья профессионально-промышленная перепись в Германии (12 июня 1907 г.), 1911. С. 305).

Здобувши системне розуміння організації переписів населення у наукових центрах Європи, до Києва Костянтин Григорович повернувся висококваліфікованим фахівцем. 25 листопада 1910 р. він був затверджений на посаді екстраординарного професора VI кл. по кафедрі політичної економії і статистики. Професорові було призначено оклад 1600 рублів жалування, 200 рублів столових і 200 рублів квартирних¹⁰.

Захист дисертації і отримання наукового ступеня доктора політичної економії відкрили подальші перспективи університетської роботи. У Протоколі засідання ради Імператорського університету Св. Володимира від 4 листопада

¹⁰ Личный состав Импер-го Ун-та Св. Владимира к 1 июля 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 2. С. 51.

1911 р. К. Воблий вже значиться як ординарний професор¹¹. З цього ж документа бачимо, що професійна звичка аналізу господарського життя вилилася в потребу вченого реалізувати власні вміння в адмініструванні й у своєму закладі. В ухваленому радою розкладі доходів і витрат по Університету на 1912 р. окремо йдеться про враховану заяву професора К. Воблого стосовно того, щоб суми, які відпускаються з Державного казначейства на господарчі потреби (опалення, освітлення, ремонт, утримання в чистоті будівель, утримання службовців), не зазначалися в кошторисі однією валовою сумою витрат, а були розподілені по кожній статті окремо¹². Така ухвала надсилатиметься через попечителя Київського учбового округу до Міністерства народної освіти для остаточного затвердження.

У цей час учений енергійно працює на педагогічній ниві. В осінньому і зимовому півріччях він незмінно веде курс статистики для студентів юридичного факультету. Кількість годин і тематичний зміст трохи змінюються в різні роки, у середньому дорівнюючи чотирьом годинам лекцій та одній годині практичних занять на тиждень. У 1911–1912 н. р. заняття професора К. Воблого розподіляються так: в осінньому півріччі читаються історія і теорія статистики, а у весняному — демографія та основи господарської статистики¹³. Порівняно з початковим періодом значно збільшився обсяг пропонованої студентам літератури. Перелік збагатився новими іменами — рекомендуються книги О. Чупрова зі статистики, книга відомого російського професора, економіста і статистика О. Анциферова, праці відомого німецького статистика і державного діяча Георга фон Майра (Georg Mayr), врешті додається і видання «Статистика. Посібник до лекцій» (1909) самого К. Воблого. У списку іноземних видань також значаться нові прізвища або не згадані раніше праці, серед яких є присвячені методології та техніці статистики. Це роботи німецьких статистиків Августа Меітцена (August Meitzen), Готліба Шнаппер-Арндта (Gottlieb Schnapper-Arndt), англійського статистика Артура Боулі (Arthur Bowley), італійського статистика і демографа Родольфо Беніні (Rodolfo Benini), французького політика і вченого-статистика Фернана Фора (Fernand Faure) та ін.¹⁴ Отже, рекомендовані навчальні матеріали представляють праці відомих економістів різних країн,

чий наукові погляди часто підкріплені досвідом господарської чи навіть політичної практичної діяльності в масштабах держав.

Показником ефективності наукової діяльності К. Воблого є список опублікованої автором літератури, показаної у щорічних звітах. Наприклад, у звіті вченого за 1912 р. значаться його праці з економічних питань як за кордоном (в Німеччині, США), так і в Російській імперії. Впадає в очі те, що цей список перевищує обсяг літератури, опублікованої іншими викладачами юридичного факультету¹⁵. Ще значніше переважання праць Костянтина Григоровича помітно у 1913 р. Вони представлені науковими статтями російською і німецькою мовами у вітчизняних та зарубіжних виданнях, доповідями на з'їздах і відображають статистичні й економічні питання в США, Німеччині, Австрії, Туреччині, Російській імперії¹⁶.

Як і раніше, педагог приділяє значну увагу практичним заняттям. У «Звіті про стан і діяльність Імператорського університету Св. Володимира у 1912 р.» зазначено, що «на юридичному факультеті велись згідно з навчальним планом практичні заняття зі студентами з різних предметів, у т. ч. і статистики... при факультеті діяли три навчально-допоміжні заклади: 1) юридичний кабінет, 2) юридичний семінарій і 3) кабінет статистики»¹⁷. Оформлений за зразком подібних європейських закладів і призначений для практичних занять зі студентами кабінет статистики Київського університету перебував у завідуванні професора К. Воблого. У звітному році заняття полягали почасти в ознайомленні з основними статистичними джерелами російською та іноземними мовами, а почасти — у самостійних роботах на узгоджені з професором теми. У рамках цієї діяльності була започаткована курсова робота зі «Статистики студентів Київського університету з моменту його заснування й до цього часу», у якій він навчав зацікавлену молодь проводити дослідження із застосуванням відповідних знань і методології, розуміти внутрішній сенс статистичних даних.

У списку підготовлених під керівництвом професора студентських робіт у 1912 р. значаться праці Миколи Апраксина «Населення Мальти у світлі сучасної статистики», Івана Язміна «Переселенський рух у Росії», Григорія Ельянова «Злочинність у Могилевській губернії за 15 років» та ін.¹⁸ Наступний, 1913 р., показує

¹¹ Протоколы заседания Совета Импер-го ун-та Св. Владимира (от 4 ноября) 1911 г. *Университетские известия*. 1913. № 4. С. 183.

¹² Там само.

¹³ Обзорение препод. в Ун-те Св. Владимира в осен. полуг. 1911–1912 уч. г. (с расписанием лекций). *Университетские известия*. 1911. № 10. С. 15.

¹⁴ Обзорение препод. на юр-м ф-те в 1909–1910 акад. г. *Университетские известия*. 1909. № 11. С. 14.

¹⁵ Отчёт о состоянии и деятельности У-та Св. Владимира в 1912 г. *Университетские известия*. 1913. № 11. С. 71.

¹⁶ Отчёт о состоян. и деят. У-та Св. Владимира в 1914 г. *Университетские известия*. 1915. № 2. С. 68.

¹⁷ Отчёт о сост. и деят. Ун-та Св. Владимира в 1912 г. *Университетские известия*. 1913. № 11. С. 29.

¹⁸ Там само. С. 30.

залучення частини студентів до керованої ученим курсової роботи. Так, до статистичного вивчення рідного університету долучаються студенти М. Апракін, який досліджує морфологію студентського складу за весь час існування закладу, Григорій Попов з темою «Віковий склад студентів Університету Св. Володимира з 1834 до 1912 рр.» і Можевітинов із дослідженням бюджету університету за 20 років. Врешті-решт керівник проєкту К. Воблій звітує про закінчення групової роботи зі статистики Київського університету з моменту заснування й до сьогодні та репрезентує її результати в діаграмах і картограмах на Всеросійській виставці у Києві¹⁹.

Такі практичні заняття давали можливість викладачу більше спілкуватися із талановитими учнями і сприяти розкриттю їхнього потенціалу. Одна з таких ліній успішності простежується на прикладі відомого вже нам М. Апракіна, який написав працю «Зміна народження й смертності у сучасних культурних народів» (1914). Її рецензував К. Воблій, і студент був удостоєний золотої медалі від юридичного факультету²⁰.

Працюючи в Київському університеті, професор продовжував викладати статистику. В архівному документі «Лекційній книжці студента Бориса Вікторовича Цитовича за 1915–1917 рр.» у графі навпроти предмета «статистика» стоїть відмітка професора К. Воблого із його підписом²¹.

Таким чином, робота Костянтина Григоровича Воблого в Київському університеті була

надзвичайно плідною на науковій і педагогічній ниві. На початку своєї викладацької кар'єри університет дав можливість талановитому молодому досліднику отримати ґрунтовну підготовку в освітніх і наукових закладах Російської імперії та за кордоном з метою здобуття глибоких знань з вибраного предмета, захисту дисертацій і заміщення посади професора по кафедрі політичної економії і статистики юридичного факультету. Основним предметом викладання у К. Г. Воблого була статистика, за винятком весняного півріччя 1906–1907 н. р. і повного 1908–1909 н. р., коли він викладав політичну економію. Перебуваючи в наукових відрядженнях від Київського університету, вчений зміг ознайомитись з історією економічної думки, опанувати теорію та методологію статистичної справи, надати вітчизняному вченому товариству характеристику відомих архівних установ з перспективними шляхами їх обробки.

Разом з тим опрацьовані документи розкривають не лише наукові, а й людські якості вченого, який навіть у несприятливих умовах праці окремих архівів і бібліотек проявляв наполегливість, завзяття дослідника, уважне ставлення до людей, що допомагали у творчому пошуку. Офіційні папери також засвідчують спробу реалізації отриманих знань у господарсько-адміністративному житті університету.

Особливу увагу в Київському університеті К. Воблій приділяв педагогічній діяльності. На своїх заняттях учений звертався до наукової літератури, що узагальнювала передовий досвід економічного і статистичного знання. Опікуючись належною організацією практичних занять зі студентами, К. Воблій намагався використати отриманий за кордоном досвід статистичних досліджень для того, щоб сформувати у здібних зацікавлених студентів методологічні навички здійснення наукового пошуку в цій галузі.

ЛІТЕРАТУРА

- Вернигора Л. В. Розвиток економічної науки в Київському університеті (XIX — початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: 08.01.04. Київ, 2002. 16 с.
- Воблій К. Г. Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г. *Университетские известия*. 1911. № 1. С. 1–16.
- Воблій К. Г. Отчёт юридическому факультету Университета Св. Владимира о командировке на время с 20 января по 20 августа 1908 г. в гг. Варшаву и Петербург. *Университетские известия*. 1908. № 12. С. 1–21.
- Воблій К. Г. Третья профессионально-промышленная перепись в Германии (12 июня 1907 г.) *Университетские известия*. 1911. № 10. С. 305–419.
- Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX века: моногр. Москва: АН СССР, Ин-т истории СССР, 1991. 392 с.
- Ішук С. І., Олійник Я. Б., Матвієнко В. М. Дослідження особливостей формування АПК у працях академіка К. Г. Воблого. *Вісник Київського університету. Серія: Географія*. 1998. Вип. 43. С. 11–15.
- Матвієнко В. М. Теоретичні аспекти української економічної і соціальної географії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: 11.00.02. Київ, 2001. 13 с.

- Мордас І. В. Внесок учених Київського національного економічного університету у розвиток економічної науки в Україні (перша третина XX ст.): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: 08.00.01. Київ, 2008. 19 с.
- Швидько Г. К. Орільський талант. *Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2002 рік*: бібліогр. покажчик. 2001. С. 122–126.
- Шевченко М. В. Академік К. Г. Воблий як економіко-географ, історик та краєзнавець: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01. Дніпро, 2019. 23 С.
- Яснопольский Н. П. Рецензия сочинения К. Г. Воблаго «Очерки по истории польской фабричной промышленности». Т. 1. *Университетские известия*. 1908. № 9. С. 3–23.

REFERENCES

- Vernyhora, L. V. (2002). *Rozvytok ekonomichnoi nauky v Kyivskomu universiteti (XIX — pochatok XX st.)* [The Development of economic science in Kyiv University (19th — early 20th century)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
- Voblyi, K. G. (1911). Otchet o zagranichnoi komandirovke s 20 dek. 1909 po 20 avgusta 1910 g. [Report on Foreign Business-Trip from December 20, 1909 till August 20, 1910]. *Universitetskiye izvestiia*, №1, 1–16 [in Russian].
- Voblyi, K. G. (1908). Otchet yuridicheskomyu facultetu Universiteta Sv. Vladimira o komandirovke na vriemnia s 20 yanvaria po 20 avgusta 1908 g. v gg. Varshava and Peterburg [Report to Faculty of Law on Foreign Business-Trip from January 20 till August 20, 1908 to Warsaw and Petersburg]. *Universitetskiye izvestiia*, №12, 1–21 [in Russian].
- Voblyi, K. G. (1911). Tretia professionalno-promyslovaia perepis v Germanii (12 iunია 1907 g) [The Third Professional-Industrial Census in Germany (on June 12, 1907)]. *Universitetskiye izvestiia*, № 10, 305–419 [in Russian].
- Ivanov, A. E. (1991). *Vysshaia shkola Rosii v kontse XIX — nachale XX v.: monografiia*. [Higher Education in Russia at late 19th — early 20th century]. Mocsow: AN SSSR, In-t istorii SSSR [in Russian].
- Ishchuk, S. I., Oliinyk, Ya. B., Matviienko, V. M. (1998). Doslidzhennia osoblyvosti formuvannia APK v pratsiakh akademika K. H. Voblaho [The Research of Peculiarities of Forming Agrarian and Industrial Complex in Works by Academician K. H. Voblyi]. *Kyiv University News. Seriiia Heohrafiia*, 43, 11–15 [in Ukrainian].
- Matviienko, V. M. (2001). *Teoretychni aspekty ukrainskoi ekonomichnoi i sotsialnoi heohrafi* [Theoretical Aspects of Ukrainian Economic and Social Geography]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
- Mordas, I. V. (2008). *Vnesok uchenykh Kyivskoho natsionalnoho ekonomichnoho universitetu u rozvytok ekonomichnoi nauky v Ukraini (persha tretyna XX st.)* [The Input of Kyiv National Economic University's Scientists into the Development of Economic Science in Ukraine (the first third of the 20th century)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
- Shvydko, H. K. (2001). Orilskii talant. [Talent of Oril]. *Moie Prydniprovia. Kalendar pamiatnykh dat na 2002 r.: Bibliohraf. pokazhchik*, 122–126 [in Ukrainian].
- Shevchenko, M. V. (2019). Akademik K. H. Voblyi yak ekonomiko-heohraf, istoryk ta kraieznaveets [Academician K. H. Voblyi as an Economist and geographer, historian and ethnographer]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Dnipro [in Ukrainian].
- Yasnopolski, N. P. (1908). Retsenzia sochinenia K. H. Voblaho «Ocherki po istorii polskoi fabrichnoi promyshlennosti» [The Review of K. Voblyi's Work "Essays in History of Polish Factory Industry"]. Т. 1, *Universitetskiye izvestiia*, 9, 3–23 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 20.01.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Нінель Клименко,
доцентка кафедри історичної
та громадянської освіти Інституту
післядипломної освіти Київського
університету імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: n.klymenko@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Олександр Трухан,
доцент кафедри історичної
та громадянської освіти Інституту
післядипломної освіти Київського
університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: o.trukhan@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6484-0955>

Ninel Klymenko,
Associate Professor of the Department
of Historical and Civic Education,
Institute of Postgraduate Education,
Borys Hrinchenko University of Kyiv,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Oleksandr Trukhan .
Associate Professor of the Department
of Historical and Civic Education,
Institute of Postgraduate Education,
Borys Hrinchenko Kyiv University,
PhD in Pedagogy,
Kyiv, Ukraine

УДК 82-6.09-051 [Лотоцький+Грінченко]
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.113

Олександр Лотоцький і Борис Грінченко: до історії співпраці щодо публікації україномовної книжкової продукції (1900–1908)¹

У статті проаналізовано співпрацю відомого письменника, публіциста, видавця Олександра Лотоцького і родини українських письменників Бориса та Марії Грінченків. Дослідження листування О. Лотоцького до Б. Грінченка дало можливість встановити, що активна співпраця діячів продовжувалась і після 1900 р., коли О. Лотоцький переїжджає з Києва до Петербурга. Відзначено, що крім співпраці у літературній та видавничій сферах упродовж 1900–1908 рр. відносини обох культурних діячів були творчими, дружніми та базувалися на основі взаємодопомоги.

Ключові слова: О. Лотоцький, Грінченки, Благодійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг, цензура, книжкова продукція, рукопис, гонорар.

Oleksandr Lototsky and Borys Hrinchenko: concerning cooperation on the publication of Ukrainian-language books (1900–1908)

The relations and cooperation of the famous Ukrainian scientist, writer, publicist, publisher Oleksandr Lototskyi and the family of the Ukrainian writers — Borys and Maria Grinchenko are analyzed in the article. The publishing peculiarities of the Ukrainian-language books in the early twentieth century through the prism of the activity of Oleksandr Lototskyi — secretary of the “Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books” (St. Petersburg) are highlighted in the article. The epistolary heritage of Oleksandr Lototskyi's located in the fund of the III Institute of Manuscripts of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine was used by authors.

¹ Стаття є продовженням видрукованого у № 11 за 2020 р. «Київських історичних студій» матеріалу про співпрацю О. Лотоцького та Б. Грінченка на культурницькій ниві.

The principles of historicism, scientific objectivity and systematics, as well as problem-chronological, comparative-historical and descriptive methods are used in writing the article. A study of Oleksandr Lototsky's correspondence with Borys Grinchenko enables to find out that they had been actively cooperated even after 1900 when Oleksandr Lototskyi moved from Kyiv to St. Petersburg. Archival materials are published for the first time, revealing little-known details of Oleksandr Lototskyi's persistent and painstaking work on the promotion of Borys Grinchenko's Ukrainian-language manuscripts through censorship authorities. Such cooperation consisted of mutual discussion and editing of the manuscripts of Borys and Maria Grinchenko, which were to be published under such brands as "Vik" and "Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books". In particular, Oleksandr Lototskyi discussed with B. Grinchenko the issues of his Maria Grinchenko's membership in the "Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books", cooperation with the "Ukrainian Vestnik" magazine, as well as the terms of payment for their stories. Information about important historical events are involved in the scientific review, some facts from the history of book publishing development in Ukraine are specified, cultural and publishing networks of Ukrainian figures are defined. Important information has been found that opens up new perspectives for further in-depth study of their lives. It has been revealed that behind the cooperation in the field of literary and publishing during 1900–1908 the relations of both cultural leaders were creative, attentive, friendly and based on mutual assistance.

Key words: Oleksandr Lototskyi, Grinchenko's family, "Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books", censorship, book production, manuscript, fee.

Початок ХХ ст. ознаменувався значним піднесенням громадського руху в Україні, визначну роль в якому відігравала інтелігенція. Серед провідних діячів цього періоду помітне місце належить письменнику, публіцисту Олександрові Лотоцькому (1870–1939) і письменнику й педагогу Борисові Грінченку (1863–1910), які спільно працювали щодо створення та ширення української літератури. Книговидавнича справа завжди була складником національно-культурного розвитку будь-якої держави й суспільства, відігравала важливу роль у формуванні національної ідентичності та самосвідомості громадянства. Тому тема боротьби української інтелігенції за поширення рідного слова через друковану продукцію на сьогодні є актуальною.

У вітчизняній історіографії з'явилася досить велика кількість наукових публікацій, чиї автори досліджують і аналізують багатогранну й різноманітну творчу спадщину як Олександра Лотоцького, так і Бориса Грінченка. Водночас публікацій, безпосередньо присвячених їхній співпраці на культурницькій ниві у зазначений період, наразі немає.

Метою статті є висвітлення взаємовідносин та обставин співпраці письменників щодо створення української продукції в умовах цензурного режиму Російській імперії впродовж 1900–1908 рр.

Восени 1900 р. Олександр Лотоцький переїхав до Петербурга, де мешкав і працював 17 років. Його переїзд до столиці Російської імперії був не випадковим, адже О. Лотоцький мав посаду в київському відділі Державного контролю. Головною метою зміни місця проживання був намір використати можливості столиці для розгортання української видавничої справи як бази майбутнього розвитку українства. Треба було

комусь на місці пильнувати й прощтовхувати українські публікації через голчане вухо суворой цензури. Як справедливо зазначив З. Пеленський, «Цей невдячний труд взяв на себе саме Лотоцький» (Пеленський З., 1983. С. 90). Тобто він став основним архітектором запланованих акцій.

У своїх спогадах Олександр Гнатович згадував: «Ніколи нам з дружиною не думалося, що доведеться на довгий час оселитися поза Україною, але обставини склалися так, що року 1900-го переїхали ми до Петербургу..., одержав я запрошення перейти на службу до столиці. Конче був потрібний свій "штотхач", що мав би завдання посувати справи цензурні, присвячуючи цьому досить уваги і часу» (Лотоцький О., 1983. С. 5). Зберігаючи старі зв'язки й створюючи нові, Олександр Гнатович використовував їх для того, щоб обходити цензурні перепони для публікації творів Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Бориса Грінченка, Агатангела Кримського й інших авторів. У Петербурзі Лотоцький не лише зробив успішну кар'єру в Державному контролі, ставши заступником генерал-контролера, а й отримав ширші можливості для літературно-публіцистичної діяльності, розпочатої ним у Києві.

Українські рукописи проходили довгий шлях, аби з'явитися на світ Божий (місцева цензура, Петербурзький цензурний комітет, Головне управління у справах друку), тому вони подавались одразу до Петербурзького цензурного комітету, аби оминати бодай ще одну зайву перешкоду. Враховуючи ще й те, що рукописи залежувались чималий час в цензурі, українські автори, дізнавшись, що Олександр Гнатович взяв на себе таку відповідальність, як «ходіння по муках», звертались до нього й надсилали свої рукописи, щоб він «подав..., подбав...» тощо. Таким чином у Олександра Лотоцького постала така собі канцелярія у справах цензурних. У своїх спогадах

він писав: «Односячи до цензури, я записував дату та число, яким зареєстровано рукопис у цензурі, та все доглядав за тим рукописом аж поки не вирішилася його доля, тоді я ставив у своєму реєстрі дати закінчення — дозволу чи заборони» (Лотоцький О., 1983. С. 5).

Усю процедуру проходження українських рукописів через цензуру споглядаємо у спогадах О. Лотоцького «Сторінки минулого». Саме із цих мемуарів можна простежити наполегливу й копітку працю Олександра Гнатовича, який тричі на тиждень після роботи відвідував або цензурний комітет, або Головне управління у справах друку. Саме там, де його присутність вже сприймали природно, тобто таку, як годиться, Лотоцький особисто спілкувався з різними цензорами відповідно до поданих рукописів. З одними цензорами він домовлявся, аргументуючи свою позицію, деяким надокучав, а за інших навіть виконував їхню роботу. Як-от, навіть за одного лінивого цензора, що довірливо ставився до Олександра Лотоцького, писав доповідь в Головне управління у справах друку. Бувало й таке, що О. Лотоцький оскаржував рішення цензурного комітету і подавав скаргу до Головного управління. Проте митарство рукописів не припинялося й після того, як був даний так званий «білет» на друкування книги. Друкарня пересилала 12 примірників книг цензору, який звіряв її зміст з рукописом. Різні ситуації та й неприємності судилося пережити Лотоцькому, коли автори вписували тексти, не прочитані цензором, а книгу вже було видруковано.

Перебуваючи у Петербурзі, О. Лотоцький підтримував тісні стосунки з Б. Грінченком, що не припинялися з 1894 р. (Клименко Н., 2020) не лише листуванням, а й особистими зустрічами (перебування Бориса Грінченка й Насті Грінченко у Петербурзі). Перед від'їздом до північної столиці Олександр Гнатович повідомляє Борису Дмитровичу: «Сими днями перехожу на службу в Петербург і виїжджаю з Києва». Тут же він зазначає свою нову адресу для подальших контактів та співпраці (Василевський остров, 4 линия, д. 17)².

О. Лотоцький вболівав за видавництво «Вік», увесь час був неначе його офіційним репрезентантом перед центральними цензурними властями в Петербурзі та постійно вдавався до інтервенцій у різних українських справах, здебільшого в друкарсько-видавничих. Поліція була свідомо цього й подавала на нього начальству різні доноси, проте О. Лотоцький так уміло створював образ своєї легальної поведінки, що безпосередньо його не чіпали.

Листи О. Лотоцького з Петербурга до Б. Грінченка засвідчують активне співробітництво щодо видання праць останнього у видавництві «Вік». У них спільно обговорювалася літературна продукція як Бориса, так і Марії Грінченків щодо відбору, змісту, форми та коректи текстів. Продовжуючи тісні стосунки і співпрацю з видавництвом «Вік», Олександр Гнатович деякі твори Бориса Дмитровича рекомендував друкувати саме у Києві. З цього приводу О. Лотоцький повідомляє Б. Грінченку: «“Вік” друкуватиметься у Києві, там вже і відберуть, які окремі оповідання з “Віку” переддрукувати. Звичайно, се будуть ті, які придатні для короткого читання своїм змістом і яких нема зараз у продажі. З Ваших, наприклад, я думав би було б дуже добре “Без хліба”, “Сестриця Галя”. Вони вже розподані. У Київ написав, аби вислали Вам коректу»³.

У 1902 р. було перевидано 1 том і видано 2 томи прози «Віку». З радістю О. Лотоцький інформує Б. Грінченка про успіхи видавництва, за яке він уболівав, й анонсує, що «...дозволено цензурою 3 том “Віку”, теж без найменших вечерків. У сей том увійшла решта прозаїків, починаючи з Вас. З Ваших творів увійшли: “Сестриця Галя”, “Без хліба”, “Непокірний”, “Байда”. Біографії значно поширені порівняно з першим виданням»⁴.

У 1898–1917 рр. видавничу діяльність у Петербурзі провадило «Благотворительное общество издания общепольных и дешевых книг» (далі — «Товариство»), очолене Данилом Мордовцем. Як писав у 1918 р. О. Лотоцький, «двадцять літ тому на північному петербурзькому болоті засяяв скромний вогник української просвіти: заснувалося “Благодійне товариство...” Два десятки літ світив він, то розгоряючись в сприятливу годину, то пригасаючи, коли темні болотяні гази придушували його» (цит. за: Білоусенко О., 1918. С. 489). «Товариство» мало видавати схвалені цензурою дешеві та доступні за викладом і мовою книги як релігійно-морального змісту, так і за всіма галузями сільськогосподарських і промислових знань, а також белетристику⁵.

Майже одразу по приїзді до Петербурга О. Лотоцький активно включився у діяльність «Товариства», став його секретарем. Сергій Єфремов, підкреслюючи ефективність роботи О. Лотоцького, наголошував: «неустанними заходами й енергією головню П. Стебницького та О. Лотоцького вибилося («Товариство». — Авт.) на значну культурну установу» (С. Єфремов, 1926. С. 23). І дійсно, разом із П. Стебницьким О. Лотоцький докладав значних зусиль щодо розвитку «Товариства», для дозволу українських видань у Києві, Одесі, Чернігові тощо.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. III. Спр. 38611. Арк. 1.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38618. Арк. 1–2.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38607. Арк. 1.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 244. Спр. Арк. 3.

Високо оцінюючи літературну творчість Б. Грінченка і М. Грінченко (М. Загірньої), О. Лотоцький намагається долучити їх до «Товариства». Того ж 1900 р. він пише до Чернігова: «Я просив би Вас і Марію Миколаївну, знаючи, що Вам дорогі інтереси “Общества”, не зрікатися першої своєї обіцянки щодо допомоги “Обществу” і дати йому перше право на видання ваших рукописів — перед усіма іншими видавцями. ...Я сподіваюсь, що ви приймете сю пропозицію, бо з морального і матеріального боку вона відповідає вашим інтересам»⁶. Водночас він передає 20 руб. на пересилку рукописів до «Товариства». За дослідженням І. Демуз, «Товариство» видрукувало з 1902 до 1905 рр. три книги Б. Грінченка («Оповідання про Євгена Гребінку», «Оповідання про Івана Котляревського», «Хто робить, той і має: Оповідання про Джемса Гарфільда») і п'ять Марії Загірньої («Мудрий учитель: оповідання про Сократа»; «Як вигадано машиною їздити»; «Добра порада: оповідання про ліки від сказаної хвороби»; «Оборонець покривджених: оповідання про Лінкольна»; «Під землею: оповідання про шахти») (Демуз І., 2016. С. 19).

Видавництво української книги стикалося зі значними перепонами. Як-от, кожна українська книга мала пройти, як зазначалося вище, такі кола «чистилища», як руки місцевих цензорів, Петербурзький цензурний комітет та Головне управління у справах друку. Найлегше проходила книга белетристичного змісту, тому автори йшли на хитрість і приєднували белетристичні частини на початок і в кінець. Підтвердженням такого маневру свідчить лист Олександра Гнатовича до Бориса Дмитровича з приводу видання його рукопису, де зазначено: «“Вашингтона” необхідно на половину скоротити, щоб “Общество” видало, крім того, треба їй надати з цензурних причин на початку белетристичну форму та як-небудь белетристично назвати її, бо інакше пропаде в цензурі. Я певен, що Ви не розгніваєтесь на ті вимагання...»⁷

Проте, коли цей хитрий маневр було розгадано, прийшлося знайти інший — засипати цензуру українськими рукописами. Зусиллями О. Лотоцького й інших співробітників «Товариства» до цензури було направлено чимало українських рукописів різного спрямування. Про реакцію цензорів Олександр Лотоцький повідомляє Борису Грінченку: «У цензурі зараз навал українських рукописів і цензори лютують на “хахлов” и “хахляцкую” літературу...»⁸ А лютували вони тому, що мали не лише написати резолюцію, як для всіх інших книжок, але й обов'язково оформити «доповідь», яка розглядалася в цензур-

ному комітеті й звітти пересилалася до Головного управління у справах друку. Тому на виході зазвичай до друку доходила лише третина всього матеріалу.

Попри те, що О. Лотоцький перебував під постійним наглядом охоранки, він наполегливо і методично боровся за україномовні рукописи. Олександр Гнатович особисто розмовляв з кожним цензором, надокучав, доводив, просив і навіть вимагав. Він ходив до цензурного комітету систематично й виключно у мундирі Державного контролю, використовуючи свій службовий статус. З цього приводу він згадував: «Щоб говорити з ним, так би мовити, на рівній нозі, а не як з вулиці, мусів я носити уніформу — навіть з погонами воєнного образця, отже розмовляли ми як урядовець з урядовцем, що мають ті самі цілі та дишуть тим самим духом...» (Лотоцький О., 1933. С. 231).

Слід зазначити, що тематика видань, які «Товариство» випускало під своїм брендом, була прописана у статуті. Цією програмою видавництва прагнуло задовольнити усі запити, які надходили до Правління, і видрукувати брошури з тих тем, що були вкрай потрібні. «Товариство» намагалось охоплювати найширші інтереси українців, але не виходити за межі статуту. Основні тематичні групи та їх змістове наповнення були такими: природознавство, географія, історія і біографії, історія літератури, право, економіка, медицина і гігієна, ветеринарія.

Відповідно до статуту члени «Товариства» поділялися на дійсних, членів-співробітників і почесних. Від матеріальних внесків звільнялися лише члени-співробітники, оскільки працювали на благо видавництва. Щодо родини Грінченків як дійсних членів-співробітників у «Товаристві» про це свідчить лист О. Лотоцького до Б. Грінченка, де з'ясовуються деякі процесуальні дії: «Ви згоджуєтесь, аби записати Вас та Марію Миколаївну членами-співробітниками до Товариства і разом пишете, що членська вкладка Марії Миколаївни пришлеться; тут просто непорозуміння, члени-співробітники вкладок не дають, то Марії Миколаївні не треба турбуватися»⁹.

«Товариством», відповідно до статуту, здійснювалося детальне рецензування і обговорення авторських матеріалів, як тільки рукописи надходили на розгляд до видавництва. Такий алгоритм роботи детально описаний у рукописних протоколах засідань Правління товариства¹⁰. Для вивчення кожного рукопису призначалося зазвичай два (інколи — три) рецензенти, які після ознайомлення з текстом або рекомендували запропонований рукопис до друку, або повертали автору на доопрацювання, чи відмовляли в друці.

⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38610. Арк. 2.

⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38587. Арк. 1–2.

⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38610. Арк. 2.

⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38618. Арк. 3.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 244. Спр. 370. 91 арк.

Іноді члени товариства, рецензуючи рукописи, визнавали їх дуже вдалимими, проте через брак коштів на друк змушені були передавати їх іншим видавництвам (наприклад, київській «Просвіті», Харківському товариству грамотності тощо). Підтвердженням такої роботи «Товариства» є лист О. Лотоцького до Б. Грінченка щодо редагування змісту та опублікування його рукопису «Оповідання про Івана Котляревського». Олександр Гнатович рекомендує Борису Дмитровичу зробити деякі зміни у тексті, акцентує увагу на сучасних вимогах редакції: «Посилаю вам коректу “Котляревського”. Змін зроблено досить. Головним чином скорочені сторонні для основної теми уступ про театр та класичну методологію — для більшої пропорції частин оповідання. Решта — дрібниці, що залежали від способу вислову Ваших давніх писань...» Разом з тим О. Лотоцький радить автору додати кілька штрихів для «більш рельєфного роз’яснення значення Котляревського як родоначальника нашої літератури, — але се треба робити дуже обережно, аби не було неприємностей із цензурою, Вам як авторові потрібно зробити»¹¹.

Ймовірно, після рецензії рукопису Б. Грінченка «Оповідання про Івана Котляревського» та його опрацювання в листі Лотоцького до Грінченка від 03 серпня 1901 р. зазначається: «Коректа (друга) “Оповідання про Івана Котляревського” буде вам послана. Маю надію, що Ви не розгніваєтесь, коли в ній будуть деякі дрібні зміни проти оригіналу — щодо правопису та деяких інших дрібниць. Коли з тим не згодитесь то виправте по-своєму»¹². Також в листі від 18 травня 1902 р. О. Лотоцький просить Б. Грінченка переробити оповідання про Євгена Гребінку: «Послав “Добру пораду”, сьогодні — Євгена Гребінку. За останню будете гніватися. Знов кажу те, й що казав. Хочеться, щоб книжка була якнайкраще; а як вона написана 10 літ перед сим. То зрозуміло, що у ній можуть бути деякі дефекти. Прогляньте не злим тихим оком коректу, може з якими змінами згодитесь, а деякі переробимо по-своєму. Якби Ви не задержали коректу, то книжка побачила світ тижнів зо два»¹³.

На доопрацювання неодноразово поверталися деякі рукописи Марії Загірньої «Який був стан у Атенській державі», Б. Грінченка «Олександр Македонський»¹⁴ тощо. Так, у листі до Б. Грінченка від 27 червня 1905 р. О. Лотоцький інформує про деяку корекцію тексту рукопису М. Грінченко: «Атенську республіку вимагають поправити, а саме на сторінці 17, 49–50, 86. Власне там треба сказати ясніше, — бо там місця

провідного змісту трохи заплутано. Дуже бажано, щоб М[арія] М[иколаївна] це зробила скоріше (там роботи на годину, дві). Ця брошура зараз на часі».¹⁵ Цікавим є лист О. Лотоцького з приводу рукопису Б. Грінченка про Олександра Македонського. В ньому він радить Борису Дмитровичу ґрунтовніше його переробити, бо така книжка є вчасною: «“Великого войовника”», на жаль, треба переробити. Там здебільшого один фактичний матеріал, але факти викладені так, що мало висвітлюють основну ідею. Можна навіть пропустити деякі факти менш важні, аби не розбивалася увага читача дрібними мало характерними подіями. Антимілітаристична думка — що мав на меті автор — не проведена яскраво, та й сама постать Ол[ександра] Мак[едонського] — не зовсім ясна. Виникає враження, що він був невинною жертвою спідлілих царедворців та й годі. Се видно давня Ваша праця, що не перероблена основніше...»¹⁶.

Кілька видань, які отримали схвальні рецензії у Благодійному товаристві, заборонялися вищими цензурними інстанціями: «Великий громадянин» М. Грінченко, «Як по чужих краях вибираються посли до Ради Державної» (протокол 23 вересня 1905 р.). Унаслідок цього Олександр Гнатович змушений був неодноразово знаходити різні можливості та впливових осіб для лобювання дозволу на друк. У листі до Б. Грінченка О. Лотоцький з прикрістю повідомляє: «“Великий громадянин” заборонений 17 августа 1905 р. за № 34, а “Як вигадано книжки друкувати” 31 августа за № 36. Коли заборонено брошуру про Атенську державу — не маю тут відповідей. Зараз по дорозі на Україну перебуваю у Пскові, щоб трохи перепочити після двохлітнього безвиїзного життя у славній столиці. У кінці сього місяця сподіваюсь бути у Києві, — побачимося. Бувайте здорові, мій привіт вашим».¹⁷

Велику майстерність і наполегливість треба було мати, щоб опісля всіх цензурних кіл митарства забрати рукописи назад. Бувало й так, що вони губилися. «З “Вашингтоном” і “Атенською державою” ціла біда. Двічі подавав прошення, багато раз просив особисто, та все не можуть розшукати рукопис...»¹⁸, — із сумом сповіщав Бориса Дмитровича Олександр Гнатович. Проте такі колізії відбувалися навіть і в самому «Товаристві». Прикра пригода трапилася з рукописом Б. Грінченка «Оповідання про Євгена Гребінку», про що Олександр Гнатович писав: «Гребінку взяв читати Забіла, держав більше місяця і врешті заявив, що загубив його. Прохав він мене дуже, щоб я взявся уладнати перед Вами

¹¹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38618. Арк. 3.

¹² ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38607. Арк. 2–3.

¹³ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38600. Арк. 1.

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. 244. Спр. 370. 91 арк.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38585. Арк. 3.

¹⁶ Там само. Арк. 2.

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38574. Арк. 2.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38578. Арк. 1–2.

справу. Але я зрікся, бо був дуже обурений таким відношенням до українських рукописів, та й не хотів, щоб і Ваше справедливе обурення так чи інакше перейшло на мене. Тепер новий рукопис передано Забілі, щоб він йшов до цензури і все уладнав з ним справу. Я все ж думаю, що справа з дозволом протягнеться не менш місяць»¹⁹. У той же час О. Лотоцький сповіщав Б. Грінченку: «З цензури я одержав дозволений рукопис Ваш «Оповідання про Івана Котляревського»; не викреслено нічого. Не посилаю Вам його, ждуть на Вашу відповідь, чи віддаєте Ви його нашому Товариству і на яких умовах. Зараз у цензурі є оповідання про Євгена Гребінку»²⁰. В листі також О. Лотоцький інформував Б. Грінченка про гонорар за книжку «Оповідання про Івана Котляревського» та дякував за частину книжок, подарованих «Товариству».

Олександр Гнатович цінував думку Бориса Дмитровича, адже його досвід чернігівського видавця був унікальним. У листах О. Лотоцького простежується бажання обговорити спільну працю, накреслити майбутні плани щодо видавництва вкрай важливої літератури. «Я зараз агітую за те, щоб заснувати комісію, яка б склала нам програму потрібних брошур. Після цього нам треба взятися до наших письменників, щоб мати певний матеріал до друку, але не лише випадковий як тепер. Встановити сталий гонорар. Дуже цікаво почути Вашу раду, що найпотрібніше нам видати»²¹.

Олександр Гнатович шанував творчість Бориса Дмитровича та намагався якомога більше його творів видати у «Товаристві» через обставини, що склалися, — можливість збільшення тиражу. Розуміючи, що рукопис зазвичай є в єдиному екземплярі, Лотоцький просить Грінченка про дублювання своїх творів шляхом переписування. Втім, такі ініціативи зіштовхувалися з певними труднощами. З цього приводу О. Лотоцький у листі до Б. Грінченка просить знайти у Чернігові переписувачів для тих рукописів, які ще залишилися у нього. «Коли знайдеться такий, прошу сповістити і Общество зразу вишле Вам гроші, скільки скажете. Простіть, що турбую Вас, але що ж вдієш, коли на всю столицю нема грамотних українців, а все «малороси», «говорящіє по-руски»...»²² Крім того, Лотоцький наголошував на тому, що «Товариство» оплачуватиме таку працю (50 копійок за писаний аркуш).

Аналіз листів (1901–1903) О. Лотоцького до Б. Грінченка відкриває нову грань історії українського книгодрукування. Листування висвітлює неймовірні зусилля української інтелігенції щодо

отримання дозволу на друкування українських драматичних творів. Адже найтяжче було отримати дозвіл на видання дитячої літератури та драматургії. У листах досить детально показано не тільки складність всіх процесуальних дій щодо рукописів, але й копітку, систематичну роботу О. Лотоцького стосовно лобювання творів Б. Грінченка, що призводило іноді до душевних хвилювань. Розуміючи прагнення автора швидше отримати дозвіл на його рукописи, Олександр Гнатович методично відправляв листи Борису Дмитровичу з інформацією про «читання» в цензурі його драм. Із жалем повідомляв Б. Грінченку про те, що його рукописи потрапили дуже ледачому цензору, заздалегідь застерігаючи письменника, що митарства його драм не будуть швидкими. І, дійсно, близько року тривало таке «читання». У листі від 27 жовтня 1901 р. Лотоцький інформує Грінченка: «Як писав вже я Вам, — Ваше ледаче щастя, рукопис Ваш попався ледачому цензорові, який буває в комітеті лише один раз на тиждень — у середу. Був я в середу, але викликати із засідання не можна було. Секретар обіцяв поговорити з ним після засідання, але, як він сам зізнався, через свою тупу голову, забував. Був я після того у цензурі разів кілька і кожен раз годували мене обіцянками, що цензор скоро верне рукопис, бо йому посилали нагадування. У сей вівторок я був там востаннє, і вже замість попереднього упрохування, зняв бучу і сказав, що йду скаржитися князеві в Головне управління і попрошу його, аби він розібрався як слід, бо терпіння мій увірвався»²³. Лише 20 листопада Олександр Гнатович повідомляє Борису Дмитровичу, що «Рукопис Ваш (Драми) дозволено»²⁴, окрім драми «Арсен Яворенко», яка ще не прочитана.²⁵

Аналізуючи листування, можна дійти висновків про нелегку комунікацію О. Лотоцького із цензурою. Крім Б. Грінченка останній опікувався творами ще й інших письменників. «Крім Вас маю ще в драматичній цензурі чотири постійних клієнтів, ходжу туди немов на службу, прошу, благаю і відповідь маю щоразу найпевніші обіцянки, що у ближайший четвер (день засідання цензурного комітету) буде вирішено, а по очах бачу, що бреше бісова душа, та й мусиш ждати та й ждати від четверга до четверга»²⁶ — інформує Грінченка Лотоцький. Причому в листі Олександр Гнатович детально описує непростий шлях постійних перемовин і вимог до цензора та й гостру розмову з начальником цензурної комісії. Наслідком стало те, що цензор, як писав Лотоцький, «розглянув «Арсена» і дав своє «заключення» презусові. І тепер справа залягла в сього останнього. Говорив я з ним

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38603. Арк. 3.

²⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38609. Арк. 1–2.

²¹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38599. Арк. 1–2.

²² ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38608. Арк. 2.

²³ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38606. Арк. 2.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38605. Арк. 1.

²⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38598. Арк. 3.

²⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38593. Арк. 1.

учора, каже, що якби у драмі не було нецензурних уступів, то вона давно була б дозволена, але через деякі небезпечні місця справа затягається і треба дати її на розгляд начальника “Главного управления”, якого зараз нема в Петербурзі. На моє здивування щодо нецензурного в “Арсені” він навіть мені на пам’ять кілька інкримінованих реплік селян (з III дії про інженерів та панів). Я довго з ним і не змагався, бо це, безрезультатно»²⁷. Проте титанічні зусилля О. Лотоцького так і не допомогли «виволікти з цензурних пазорів» «Арсена Яворенка». Олександр Гнатович чотири рази мав перемовини з головою цензурної комісії та навіть сподівався, що, трохи «покалічивши» «Арсена», можна випустити його у світ. Проте 3 квітня 1903 р. цю драму заборонили. У листі до Грінченка Лотоцький детально повідомляє причину заборони: «У книжці (яку я пересилаю через Дурдуківського), означено, які саме місця непокоїли цензуру, казавши мені, що українські п’єси, — то п’єси народного репертуару, а через це цензура мусить доглядати, аби в тих п’єсах не було нічого, що б могло викликати які непевні домисли. Я старався пояснити, що іменно “Арсен” широкий, що не викличе непорозуміння, а навпаки, спричиняється до дійсного порозуміння між народом та інтелігентськими верствами, в тому числі і інтелігентськими урядовцями, але, як бачите, моя оборона вийшла не до чого»²⁸.

О. Лотоцький намагався також залучити Б. Грінченка до журналу «Украинский вестник», який почав виходити у Санкт-Петербурзі із травня 1906 р. Видавався він за часів I-ї Державної думи Російської імперії, де була створена українська парламентська фракція. Метою журналу було висвітлення українського питання, зв’язків думської фракції з Україною. Ініціаторами видання були члени Петербурзької української громади. За дорученням «Українського вестника» О. Лотоцький просить Бориса Грінченка написати декілька статей в журнал про народну школу в Україні. Враховуючи педагогічний досвід Бориса Дмитровича й цінуючи його як відмінного майстра слова, Олександр Гнатович висловлює своє бачення майбутньої статті: «Ви самі собою, краще знаєте про се, що і як писати, то вказівок ніяких не відважуюсь Вам давати. Але коли б Ви захотіли прийняти до уваги мою гадку, — то мені здавалося б, що перша стаття мала бути претензійна, друга — історія справи, — третя — фактичного змісту, дійсні обставини і результати денаціоналізованої школи. Добре надати статтям не академічний але більш публічний характер, щоб з них сипалися гарячі іскри, — от як із обраних статтів Ваших в той самій справі у “Громадській думці”»²⁹. У той

же час він запрошує до праці й М. Грінченко, наголошуючи на гонорарі в 40 руб. за аркуш. Водночас він цікавиться думкою Б. Грінченка щодо журналу та питає поради: «Був би Вам Вдячним, коли б Ви подали свої уваги про те, чого Ви вимагаєте від дальшого “Українського Вестника”, — щодо програми і т. п. і про чи далі могли б з ласки своєї до його писати»³⁰. Проте журнал так і не побачив статті Грінченка, оскільки проіснував до вересня 1906 р. (всього вийшло 14 чисел). Про проблеми часопису Олександр Гнатович повідомляє Борису Дмитровичу в листі від 23 жовтня 1906 р.: «З видавцем “Українського вестника” редакція розійшлася і він зрікся далі видавати журнал, ... поки все припиняється з тими статтями, про які я писав Вам, щоб не було часом даремної праці»³¹. У той же час відбуваються зміни у суспільно-політичному житті Російської імперії: була розпущена I Державна дума, поглиблювався спад революції 1905 р., значно посилюлися репресії, заборонялося друкування книжок. У лютому 1906 р. О. Лотоцький наголошує, що: «У Петербурзі з друкуванням книжок дуже зле. Друкарні поналякувані і не починають друкувати без цензури. “Під хвилями морськими” та “Гутенберг” друкуватимуться з часом, коли життя заспокоїться трохи і відповідатиме спокійним темам»³². З приводу заборони науково-популярних нарисів «Велика пустиня Сахара» та «Як вигадано книги друкувати чи то печатати» Б. Грінченка дотепно зауважує: «Ну, ще друкарський верстат може й страшний для цілості великодужої російської імперії, бо з нього всякі “превратные мнения” можуть виходити, але ж Сахарський пісок і каміння? Чим же вони нецензурні?»³³.

Стосунки О. Лотоцького з Б. Грінченком не обмежувалися суто видавничою справою. Олександр Гнатович, вважаючи Бориса Дмитровича товаришем, часто вирішував його родині справи. Про це свідчить перебування Анастасії Грінченко, доньки Бориса та Марії Грінченків, у Лотоцьких у Петербурзі восени 1906 р. Настя була активною учасницею соціал-демократичного робітничого руху за що перебувала в ув’язненні з грудня 1905 р. до квітня 1906 р. у Лук’янівській в’язниці, де серйозно підірвала своє здоров’я. Про непрості часи у родині Грінченків Лотоцький дізнався з листів, співчував та пропонував свою допомогу. «Я чомусь був певен, що Настя Борисівна вже пробуває “В ложі сім’ї”, аж з Вашого листа довідався, що їй загрожує подорож туди, де стоїть одиноко на голій вершині сосна. Заходилися ми тут визволяти її та Сергія:

²⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38593. Арк. 2.

²⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38596. Арк. 1–2.

²⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38573. Арк. 2.

³⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38571. Арк. 1.

³¹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38572. Арк. 1–3.

³² ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38578. Арк. 1.

³³ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 34500. Арк. 2.

якщо в'ясяниться, напишу»³⁴. О. Лотоцький спілкується з впливовими особами, намагається допомогти в цій непростій справі. У своєму листі від 10 березня 1906 р. повідомляє: «Про Настю Борисівну стараюсь. Сими днями буду обідати для цього з одним впливовим чоловіком. Добре, коли б Ви докладно написали, — коли, як, що і за що, щоб знати... Чи знаєте в який саме уряд пішла справа Насті і коли? Тут одна дама ходила до Департаменту поліції. Просить, щоб М[арія] М[иколаївна] написала листа його дружині»³⁵. У наступних листах розпитує Бориса Дмитровича про деталі справи й просить, «коли б справу знову б повернули до Петербургу, прошу зразу сповістити»³⁶.

У своєму листі від 04 квітня 1906 р. Олександр Гнатович занотовує: «Як справи у Настасії Борисівни? Наче б вийшов такий циркуляр, щоб випускати на волю всіх адміністративних заарештованих»³⁷. Проте після звільнення з ув'язнення Настя Грінченко, підлікувавшись, продовжила свою політичну діяльність. А восени вже перебувала у Петербурзі. Розуміючи хвилювання батьків, Олександр Гнатович повідомляє Борису Дмитровичу: «Сими днями була у нас Настася Борисівна — вона здорова»³⁸. Факт перебування доньки у родині Лотоцьких підтверджує також лист Насті до батьків з Петербурга до Києва від 04 жовтня 1906 р. «У Лотоцького була, Єкатериноградський проспект № 93, кв. 7. У нас справді масові труси і навіть облави, обшукують не один який-небудь будинок а цілий квартал, оточують військами, обшукують прямо на вулицях прохожих. Я не розумію через віщо це. Тепер усе життя затихло»³⁹. Настя окрім виконання партійних завдань намагалась знайти роботу в журналі «Украинский вестник», навіть планувала звернутися до Русових по допомогу. Проте посилення реакції, закриття часопису змусили дівчину повернутися до Києва.

³⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38578. Арк. 2.

³⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38577. Арк. 1.

³⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38575. Арк. 1.

³⁷ Там само. Арк. 2.

³⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38571. Арк. 2.

³⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 36532. Арк. 3–4.

Шануючи Бориса Грінченка як видатного педагога, Олександр Лотоцький від імені Українського клубу «Громада» у Петербурзі запрошує його прочитати доклад про шкільну мову в Україні. Причому наголошував у листі так: «Коли б Ви вирішили приїхати, то велику приємність зробили б мені і моїй дружині, заїхавши до нас на час свого перебування у Петербурзі, не одмовити нам в цьому. На видатки Вашій подорожі клуб признає до 100 рублів»⁴⁰.

Однак смерть єдиної доньки Грінченків внесла корективи у ці плани. Дізнавшись про горе в родині, Лотоцький пише співчутливого листа: «З глибоким жалем довідалися ми про горе Ваше, — втрати єдиної дитини — Насті, яку я знав ще малою дівчинкою. Велике горе і нема сили допомогти йому. Але, як може для Вас неоднаково знати, що горе Ваше близько приймають до серця і поділяють друзі, що разом з Вашою болять і чужі душі, то дозволяю собі в сей прикрий час висловити Вам глибоке співчуття наше. Дай Боже перенести і сей тяжкий удар з тим твердим і непохитним духом, що проводить усе життя Ваше»⁴¹.

Отже, епістолярна спадщина О. Лотоцького є важливим джерелом дружніх взаємин й активної співпраці О. Лотоцького з Б. Грінченком, спрямованої на створення та поширення української продукції на початку ХХ ст. Зокрема, О. Лотоцький безпосередньо чи через інших осіб допомагав рукописам Б. Грінченка подолати жорсткі перепони цензурних установ, що на той час було не простою справою, яка гальмувалась через цілеспрямовану політику Російської імперії та різноманітні казуси й несподіванки. Важливою віхою у відносинах Олександра Гнатовича і Бориса Дмитровича була співпраця та залучення останнього до «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг», яке полягало у взаємному обговоренні та редагуванні рукописів письменника. Зокрема, у «Товаристві» було видано три книжки Б. Грінченка і п'ять М. Грінченко. Наведені факти свідчать про чималі зусилля О. Лотоцького щодо активізації вітчизняної книговидавничої справи та поширення української продукції впродовж 1900–1908 рр.

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38566. Арк. 2.

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38565. Арк. 1.

ЛІТЕРАТУРА

Білоусенко О. Північний вогник. *Книгар*. 1918. № 9. С. 489–498.

Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок. Показчик видань за 1898–1918 рр. *Книгар*. 1919. № 20. С. 1327–1329.

Демуз І. Продукція «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» з сільськогосподарської, медичної та природничої тематики (1899–1918 рр.). *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 10. С. 9–30.

- Єфремов С. В тісних рамках: Українська книга в 1798–1916 рр. К.: Вид. Укр. наук. ін-ту книгознавства, 1926. 30 с.
- Клименко Н. Співпраця О. Лотоцького й Б. Грінченка щодо створення та поширення україномовної книжкової продукції у 1894–1900 рр. *Київські історичні студії*. 2020. № 2 (11). С. 98–105. DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.14.
- Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2.; [ред. Р. Смаль-Стоцький]. Варшава: [б. в.], 1933. 481 с.
- Пеленський З. Мемуаристика великого стилю — «Сторінки минулого» О. Лотоцького. *Лицар праці і обов'язку* / за ред. Богдана Гошовського. Торонто; Нью-Йорк: Євшан-Зілля, 1983. С. 85–93.

REFERENCES

- Blousenko, O. (1918). Pivnichnyi vohnyk. *Knyhar*, 9, 489–498 [in Ukrainian].
- Blahodiine tovarystvo vydannia zahalnokorysnykh ta deshevykh knyzhok. Pokazhchyk vydan za 1898–1918 rr. (1919). *Knyhar*, 20, 1327–1329 [in Ukrainian].
- Demuz, I. (2016). Produktsiia «Blahodiinoho tovarystva z vydannia zahalnokorysnykh i deshevykh knykh» z silskohospodarskoi, medychnoi ta pryrodnychoi tematyky (1899–1918 rr.). *Pereiaslavskyi litopys*, 10, 9–30 [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (1926). V tisnykh ramtsiakh: Ukrainska knyha v 1798—1916 rr. Kyiv [in Ukrainian].
- Klymenko, N. (2020). Spivpratsia O. Lototskoho i B. Grinchenka shchodo stvorennia ta poshyrennia ukrainomovnoi knyzhkovoї produktsii u 1894–1900 rr. *Kyiv Historical Studies*, 2 (11), 98–105 [in Ukrainian]. DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.14
- Lototskyi, O. (1933). *Storinky mynuloho*; R. Smal-Stotskyi (Ed.). Varshava [in Ukrainian].
- Pelenskyi, Z. (1983). Memuarystyka velykoho styliu. In B. Hoshovskyi (Ed.) *Knight of Toil and Duty*, Vol. 48, pp. 85–93, Toronto; Niu-York [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.03.21.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Антоніна Кізлова,
доцентка кафедри історії
факультету соціології і права
Національного технічного
університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»,
докторка історичних наук,
Київ, Україна

Antonina Kizlova,
Doctor of History,
Associate Professor
of the Department of History,
Faculty of Sociology and Law,
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”,
Kyiv, Ukraine

e-mail: ant_kiz@ukr.net, 0504432048
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

УДК 94(477-25)“18/19”:338.48-44(1-21)
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.114

Київський інститут шляхетних дівчат у путівниках XIX — початку XX ст.

У статті досліджено, які визначні місця добираються для путівників і які риси цих місць висвітлюються. Це допомагає краще зрозуміти особливості фокусування уваги подорожніх. Визначним вузлом різноманітних форм паломництва й туризму в XIX — на початку XX ст. був Київ. У статті окреслено ключові особливості згадування в тогочасних путівниках по Києву про Київський інститут шляхетних дівчат: розміщення, зовнішні характеристики споруди й території; історію та сучасне авторам і читачам повсякдення.

Ключові слова: путівник, Київ, 1834–1919, жіночий заклад освіти, автор, читач.

Kyiv Institute for Noble Maidens in the Guidebooks (19th — early 20th centuries)

The scale of pilgrimage, and later tourism, which gradually grew into a mass, expanded in the 19th — early 20th centuries. Therefore, compiling guidebooks has become popular. Kyiv was a prominent centre of various forms of pilgrimage and tourism in the 19th — early 20th centuries. Therefore, it needs a detailed study from the outlined point of view.

The article deals with key features of mention about Kyiv Institute for Noble Maidens in the guidebooks to Kyiv. The work is based on the principles of historicism and objectivity. The author used comparative historical method, analysis and synthesis. The main feature of the research is the microhistorical approach with the elements of the everyday life history.

Thus, the compilers of the guidebooks of different focus and modernization levels included Kyiv Institute for Noble Maidens into the list of attractions. Except A. Ikonnikova, they indicated its location. However, except L. Yartsova, they did not consider it to be a central subject of any part of their story and only occasionally entered into description of surrounding area (this was partially offset by the addition of more or less eloquent illustration). It contained information about history and the daily life of the institution. In comparison to the other authors, M. Sementovsky did all his best to satisfy the interest of readers from appropriate social origin, before visiting Kyiv at the examination period at the Institute.

Key words: guidebook, Kyiv, 1834–1919, educational institution for women, author, reader.

У XIX — на початку XX ст. з розширенням масштабів паломництва, а згодом — і туризму, що поступово переріс у масовий, набуло популярності укладання путівників. Наталя Савчук дуже влучно звернула увагу на те, що головне

призначення путівника втілювалось у його назвах: «українською: провідник, путівник — “керівник”, “той, хто вказує дорогу”; латинню vade mecum — “йди зі мною”; англійською guidebook — “керівна книга”; німецькою Reiseführer — “керівник подорожі” та ін.» (Савчук Н., 2017. С. 83).

У путівниках окреслюється коло вартих уваги локацій (Мусіяченко О., 2017. С. 25), формується образ місцевості та її соціуму для відвідувачів (Michalski D., 2004. Р. 187), а також віддзеркалюється громадська свідомість, завдяки чому ці видання можуть стати в пригоді для конкретно-історичної реконструкції (Давыдов А., 2013. С. 34). Тож дослідження того, які визначні місця для них добираються та які риси таких місць висвітлюються, є актуальним, адже допомагає краще зрозуміти особливості фокусування уваги подорожніх. Важливим вузлом різноманітних форм паломництва й туризму в XIX — на початку XX ст. був Київ¹, який, отже, потребує докладного вивчення у зазначеному аспекті.

Так, Владислава Осьмак розглядає путівники по Києву XIX — початку XX ст. як складник «київського тексту», проте із заявлених у статті завдань — визначити умови та джерела появи цих видань, деякі їх структурні й стилістичні особливості, встановити генетичний зв'язок путівників із мемуаристикою й науковою киевознавчою літературою — власне, з путівників використала тільки два і то лише з кінця зазначеного в роботі періоду (1891 та 1917 рр.) (Осьмак В., 2009). Тому назвати джерельну базу вказаної розвідки репрезентативною не можна. Путівникам по Києву XIX — початку XX ст. було присвячено статті з висвітлення польських місць пам'яті, впливу модернізації (Диса К., 2012; 2014; 2016) і різних сфер міського життя; шанування святих Флорівського монастиря (Кізлова А., 2016); розвитку музичного середовища (Мусіяченко О., 2020). Отже, розгляд на сторінках путівників такої важливої галузі суспільного життя, як освіта не стало предметом окремого дослідження.

Мета статті — визначити особливості висвітлення в путівниках по Києву відомостей про Київський інститут шляхетних дівчат, а саме: розміщення закладу; зовнішні характеристики споруди й території; історія Інституту та його повсякдення.

Київський інститут шляхетних дівчат (1838–1919) (далі — Інститут) належав до станових освітніх закладів закритого типу. До 1855 р. призначався лише для дворянок, до реформи 1878 р. — також для дочок почесних громадян і купців 1-ї гільдії й лише після неї — для дівчат усіх станів, не обкладених подушним податком (Булгакова Т., 2018. С. 44; Сухенко Т., 2000. С. 81). Тому, яка саме інформація про Інститут потрапляла до видань, призначених для широких кіл, становить особливий інтерес.

¹ Див. наприклад: Крапліна Л. Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX — початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01. К., 2010. 16 с.

Микола Сементовський, працівник Імператорського російського географічного товариства, член-кореспондент Імператорського Санкт-Петербурзького археологічно-нумізматичного товариства, надав праці «Киев и его достопамятности» (видана 1852 р.) форми подорожніх нотаток. Проте, як зазначив рецензент журналу «Отечественные записки», вона містить переважно відомості, раніше опубліковані в різних покажчиках і описах Києва, при цьому власні роздуми М. Сементовського «не дали ему материала и на десять страниц из 257»². У рецензії також висловлено побажання, що було б краще зробити цю працю «просто пособием для памяти тех, кто будет пользоваться книгою, как указателем при обозрении киевских достопримечательностей»³. Тож, попри загальном негативну оцінку, ймовірно, згаданий відгук став одним зі стимулів для М. Сементовського видати вже повноцінний путівник, перша версія якого — 1864 р. — позиціонується як «издание 3-е»⁴. Очевидно, відлік ведеться від праці 1852 р., виданої вдруге 1857 р.⁵ Любов Ярцова підготувала роботу «Прогулка с детьми по Киеву» (1859) під уже вживаною на той час назвою «Прогулка с детьми по...»⁶. Втім, як відома на той час дитяча письменниця, яку, зокрема, високо оцінювала Російська академія, серед іншого й за володіння стилем, «приспособленным к понятиям юных ее читателей»⁷, вона повела оповідь про визначні місця Києва від імені дідуся, слухачами якого є внуки та їхні друзі⁸. З урахуванням передусім

² Киев и его достопамятности, Н. Сементовского. *Отечественные записки. Учено-литературный журнал, издаваемый К. Краевским*. Санкт-Петербург, 1852. Г. XIV, кн. 12. С. 61.

³ Там само. С. 61.

⁴ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. Изд. 3-е К., СПб.: Оглоблин, 1864; Киев и его достопамятности, г. Сементовского. Изд. 2-е. Критика. См. Киев. губ. вед. Ч. неоф. № 7. *Русская историческая библиография 1857–1864*. 1857. Год III. Санкт-Петербург, 1865. С. 45.

⁵ Киев и его достопамятности, г. Сементовского. Изд. 2-е. Критика. См. Киев. губ. вед. Ч. неоф. № 7. *Русская историческая библиография 1857–1864*. 1857. Год III. Санкт-Петербург, 1865. С. 45.

⁶ Бурьянов В. [псевд.]. Прогулка с детьми по России: в 4 т. Санкт-Петербург: Тип. Имп. рос. акад., 1837; Бурьянов В. [псевд.]. Прогулка с детьми по Санкт-Петербургу и его окрестностям: в 3 ч. Санкт-Петербург: Тип. Гл. упр. путей сообщ. и публич. зданий, 1838. Ч. 1–3; Бурьянов В. [псевд.]. Прогулка с детьми по земному шару. С раскрашенной картой всего света: в 2 ч. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Соломон, 1844. Ч. 1–2.

⁷ Сухомлинов М. История Российской академии. Приложение к LVIII т. Записок Императорской академии наук. Санкт-Петербург: Тип. Имп. акад. наук, 1888. С. 231.

⁸ Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. Санкт-Петербург: Вольф, 1859 с.

змісту обидві роботи умовно зараховано до путівників.

Щодо розміщення Інституту, то Микола Закревський у першій версії книги за 1852 р. описав, як повертався з Царського саду тією самою дорогою, що й прийшов туди, і біля виходу, прямо навпроти, трохи далі на височині, побачив споруду Інституту шляхетних дівчат⁹. У всіх виданнях версії, доопрацьованої як путівник, уже йшлося про те, що вул. Інститутська піднімається від колишньої Хрещатицької площі, далі наводиться довідка про сам Інститут¹⁰ без уточнень, хоча 1852 р. М. Закревський і натякнув, що будівлю краще видно з більшої відстані.

Л. Ярцова, починаючи розповідь про Інститут, просто вклала у уста головного героя — дідуся — вказівку про те, що споруду видно на горі навпроти нього та його слухачів¹¹. Діти як читачі праці не потребували точнішого адресування. Навіть якби вони взяли її в поїздку до Києва, їх мав би супроводжувати вулицями хтось із дорослих.

Завідувач польового військово-топографічного складу при штабі Київського військового округу, штабскапітан¹² Микола Тарановський коротко зорієнтував читачів серед різних установ на Липках так: Інститут шляхетних дівчат діє у власному приміщенні на вул. Інститутській, на узвишші¹³. А ось у путівнику, який побачив світ 1893 р. у видавництві торговця книгами Степана Гомолинського, докладно висвітлено, що споруда, де розміщується Інститут шляхетних дівчат, хоч і стоїть на Інститутській, проте з боку цієї вулиці обведена високою огорожею й помітна тільки з бічної сторони, а в усю довжину її можна розглянути з Олександрівської вулиці¹⁴. Таке пояснення узгоджується з одним із завдань, заявлених у передмові до видавця: надати гостям міста й навіть місцевим мешканцям «понятно и популярно изложенное описание достопри-

мечательностей Киева»¹⁵, а також із натяком на М. Сементовського.

Точну адресу наведено в довідковій частині путівника 1893 р.: Інститутська, № 5, начальницю Л. К. Ернст можна знайти там само¹⁶. У виданнях путівника, який уклав і вперше опублікував 1888 р. діяч українського національного руху, краєзнавець¹⁷ Василь Бублик, Інститут шляхетних дівчат згадується лише в довідковій частині за адресою: вул. Інститутська, № 5–7. Інспектор — статський радник Захарченко, Інститутська, 7¹⁸ (з версії 1894 р. — статський радник Малінін¹⁹). Вказівка на те, де можна знайти когось із адміністрації закладу, вказує на орієнтування не лише на тих, хто перебуває в Києві суто як турист або прочанин, а й на тих, хто планує встановити певні ділові контакти. Впадає в око, що у праці, яку видав С. Гомолинський, акцент зроблено на керівниці, а В. Бублик згадав про інспектора класів. Можливо, сама класифікація Інституту як складника й окремої установи переліку жіночих закладів освіти²⁰ або змішаної установи — серед «урядових і громадських закладів»²¹ — продиктувала укладачам, до кого адресувати читачів насамперед.

Путівник В. Бублика став найпопулярнішим із практичних путівників по Києву (за майже 20 років перевиданий 7 разів). Катерина Діса відзначила, що не в останню чергу цьому сприяли «безпосередня невибагливість в організації матеріалу та її довідниковість» (Діса К., 2016. С. 88). Підштовхувати до виходу нової версії могло якраз накопичення змін у складі керівних осіб установ (як видно на прикладі інспектора класів Інституту) та застарівання іншої практичної інформації.

У путівнику, підготованому до Київської сільськогосподарської та промислової виставки

¹⁵ Киев в кармане... С. LXXVII.

¹⁶ Киев в кармане... С. 104–105.

¹⁷ Добкин А. Аннотированный указатель имен. Анциферов Н. П. Из дум о былом: Воспоминания. Москва: Феникс; Культурная инициатива, 1992. С. 466–467.

¹⁸ Бублик В. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. К.: Кульженко, 1888. С. 175; Бублик В. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. Изд. 2-е, испр. и доп. К.: Кульженко, 1890. С. 175.

¹⁹ Бублик В. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. Изд. 3-е, испр. и доп. К.: Кульженко, 1894. С. 191; Бублик В. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. Изд. 4-е, испр. и доп. К.: Кульженко, 1897. С. 187.

²⁰ Киев в кармане... С. 104–105.

²¹ Бублик В. Путеводитель... 1888. С. 175; Бублик В. Д. Путеводитель... 1890. С. 175; Бублик В. Путеводитель... 1894. С. 191; Бублик В. Путеводитель... 1897. С. 187.

⁹ Сементовский Н. Киев и его достопамятности. К.: Губерн. тип., 1852. С. 179, 188.

¹⁰ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почтателей и путешественников. Изд. 3-е К., СПб.: Оглоблин, 1864. С. 123; Сементовский Н. Киев, его... Изд. 4-е К.: Тип. Губ. упр., 1871. С. 121; Сементовский Н. Киев, его... Изд. 6-е, доп. и испр. К.: Тип. Губ. упр., 1881. С. 131; Сементовский Н. Киев, его... Изд. 7-е испр. и по современ. дан. доп. К.; СПб.: Оглоблин, 1900. С. 148.

¹¹ Ярцова Л. Прогулка... С. 133.

¹² Тарановский Николай Фёдорович (Федотович). *Генералитет российской императорской армии и флота*. URL: http://www.rusgeneral.ru/gen/t/gen_t043a.html

¹³ Тарановский Н. Путеводитель. Киев и его окрестности с топографическим планом и видами Киева. Киев: Тип. штаба Киевского военного округа, 1884. С. 31.

¹⁴ Киев в кармане: Путеводитель с адрес-календарем, ист. описанием г. Киева и анекдотами. К.: Гомолинский, 1893. С. 18–19.

1897 р., Інститут згадується лише в переліку з будинком генерал-губернатора й Державним банком як один із закладів на вул. Інститутській, від якого та й отримала назву²². Виставка працювала з липня до жовтня і мала дуже насичену програму (Донік О., 2016. С. 55), тож, імовірно, укладач путівника не розраховував, що читачі встигнуть докладно ознайомитися з багатьма іншими визначними місцями й не зарахував Інститут до пріоритетних для відвідування.

Журналіст, співробітник «Киевского слова»²³ Карл Свірський зазначив у путівнику 1901 р. точну адресу Інституту імператора Миколи І поміж інших середніх закладів освіти для жінок²⁴. Щоб знайти споруду в частині Києва ліворуч від Хрещатика, він порадив трохи прогулятися Інститутською, що отримала назву від Інституту шляхетних дівчат²⁵. На тому, де можна знайти когось із адміністрації, не наголошував.

Публіцист польського походження Вацлав Чеховський за путівник, оприлюднений коштом Леона Іздикувського 1901 р., отримав схвальну рецензію, зокрема, й за зручність у користуванні виданням²⁶. Він вважав розвиток освітніх і наукових закладів чи не найважливішою ознакою модерного міста. Автор вказав на те, якою дорогою з Хрещатика до Липок треба йти вул. Інститутською до місця, де видно Інститут²⁷. У «Спутнику по г. Киеву» (видавався в Семена Богуславського²⁸ з 1908 р.), справедливо визначеному як найближчий до путівника В. Чеховського за духом і підходом до організації матеріалу (Диса К., 2016. С. 91–92), читачів зорієнтовано так само, як і в ще одному практичному ілюстрованому путівнику²⁹. Згадок про адресу закладу автори не навели.

²² Путеводитель по г. Киеву с каталогом Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1897 года: С планами г. Киева и Выставки. К.: Радомирский, 1897. С. 15.

²³ Кулешов Ф. Указатель имен. А. И. Куприн о литературе. Минск: Изд. БГУ им. В. И. Ленина, 1969. С. 437–452.

²⁴ Свирский К. Практический иллюстрированный путеводитель по Киеву. К.: Прогресс, 1901. С. 36.

²⁵ Там само. С. 151.

²⁶ W. Z. Ciechowsky Waclaw. Kijów i jego pamiątki... *Książka: miesięcznik poświęcony krytyce i bibliografii polskiej*. 1901. R. 1. № 4 (15 kwietnia 1901). S. 150.

²⁷ Ciechowsky W. Kijów i jego pamiątki: z planem, widokami miasta i ryciami ważniejszych budynków. K.: Кульженко, 1901. S. 287–288.

²⁸ Богуславский Сем. Моис. *Весь Киев: адресная и справочная книга*. К.: Тип. 1-й Киевской артели Печатного дела, 1908. Ч. 3. 912 с.

²⁹ Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву: с прил. плана города и фототип. видов Киева. Изд. 2-е, испр. и доп. К.: Ящевский, 1913. С. 115–116; Спутник по г. Киеву: иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям: с адресным отделом, фототипическими видами и планом г. Киева. Изд. 4-е С. Богуславского, испр. и доп. Д. Марголиным. К.: Прогресс, 1908. С. 22;

У виданих уже під час Першої світової війни в путівниках, якими доповнено плани Києва, розміщення Інституту подано за схемою С. Гомолинського 1893 р., проте надано телефон закладу — 8-90³⁰ — замість адреси керівниці. Можна припустити, що так проявилось не лише прагнення «модернізувати» путівник, але й урахування потреби в попередньому записі за телефоном для відвідування Інституту.

Історик мистецтва Костянтин Шероцький окрім згадки про вул. Інститутську, яка починається на розі Хрещатика, орієнтиром, біля якого видно Інститут, визначив будівлю біржі³¹, розміщену якраз на розі.

Щодо вигляду закладу, то М. Сементовський тільки підкреслив, що той у чудовому місці, вище від усіх будинків, а сама споруда вирізняється прекрасною архітектурою й «огромністю»³². Значно докладніший виклад у Л. Ярцової. Чотириповерхову споруду зараховано до зразків новітнього смаку, легкої архітектури³³. Пояснено, що золотий хрест угорі осіняє дві церкви — православну й римо-католицьку, влаштовані одна над одною так, що православна — горішня. Зазначено також, що Інститут стоїть на високій горі окремо від інших будинків³⁴, можливо, так підкреслено закритість закладу, з якою узгоджується вибір місця для нього. Майже дослівно, так само як у Л. Ярцової, Інститут схарактеризовано в описі Києва М. Закревського³⁵, який, імовірно, скористався текстом «Прогулки с детьми по Киеву».

У роботі Л. Ярцової міститься й ілюстрація, на якій удаліні праворуч видно Інститут (рис. 1). Можливо, зображення добирали так, аби ракурс хоча б приблизно відповідав тексту.

М. Тарановський навів інформацію про те, що Інститут розміщується у власному

Спутник по г. Киеву: Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям: с адресным отделом, фототипическими видами и планом г. Киева. Изд. 7-е, испр. и доп. Д. Марголиным. К.: Богуславский, 1912. С. 21–22; Спутник по г. Киеву: иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям: с адресным отделом, фототипическими видами и планом гор. Киева. Изд. 8-е С. Богуславского, испр. и доп. Д. Марголиным. К.: Тип. 1-й артели печ. дела, 1913. С. 24.

³⁰ Наглядный план г. Киева, путеводитель и справочная книжка. Киев, его святыни, древности, памятники, достопримечательности и окрестности / собств. изд. А. Максимова. К.: Чоколов, 1915. С. 14/II; Перспективный план г. Киева, путеводитель и справочная книжка. Киев, его святыни, древности, памятники, достопримечательности и окрестности / собств. изд. А. Максимова. Изд. 3-е, доп. и улучш. К.: Чоколов, 1916. С. 14/II.

³¹ Шероцкий К. Киев. Путеводитель. К.: Кульженко, 1917. С. 320.

³² Сементовский Н. М. Киев... С. 188.

³³ Ярцова Л. Прогулка... С. 134.

³⁴ Там само. С. 135.

³⁵ Закревский Н. Описание... С. 429.

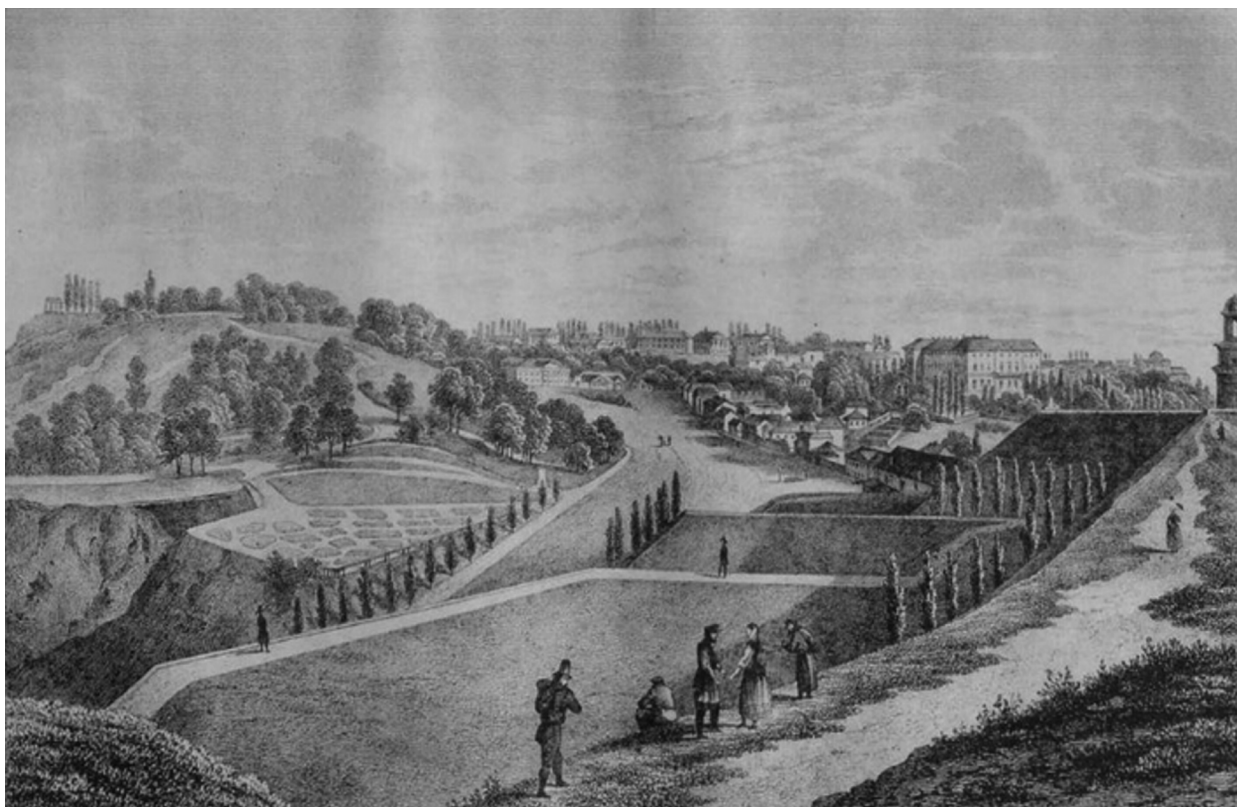

Рис. 1. Краєвид Царського саду, Печерська й Інституту шляхетних дівчат (фрагмент літографії Г. Ванічека «Дорога на Подол», 1849 р.). (Вечный Киев. Жизнь большого города / авт.-сост. В. Ковалинский, О. Друг. К.: Балтія-Друк, 2013. С. 37; Ярцова Л. Прогулка... С. 132.)

приміщенні на узвишші, оточеному тінистим старим садом, який автор визнає чудовим³⁶. В. Чеховський лише згадав, що будівля закладу велика³⁷. Проте надав їй зображення, яке раніше розміщувалось у посмертному³⁸ перевиданні праці М. Сементовського, потім у К. Свірського (рис. 2), залишаючись в останнього єдиним свідченням про вигляд установи, бо в тексті її опису немає.

Відомості про те, що Інститут займає окремішню садибу з величезним садом, повторюються в кількох путівниках практичного спрямування з 1906 р. (тоді ж розмістили ще одну версію зображення, де споруду видно з тилу, причому прикритою деревами (рис. 3)), зокрема й у «Спутнику»³⁹. А ось поставлене ще 1883 р.⁴⁰ в інститутському саду на мармуровому п'єдесталі бронзове погруддя

Олександра II⁴¹ потрапило на сторінки відповідних видань лише через 25 років. Утім, зрештою в деяких путівниках залишилось єдиною деталлю, пов'язаною з виглядом території Інституту⁴².

В передмові видавця, написаній уже під час Української революції, учасником якої автор праці був на боці Центральної Ради⁴³, тобто 18 липня 1918 р., путівник К. Шероцького адресовано людям, які хочуть «видеть вь Кіеве по возможности все носящее на себе следы художественнаго вкуса и связанное се выдающимися явлениями кievской культурной жизни в прошлом и настоящем»⁴⁴. Приміщення Інституту описано як білі, класичні⁴⁵, як і контора державного банку, «несколько казеннаго вида, что вообще характерно для построек Николаевской эпохи»⁴⁶. Підкреслення таких рис узгоджується з метою створення книги.

³⁶ Тарановский Н. Путеводитель... С. 31.

³⁷ Ciechowsky W. Kijów... S. 287–288.

³⁸ Автор помер 1879 р. [Ясь О. Сементовський Микола Максимович. *Енциклопедія історії України*. Т. 9: Прил — С. К.: Наукова думка, 2012. С. 524].

³⁹ Карманный иллюстрированный путеводитель по г. Киеву и его окрестностям. К.: Богуславский, 1906. С. 19; Практический иллюстрированный... 1913. С. 115; Спутник... 1908. С. 22; Спутник... 1912. С. 21; Спутник... 1913. С. 24.

⁴⁰ Втрачені пам'ятники Києва. Б/м, б/р. С. 19.

⁴¹ Практический иллюстрированный... 1913. С. 116; Спутник... 1908. С. 22; Спутник... 1912. С. 22; Спутник... 1913. С. 24.

⁴² Наглядный... С. 27–28/І; Перспективный... С. 27–28/І.

⁴³ Білокінь С. Широцький Костянтин Віталійович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 640.

⁴⁴ От издателя. *Шероцкий К. В. Киев...* С. І.

⁴⁵ Там само. С. 320.

⁴⁶ Там само. С. 321.

Рис. 2. Інститут шляхетних дівчат з боку вул. Інститутської (Свирский К. Практический... 1901. С. 152; Сементовский Н. Киев, его... 1900. С. 148; Ciechowsky W. Kijów... S. 286.)

Рис. 3. Інститут шляхетних дівчат з боку вул. Олександрівської (Карманный... 1906. С. 19.)

Про історію Інституту багато написала Л. Ярцова. Від імені дідуса-оповідача вона протиставила давнину з її віковими переказами сучасності, уособлений у недавно зведеній споруді навчального закладу. Розповідь почалася з 1838 р., коли Інститут збудували, вказано тогочасних імператора й імператрицю, підкреслено, батьки з яких губерній відтоді мають право посилати туди на навчання своїх дочок за державний кошт, а з яких — за власний⁴⁷. Згадується, що

⁴⁷ Ярцова Л. Прогулка... С. 133–134.

деякий час після приїзду П. Нілової, засновниці й першої начальниці Інституту, він діяв у будинку фельдмаршала Сакена. Цей дім для невеликої кількості вихованок здавався досить просторим. При ньому була влаштована церква в бесідці саду Сакена, де вихованки могли вільно гуляти й бігати після літургії в неділю чи на свято⁴⁸. Отже, не обійдено увагою й те, яким розвиток Інституту бачився з боку дітей, що важливо для юних читачів.

⁴⁸ Там само. С. 134.

Далі дідусь-оповідач «пригадує», що був коротко знайомий з П. Ніловою і сам спостерігав історію Інституту. Спочатку поляки не хотіли віддавати туди дочок, бо керівниця росіянка. Проте незабаром ця справді розумна, добра й поважна жінка так себе поставила й заслужила загальну довіру, що дочок у новий заклад забажали віддавати люди «разных племен»⁴⁹, навіть із найвіддаленіших місцевостей Росії. Описано, як і завдяки чому керівниця по-справжньому зріднила дітей різних націй і віросповідань, як відтоді генерал-губернатору надходило стільки клопотань про зарахування, що всі ці дівчата не вмістились би в домі Сакена. Зазначено, що саме тому 1839 р. для Інституту заклали новий величезний дім, добудований 1843 р.⁵⁰ Підкреслено материнські почуття П. Нілової, описано, як це допомагало розвивати у вихованках любов і повагу до їхнього віросповідання. Вказано, ніби дідусь сам був свідком того, як керівниця майже щонеділі ходила з католичками до їхньої церкви, де літургія починалася раніше й була коротка, потім встигала до обідні в православну церкву. Чеснотам П. Нілової приписано успіхи закладу (не забуто й залучення найкращих професорів Університету Св. Володимира, й велику старанність учениць заради улюбленої наставниці) як її благословення від Бога⁵¹. Прасковія Нілова, племінниця Гаврила Державіна, керувала Інститутом у 1831–1851 рр.⁵² Л. Ярцова теж була родичкою поета, кілька років прожила в його сім'ї. 1849 р. переїхала до Києва⁵³. Тож відомості про перші роки існування Інституту могли потрапити до «Прогулки с детьми по Киеву» внаслідок спілкування авторки з першою керівницею закладу — особистого й у колі спільних знайомих.

М. Сементовський у праці 1852 р. зазначив лише, що споруда Інституту недавно зведена⁵⁴. Відтоді, як він уклав путівник 1864 р., в усіх версіях видання йшлося про те, що Статут закладу затверджено 1834 р., місце для будівлі, відкритої 1843 р., подарував пан Бегічев, а кошти (230 тис. руб., про їх походження йдеться й у пізніших путівниках⁵⁵) було використано із сум московського виховного дому. 1838-й рік згадано як той, відколи в Інституті виховуються дівчата-дворянки (та вказано, з яких

губерній)⁵⁶. На тому, що 1834-го р. саме уклали Статут, наголошено також у роботі «Київ в кармане...». Тут зазначено й про переїзд на описане місце 1843 р.⁵⁷, як і в путівниках М. Тарановського й Анни Іконникової⁵⁸. Рік затвердження Статуту в деяких виданнях указано як дату заснування Інституту⁵⁹, і такий відлік цілком виправданий. У деяких путівниках зазначено, що заклад діє з 1834 р.⁶⁰, хоча саме повноцінну діяльність Інституту пов'язати з появою тільки основоположного документа складно. У М. Тарановського 1838 р. позиціоновано як дату заснування⁶¹, а в А. Іконникової — як час відкриття⁶², що точніше. Випускниця закладу (Тептюк Л., 2018. С. 176–177) А. Іконникова не деталізувала інформацію про нього в історичному путівнику, навівши тільки дві дати в переліку важливих подій за правління Миколи І⁶³. Це продиктовано загальним стилем написання роботи. Часто згадуваною є ініціатива генерал-губернатора Василя Левашова в постанові Інституту⁶⁴. Київський інститут шляхетних дівчат став першим і єдиним на території України жіночим середнім закладом, який відкрився завдяки підтримці уряду, передусім через прагнення влади русифікувати край (Сухенко Т., 2018. С. 81). Втім, тільки В. Чеховський підкреслив роль уряду у фінансуванні закладу: призначення на потреби останнього 150 тис. руб.⁶⁵ (точність сум, зазначених у путівниках, потребує додаткового дослідження). У назві «Instytut maryljski», яку вживає автор, підкреслено, що Інститут відкрився в межах Відомства імператриці Марії⁶⁶, тож її теж можна вважати відсилкою до історії. Згадки деяких авторів про те, що Київський інститут шляхетних дівчат довго був

⁵⁶ Сементовский Н. Киев, его... 1864. С. 123; Сементовский Н. Киев, его... 1871. С. 121; Сементовский Н. Киев, его... 1881. С. 131; Сементовский Н. Киев, его... 1900. С. 149.

⁵⁷ Киев в кармане... С. 18–19.

⁵⁸ Иконникова А. Киев, мать городов русских: исторический путеводитель по Киеву: с приложением плана древнего Киева. К.: Изд. Киевск. о-ва распространения рус. печ. слова, 1915. С. 44; Тарановский Н. Путеводитель... С. 31.

⁵⁹ Ciechowsky W. Kijów... S. 287–288; Наглядный... С. 27/І; Перспективный... С. 27/І; Шероцкий К. Киев... С. 320.

⁶⁰ Практический иллюстрированный... 1913. С. 115–116; Свирский К. Практический... С. 151.

⁶¹ Тарановский Н. Путеводитель... С. 31.

⁶² Иконникова А. Киев... С. 44.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Наглядный... С. 28/І; Перспективный... С. 28/І; Практический иллюстрированный... 1913. С. 115–116; Свирский К. Практический... С. 151; Ciechowsky W. Kijów... S. 287–288.

⁶⁵ Ciechowsky W. Kijów... S. 287–288.

⁶⁶ Захарченко М. История... С. 7; Ciechowsky W. Kijów... S. 287–288.

⁴⁹ Ярцова Л. Прогулка... С. 134.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. С. 135.

⁵² Захарченко М. История Киевского института благородных девиц: 1838–1888 г. К.: Кульженко, 1889. С. 34.

⁵³ Любовь Аникитишна Ярцова (1794–1876). *Litmind*. URL: <http://www.litmind.ru/milits-608-1.html>

⁵⁴ Сементовский Н. Киев и... С. 188.

⁵⁵ Практический иллюстрированный... 1913. С. 115–116; Свирский К. Практический... С. 151.

єдиним жіночим навчальним закладом у краї⁶⁷, що до його створення дівчат виховували в монастирях і пансіонах⁶⁸, свідчать про прагнення вписати історію закладу в ширший контекст розвитку жіночої освіти.

К. Шероцький окрім дати заснування відзначив, що Інститут початково діяв у губернаторському домі, а потім у нинішньому приміщенні, яке належало природознавцеві Бегічеву. Далі додав, що існувало на тому місці до пожежі 1811 р., до появи нових споруд Інституту⁶⁹. Отже, зосередився радше на перед- і власне історії архітектурної пам'ятки, а не закладу освіти, який у ній діяв, що природно з огляду на спеціальність дослідника.

Л. Ярцова включила до розмови своїх персонажів такі деталі з життя Інституту: засвітилося вікно їдальні, а значить, вихованки пішли вечеряти й скоро підуть спати; міркування про те, що може відбуватися за іншими освітленими вікнами, якщо саме неділя: старші вихованки, мабуть, грають на фортепіано, а молодші танцюють, бо спати, коли ще немає 8 год. вечора, зарано⁷⁰. Тобто інформацію дібрано з урахуванням читацьких інтересів.

Багато деталей навів М. Сементовський. Більшість їх стабільні від видання до видання. Вказано, що в будівлі є домово православна церква Св. мц. Олександри, що Інститут належить до першого розряду жіночих навчальних закладів. Відзначено, дівчат якого віку й походження туди приймають, скільки й з якою періодичністю треба платити за навчання (та що не призначається оплата за одяг, взуття і навчальні посібники). Перелічено всі речі та документи, які мають бути з собою у вступниці. Зазначено, що повний курс навчання — шість років, а для тих, хто вступив до підготовчого класу, — сім, що дівчат приймають до певного класу (крім підготовчого) залежно від результатів вступних випробовувань. Також вказано, що атестат вихованки, яка закінчила курс, надає право автоматично отримати свідоцтво домашньої наставниці, додано, що в канцелярії ради Інституту можна безкоштовно отримати друковані правила для прийняття вихованок⁷¹. У версії, опублікованій 1864 р., окрім православної церкви йдеться про римо-католицький домовий костел; перелічено наявні навчальні предмети, додано, що заплановано ввести педагогіку і дидактику; вказано вимоги для вступу в найнижчий

6-й клас⁷². У пізніших версіях, від ще прижиттєвої для автора за 1871 р., ці дані вилучено. Одночасно в поясненні, коли відбувається щорічний прийом нових вихованок, грудень⁷³ замінено на серпень і додано, що випуск — щочервня⁷⁴. У путівнику з видавництва С. Гомолинського окреслено повну тривалість навчання й припустиме соціальне походження вихованок⁷⁵. В. Чеховський назвав перелік предметів більш-менш відповідним до програми гімназій з тією різницею, що додав викладання новітніх мов⁷⁶. Звістки про домовий костел поряд з православним храмом для путівників початку ХХ ст. традиційні⁷⁷.

Отже, Київський інститут шляхетних дівчат включали до переліку визначних місць укладачі путівників різного спрямування й рівня модернізованості. Втім, не ставили його в центр змістової частини оповіді, а лише принагідно вписували в навколишню місцевість (частково це компенсувалося додаванням більш чи менш промовистої ілюстрації). Інформацію про вигляд, історію, особливо враховуючи закритість, про повсякденне життя закладу могли не навести чи надати пунктирно. Вибір на користь тих чи тих деталей залежав від основного призначення книги, ймовірно, планів на її перевидання, а також, передусім у випадку з дитячим путівником Л. Ярцової, життєвого досвіду автора.

Задовольнити інтерес читачів, які походять із відповідних верств суспільства й можуть приурочити відвідування Києва до вступної кампанії в Інституті, найбільше прагнув М. Сементовський. Причини скорочення в його роботі потребують додаткового дослідження: чи було це позбавленням від другорядного на користь виділення головного, чи наслідком прискорення ритму життя закладу, зумовленого реформами освіти 1860–1870-х років, через що путівник перестав встигати за кожною значущою зміною.

Перспективним є включення теми до ширшого контексту розгляду в путівниках закладів освіти різного рівня загалом і жіночих зокрема для подальшого порівняння з відповідним змістом довідників по інших містах окресленого періоду. Також важливо докладно з'ясувати джерела інформації про Інститут, використаної в путівниках.

⁷² Сементовский Н. Киев, его... 1864. С. 123–124.

⁷³ Там само. С. 124.

⁷⁴ Сементовский Н. Киев, его... 1871. С. 121–122; Сементовский Н. Киев, его... 1881. С. 131; Сементовский Н. Киев, его... 1900. С. 149.

⁷⁵ Киев в кармане... 1893. С. 18–19.

⁷⁶ Ciechowsky W. Kijów... S. 287–288.

⁷⁷ Наглядный... С. 28/І; Перспективный... С. 28/І; Практический иллюстрированный... 1913. С. 115–116; Спутник... 1908. С. 22; Спутник... 1912. С. 21–22; Спутник... 1913. С. 24; Ciechowsky W. Kijów... S. 287–288.

⁶⁷ Наглядный... С. 27/І; Перспективный... С. 27/І.

⁶⁸ Шероцкий К. Киев... С. 320.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Ярцова Л. Прогулка... С. 136.

⁷¹ Сементовский Н. Киев, его... 1864. С. 123–124; Сементовский Н. Киев, его... 1871. С. 121–122; Сементовский Н. Киев, его... 1881. С. 131; Сементовский Н. Киев, его... 1900. С. 149.

ЛІТЕРАТУРА

- Булгакова Т. О. До 180-річчя відкриття Інституту шляхетних дівчат у Києві (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України*. 2018. № 5–6. С. 41–45.
- Давыдов А. Ю. Источник по истории культурной жизни крупного города путеводители. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2013. Т. 4, № 2. С. 33–46.
- Диса К. Л. Образ современного міста в путівниках по Києву межі XIX–XX ст. *Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX — середини XX століть*. К., 2016. С. 82–95.
- Диса К. Л. Польські місця пам'яті у Києві кінця XIX ст. (на прикладі путівника «Kijów i jego pamiątki» Вацлава Чеховського). *Європейський світ*. 2012. Вип. 6. С. 16–31.
- Диса К. Л. Путівник Вацлава Чеховського «Kijów i jego pamiątki» як приклад представлення польських місць пам'яті у Києві. *Наукові записки НаУКМА*. 2014. Т. 156: Історичні науки. С. 23–31.
- Диса К. Л. Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону? *Наукові записки НаУКМА*. 2015. Т. 169: Історичні науки. С. 25–30.
- Донік О. М. Київська Всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2016. Вип. 25. С. 50–69.
- Кізлова А. А. Святині Флорівського монастиря у путівниках і довідниках XIX — початку XX ст. *Емінак*. 2016. № 1 (1). С. 38–44.
- Мусіяченко О. С. Путівники кінця XIX — початку XX ст. про музичне середовище Києва. *Сторінки Історії*. 2020. Вип. 50. С. 24–35. DOI: 10.20535/2307-5244.50.2020.210118.
- Осьмак В. А. Путівники XIX — початку XX ст. як складова київського тексту (до постановки проблеми). *Наукові записки НаУКМА*. 2009. Т. 88: Теорія та історія культури. С. 28–30.
- Савчук Н. І. Спеціалізовані видання у путівниковому дискурсі Києва кінця XIX — початку XX ст. *Краєзнавство*. 2017. № 3–4. С. 83–92.
- Сухенко Т. В. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 80–84.
- Тептюк Л. М. Нарис життєвого шляху Анни Іконникової — талановитого педагога та дослідника. *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2018. Число 28. Вип. 12. С. 175–181.
- Michalski D. Portals to Metropolis: 19th-Century Guidebooks And the Assemblage of Urban Experience. *Tourist Studies*. 2004. № 4 (3). P. 187–215. DOI: 10.1177/1468797604057322.

REFERENCES

- Bulhakova, T. O. (2018). Do 180-richchia vidkryttia Instytutu shliakhetnykh divchat u Kyievi (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu m. Kyieva) [The 180th Anniversary of the Opening of the Institute of Noble Girls in Kyiv (on the Documents of the State Archives of Kyiv)]. *Arkhiv Ukrainy*, 5–6, 41–45 [in Ukrainian].
- Davydov, A. Yu. (2013). Istochnik po istorii kulturnoi zhizni krupnogo goroda putevoditeli [Travel Guides as a Source on the History of Cultural Life of a Big City]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina*, 4 (2), 33–46 [in Russian].
- Donik, O. M. (2016). Kyivska Vserosiiska vystavka 1913 r. yak vyraznyi pryklad prezentatsii dosiahnen u modernizatsii ekonomiky y miskoho zhyttia [Kyiv All-Russian Exhibition in 1913 as an Expressive Example of Presentation of Achievements at Modernization of Economy and Municipal Life]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st. [Problems of History of Ukraine in 19th — early 20th centuries]*, 25, 50–69 [in Ukrainian].
- Dysa, K. L. (2012). Polski mistsia pam'iaty u Kyievi kintsia XIX st. (na prykladi putivnyka «Kijów i jego pamiątki» Vatslava Chekhovskoho). *Yevropeyskyi svit*, 6, S. 16–31 [in Ukrainian].
- Dysa, K. L. (2014). Putivnyk Vatslava Chekhovskoho «Kijów i jego pamiątki» yak pryklad predstavlenia polskykh mists pam'iaty u Kyievi [Travel Guide by Waclaw Ciechowski «Kijów i jego pamiątki» as the Exemplum of Presenting Polish Memory Sites in Kyiv]. *Naukovi zapysky NaUKMA [NaUKMA Research Papers]*, 156: Istorychni nauky, 23–31 [in Ukrainian].
- Dysa, K. L. (2015). Putivnyky dlia palomnykiv do Kyieva seredyny XIX st.: zakladennia kanonu? [19th-century Guidebooks for Pilgrims to Kyiv: Creation of a Canon?]. *Naukovi zapysky NaUKMA [NaUKMA Research Papers]*, 169: Istorychni nauky, 25–30 [in Ukrainian].
- Dysa, K. L. (2016). Obraz modernoho mista v putivnykakh po Kyievu mezhi XIX–XX st. *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX — seredyny XX stolit*, Kyiv, 82–95 [in Ukrainian].

- Kizlova, A. A. (2016). Sviatyni Florivskoho monastyria u putivnykakh i dovidnykakh XIX — pochatku XX st. [Sacred Objects of St. Florus Monastery in Guide-books and Reference Works in 19 — early 20 centuries]. *Eminak*, 1 (1), 38–44 [in Ukrainian].
- Michalski, D. (2004). Portals to Metropolis: 19th-Century Guidebooks And the Assemblage of Urban Experience. *Tourist Studies*, 4 (3), 187–215 [in English].
DOI: 10.1177/1468797604057322
- Musiachenko, O. S. (2020). Putivnyky kintsia XIX — pochatku XX st. pro muzychne seredovyshe Kyieva [Guidebooks of the late 19 — early 20 cent. about the Musical Environment of Kyiv]. *Storinky Istorii*, 50, 24–35 [in Ukrainian].
DOI: 10.20535/2307-5244.50.2020.210118
- Osmak, V. A. (2009). Putivnyky XIX — pochatku XX st. yak skladova kyivskoho tekstu (do postanovky problemy) [Guide-Books of 19th — early 20th century as a Constituent of Kyiv Text (to the Statement of Problem)]. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 88: Teoriia ta istoriia kultury, 28–30 [in Ukrainian].
- Savchuk, N. I. (2017). Spetsializovani vydannia u putivnykovomu dyskursi Kyieva kintsia XIX — pochatku XX st. [Specialized Publications in the Kyiv Guidebooks Discourse at the end of the 19th — early 20th century]. *Kraieznavstvo*, 3–4, 83–92 [in Ukrainian].
- Sukhenko, T. V. (2000). Instytuty shliakhetnykh divchat v Ukraini v XIX stolitti. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic History of European Nations], 7, 80–84 [in Ukrainian].
- Teptiuk, L. M. (2018) Narys zhyttievoho shliakhu Anny Ikonnykovoï — talanovytogo pedahoha ta doslidnyka [An Essay on the Life of Anna Ikonnykova — a Talented Pedagogue and Researcher]. *Humanitarnyi visnyk, Seriia: Istorychni nauky*, 28 (12), 175–181 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 17.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

**Ієромонах Митрофан
(Олексій Божко),**
викладач Київської духовної академії
і семінарії,
доктор філософії у галузі
Православне богослов'я,
Київ, Україна

**Hieromonk Mitrophan
(Oleksii Bozhko),**
Teacher of the Kyiv Theological Academy
and Seminary,
PhD in Orthodox Theology,
Kyiv, Ukraine

e-mail: alexiusavgyst@gmail.com,
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7235-5351>

УДК 929С. Афонський "1889–1963"
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.115

Протоієрей Сергій Афонський (1889–1963)

У статті розглянуто життєвий шлях київського протоієрея Сергія Афонського. Виявлено родинні зв'язки о. Сергія з відомими представниками київського духовенства, подано основні віхи його становлення та служіння як священника. Особливу увагу приділено академічній діяльності як першого ректора, завідувача бібліотеки й викладача Київської духовної семінарії в радянський період.

Ключові слова: Сергій Афонський, Київська духовна семінарія, богословська освіта, духовенство.

Archpriest Serhii Afonskyi (1889–1963)

The article examines the life of Kyiv Archpriest Serhii Afonskyi based on the integrated use of archival and published materials, including memories of his family members and contemporaries. It reveals Serhii Afonskyi's family connections with well-known representatives of the Kyiv clergy and gives the main milestones of his formation and service as a priest. The study pays special attention to his academic activity at the Kyiv Theological Seminary during 1947–1960s.

As a rector (December 23, 1946 — December 30, 1949), Archpriest Serhii Afonskyi solved all economic-administrative and educational-methodological issues, and recruited students for the seminary. Twice during his rectorship, he had to remake unsuitable premises for the seminary's auditoriums and dormitories: first time in the monastic cells of St Michael's Golden-Domed Monastery in 1946–1947 and the second time in the stylobate of St Andrew's Church in 1949. As chief of the library (December 1949 — December 20, 1952), he worked to increase its collection and to get it registered with government agencies. However, during all the years the Kyiv Theological Seminary existed in the Soviet Union, teaching was the most important task of Archpriest Serhii Afonskyi. In different years he taught catechism, dogmatic theology, and the Holy Scripture of the Old and New Testaments. As a pastor and pedagogue, he spiritually and intellectually shaped the personalities of future priests in the difficult conditions of a totalitarian atheistic regime. Alongside the performing academic duties, Serhii Afonskyi carried out no less important ministry: he served as the first priest in Kyiv Protection convent since 1948.

Key words: Serhii Afonskyi, Kyiv Theological Seminary, theological education, clergy.

Малодослідженою сторінкою в історії духовної освіти України й історії Києва є післявоєнне буття Київської духовної семінарії (далі — КДС), яка діяла з 1947 до 1960 р. Її відкриття було зумовлено певними змінами, що відбулися у ставленні до Православної Церкви у сталінського керівництва, а закриття пов'язане з новою хвилею антирелігійної кампанії, яку розпочав Микита Хрущов. Тривалий час історія

КДС радянського періоду залишалася поза увагою дослідників і лише останнім часом стали з'являтися публікації, присвячені окремим аспектам її існування. Серед них слід вказати розвідки Дмитра Веденеєва (2015), єпископа Віктора (Коцаби) (2019) та ієромонаха Митрофана (Божка) (2020).

Ще менш відомими за післявоєнну Київську семінарію є імена й долі тих людей, які присвятили своє життя і сили цій освітній установі. В умовах

радянської атеїстичної влади вони намагалися дати богословську освіту поколінню майбутніх священників, що постало вже за комуністичного режиму. Останніми роками приділяється увага відомим діячам, богословам чи майбутнім ієрархам, які працювали у КДС у цей період. Серед дослідників у цій царині слід назвати Олексія Дьяконова (2011), протоієрея Рустіка Капауза (2015), протодіякона Максима Талалая (2016), а також Ельвіру Меженну й Володимира Буреґу (2019).

Визначивши низку досліджень, присвячених персональному складу викладацької корпорації КДС, помітимо загалом недостатню вивченість життєвого шляху саме її керівників. Хоча крізь призму їхніх біографій можна було б інакше поглянути на історію самої семінарії та її функціонування в умовах тоталітарної системи. Тому в цій статті хотілося б приділити увагу першому ректору КДС та її викладачу до самого закриття — протоієрею Сергію Афонському. Попри значущість його постаті в контексті духовного життя Києва радянського часу, опублікованих матеріалів, присвячених йому, не так і багато: некролог в «Журналі Московської Патріархії» (Афонський Сергій, протоієрей..., 1964), спогади сина і деяких випускників семінарії (Афонський С., 2007; Митрополит Винницький..., 2007; Протоієрей Михаил Макеев..., 2007; Регент митрополичьего хора..., 2007; Соменок Г., 2007). Окрім цього, є опубліковані біографічні відомості у двох енциклопедичних виданнях: «Біографічний словник випускників Київської духовної академії» (Биографический словарь..., 2014. С. 96–97) і «Київська духовна академія в іменах: 1819–1924» (Ткачук М. Л., 2015. С. 193–195). Таким чином, окрім указаних текстів, позначених специфікою жанру, спеціальних наукових розвідок життєвого шляху Сергія Афонського немає.

Метою статті є дослідження біографії протоієрея Сергія Афонського на базі опублікованих й архівних матеріалів з окремою увагою на його діяльності в КДС впродовж 1947–1960 рр.

Сергій Петрович Афонський народився 4 липня (за новим стилем — 17 липня) 1889 р. в м. Богуслав Канівського повіту Київської губернії. За національністю — росіянин. Його батько Петро Афонський був випускником Київської духовної академії 1884 р., кандидатом богослов'я. На час народження сина працював викладачем латинської мови у Богуславському духовному училищі. Мати Єлизавета Афонська, донька священника, була домогосподаркою. Коли у 1902 р. Богуславське училище приєднали до Києво-Подільського, батько нашого героя став викладати у ньому, й сім'я переїхала до Києва. 1909 р. Петро Васильович вийшов з духовно-навчального відомства за вислугою 25-ти років і прийняв священний сан. До кінця свого життя він служив

священником у Києво-Покровському жіночому монастирі¹ (Афонський Сергій, протоієрей..., 1964. С. 43; Афонський С., 2007. С. 50; Ткачук М. Л., 2015. С. 194).

Наслідуючи родинні традиції, С. Афонський здобував освіту в церковних навчальних закладах. З 1900 р. навчався у Богуславському духовному училищі, а з 1902 р. — у Києво-Подільському духовному училищі, яке закінчив 1904 р. Далі продовжував освіту в Київській духовній семінарії (1904–1910) і Київській духовній академії (1910–1914), яку закінчив зі здобуттям ступеня кандидата богослов'я² (Афонський С., 2007. С. 50). Його кандидатський твір на тему «Нравственное учение Иисуса, сына Сирахова» здобув схвальні оцінки рецензентів — проф. прот. Олександра Глаголева та проф. В. Рибінського. Рукопис зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ткачук М. Л., 2015. С. 194).

Отримуючи освіту в Київських духовних школах, С. Афонський водночас зростав у потужній творчій атмосфері. Зокрема, у семінарії його учителем церковного співу був відомий український диригент і композитор Олександр Кошиць. Сам Сергій і три його брати мали гарні голоси й чудово співали. Згодом Миколай Афонський (1893–1971), брат Сергія, здобув широке визнання як диригент у Європі та Америці. Коли у 1912 р. помер батько — священник П. Афонський, мати залишилася сама з шістьма дітьми. Для їхнього забезпечення вона організувала домашню кухню, де давала платні обіди. Одним із постійних її відвідувачів був відомий український письменник І. Нечуй-Левицький (Афонський С., 2007. С. 50; Биографический словарь..., 2014. С. 96–97).

Після закінчення духовної академії С. Афонський розпочав викладацьку діяльність. 1914 р. переїхав до м. Тульчин Вінницького повіту Подільської губернії. Тут впродовж 1914–1916 рр. працював учителем у Тульчинському жіночому епархіальному училищі та Тульчинській жіночій гімназії О. Звенигородської, де був одночасно й головою педагогічної ради. 1916 р. повернувся до Києва і до 1921 р. працював викладачем у Першому Київському жіночому духовному училищі та інших середніх навчальних закладах міста³.

Значні зміни в житті С. Афонського та його родини відбулися в роки Першої світової війни та наступної за нею революції. Його молодший брат Миколай у 1915 р. залишив Київську духовну академію і вступив добровольцем

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України в м. Києві (далі — ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 80.

² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 80.

³ Там само. Арк. 80 зв.

у Перше Київське військове училище. Далі служив у складі 129-го Бессарабського полку, а під час громадянської війни — у Добровольчій армії. Разом з її частинами емігрував до Німеччини. У 1925–1947 рр. був регентом Олександроневського кафедрального собору в Парижі. Тут створив найкращий церковний хор у російській еміграції. За участю Федора Шаляпіна записав дві платівки церковної музики, гастролював із хором Європою та Америкою. У 1950–1971 рр. працював регентом Покровського собору в Нью-Йорку (Биографический словарь..., 2014, с. 96).

Що стосується Сергія Афонського, то в роки епохальних змін він залишився на Батьківщині, а в 1920 р., попри репресії та гоніння на Церкву, став на шлях церковнопарафіяльного служіння. З 1920 до 1934 р. служив у Борисоглібській церкві Києва: спочатку на посаді псаломщика, а потім, після хіротонії у березні 1921 р., — у сані диякона. У цей період настоятелем храму був відомий у Києві священник — прот. Михайл Єдлінський. Свого часу він викладав о. Сергію біблійну й церковну історію в семінарії, а згодом той одружився на його доньці Вірі Михайлівні Єдлінській. У 1934 р. Борисоглібську церкву було закрито й зруйновано. Як «служитель культу», о. Сергій був позбавлений виборчих прав і можливості проживати в Києві. Через це родина жила то в Житомирі, то в Білій Церкві. Лише в 1937 р. він повернувся до Києва, отримавши призначення від митрополита Костянтина (Дьякова) у церкву святого Миколи Набережного. Тут він служив протодияконом і регентом церковного хору, який сам організував і навчив церковного співу. Так йому знадобилися навички, отримані під час навчання⁴ (Афонский Сергей, протоиерей..., 1964. С. 43; Афонский С., 2007. С. 50; Биографический словарь..., 2014. С. 97).

Проте 1937 р. був знаковим для о. Сергія ще й інакше. 21 жовтня 1937 р. заарештували його тестя — прот. Михайла Єдлінського. За звинуваченням у контрреволюційній діяльності він був засуджений до розстрілу 13 листопада того ж року, а 17 листопада вирок було виконано. Його поховали на Лук'янівському цвинтарі (Яскевич Л. Е., б. д.).

Не оминула тяжка доля і самого о. Сергія. Вночі 23 червня 1938 р. він був заарештований і доставлений до Лук'янівської в'язниці. Було пред'явлене таке обвинувачення: «Афонский Сергей Петрович является служителем религиозного культа Тихоновской ориентации, монархически настроен, группирует контрреволюционный актив из бывших монахов Печерской Лавры под видом участника хора и церковников и проводит антисоветскую агитацию среди верующих, направленную против политики

партии и Советской власти. Среди участников хора и верующих он распространял слухи о скорой гибели Советской власти, клеветнически истолковывал мероприятия партии и Советской власти по отношению к науке и культуре, говоря, что среди советских студентов преобладает безграмотность и распущенность, при этом восхвалял старую царскую науку в духовной академии, а также духовных лиц, архиереев, профессоров академии, монахов Киево-Печерской Лавры, приглашая их к участию пения на распев акафистов. Он также был сильно озлоблен закрытием церквей и заменой их культурными учреждениями» (Цит. за: Афонский С., 2007. С. 51).

Під час численних допитів застосовувалися засоби фізичного впливу, проти нього свідчили навіть деякі особи з Набережно-Микільської церкви, але о. Сергій відкидав усі звинувачення, за виключенням того, що хвалив духовну академію, з якої вийшов, її професорів та викладачів. 21 жовтня 1938 р. рішенням Особливої наради при НКВС СРСР він був засуджений до 5 років виправно-трудових таборів. Місцем його покарання став «Усольлаг» — Усольський табір НКВС у м. Солікамськ Свердловської області (нині — Пермський край РФ), Верх-Вельмінський табірний пункт. Протягом 1939 р. о. Сергій тяжко захворів і був переведений до табірної лазарету, з якого мало хто виходив живим. Однак його врятувала дружина Віра Михайлівна, яка сама втратила батька через релігійні переконання. Вона залишила шістьох дітей вдома і попрямувала на Північний Урал у пошуках свого чоловіка, де знайшла його майже на ложі смерті та виходила. Наприкінці 1939 р. о. Сергій з дружиною зверталися у Головне управління державної безпеки НКВС СРСР із клопотанням про перегляд справи, але воно було відхилене у січні 1941 р.⁵ (Афонский С., 2007. С. 51; Ткачук М. Л., 2015. С. 194).

Попри поневіряння у заслання, о. С. Афонський був достроково звільнений 13 лютого 1943 р. Але через те, що йшла Друга світова війна і Київ перебував в німецькій окупації, йому довелося ще рік жити на Уралі. О. Сергій оселився в с. Уйське Колгоспного району Челябінської області, де працював сторожем на базі районної споживчої спілки. Через рік він домогся дозволу повернутися на Батьківщину, і в листопаді 1944 р. прибув до Києва⁶.

З поверненням додому о. Сергія застала ще одна втрата в сім'ї: його син Георгій 1925 р. н., був насильницьки вивезений на роботи до Німеччини у 1942 р. Але обставини склалися так, що на чужині він вижив і після закінчення війни його подальша доля склалася добре. У 1949 р. закінчив реальну гімназію та емігрував до США,

⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 80 зв.

⁵ Там само. Арк. 80.

⁶ Там само. Арк. 80–80 зв.

де проживав його дядько композитор і диригент М. Афонський. Впродовж 15 років Георгій служив регентом і псаломщиком на парафіях в Америці, а в 1965 р. закінчив Свято-Володимирську духовну семінарію в Нью-Йорку і був посвячений в ієрея. 13 травня 1973 р. — посвячений у єпископа Ситкінського й Аляскінського Православної Церкви в Америці. У 1995 р. — возведений у сан архієпископа й того ж року вийшов на спокій. Помер 15 квітня 2008 р. у м. Джексон, Нью Джерсі, США (Григорій [(Афонский)], 2006. С. 568). Проте на час повернення о. С. Афонського до Києва можна лише уявити, в якому розпачі він був через втрату сина.

З повоєнною відбудовою Києва о. Сергій повернувся до повноцінного церковного служіння. 12 березня 1945 р. його було посвячено в ієрея і призначено другим священником церкви святого Миколи Притиски на Подолі. 2 травня 1945 р. він був призначений настоятелем Димитрівської церкви на Подолі. Станом на 19 лютого 1947 р. нагороджений набедреником, камилавкою та наперсним хрестом, а станом на 7 серпня 1947 р. уже був возведений у сан протоієрея. В 1948 р. призначений старшим священником Києво-Покровського жіночого монастиря, де до революції служив його батько⁷ (Афонский Сергий, протоіерей..., 1964. С. 43).

Саме в післявоєнний час священник С. Афонський повертається до праці у сфері духовної освіти. Справа в тому, що 22 березня 1945 р. Рада Міністрів СРСР дала дозвіл Руській Православній Церкві (далі — РПЦ) на відкриття 2-річних пастирсько-богословських курсів у низці міст, зокрема в Києві. 9 липня 1946 р. вона дозволила перетворити курси на духовні семінарії з 4-річним терміном навчання. Проте в Києві реалізація отриманих дозволів наštтовхнулася на відсутність придатного приміщення, оскільки місто зазнало страшної руйнації. Навіть 24 грудня 1946 р. уповноважений Ради в справах РПЦ по Київській області П. Федотов доповідав у Москву, що «духовні курси в Києві» ще не відкрито. Але впродовж 1946 р. йшов процес підготовки до їх відкриття. Зокрема, серед київських священників відбувався відбір тих, хто міг би викладати на курсах. 3 жовтня 1946 р. керуючий справами Екзарха України прот. Костянтин Ружицький направив уповноваженому Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченку список викладачів запланованої «богословської школи». У ньому були вказані п'ять осіб, серед яких священник Сергій Афонський — завідувач курсів та викладач катехізису. Цікаво, що брат його дружини — священник Георгій Єдлінський — був рекомендований на посаду викладача біблійної історії (Божко М., 2020. С. 186–188).

⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 77, 80–80 зв., 107.

На плечі о. Сергія, як керівника духовної школи, лягла відповідальність за підготовку аудиторій та гуртожитків, комплектування навчального-методичного матеріалу, вирішення господарських проблем, але найголовніше — набір вихованців. Очевидно, у 1946 р., після дозволу на відкриття семінарії, пастирсько-богословські курси були вже недоречними. Тому під кінець року керівництво Українського Екзархату та Руської Православної Церкви вирішило одразу відкрити в Києві семінарію. Тож 23 грудня 1946 р. постановою Учбового комітету Священного Синоду священник С. Афонський був призначений ректором Київської духовної семінарії та викладачем катехізису⁸.

Урочисте відкриття семінарії відбулося 18 лютого 1947 р. Вона розмістилася в Михайлівському Золотоверхому монастирі у двоповерховому корпусі на вул. Жертв Революції (нині — вул. Трьохсвятительська), де раніше знаходилися чернечі келії. На першому поверсі були влаштовані кухня та їдальня, на другому — гуртожиток для студентів, аудиторії та кімнати для обслуговуючого персоналу. Після капітального ремонту технічні та санітарні показники приміщення були задовільні, але аудиторії виявилися дуже маломісткими (Божко М., 2020. С. 190). Ця обставина разом з протидією радянської влади розвитку богословської освіти спричиняла в подальшому незначний за кількістю набір вихованців. Зокрема, на перший 1946–1947 н. р. було подано 52 заяви, а зараховано лише 11 осіб, з яких 3 відраховано протягом року. 1947–1948 н. р. подано 48 заяв, зараховано 15 осіб і 4 відраховано; 1948–1949 н. р. подано 25 заяв, зараховано 11 осіб і 3 відраховано; 1949–1950 н. р. подано 20 заяв, зараховано 12 осіб і 1 відраховано. Особливістю післявоєнної КДС було те, що вона почала роботу лише у складі одного (першого) класу, тому перший випуск відбувся лише у 1950 р. у кількості 7 студентів стаціонару та 2 екстернів (Bozhko M., 2020. С. 730–733).

Перебуваючи на посаді ректора й викладача КДС, протоієрей С. Афонський працював за сумісництвом. Паралельно з функціонуванням навчального закладу на ньому лежала відповідальність як священника за ті парафії, де він служив. Разом з тим у 1947 р. при семінарії була створена ставленицька комісія, яка розглядала на відповідність кандидатів у священство по Київській єпархії та приймала у них іспити. До неї був включений і о. Сергій⁹.

Характеризуючи о. Сергія Афонського як ректора КДС, уповноважений по Київській області П. Федотов 27 березня 1947 р. зазначав, що він «більшим авторитетом среди преподавателей

⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 80 зв.

⁹ Там само. Арк. 109.

не користується. Ісполнитель. Осторожен. По отношению к советской власти держится “себе на уме”¹⁰. Наскільки справедливим є перше зауваження, судити складно, але характерним є твердження про ставлення до влади. Прагнення ректора до самостійності у внутрішніх справах семінарії було помічено й наступного року. Так, у доповідній записці від 12 липня 1948 р. П. Федотов вказував, що після вступних іспитів ректор повів вихованців на кількадечну екскурсію до Чернігова без попереднього узгодження з ним. У цьому вбачався вплив митрополита Київського Іоанна (Соколова), який прагнув до більшої самостійності у відносинах з владою¹¹.

Ще один нюанс до біографії о. С. Афонського додає його анкета від 19 лютого 1947 р. У ній він зазначав, що свого часу з іноземних мов вивчав стародавні — грецьку, латинську і єврейську, а з нових — німецьку та англійську. В іншій графі вказував, що за кордоном ніколи не був¹². Якщо для когось остання графа могла бути простою формальністю, то для о. Сергія — ні, оскільки його брат на той час перебував в Америці, а син — у Німеччині. Його можливість підтримувати контакти з родичами за кордоном напевно викликала інтерес і занепокоєння відповідних органів. Водночас показово, що згодом він став одним із відповідальних осіб по Київській єпархії, яким доручався прийом та супровід іноземних делегацій (Коцаба В., 2019. С. 46).

Ректорство прот. С. Афонського було недовгим: наприкінці 1949 р. він був звільнений з посади. Точну дату встановити поки не вдалося. Відомо, що свою доповідь від 15 грудня 1949 р. він підписав ще як ректор¹³, а вже на 30 грудня 1949 р. на цій посаді зазначено його наступника — прот. Бориса Шулькевича¹⁴.

Що стало причиною звільнення о. Сергія, не відомо. Можливо, у нього виникли конфлікти з владою, оскільки 16 липня 1949 р. було закрито Михайлівський Золотоверхий монастир, і семінарію треба було терміново переводити до стилобату Андріївської церкви. Тоді навчальний рік почався дуже пізно — аж 6 грудня (Bozhko M., 2020. С. 729). Для о. Сергія напевно було нелегкою справою за останні 2 роки не просто змінювати приміщення, але й готувати їх до належного рівня, щоби прийняти викладачів і вихованців. Можливо, давалося взнаки те величезне навантаження, яке йому вже важко було нести. Не слід забувати, що він працював у КДС за сумісництвом, будучи старшим священником київського

Покровського жіночого монастиря, одного з найчисельніших в Україні.

Утім, залишивши посаду ректора, прот. С. Афонський продовжив працювати у КДС викладачем. Окрім того, в грудні 1949 р. йому доручили завідування бібліотекою¹⁵. Станом на 15 липня 1949 р. вона налічувала до 800 найменувань переважно підручників і навчальних посібників, а також книг духовно-морального спрямування. З нового навчального року почала відчуватися потреба в підручниках для 3 та 4 класів. Поруч з необхідністю поповнювати бібліотечний фонд також постала потреба підтримання в належному стані, зокрема переплету, вже наявних книг¹⁶.

Семінарська бібліотека була малою і перебувала лише на стадії формування. Проте коли о. Сергій став безпосередньо опікуватися нею, почалося поступове збільшення фонду книгозбірні. У 1950 р. вона налічувала вже 1523 найменування, а в 1951 р. — 2003 найменування¹⁷. Станом на 1 вересня 1952 р. в бібліотеці було 2389 томів. Співвідношення між богословською та світською літературою було таким: богословських книг — 1745, світських — 644. Серед іншого, у 1952 р. бібліотека придбала 63 томи Великої радянської енциклопедії та 30 томів повного зібрання творів В. Леніна. Очевидно, їх наявність була вимогою часу. Проте це дало змогу бібліотеці КДС пройти перевірку обласного управління у справах літератури й видань 17 серпня 1952 р., після чого вона здобула реєстрацію в Комітеті у справах культурно-просвітницьких установ при Раді Міністрів УРСР 21 серпня 1952 р.¹⁸ 20 грудня 1952 р. о. С. Афонський за власним бажанням був звільнений від завідування бібліотекою. За понесені труди йому було висловлено подяку й видано премію у розмірі 500 руб.¹⁹

Перегляд архівних документів виявляє ще одну царину семінарського життя, на яку вплинула позиція прот. С. Афонського. 7 жовтня 1953 р. на педагогічному зібранні Правління КДС він підтримав ініціативу викладача літургії Гермогена Шиманського про відкриття домового храму в семінарії, де студенти могли б проходити богослужбову практику. Свою позицію о. Сергій аргументував тим, що й сам не знав церковного уставу, поки самостійно не став на крилас. Тому він вважав, що студентів також необхідно привчати до самостійного проведення служби²⁰. Проблема з богослужбовою практикою в КДС полягала в тому, що Андріївська церква не була

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 77.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 61. Арк. 52.

¹² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 80.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 60.

¹⁴ Там само. Арк. 50–51.

¹⁵ Там само. Арк. 57.

¹⁶ Там само. Арк. 198.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 111.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 123. Арк. 140.

¹⁹ Там само. Арк. 150.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 139. Арк. 179–183 зв.

в повному сенсі семінарською — вона була парафіальною. Тому студенти здебільшого були присутні на богослужіннях і виконували лише деякі функції. Семінаристи не вповні залучалися до богослужіння і, зокрема, не мали змоги проповідувати. То ж відкриття домового храму сприяло кращому вивченню церковного уставу й практичному застосуванню теоретичних знань.

Однак попри всю важливість адміністративної діяльності о. Сергія у семінарії, він був перш за все педагогом. У різні роки існування КДС він викладав катехізис, догматичне богослов'я, а також Святе Письмо Старого і Нового Завітів (Афонський Сергій, протоиерей..., 1964. С. 43). Цікавими є свідчення про нього колишніх студентів. За спогадами прот. Віктора Карлова (1935–2010), на лекціях о. Сергія постійно була тиша. Він читав лекції тихо й владно, на відміну від прот. Георгія Єдлінського, який робив це голосно і майже кричав. Проте обох студенти любили за ерудованість, педагогічний талант і духовність (Соменок Г., 2007. С. 47). Митрополит Макарій (Свистун, 1938–2007) відзивався про о. Сергія як про дивовижну людину. Його лекції приносили величезну користь і радість, їх завжди чекали з великим нетерпінням (Митрополит Винницький..., 2007. С. 54). Український хоровий диригент і композитор Михайло Литвиненко (1927–2020) свідчив, що в його сприйнятті особистість о. Сергія була святою. Кожне слово останнього сприймалося студентами немов «Завіт Господній». На його лекції приходили як на свято, а виходили з них під благодатним впливом улюбленого викладача. М. Литвиненко оцінював його як видатного богослова (Регент митрополичього хора..., 2007. С. 55). За спогадами сучасників, о. Сергій витрачав багато коштів і сил на придбання книг. Завдяки цьому ним була дібрана багата за змістом книжкова колекція книг. Згодом вона потрапила до викладачів Московської духовної академії і семінарії (Соменок Г., 2007. С. 47).

За свідченнями прот. Михайла Макеєва (1933 р. н.), прот. С. Афонського називали «ходячою енциклопедією». Студентів вражало те, що він міг до будь-якого місця з Нового Завіту назвати паралельні місця з інших послань або книг Нового і Старого Завітів. С. Афонського боялися, на його уроках ніколи не було шуму, йому навіть не наважувалися ставити запитання. Він відрізнявся своїм голосом і манерою співу, а також запам'ятався академічним стилем проповідей. О. Михайла в студентські роки вражало те, що о. Сергій ходив до семінарії з Покровського монастиря в рясі, в той час як уповноважений забороняв священникам ходити містом у рясі або підряснику. Проте С. Афонський, будучи кремезної статури, не соромився і не боявся цього й пішки йшов від самого монастиря (Протоиерей Михаил Макеев..., 2007. С. 52–53).

8 червня 1960 р. Учбовий комітет при Священному Синоді РПЦ ухвалив рішення про закриття Київської духовної семінарії. Воно було прийняте під тиском влади на піку хрущовської антирелігійної кампанії (Bozhko M., 2020. С. 734–737). Разом з усім складом викладачів прот. С. Афонський припинив свою педагогічну діяльність. Але ще залишалося священницьке служіння і можливість по-іншому впливати на формування людських душ. Зокрема, він продовжував служити старшим священником у Покровському монастирі.

З 1961 р. о. Сергій став духівником київського духовенства. Однак у жовтні він захворів і вже не зміг здійснювати богослужіння. У грудні 1963 р. здоров'я священника погіршилося. Відчуваючи наближення смертного часу, о. Сергій соборувався і причастився за два дні до смерті. 15 грудня довго розмовляв зі своїм сімейством, а потім попросився, благословив усіх і тихо відійшов у вічність на 75 році життя. 18 грудня 1963 р. було звершено заупокійну літургію та відспівування. Поховали о. Сергія на кладовищі в с. Святошине (Афонський Сергій, протоиерей..., 1964. С. 43). Лише 26 червня 1989 р. його було реабілітовано прокуратурою м. Києва (Ткачук М. Л., 2015. С. 195).

Отже, за своє життя о. Сергій пройшов довгий шлях педагога і священнослужителя. Ставши на стежку парафіального служіння в часи утвердження більшовицької влади і сталінських репресій, у сані псаломщика й диякона підтримував релігійне життя народу, організовуючи церковний спів та консолідуючи віруючих навколо богослужіння, чим допомагав не падати духом у тяжкі хвилини життя. Відбувши 5 років у таборах за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, він після війни прийняв сан священника і служив у київських церквах Миколи Притиски та Дмитрівської на Подолі, де упорядковував як самі споруди, так і громади. З 1948 р. і до кінця життя був першим священником Києво-Покровського жіночого монастиря — одного з найбільших в Україні.

Постать прот. С. Афонського важлива тим, що в часи атеїстичного режиму він опікувався підготовкою майбутніх священників. Над цим о. Сергій трудився як перший ректор, а далі — завідувач бібліотеки та викладач Київської духовної семінарії у 1947–1960 рр. Але найголовнішим для нього було викладання богословських дисциплін, у процесі якого відбувалося інтелектуальне й духовне формування священнослужителів. Будучи видатним київським священником радянського періоду, прот. С. Афонський гідно ніс своє покликання пастиря і педагога, роблячи усе можливе для збереження та зміцнення Православної Церкви в умовах тоталітарної влади.

ЛІТЕРАТУРА

- Афонский С. Церковь в горниле испытаний (Воспоминания о ректоре КДС протоиерее Сергие Афонском). *Вісник Прес-служби УПЦ*. 2007. № 68. С. 49–51.
- Афонский Сергей, протоиерей: Некролог. *Журнал Московской Патриархии*. 1964. № 2. С. 43.
- Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг.: материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА: в 4 т. / сост. В. И. Ульяновский. Киев: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2014. Т. 1: А–И. 576 с.
- Божко М. Київська духовна семінарія 1946–1947 рр.: обставини відкриття та перший навчальний рік. *Труди Київської Духовної Академії*. 2020. № 33. С. 186–196.
- Веденеев Д. В. Духовные учебные заведения Украины как объект оперативной разработки спецслужб (по документальным материалам МГБ–КГБ УССР 1940-х — 1950-х гг.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2015. № 23. С. 244–263.
- Григорий [(Афонский)]. *Православная энциклопедия*. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2006. Т. 12. С. 568. URL: <https://www.pravenc.ru/text/166644.html>
- Дьяконов А. В. Митрополит Николай (Кутепов): время служения в Киевской духовной семинарии (1958–1959 гг.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 15. С. 167–172.
- Капауз Р. Викладачі Київської і Волинської духовних семінарій в радянський період — С. М. Патій та Г. І. Шиманський. *Труди Київської Духовної Академії*. 2015. № 23. С. 237–243.
- Коцаба В. Участие Киевской духовной семинарии в международных контактах Украинского Экзархата 1947–1955 гг. (по архивным документам уполномоченного Совета по делам РПЦ по УССР). *Труди Київської Духовної Академії*. 2019. № 31. С. 41–51.
- Митрополит Винницкий и Могилев-Подольский Макарий: «Лучшее, что во мне есть — это слова благодарности своей семинарии». *Вісник Прес-служби УПЦ*. 2007. № 68. С. 54.
- Письма митрополита Иоанна (Вендланда) к митрополиту Гурию (Егорову) / Подготовка текста, вступительная статья и комментарии Э. А. Меженной и В. В. Буреги. *Труди Київської Духовної Академії*. 2019. № 30. С. 123–139.
- Протоиерей Михаил Макеев: «Лавру и семинарию закрыли под видом ремонта». *Вісник Прес-служби УПЦ*. 2007. № 68. С. 51–53.
- Регент митрополичьего хора Михаил Литвиненко: «Православная вера была, есть и будет наибольшей ценностью нашей жизни». *Вісник Прес-служби УПЦ*. 2007. № 68. С. 55–57.
- Соменко Г. Огонь неугасимый. *Вісник Прес-служби УПЦ*. 2007. № 68. С. 46–49.
- Талалай М. Протоиерей Александр Луценко — выпускник Харьковской духовной семинарии и Киевской духовной академии, первый инспектор возрожденной в 1947 г. Киевской духовной семинарии. *Труди Київської Духовної Академії*. 2016. № 24. С. 198–222.
- Ткачук М. Л. Афонський Сергій Петрович. *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: Енциклопедія: в 2 т. / упоряд. і наук. ред. Л. М. Ткачук; відп. ред. В. С. Брюховецький*. Т. 1: А–К. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. С. 193–195.
- Яскевич Л. Е. Священник Михаил Едлинский — новомученик (1859–1937). URL: <https://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/5062/>
- Bozhko M. The Kyiv Theological Seminary in 1947–1960: A Brief Introduction to Further Study. *Theological Views*. 2020. № 3. С. 723–742. DOI: <https://doi.org/10.46825/tv/2020-3-723-742>

REFERENCES

- Afonskii, S. (2007). Tserkov v gornile ispytani (Vospominaniia o rektore KDS protoieree Sergie Afonskom). *Visnyk Pres-sluzhby UPTs*, 68, 49–51 [in Russian].
- Bozhko, M. (2020). Kyivska dukhovna seminariia 1946–1947 rr.: obstavyny vidkryttia ta pershyi navchalnyi rik. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 33, 186–196 [in Ukrainian].
- Bozhko, M. (2020). The Kyiv Theological Seminary in 1947–1960: A Brief Introduction to Further Study. *Theological Views*, 3, 723–742 [in English]. <https://doi.org/10.46825/tv/2020-3-723-742>
- Diakonov, A. (2011). Mitropolit Nikolai (Kutepov): vremia sluzheniia v Kievskoi duhovnoi seminarii (1958–1959 gg.). *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 15, 167–172 [in Russian].
- Yaskevich, L. (n. d.). Sviashchennik Mikhail Edlinskii — novomuchenik (1859–1937) [in Russian]. <https://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/5062/>
- Kapauz, R. (2015). Vykladachi Kyivskoi i Volynskoi dukhovnykh seminarii v radianskyi period — S. M. Patii ta H. I. Shymanskyi. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 23, 237–243 [in Ukrainian].

- Kotsaba, V. (2019). Uchastie Kievskoi duhovnoi seminarii v mezhdunarodnykh kontaktakh Ukrainskogo Ekzarkhata 1947–1955 gg. (po arkhivnym dokumentam upolnomochennogo Soveta po delam RPC po USSR). *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 31, 41–51 [in Russian].
- Kravets, S. (Ed.). (2006). Grigorii [(Afonskii)]. In S. Kravets (Ed.), *Pravoslavnaia entsiklopediia*, Vol. 12, p. 568, Moskva: Tserkovno-nauchnyi tsentr «Pravoslavnaia entsiklopediia» [in Russian].
<https://www.pravenc.ru/text/166644.html>
- Mezhennaia, Ye. & Burega, V. (Comps.). (2019). Pisma mitropolita Ioanna (Vendlanda) k mitropolitu Guriu (Egorovu). *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 30, 123–139 [in Russian].
- Nechaev, P. (Ed.). (1964). Afonskii Sergii, protoierei: Nekrolog. *Zhurnal Moskovskoi Patriarii*, 2, 43 [in Russian].
- Somenok, G. (2007). Ogon neugasymyi. *Visnyk Pres-sluzhby UPTs*, 68, 46–49 [in Russian].
- Somenok, G. (Ed.). (2007). Mitropolit Vinnitskii i Mogilev-Podolskii Makarii: «Luchsheie, chto vo mne est — eto slova blagodarnosti svoei seminarii». *Visnyk Pres-sluzhby UPTs*, 68, 54 [in Russian].
- Somenok, G. (Ed.). (2007). Protoierei Mikhail Makeev: «Lavru i seminariiu zakryli pod vidom remonta». *Visnyk Pres-sluzhby UPTs*, 68, 51–53 [in Russian].
- Somenok, G. (Ed.). (2007). Regent mitropolicheskogo khora Mikhail Litvinenko: «Pravoslavnaia vera byla, est i budet naibolsheie tsennosti nashei zhizni». *Visnyk Pres-sluzhby UPTs*, 68, 55–57 [in Russian].
- Talalai, M. (2016). Protoierei Aleksandr Lutsenko — vypusknik Garkovskoi dukhovnoi seminarii i duhovnoi akademii, pervyi inspektor vozrozhdennoi v 1947 g. Kievskoi dukhovnoi seminarii. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 24, 198–222 [in Russian].
- Tkachuk, M. (2015). Afonskyi Serhii Petrovych. In M. Tkachuk & V. Briukhovetskyi (Eds.). *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924: Entsiklopediia*, Vol. 1, pp. 193–195, Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Ulianovskii, V. (Comp.). (2014). *Biograficheskii slovar vypusknikov Kievskoi dukhovnoi akademii: 1819–1920-e gg.: Materialy iz sobraniia prof. protoiereia F. I. Titova i arkhiva KDA*, Vol. 1, Kiev: Izdatelskii otdel Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy [in Russian].
- Vedeneev, D. (2015). Dukhovnye uchebnye zavedeniia Ukrainy kak obiekt operativnoi razrabotki spetsluzhb (po dokumentalnym materialam MGB–KGB USSR 1940–kh — 1950–kh gg.). *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 23, 244–263 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 17.03.21.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
 (CC BY-NC-SA 4.0)

Наталія Курильчук,
аспірантка кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Nataliia Kurylchuk,
Postgraduate Student,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: n.kurylchuk.asp@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9288-2511>

УДК 94(477+438)"1919/1920":35.07
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.116

Олевське прикордоння як витвір радянсько-польської війни

У статті висвітлено наслідки радянсько-польської війни 1919–1920 рр. для мешканців Олевського прикордоння. Показано адміністративно-територіальні зміни, що відбулися на Волині та Поліссі й призвели до появи означеного територіального утворення. Наголошується на наслідках підписаного в 1921 р. Ризького миру для населення прикордонних територій.

Ключові слова: Радянсько-польська війна, Ризький мир, адміністративно-територіальний устрій, Волинь, Полісся, Олевське прикордоння.

The Olevsk Borderline as the Creation of the Polish-Soviet War

The Peace of Riga 1921 has caused substantial changes that are still commonly discussing in historical science and has become an important aspect of numerous researches due to the theme of the Polish-Soviet War's end. It has been identified that the regional administrative structure and the whole structure of daily life of the Olevsk Borderline inhabitants have undergone a big change.

This article represents the study of the consequences of the Polish-Soviet War in 1919–1920 which took its strong influence on the regional phenomenon of the Olevsk Borderline and its inhabitants in part of this. The main themes which were described in the research are the regional administrative and legal system changes in this time in the territories of Volyn' and Polissia. We mainly focus on the changes which led to a nascency of the Olevsk Borderline.

In late 1919 and early 1920s, the Bolsheviks occupation system was established on the lands of Ukraine by a new government. That process was accompanied by great violence which meant both political internal battles in Volyn's province during the persistence of large-scale military action. As the result of the war, this territory became a frontier area and was divided into two parts due to the diplomatic contract. Some villages and towns were integrated by Poland and others became the part of Ukrainian Soviet Socialist Republic. The aggressive substance of the Soviet power had a negative impact on the population of that region.

The use of complex analysis of the historical sources and the historiography revealed the consequences of the Riga Peace 1921 for the Olevsk Borderline in the early 1920s years. In particular, we show what changes occurred in both parts of the frontier after that administrative-territorial reforming processes in Soviet Ukraine and Poland. The paper includes recent results obtained by the usage of general scientific and special historical methods.

Key words: Polish-Soviet War, The Peace of Riga, administrative and territorial structure, Volyn, Polissia, The Olevsk Borderline, governorate, povit, raion, oblast.

З початком 90-х років XX ст. значно зросла зацікавленість науковців до вивчення історії окремих регіонів України, тому дослідження адміністративно-територіальних утворень різного рівня

є перспективним напрямом сучасної історичної науки. Напрацювання вчених лягли в основу історичної регіоналістики, історичного краєзнавства й історичної урбаністики, які зараз є самостійними напрямками. Не будучи виключенням

і дослідження, пов'язані з вивченням територіальної структури, політичних і соціально-економічних змін на території так званого Олевського прикордоння, у складі якого були населені пункти нещодавно ліквідованих Олевського району Житомирської області та Рокитнівського Рівненської області.

Аналізуючи вітчизняний історіографічний доробок, можна дійти висновку про те, що традиція дослідження адміністративно-територіальних змін в окремих регіонах не склалася. В поодиноких статтях увага приділяється загалом долі всієї Правобережної України, території якої в 1793–1795 рр. увійшли до складу Російської імперії. Матеріал про низку адміністративно-територіальних трансформацій Волині можемо знайти в документальних збірниках, архівних довідниках та енциклопедичних виданнях. Певні аспекти висвітлені в краєзнавчій літературі.

Перші докладні відомості про тогочасний адміністративно-територіальний склад регіону й зміни, що тут відбулися впродовж минулих століть, знаходимо в багатотомному виданні радянської доби «Історія міст і сіл Української РСР». Значний обсяг важливої інформації наявний на сторінках томів, присвячених Житомирській та Рівненській областям, однак їх значення як інформаційного ресурсу в сучасних умовах істотно понижуються через політичну заангажованість, зумовлену догмами й стереотипами комуністичної доби.

Розкрити особливості адміністративно-територіального устрою Олевського прикордоння допомагає розроблений і впорядкований працівниками Державного архіву Житомирської області довідник «Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006». Відомості про всі зміни, що відбувалися, подано в історії районів, селищних і сільських рад, окремих населених пунктів (Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795–2006 роки, 2007. 620 с.). Історична довідка про територіально-адміністративний устрій Рівненської області міститься на сторінках Путівника державного архіву Рівненської області (Державний архів Рівненської області: Путівник. Т. 1, 2011. 425 с.). Короткі історичні відомості про населені пункти означеного регіону, основні адміністративно-територіальні одиниці та тлумачення термінології досліджуваного періоду можемо знайти на сторінках «Енциклопедії історії України» (Любченко В. Б. Т. 1, 2003. С. 624; Маркова О. Є. Т. 2, 2004. С. 238–239 тощо).

Питання формування територіально-адміністративного устрою в 1793–1801 рр. на землях Правобережної України, приєднаних до Російської імперії, розглядають у своїх статтях Ю. Рудакова та М. Бармак. (Рудакова Ю. К., 2005. С. 4–12; Бармак М. 2006. С. 4–9). Серед краєзнавців питання адміністративно-територіальних

змін у різних населених пунктах вивчає у своїй серії книг про села Олевщини М. Пилипчук (Пилипчук М., 2012. 156 с.; 2013. 196 с.).

Втім, в історіографії, власне, бракує досліджень, пов'язаних з таким регіональним утворенням, як Олевське прикордоння у контексті окресленої проблематики.

Мета розвідки — проаналізувати адміністративно-територіальні зміни, що відбулися на території Волині та Полісся під час радянсько-польської війни та після підписання в 1921 р. Ризького мирного договору між представниками РСФРР і УСРР з однієї сторони й Польською республікою з другої, що призвели до утворення окремого регіону, так званого Олевського прикордоння.

Процес формування Олевського прикордоння, до складу якого увійшла територія Олевського та частини Рокитнівського районів у їх межах до нещодавнього оновлення останніх, нерозривно пов'язаний з історією становлення та розвитку адміністративно-територіального устрою Житомирської та Рівненської областей і України загалом. Історично склалося так, що територія цих областей здавна лежала на порубіжжі Київщини, Волині та Поділля і протягом майже всього періоду свого формування так чи інакше входила до складу цих етнографічних регіонів у вигляді частини князівства, воєводства чи губернії. Тому для того, щоб зрозуміти, які чинники зумовили утворення цього регіону, необхідно дещо розширити хронологічні рамки дослідження.

Починаючи з XV до кінця XVIII ст. територія Олевського прикордоння входила до складу Овруцького повіту Київського воєводства. Тобто найвищою адміністративно-територіальною одиницею було воєводство.

Проміжним етапом в історії Волині слід вважати запровадження з 1793 р. адміністративно-територіальних одиниць — намісництв. Вищою ланкою російської адміністрації на його території було намісницьке правління в кожному губерньському місті на чолі з намісником, який призначався безпосередньо російським монархом. Однак за імператорським указом 1796 р. намісництва було ліквідовано й запроваджено поділ країни на губернії (Путро О. І., Т. 7, 2010. С. 167). Найбільшою адміністративно-територіальною одиницею державного, місцевого, поліцейського і фінансового управління стала губернія, що поділялася на повіти, а ті — на волості. Найвищу владу в губернії мав губернатор — державний чиновник, який призначався імператором, йому підпорядковувалося губерньське управління. За адміністративно-територіальною реформою в УСРР, що відбулася 1925 р., поділ на губернії було ліквідовано (Маркова О. Є., Т. 2, 2004. С. 238–239).

Нижчою ланкою в кожній губернії слід вважати повіти, поділ на які використовувався на

українських землях за часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської держави, Імперії австрійських Габсбургів (пізніше Австро-Угорщини), Української Народної Республіки, Української держави, УСРР та Польської Республіки у міжвоєнний період.

Повіт як одиниця адміністративно-територіального устрою був ліквідований в УСРР у 1923 р. внаслідок запровадження округ замість губерній, де місце повітів посіли райони. На українських землях, що входили до складу Польської республіки, повіт як складник воєводства зберігався до 1939 р. (Михайловський В. М., Шандра В. С., Т. 8, 2011. С. 283–284). Кожен повіт ділився на волості — дрібні адміністративно-територіальні одиниці, за допомогою яких здійснювали управління державними селянами та удільними селянами.

За часи революційних змагань 1917–1921 рр. волость також виконувала роль самоуправної одиниці. В УСРР волості як адміністративно-територіальні одиниці, якими керували волосні з'їзди рад та обрані ними волосні виконкоми, за адміністративною реформою від 7 березня 1923 р. було замінені районами (Любченко В. Б., Т. 1, 2003. С. 624).

Округа як адміністративно-територіальна одиниця в УСРР була утворена в 1923 р. внаслідок скасування повітового поділу. Питання про окружний поділ губерній порушила Всеукраїнська нарада адміністративно-територіальних комісій з районування, скликана Центральною комісією при ВУЦВК у Харкові 8–9 лютого 1923 р. Цей поділ проіснував до 2 вересня 1930 р., коли ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління». 9 березня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило чергове рішення про заснування округ прикордонної смуги, однак вони існували недовго. Остаточний поділ на округи був скасований зі збільшенням в 1937 р. кількості областей (Марочко В. І., Т. 7, 2010. С. 556).

Район як середній рівень адміністративно-територіального устрою, адміністративно-територіальна одиниця, складник округи, а пізніше — області з'явився з 1923 р. внаслідок ліквідації волосної системи управління.

Після ліквідації округів у 1930 р. район став найвищою після центру ланкою адміністративного поділу, проте з утворенням областей повернувся на попередні позиції. Надалі мережа районів постійно переглядалася, причому домінуючою була тенденція їх укрупнення. Як середня ланка адміністративно-територіального устрою продовжує існувати і нині (Верменич Я. В., Т. 9, 2012. С. 124–125).

Область як найвища одиниця адміністративно-територіального поділу виникла в 1932 р. Области запроваджувалися у рамках

адміністративно-територіальної реформи 1923–1932 рр. замість раніше існуючих губерній і округ. Необхідність їх утворення мотивувалася потребою запровадження до системи адміністративно-територіального поділу економічного принципу, але під час реформування перевага віддавалася фактично політичним (забезпечення дійового партійного керівництва) і мобілізаційним завданням. Незалежна Україна успадкувала обласний поділ від УРСР, який продовжує існувати і сьогодні (Верменич Я. В., Т. 7, 2010. С. 504–505).

Територія Олевського прикордоння в тогочасних її обрисах починає формуватися після залучення Правобережної України до складу Російської імперії внаслідок другого та третього поділів Речі Посполитої. Імператорський указ від 29 серпня 1797 р. докладно визначав адміністративний устрій новоствореної Волинської губернії, що складалася з 17 повітів. Згідно з ним всі населені пункти Олевського прикордоння перебували у складі Овруцького повіту Волинської губернії (Полное собрание законов Российской империи, 1796–1797. С. 229–230).

Відповідно до розподілу повітів, що входили до складу губернії, на волості, територію Олевського прикордоння майже до середини 20-х років ХХ ст. складали Кисорицька, Олевська та Юрівська волості. Вони стали основними адміністративними одиницями в межах західної частини повіту та органами селянського самоврядування (Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини, 2007. С. 7).

Під час Української революції 1917–1921 рр. здійснювалися спроби змінити адміністративно-територіальний поділ українських земель, однак реалізувати їх не вдалося. До 1925 р. навіть за радянської влади зберігався поділ держави на губернії.

Першою спробою розділити Волинь та Полісся можна вважати підписання не вигідного владі Директорії Варшавського договору в 1920 р. Цьому передували захоплення в червні 1919 р. польською армією Володимир-Волинського, Ковельського та Луцького повітів, а також наступ більшовицьких військ і окупація ними міст Житомира, Коростеня, Сарн, Новоград-Волинського, що значно звузили територію Української держави. Волинські та галицькі землі перетворилися на театр бойових дій, що врешті-решт і змусило Голову Директорії УНР Симона Петлюру активізувати переговори з представниками Польської Республіки з метою створення спільного антибільшовицького фронту (Дем'янюк О. Й., 2007. С. 115).

Внаслідок переговорів з Юзефом Пілсудським було запропоновано укласти рівноправний союз обох незалежних держав за умови входження до складу Польщі територій Північного Полісся, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя та Східної Галичини. Оцінюючи можливі територіальні

втрати, С. Петлюра писав: «Польща має визнати нас, але очевидно за дорогу ціну — п'ять повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Лубенський, Рівненський і частину Кременецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти, — сказати не можна...» (Зінкевич Р. Д., 2013. С. 78). Втім, у підписаному в ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. у Варшаві договорі крім означених раніше п'яти повітів йшлося ще про 7 повітів Волинської губернії, куди входила і частина Овруцького.

Не допомогло запобігти майбутньому поділу й вигнання більшовиків об'єднаними Арміями УНР та ЗУНР з Коростеня, Новоград-Волинського й Житомира в серпні 1919 р. Українською і Польською державами встановлювався кордон «на північ від ріки Дністра вздовж річки Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишегрудка на північ через Узгір'я Крем'янецькі, а далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністративного кордону Рівненського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністративного бувшої губернії Мінської до схрещення його з р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її устя...» (Тимченко Р., 2011. С. 84).

Однак умови цього договору стосовно Волині так і не були реалізовані через початок переговорного процесу Юзефа Пілсудського з представниками воюючої сторони РСФРР, внаслідок чого дію Варшавського договору було скасовано.

Важливі зміни, що стосувалися досліджуваної території і, власне, призвели до її утворення, відбулися внаслідок підписання Ризького мирного договору 1921 р., який формально ознаменував завершення радянсько-польської війни 1919–1920 рр. Саме за його умовами до складу Польщі відійшли Західна Волинь та Західне Полісся (Макарчук С., 2008. С. 226).

Цей договір оцінюється істориками як «четвертий поділ України», або «ризьке Андрусово», адже за його умовами до складу Польщі відійшли західні повіти Волинської губернії, зокрема майже вся Кисорицька волость Овруцького повіту, що утворила Кисорицьку гміну — нову адміністративно-територіальну одиницю в її складі, частина сіл Олевської та Юрівської волостей. Згідно зі статтею 2 підписаного договору, в складі УСРР залишилися: села Голиші та Майдан Голишівський — Кисорицької волості; села Юрово, Журжевичі, Замисловичі, Копища, Собичин, Хочин і Войтковичі — Юрівської волості та села Довгосілля, Кишин, Лопатичі з містечком Олевським — Олевської волості, які стали прикордонними. До складу Польщі відійшли села Кисоричі, Борове, Карпилівка й Рокитне — Кисорицької волості; села Біловіж, Дубно, Кам'яне, Купель, Мушні та Обсіч — Юрівської волості та

села Будки-Сновидовицькі, Дерть, Залав'я, Остки й Сновидовичі — Олевської волості (Мирный договор..., 1921. С. 5). Оскільки Олевський район як самостійну адміністративно-територіальну одиницю було створено лише в березні 1923 р., ми маємо всі підстави застосовувати щодо прикордонних територій назву «Олевське прикордоння».

Кордони між Україною і Польщею були встановлені без жодних етнічних та історичних підходів. Вони повністю ігнорували національні інтенси українського народу й були визначені лінією перебування польської армії з незначними відступами в той чи той бік. Якщо польсько-радянська прикордонна смуга проходила серединою річки, то вона автоматично розбивала село на дві частини, тобто орні землі, будинки, а часто й цілі родини опинялися під владою різних держав (Соловей О. Г., 2009. С. 300).

На підконтрольній Польщі території Західної Волині було створено два воєводства — Волинське і Поліське, що поділялися на повіти, а ті — на гміни. Вони разом з іншими новоприєднаними українськими землями утворили так звані «східні креси». До новоствореного Волинського воєводства увійшли Дубнівський, Луцький, Ковельський, Кременецький, Володимирський, Ровенський (приблизно 90 % колишнього «уезда»), Острозький повіти довоєнної Волинської губернії. До Поліського воєводства увійшли Сарненський (утворений з північних частин Луцького і Рівненського повітів) та Камінь-Каширський (утворений з північної частини Ковельського) повіти (Макарчук С., 2008. С. 226).

Новоприєднані території, отримані Польщею внаслідок договору, увійшли до Кисорицької гміни Сарненського повіту Поліського воєводства, у складі якого перебували до 1930 р. Указом Президента Республіки Польща «Про зміну меж Поліського та Волинського воєводств» № 649 від 29 листопада 1930 р. на підставі пункту 44 статті 5 чинної Конституції Сарненський повіт було вилучено з Поліського воєводства та включено до Волинського, у складі якого він залишався до 1939 р.

На території Східної Волині, яка увійшла до складу УСРР та контролювалася радянською Росією, перші адміністративно-територіальні зміни розпочалися одразу після підписання угоди. В березні 1921 р. в складі Волинської губернії шляхом розукрупнення Житомирського й Овруцького повітів було створено нову адміністративно-територіальну одиницю — Коростенський повіт. До його складу увійшло 7 волостей, виокремлених з Овруцького повіту, зокрема прикордонні Білоторовицька, Юрівська та Олевська, і 2 волості Житомирського повіту, що існував до скасування повітового устрою

в 1923 р. Далі на його основі було створено Коростенську округу. Того ж року Кисорицьку волость було ліквідовано, а села, що лишилися, увійшли до складу новоствореної Голишівської волості (Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини..., 2007. С. 8).

Адміністративно-територіальна реформа, метою якої оголошувалося спрощення адміністративного апарату й наближення його до мас, розпочалася в 1922 р. Саме тоді відбувся перехід на нову, триступеневу систему управління (центр — округа — район), внаслідок чого в 1923 р. в Україні було створено 53 округи та 706 районів замість 1989 волостей.

Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. поширені попереднім районуванням повіти було перетворено в округи, а укрупнені волості — в райони. На території сучасної Житомирської області утворювалися 4 округи: Житомирська, Бердичівська, Малинська та Коростенська з Олевським районом у своєму складі, яка (до скасування Постановою ВУЦВК від 03.06.1925 р. губернського поділу) увійшла до Волинської губернії. Після ліквідації губерній округи переходили у безпосереднє підпорядкування столичному центру в Харкові.

Олевський район у складі Коростенської округи як самостійну адміністративно-територіальну одиницю було створено 7 березня 1923 р. з існуючих тоді Голишівської, Юрівської, Олевської та Білокоровицької волостей Коростенського повіту. До складу району увійшло 25 сільрад: Білокоровицька, Голишівська, Жеревецька, Жубровицька, Журжевицька, Замисловецька, Зубковицька, Калинівська, Кам'янська, Кишинська, Комсомольська, Копищенська, Майданська, Радовельська, Стовпинська, Сущанська, Тепеницька, Хочинська, Червоноволицька, Юрівська, Броницька, Барбарівська, Малодивлинська, Озерянська й Перганська. Центром району стало колишнє волосне містечко — Олевськ (Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини..., 2007. С. 27–28).

Протягом наступних п'яти років зміни відбувалися переважно на рівні район — сільська рада. У цей час розширювалася внутрішня мережа низових адміністративних одиниць, здійснювалася оптимізація їх складу та меж тощо. 12 січня 1924 р. було об'єднано Барбарівську та Олевську сільради. 21 серпня того ж року підпорядковано Андріївську сільраду Ємільчинському району. 25 січня 1926 р. було передано до складу Лугинського району Жеревицьку, Білокоровицьку, Малодивлинську й Червоноволицьку сільради.

Окрему увагу варто приділити створенню національних сільрад. Перша з них — Артинська (польська) — у складі сіл Артинськ, Поташня і Радоробель, виключених з Тепеницької сільради була утворена 30 жовтня 1924 р. Протоколом

№ 11/6 засідання Волинської ГАТК «Про виділення та організацію національних сільрад». 8 вересня 1925 р. було утворено ще 2 польські національні сільради — Будко-Собичинську (у складі населених пунктів Будки-Собичинські Собичинської сільради та Олександрівка Андріївської сільради) і Дубровську (у складі колонії Дуброва Білокоровицької сільради). 25 січня 1926 р. була створена німецька — Андріївська сільрада в складі населених пунктів Андріївка, Ольганівка, Ново-олександрівка, реорганізованої Андріївської сільради, та колонії Мар'їн Собичинської сільради (Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини..., 2007. С. 133, 137, 146–147).

У 1930 р. відбувся перехід на двоступеневу систему управління (центр — район) з ліквідацією округ та черговим укрупненням районів. Через це було ліквідовано й Коростенську округу як адміністративно-територіальну одиницю, а Олевський район перейшов у пряме підпорядкування УССР. Утім, ця система себе не виправдала, адже управляти такою кількістю районів з центру виявилось занадто складно. Тому за Постановою IV позачергової сесії ВУЦВК від 09.02.1932 р. влада повертається до триступеневої системи управління (центр — область — район). 27 лютого 1932 р. було утворено 5 областей — Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську та Харківську. Олевський район увійшов до складу Київської області (Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини..., 2007. С. 9).

До жовтня 1937 р. кількість областей не змінювалася, проте в середині 1930-х років відбулася чергова спроба повернення до триступеневої системи. Згідно з Постановою ЦВК УСРР від 4 травня 1935 р. в Київській області з 9 районів було створено Коростенський округ, який існував до реорганізації області.

У 1937 р. уряд повертається до удосконалення системи «область — район» як найбільш оптимальної. Тому на цьому етапі реформи 22 вересня 1937 р. було утворено Житомирську область у складі 34 адміністративних районів Київської і Вінницької областей (Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини..., 2007. С. 10).

Чергові зміни на території всього Олевського прикордоння відбулися з початком Другої світової та, зокрема, радянсько-німецької війни. По-перше, внаслідок т. зв. «визвольного походу» Червона Армія 17 вересня 1939 р. за таємним протоколом від 23 серпня 1939 р. вступила на територію Східної Польщі й за 12 днів «приєднала» Західну Волинь. Внаслідок чого, згідно з протоколом № 6 засідання Президії Верховної Ради Української РСР від 27 листопада 1939 р., Указом Президії ВР СРСР від 4 грудня 1939 р., було утворено Рівненську область у складі Ровенського, Здолбунівського,

Костопільського та Сарненського повітів (Державний архів Рівненської області: Путівник. Т. 1, 2011. С. 316).

За Указом Президії ВР УРСР від 1 січня 1940 р. до складу області увійшло 30 районів. Населені пункти колишнього Сарненського повіту були включені до Рокитнянського та Сарненського районів.

Однією зі спроб побудувати власну незалежну державу та відголоском ще не забутих революційних подій 1917–1921 рр. було існування в серпні–листопаді 1941 р. так званої Олевської республіки. Її лідером став виходець із Західної Волині Тарас Бульба-Боровець. До складу цієї республіки входила територія Олевського, Лугинського, Ємільчинського районів Житомирської області, Сарненського, Рокитнівського та низки інших районів Рівненської області, тобто практично все Олевське прикордоння і ще кілька сусідніх районів.

У часи нацистської окупації 1941–1944 р. означена територія була розділена між двома генеральними округами — «Житомир» та «Волинь—Поділля» — створеного 20 вересня 1941 р. Райхскомісаріату «Україна». Сарненський гебіткомісаріат було включено до ГО «Волинь—Поділля», а Олевський — до ГО «Житомир».

Олевський гебіткомісаріат мав 14 сільських управ: Болярську, Корощинську, Майдан-Копищанську, Обище-Суцанську, Поясківську, Радоробельську, Рудне-Бистянську, Рудне-Озерянську, Рудне-Радовельську, Рудне-Собичинську, Рудне-Хочинську, Серечинську, Чистолузьку та Юстинбурзьку (Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини..., 2007. С. 28).

На окупованих територіях облаштувалася німецька цивільна адміністрація: міські, районні й сільські управи, поліцейські, фінансові та інші органи. Однак з 1944 р. на цих територіях відновлюється довоєнна схема адміністративного поділу.

Чергові серйозні зміни в адміністративно-територіальному устрої України й на досліджуваній території зокрема сталися на початку 1950-х років. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 серпня 1954 р. було здійснено широкомасштабне укрупнення сільських рад. В Олевському районі Житомирської області було ліквідовано Андріївську, Артинську, Будко-Собичинську, Дубровську і Перганську сільради (Там само).

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років укрупнювати почали районну мережу. Указом від 30 грудня 1962 р. Олевський район було укрупнено за рахунок приєднання до його складу сільрад ліквідованого Лугинського району. Однак після приходу до влади Л. І. Брежнєва почався зворотний процес розукрупнення. Таким чином 8 грудня 1966 р. до складу відновленого Лугинського району відійшли Великодівлинська, Жеревецька,

Калинівська, Красноставська, Кременецька, Липниківська, Лугинська, Путиловецька, Старосільська, Степанівська, Топільнянська та Червоноволицька сільради.

Зміни стосувалися Рівненської області. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про укрупнення сільських районів Української РСР» від 30 грудня 1962 р. до складу Сарненського району було включено сільради ліквідованого Рокитнівського району. Однак 4 січня 1965 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про розукрупнення адміністративних районів» Рокитнівський район було знову відновлено (Державний архів Рівненської області..., 2011. С. 319–322).

З кінця 60-х років XX до початку XXI ст. внутрішня адміністративна мережа областей більше не зазнала суттєвих змін.

Наступні перетворення сталися вже в XXI ст. Відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 р., на основі однієї міської, 2 селищних і 18 сільських рад Олевського району рішенням депутатів Олевської міської ради, ухваленим 21 червня 2016 р., було створено Олевську об'єднану територіальну громаду. До її складу увійшли Олевська міська рада, Дружбівська та Новоозерянська селищні ради, Жубровицька, Журжевицька, Замисловицька, Зольнянська, Зубковицька, Калинівська, Кам'янська, Кишинська, Копищенська, Лопатицька, Майданська, Покровська, Рудне-Бистрянська, Стовпинська, Суцанська, Тепеницька, Хочинська та Юрівська сільські ради у складі 54 населених пунктів (Про добровільне об'єднання територіальних громад: ЗУ від 5 лютого 2015 р. № 157–VIII. С. 91.)

Постановою ВРУ «Про утворення та ліквідацію районів» від 17 липня 2020 р. № 807-IX Олевський район було ліквідовано, а натомість утворено Коростенський район у складі Олевської міської та Білорічицької сільської громад. Така ж доля спіткала і Рокитнівський район, який було перетворено на Рокитнівську ОТГ, а всі населені пункти включено до складу новоствореного Сарненського району (Про утворення та ліквідацію районів: Постанова ВРУ від 17 липня 2020 р. № 807-IX. С. 235)

Отже, підписання Ризького миру 1921 р. між представниками РСФРР і УСРР з однієї сторони та Польською республікою з другої зумовило появу нового регіону — так званого Олевського прикордоння. На цій території впродовж наступних років відбулася велика кількість трансформацій, що привело до ліквідації старої системи адміністративно-територіального устрою. Згідно з адміністративно-територіальною реформою 1923–1925 рр. губернії було замінені районами й областями, що діють і нині. Саме за таких умов і з'являються сучасні Олевський район

і Житомирська область, які вміщують більшу частину території Олевського прикордоння. Інша частина цього регіону починаючи з 1939 р. і до 2020 р. перебувала у складі Рокитнівського району Рівненської області, створеної після приєднання

Західної Волині до складу УРСР. Умовно лінія кордону зберігається і нині, адже чергові адміністративно-територіальні зміни 2020 р. завдяки укрупненню районів майже повністю відтворюють устрій регіону періоду 1920-х років.

ЛІТЕРАТУРА

- Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795–2006 роки; [упоряд.: Р. Ю. Кондратюк та ін.; редкол.: І. О. Рафальський (голова) та ін.]. Житомир: Волинь, 2007. 620 с.
- Бармак М. Правова основа формування територіально-адміністративного устрою Правобережної України наприкінці XVIII ст. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2006. Вип. 3. С. 4–9.
- Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. 432 с.
- Дем'янюк О. Й. Волинь та Галичина в українсько-польських стосунках у 1919 р. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. С. 113–119.
- Державний архів Рівненської області: Путівник. Т. 1: Фонди періоду до вересня 1939 року. Рівне, 2011. 425 с.
- Любченко В. Б. Волость. *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Вид-во «Наукова думка», 2003. С. 624.
- Маркова О. Є. Губернія. *Енциклопедія історії України*. Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Вид-во «Наукова думка», 2004. С. 238–239.
- Путро О. І. Намісництво. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мл–О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Вид-во «Наукова думка», 2010. С. 167.
- Верменич Я. В. Область. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мл–О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Вид-во «Наукова думка», 2010. С. 504–505.
- Марочко В. І. Округа. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мл–О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Вид-во «Наукова думка», 2010. С. 556.
- Михайловський В. М., Шандра В. С. Повіт. *Енциклопедія історії України*. Т. 8: Па–Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Вид-во «Наукова думка», 2011. С. 283–284.
- Верменич Я. В. Район. *Енциклопедія історії України*. Т. 9: Прил–С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Вид-во «Наукова думка», 2012. С. 124–125.
- Зінкевич Р. Д. Передісторія підписання Варшавського договору 1920 р.: С. Петлюра та Ю. Пілсудський. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2013. № 752. С. 73–81.
- Макарчук С. Західна Волинь у 30-х роках XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 226–238.
- Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей с другой, подписанный в г. Риге 18 марта 1921 года. 1921. 100 с.
- Пилипчук М. М. Под покровом Пресвятой Богородицы: повествования о селениях и храмах Олевщины. Житомир: Полісся, 2012. 156 с.
- Пилипчук М. М. Суждено возродиться: о селениях и храмах Копыщенского и Хочинского сельских советов. Житомир: Полісся, 2013. 196 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Царствование государя императора Павла Первого. Т. 24: 1796–1797. 825 с. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php
- Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 р. №157-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 13. С. 91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
- Про утворення та ліквідацію районів: постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 33. С. 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#n167>
- Рудакова Ю. К. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793–1801 рр. *Наукові записки НАУКМА. Серія: Історичні науки*. 2005. Т. 41. С. 4–12.
- Соловей О. Г. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-х рр. XX ст. *Військово-науковий вісник*. 2009. Вип. 11. С. 298–312.
- Тимченко Р. Варшавська угода 1920 р.: доля Східної Галичини. *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 80–88.

REFERENCES

- Barmak, M. (2006). Pravova osnova formuvannia terytorialno-administratyvnoho ustroiu Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsy XVIII st. *Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka, Serii Istorii*, 3, 4–9 [in Ukrainian].
- Hetmanchuk, M. P. (2008). *Mizh Moskvou ta Varshavoiu: ukrainske pytannia uadiansko-polskykh vidnosynakh mizhvoiennoho periodu (1918–1939 rr.)*. Lviv [in Ukrainian].
- Demianiuk, O. I. (2007). Volyn ta Halychyna v ukrainsko-polskykh stosunkakh u 1919 r. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 113–119 [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti*. (2011). Fondy periodu do veresnia 1939 roku, Vol. 1 [in Ukrainian].
- Kondratiuk, R. Yu. (Comp.). (2007). *Administratyvno-terytorialnyi ustroi Zhytomyrshchyny. 1795–2006 roky*. Zhytomyr: Volyn [in Ukrainian].
- Liubchenko, V. B. (2003). Volost. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 1, p. 624, Kyiv [in Ukrainian].
- Markova, O. Ye. (2004). Huberniia. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 2, pp. 238–239, Kyiv [in Ukrainian].
- Marochko, V. I. (2010). Okruha. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 7, p. 556, Kyiv [in Ukrainian].
- Mykhailovskyi, V. M., Shandra, V. S. (2011). Povit. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 8, pp. 283–284, Kyiv [in Ukrainian].
- Macarchuk, S. (2008). Zakhidna Volyn u 30-kh rokakh XX st. (etnosotsialni ta politychni vidnosyny v krai). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 17, 226–238 [in Ukrainian].
- Mirnyi dogovor mezhdru Rossiei i Ukrainoi s odnoi storony i Polshei s drugoi podpisannyi v g. Rige 18 marta 1921 goda. (1921). [in Russian].
- Pylypchuk, M. M. (2012). Pod pokrovom Presviatoi Bogoroditsy: povestvovaniia o seleniyakh i khramakh Olevschiny. Zhytomyr: Polissia [in Russian].
- Pylypchuk, M. M. (2013). Suzhdeno vozrozditsia: o seleniiah i khramakh Kopyischenskogo i Gochinskogo selskikh sovetov. Zhytomyr: Polissia [in Russian].
- Polnoie sobranie zakonov Rosiiskoi imperii. Tsarstvovanyie gosudaria imperatora Pavla Pervoho. (1796–1797). Vols. 24 [in Russian].
- http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php
- Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy vid 5 liutoho 2015 r. № 157-VIII. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 13, 91 [in Ukrainian].
- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
- Pro utvorennia ta likvidatsiiu raioniv: postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17 lypnia 2020 roku № 807-IX (2020). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 33, 235 [in Ukrainian].
- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#n167>
- Putro, O. I. (2010). Namisnytstvo. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 7, p. 167, Kyiv [in Ukrainian].
- Rudakova, Yu. K. (2005). Formuvannia terytorialno-administratyvnoho ustroiu na zemliakh Pravoberezhnoi Ukrainy v 1793–1801 rr. *Naukovi zapysky NaUKMA. Serii: Istorychni nauky*, 41, 4–12 [in Ukrainian].
- Solovei, O. H. (2009). Prykordonni konflikty na Volyni u 20-kh rr. XX st. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 11, 298–312 [in Ukrainian].
- Tymchenko, R. (2011). Varshavska uhoda 1920 r.: dolia Skhidnoi Halychyny. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 14, 80–88 [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya. V. (2010). Oblast. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 7, pp. 504–505, Kyiv [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya. V. (2012). Raion. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 9, pp. 124–125, Kyiv [in Ukrainian].
- Zinkevych, R. D. (2013). Peredistoriia pidpysannia Varshavskoho dohovoru 1920 r.: S. Petliura ta Yu. Pilsudskyi. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 752, 73–81 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 10.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Джерелознавство Sources Studies

Юрій Мицик,

провідний науковий співробітник
Інституту української археології
та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Yurii Mytsyk,

Leading Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archeography and Source
Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mytsyk2002@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Інна Тарасенко,

наукова співробітниця
відділу актової археології
Інституту української археології
та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

Inna Tarasenko,

Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archeography
and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: innatarasenko86@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

УДК 94 (477.43/44)

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.117

Листи Івана Шпитковського до Михайла Грушевського

У статті наведено листи незаслужено призабутого українського історика, музейного працівника і педагога Івана-Юліана Шпитковського до видатного вітчизняного вченого, державного й громадського діяча, професора Михайла Грушевського. Подано стислий виклад його біографії, описано навчання у Львівському університеті, формування під впливом М. Грушевського наукового інтересу до гайдамацького руху XVIII ст., участь у національно-визвольних змаганнях українського народу 1917–1921 рр. і громадському житті Галичини міжвоєнного періоду. Листи проливають світло на характер зв'язків між обома вченими й на лабораторію наукових пошуків Шпитковського, насамперед у дослідженні історії Коліївщини 1768 р.

Ключові слова: І.-Ю. Шпитковський, М. Грушевський, архіви, епістоли, Коліївщина, гайдамаки.

Letters of Ivan Shpytkosky to Mykhailo Hrushevsky

The article contains letters of the undeservedly forgotten Ukrainian historian, museum worker and teacher Ivan-Yulian Shpytkovsky to a prominent Ukrainian scientist, statesman and public figure, Professor Mykhailo Hrushevsky. Here is a brief sketch of his biography, studies at Lviv University, the formation under the influence of Mykhailo Hrushevsky's scientific interest in the Haydamak movement of the eighteenth century, his participation in the national liberation struggle of the Ukrainian people 1917–1921, participation in the social and scientific-cultural life of Galicia in the interwar period. It also explains the reasons for his forced withdrawal from active scientific work, the publication of scientific papers, caused primarily by the repressive policies of the Soviet government. Thus, in Lviv in the 1940s, a highly qualified specialist in paleography, sphragistics, chronology and heraldry was suspended from lecturing, accused of idealistic and nationalist views, and transferred to the position of laboratory assistant. Since 1930 I.-Yu. Shpytkovsky became a full member of the NTSh and most of his articles were published in "Notes of the Scientific Society. T. G. Shevchenko". The letters to Mykhailo Hrushevsky published here shed light on the nature of the relations between the two scientists and on the laboratory of scientific research of Shpytkovsky, first of all on the study of the history of Koliivshchyna in 1768.

Key words: I.-Yu. Shpytkovsky, Mykhailo Hrushevsky, archives, epistles, Koliivshchyna, haidamaky.

Ім'я Івана-Юліана Шпитковського, українського історика, нумізмата, музейного працівника й педагога, було призабутим і донедавна відомим лише спеціалістам, а в науковій літературі про нього знаходились хіба що стислі довідки. У незалежній Україні завдяки статтям галицьких істориків і краєзнавців воно виходить із незаслуженого забуття.

Метою статті є поглиблення уявлень про діяльність Івана-Юліана Шпитковського шляхом репрезентації його листування з Михайлом Грушевським.

Народився Іван-Юліан у сім'ї галицького селянина Владислава Шпитковського в с. Джурин (нині — Чортківського району Тернопільської області) 16 травня 1880 р. Мав молодшого брата Олександра-Станіслава (21.06.1881 — 06.12.1969), життєвий шлях якого був подібний до Іванового. Олександр хоч і цікавився історією, однак став священником УГКЦ, служив у соборі Св. Юра у Львові, викладав у львівській академічній гімназії.

Впродовж 1897–1903 рр. Іван-Юліан Шпитковський навчався в Буцацькій та Бережанській державних гімназіях. Подальшу освіту здобував на теологічному, філософському і правничому факультетах Львівського університету, слухав лекції проф. Михайла Грушевського, вивчав у нього кириличну палеографію, проходив науковий вишкіл на семінарі проф. Людвіка Фінкеля. Ще в студентські роки у вільний від навчання час він досліджував документальні матеріали з історії України, під керівництвом Івана Франка працював бібліотекарем у Науковому товаристві імені Шевченка. За сприяння відділу НТШ і М. Грушевського отримав стипендію для археографічних досліджень в архівах Росії та м. Кракова. У 1907 р. Іван-Юліан став членом Археографічної комісії товариства.

Після закінчення студій Шпитковський працював учителем у німецькій гімназії у Львові

(1909–1910), польській і українській гімназіях у Перемишлі (1910–1912), де організував бібліотеку ім. Петра Могили. У липні 1912 р. був переведений до Коломийської гімназії, заснував у місті науково-популярне видавництво «Загальна книгозбірня» (1912–1914). З початком Першої світової війни був призваний до лав армії Австро-Угорщини (1914–1918), брав активну участь у подіях українських визвольних змагань 1917–1921 рр. як старшина Української галицької армії (УГА), був учасником спільних бойових дій ЗУНР та УНР. У 1919 р. потрапив у «чотирикутник смерті» та більшовицький полон, звідки йому вдалось втекти з допомогою місцевої дівчини і повернутися до Галичини.

Міжвоєнний період, коли Західна Україна опинилася під польським пануванням, був особливо тяжким для ветеранів українських визвольних змагань. Шпитковський зазнав переслідувань від польської влади, але все ж дістав змогу вчителювати в різних містах Галичини. У 1921 р. він став одним із ініціаторів створення музею в Бережанах. Згодом — секретарем філії «Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю» у Бережанах (1922), організатором 2–5 з'їздів українських музейників, членом державної «Спілки польських музеїв» (1934–1939). У 1930 р. разом з видатною українською художницею О. Кульчицькою заснував у Перемишлі регіонально-етнографічний музей «Стривігор» і впродовж 15 років був його керівником. Цей музей став справжнім культурним центром українців Перемишля.

Розуміючи значення книги для освіти народу, Шпитковський усюди, де перебував на посадах учителя, сприяв створенню шкільних і міських бібліотек, був активним учасником видання української книжки, досліджував рукописи й стародруки. 17 лютого 1930 р. його обрано дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка. У 1934 р. він отримав ступінь

доктора філософії у Львівському університеті, а у 1936 р. став членом Богословського наукового товариства у Львові. У 1934–1939 рр. був членом Союзу польських музеїв (Association des Musees en Pologne) у Варшаві, співукладачем «Словника слов'янських старожитностей» («Słownik starożytności słowiańskich»), головою товариства «Прихильники українського мистецтва» у Перемишлі (у 30–40-х роках ХХ ст.).

У червні 1945 р. Шпитковський був змушений виїхати з Перемишля і перебратися до Львова. Тут він працював старшим бібліотекарем (пізніше бібліографом) у відділі рукописів Львівського філіалу бібліотеки Академії наук УРСР (нині — ЛНБ України ім. В. Стефаника), за сумісництвом викладав історію середніх віків у Львівському університеті. У 1949–1960 рр. на посаді старшого лаборанта завідував Сфрагістично-нумізматичним музеєм у Львівському університеті, де опрацьовував музейні збірки, інколи вів практичні заняття зі студентами університету.

Досліджуючи рукописні документи XVIII та давніших століть, Шпитковський став у 1950-х роках єдиним у Львові спеціалістом із палеографії, сфрагістики, хронології та геральдики, яка була його особливим захопленням. Зробив важливий внесок у розвиток краєзнавства й музейництва в Галичині (Наукове товариство імені Шевченка і Тернопільщина (1873–1940), 2017. С. 253–256). Але в часи СРСР Шпитковському доводилося несолодко. І. Шпитковському не підтвердили наукового ступеня, здобутого ще у 1934 р., таврували як націоналіста, звільняли, а потім відновлювали (через гострий брак висококваліфікованих спеціалістів), врешті залишили на лаборантській посаді з мізерною зарплатою, хоча вчений плідно працював, залучаючи до роботи навіть дружину та доньку. Помер Іван-Юліан Шпитковський у Львові 9 грудня 1969 р. й був похований на 31 полі Личаківського цвинтаря.

Ще в студентські роки під впливом видатного вченого М. Грушевського І. Шпитковський захопився історією і в 1905 р. опублікував свою першу рецензію на сторінках Записок наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ). У подальші роки, перед Першою світовою війною, він регулярно друкувався у цьому науковому виданні, вміщуючи майже щороку свої замітки (переважно рецензії). Це стало підставою для включення Шпитковського до числа дійсних членів НТШ. Тоді ж, видно за порадою М. Грушевського, захопився гайдамацьким рухом XVIII ст., насамперед Коліївщиною 1768 р. Тож починає збирати архівні документи, що стосуються зазначеного періоду історії, і згодом видає ґрунтовну працю на цю тему (Шпитковський І., 1908. С. 134–157; 1910. С. 26–73, 227–231; 1911. С. 148–156). Однак початок Першої світової війни перекреслив його

наукові плани: І. Шпитковський віддався боротьбі за незалежність України.

Під час роботи у Центральному державному історичному архіві України у Києві у фонді 1235 (Грушевські), де зберігається бл. 12 000 листів, адресованих вченому, ми звернули увагу на справу 840. У ній містяться 10 листів, написаних у 1906–1914 рр., і 3 телеграми Шпитковського. В описі фонду, здійсненого І. Гиричем, знаходимо стислу характеристику І. Шпитковського: «історик, учень М. Грушевського, дослідник гайдамачини» (Гирич І., 1996. С. 81).

Тексти листів І. Шпитковського пронизані глибокою пошаною до свого вчителя та його сім'ї. Майже в кожному з них вживаються традиційні форми ввічливості, як-от: «найнижший поклін та ціловання руць» (щодо дружини Грушевського Марії), звертання «Пан Професор», «Пані Добродійка» неодмінно пишуться з великої літери за правилами етикету того часу.

Уже в першому листі І. Шпитковський згадує про «переробку з “Трудів Подольського Общества”, яку прагне якнайшвидше скінчити. Поза сумнівом, тут йдеться про підготовку рецензії на книгу: Іваницький С. «Переяславський єпископ Гервасий Линцевский и начало возсоединения униатов в западной или польской Украине (1757–1769 гг.). Каменец, 1904», що вийшла й окремим відбитком.

Наступного листа було написано майже через три роки. Таку перерву можна пояснити тим, що і Грушевський, і його учень жили в одному місті (Львів), тож не було потреби у спілкуванні через пошту. У цьому листі від квітня 1909 р. йдеться про підготовку Шпитковського до вчительського іспиту.

У листі № 3, написаному 1910 р., він сповіщає про своє переселення до Перемишля (вул. Шпитальна, ч. Іа, ІІ п.), де отримав посаду викладача в гімназії. Тут І. Шпитковський нарешті зміг після річної перерви знову зайнятися науковою працею і вислав Грушевському свою рецензію для розміщення в Записках НТШ.

У листі № 4 йдеться про підготовку статті «До іконографії та нобілітації Івана Могильницького...», яка вийшла аж у 1930 р. (Шпитковський І., 1930).

У січні 1912 р. у листі з Перемишля І. Шпитковський вибачається за запізнення з відповіддю на лист Грушевського і продовжує тему щодо портрета І. Могильницького. Згадує про фотознімки Судової Вишні, які він мав дістати на прохання свого вчителя.

Ще один лист (№ 6) містить відповідь на послання Грушевського. Тут Шпитковський дякує йому за рекомендаційний лист до Громницького і позитивне рішення своєї проблеми. Мовиться, звичайно, про о. Володимира Громницького (1862–1938), українського греко-католицького

священника, громадського діяча, засновника Міщанського братства. Також автор листа сповіщає про виконання справи зі знімками Судової Вишні.

Лист 1913 р. (№ 7) був писаний з Коломиї. Знову Шпитковський посилається на отриману ним епістолу від Грушевського і виявляє свою готовність виконати його доручення. Мова, очевидно, йшла про зустріч з Грушевським у Коломиї.

Два останні листи Шпитковського були написані у 1914 р. з Коломиї. У першому з них (особливо важливому та інформативному), датованому 22 січнем, відповідаючи на послання Грушевського, сповіщає про хід роботи над «Гайдамаками» Тараса Шевченка, нарікає на брак потрібних книжок, через що робота йде мляво, проте автор послання сподівається її скінчити в липні 1914 р. Він також просить Грушевського затвердити тему кандидатської дисертації про Коліївщину. Згадує про три мемуари, написані оо. василіанами, зокрема авторства Домініка Завроцького. Статтю про останнього Шпитковський видав у 97 томі Записок НТШ. Тут же він посилається на заохочення до наукової праці польського історика Людвіка Фінкеля. Зазначає про можливість отримання відпустки і матеріальних засобів, що дало б змогу закінчити роботу над шістьма мемуарами до Коліївщини, видання найважливіших з них, а також 150 архівних документів («Се переважно маніфести і протести Зн[ачко] Яворського, укр[аїнської] православної шляхти, канівських і ин. козаків, листи еп. Кониського, Лінцевського, Шептицького, даліше листи гайдамаків до росс[ійських] і польських комендантів, деякі приватні листи польських магнатів, відповідь на універсал Jana Rocha Kościuszki і других уніатів і др.»). Це склало б основу узагальнюючої праці з «історії Гайдамаччини, або хоч Коліївщини». Дуже важливими є згадки автора, що розширюють уявлення про знайдену ним

в архівах джерельну базу: «мемуари васил[іанина] Филиповича... деякі дробі з підгаєцьких “архівів” на 6–8 ст. письма та виписи з вельми интересного мемуара епископа Н. Сила, дотично уніатських міст на Україні та самої уманської різні».

У листі від 3 квітня Шпитковський вибачався за те, що надіслав свою працю пізніше на тиждень через брак необхідних книжок (про це ж він повідомляв і в телеграмі від 24(?) .02.1914 р.). Згадував про відмову директора бібліотеки НТШ Івана Кревецького (1883–1940) видати книги, оскільки він був з іншого міста, про свою хворобу... Знаючи про міцні зв'язки свого вчителя з істориками підросійської України, делікатно висловлював прохання, аби якийсь фрагмент його роботи був опублікований за кордоном. Згадував також про намір підготувати реферат з наданої Грушевським книжки й роботу про «новий мемуар до історії Коліївщини».

У справі фонду також було знайдено вітальну новорічну листівку і три телеграми, про одну з яких говорилося вище. У повідомленні, прийнятому в Києві 20.11.1912 р., міститься привітання Грушевському з Днем ангела, тобто днем святого архістратига Михаїла. В іншій телеграмі йдеться про якусь наукову роботу.

Таким чином, з огляду на зазначене вище можемо дійти висновку про те, що творчий потенціал Івана Шпитковського з незалежних від нього причин так і не було розкрито повною мірою. На жаль, його навіть не згадує видатний дослідник гайдамацького руху і Коліївщини Петро Мірчук. Проте, на нашу думку, навіть те, що Шпитковський надрукував, заслуговує на увагу істориків. Сподіваємось, що буде віднайдено збірник архівних документів про Коліївщину, який упорядкував цей науковець. Звичайно, і листи Шпитковського до свого вчителя поповнять Грушевськіану, над якою нині плідно працюють історики.

***1

№ 1²

1906, липня 23. — Підгайці

Високоповажний пане професоре та вельмишановний, мій пане і добродію!

Відповідно до препоручення високоповажного пана професора і добродія пересилаю коректу з «Кодекса Малополющі» т. IV з просьбою, аби високоповажний пан професор добродій були ласкаві простити, коли вона трохи спізнилася, бо се сталося з причин цілком від мене независимих. Переробку з «Трудів Подольського Общества» буду старатись в якнайскорішому часі покінчити.

При кінці хочу ще раз подякувати високоповажному панові професорови добродієві за позволення друкувати в «Записках» мою скромну річ та поручаюсь на даліше Його ласкавий пам'яті. Для високоповажної пані добродійки нехай вільно буде зложити мій найнижший поклін та ціловання руць з желанням для обоїх панства добродіїв пресвічити весело та якнайліпшому здоровлю вакації.

Остаюсь з глибоким та повинним поважанням всегда вдячний ученик

Іван Шпитковський

Підгайці 23/7 1906

¹ Центральний державний історичний архів України у місті Києві. Ф. 1235. Грушевські. Спр. 840. І.-Ю. Шпитковський — М. С. Грушевському.

² В публікації текстів листів збережено авторський правопис, але великі літери у звертаннях замінені на рядкові.

1909, квітня 26

Високодостойний пан професор, високоповажаний пане і добродію!

Позаяк заміряю приступити до частного іспиту учительського в маю с. р., та що всі (...) *до сього потрібні мають бути залучені вже до 6–7 н. ст. мая, проте удаюся до високоповажного пана професора з просьбою, щоби високоповажний пане професор були ласкаві подати для мене іспитовій комісії історичну тему, без якої не можна передати проф[есору] (...) * Регману моєї (?) географічної робітки до рецензії.

І дуже перепрошую, що труджу високоповажного пана професора, але рішився в той спосіб просити в. п. пана професора тому, щом не міг довідатися, в котрий день високоповажний п. професор приїжджають до Львова, та тому, що мушу оставити з півмісяця проф. Регману для прочитання згаданої роботи.

В нас тут деякі професори вже викладають, але переважно оголошені виклади на перші дні мая (н. ст.).

Перепрошуючи ще раз за те, що непокою, та дякуючи вже заздалегідь за труд в. п. пана професора, залучаю для високоповажної пані добродійки ціловання її руць, а для в. поважній Катрусі сердечний привіт та остаюсь з глибоким і правдивим поважанням вдячний ученик,

Іван Шпитковський

4/26. IV. 1909

1910, квітня 4. — Перемишль

Високодостойний і високоповажаний пане професор, добродію!

Сердечно дякую високоповажному п. професорови за узнання моєї робітки за здалу до друку та ще більшу складаю подяку високоповажному професорови добродієви за його цінні замітки до неї. Одначе, дуже перепрошую в. п. пана професора, щом не вспів зараз її вислати. Причиною сього було, щом не мав через довгий час певности та урядового акту мого перенесення до Перемишля і скитавимся з місця на місце, а без певного і сталого осідку не можна було взятися за роботу як слід.

Доперва від 1 квітня замешкав я на сталі при ул. Шпитальній (ч. I а, II п.) та почав у вільних від заняття хвилях ладити якмога найскорше робітку, після ласкавих вказівок високоповажного пана професора та закінчити її так що, доперва тепер відсилаю її, просячи ще раз, щоби високоповажний пан професор мали мене за витолкованого. Присилаю рівночасно як mind "Projekt eht. Konfederacyi" та реценз[ію] з «Ляменту хлопс[ького] на пани» та прошу високоповажного пана професора о ласкаве поміщення ея в «Записках» львів[ських], якщо вони там надаються.

При тій нагоді, з притоки надходячих Великодних свят смію зложити мої щирісердечні бажання «веселих свят» високоповажній пані добродійці та пану професору.

Остаюсь з глибоким повинним поважанням та високоповажній пані доброд[ійці] ручки цілую.

Іван Шпитковський

Перем[ишль] 17/4. IV. 1910

1910, листопада 16. — Перемишль

Високодостойний та високоповажаний пане професор!

Відповідно до бажання високоповажного пана професора був я кілька разів у п. Подолинського, одначе не можна було ніяк застати — з тої то причини, спізнена моя відповідь. Доперва вчора вспів я его придибати. о. митрат казав, що портрет крил[ошанина] Ів. Могильницького єсть тут і що буде можна зробити з него відбитку. Отець Подолинський просив лише спитати високоповажного пана професора, який рід має се бути відбитки, фотографічна знімка, чи може копія, яку би міг зробити тутешній артист-маляр С.(?) Ч. Круток.

Стоячи до дальшої розпорядимости високоповажного пана професора, остаюся з глибоким і правдивим поважанням та складаю на руки високдостойного пана професора уціловання руць високоповажної пані добродійці та повинний поклін цілому його домови всевдячний ученик

Іван Шпитковський

Перемишль дня 16.XI.1910 (н. ст.) (українська гімназія)

1912, січня 4. — Перемишль

Високдостойний пане професор, високоповажаний пане добродію!

Дуже перепрошую високоповажного пана професора, щом зараз не відповів на його цінний лист. Сего не міг був доти зробити, доким не мав рішучої певности, що бажання високоповажного пана професора, хоч в більшій часті вже зреалізуються.

Далі доперва скінчив роботу фотограф і сейчас відсилаю знімку фотографічну з портрета Ів. Могильницького, зробленого барвистою пастеллю. На портреті (...) * виглядає ясно-голуба, тут вийшла забіла, орден Йосифа II геть там темно-багряної краски. Причиною так дуже спізненої при силки сеї знімки було те, що тяжко було видістати портрет. А надто фотограф чекав на погіднішу пору (?).

Щодо знімок Судової Вишні, то удалось мені видобути лише загальний вид місцевости. Ще суть-тут (?) види костела, кошарів і др., але церков ані старої, ані нової нема, а наладчик жид обіцяв постарати о новий наклад видіківок (?) аж на весну.

А що там нема сталого фотографа, тому просилем одного аматора, який мав зняти церков аж по наших святах, її теж надішлю, оскільки вона єму вдасться.

Рівночасно, дякую дуже сердечно високоповажному пану професору за його готову прихильність написати лист до директора філії в моїй справі та осмілюся просити високоповажаного пана професора, щоби ласкаво зволили туди написати, за що заздалегідь дуже їм (?) вдячний. Я ж по святах наших буду [у] него і може ще у котрого з наших радників.

З нагоди Свят і Нового Року позволяю собі зложити високоповажаному панові професорови і цілому достойному його домови щиросердечні бажання.

Поручаючися ласкавій пам'яті, остаюся з глибоким повинним поважанням пані добродійці руці цілую.

Ів[ан] Шпитківський

Перемишль 4/I. 1912 (н. ст.)

№ 6

1912, лютого 5 ст. ст. — Перемишль

Високодостойний і високоповажаний пане професор і добродію!

З невисказаною радістю відчитував я по кілька разів так тепло написаний лист від високоповажного пана професора до мене. Дуже сердечно дякую і есьм щиро вдячний і обов'язаний моему високоповажному добродієві за його ласкаво написаний лист до п. Громницького в моїй справі. Зараз по одержанню листа, був я у д. Громн[ицького], який сповістив мене, що з огляду на так прихильний і теплий лист високоповажного пана професора рад би мене мати в себе. Тепер, одначе, немає місця, хіба що аж на другий шкільний рік, якщо котрийсь з молодих дістане посаду на провінції.

Щодо видів м[істе]чка Судової Вишні, то удалось мені дістати зі Золочева, їх теж з цілою приємністю присилаю високоповажному пану професору. Якщо би пан професор уважали її картки за не дуже пригожі, то бим надіслав фотографічні знімки аматорські моїх маленьких учеників, аматорів.

Дякуючи ще раз дуже щиро і сердечно високоповажному панові професорови та складаючи уціловання руць високостойної пані добродійці та низенький поклін всему високоповажному домові, поручаюся ласкавій пам'яті все вдячний ученик

Іван Шпитківський

Перемишль 5. II. с. ст. 1912

№ 7

1913, червня 22. — Коломия

Високостойний та високоповажний пане професоре, мій високоповажаний професоре та добродію!

У відповідь на цінний лист від високостойного пана професора спішу повідомити, що кожда просьба високоповажаного пана професора, як шановного та дорогого мого учителя професора, єсть все для мене найвисшим приказом, якого я не можу не сповнити, що буду старати прибути якнайточніше на означений день та годину.

Та заки буду міг (?) особисто та устно, складаю поки що листовно свій низький поклін для високостойного та високоповажаного пана професора та достойного його цілого дому та остаю з глибоким і повинним поважанням всевдячний ученик

Іван Шпитковський

В Коломії дня 22. VI. (н. ст.) 1913

№ 8

1914, січня 22. — Коломия

Високостойний пане професор, високоповажний мій пане і добродію!

Вперед мушу подякувати високостойному пану професорови за честь, яку мені зробили своїм письмом, та перепросити, що задля перешкод від мене независимих, аж тепер відповідаю.

Над «Гайдамаками» Шевченка я роблю, але робота поступає дуже пиняво з огляду на скупий вільний час та на трудність дістати потрібних книжок. На всякий случай не покінчу її скорше, як по великодніх феріях, зглядно ани в липни, коли-то матиму нагоду за осмотрини її науковим новим апаратом.

При сій нагоді осьміляюся просити, щоби високодостойний пан професор зволили призначити мені, як докторську працю, розбірку другого мемуара (Завроцького), зглядно кандидатську роботу, критичний розбір над першими трема василинськими мемуарами до Коліївщини. Я розумію, що вони обі далекі від тої *qualitas*, в якій я би їх хотів бачити, так нема у мене спромоги сього зробити. Під час сих ферій святочних був я у Львові, але зробив мало. До сього кроку заохочував мене дуже проф. Л. Фінкель, з яким случаймо у Львові бачився, та обіцяв в порозуміню з високоповажним паном професором прийняти котру-небудь з робіток, хоч менш рад би з послідної, що в рукописи, бо се справляло би більшу трудність в читанню її.

В тім самім часі просив я відпустку на один курс інспектора, який заявив мені, що може вистаритися для мене лише о безплатну, зате хоч би і на 2 курси.

Якщо бим знайшов які-такі матеріальні средства для удержання сей у Львові на той час, то наміряю тоді покінчити мою критичну роботу над 6 мемуарами спорідненими, видати порівнюющим способом хоч важнійші мемуари до Коліївщини, інші скоментовані, або лише в регістах, опублікувати новий матеріал, якого я вже до тепер маю до 150 ст. письма. Се переважно маніфести і протести Зн[ачко] Яворського, укр[аїнської] православної шляхти, канівських і ин. козаків, листи еп. Кониського, Лінцевського, Шептицького, дальше листи гайдамаків до росс[ійських] і польських комендантів, деякі приватні листи польських магнатів, відповідь на універсал Jana Rocha Kościuszki і других уніатів і др.

На кінець взяв бим ся до синтетичної роботи, до представлення історії Гайдамаччини, або хоч Коліївщини.

Мушу ще сповістити високоповажного пана професора, що ось (?) на сліді до найдення оригіналу мем[уарів] Тучатьського (?) має бути, якщо то він лише в Кракові.

Надто маю відкопійований новий, досить інтересний мемуар васил[іанина] Филиповича, який єсть власністю д-ра Чоловського. Крім сього маю деякі дробі з підгаєцьких «архівів» на 6–8 ст. письма та виписи з вельми інтересного мемуара єпископа Н. Сила, дотично уніатських міст на Україні та самої уманської різни — всього понад 40 ст. письма.

Всі копії з виїмком підгаєцьких — зроблені з оригіналів або копій, що знаходяться в Оссолінеумі, Нац[іональному] музею та Чарторийських музею.

Перепрошуючи ще раз за спізнену відповідь та за обширність мого листа, якого читанням я сьмію трудити високоповажного пана професора, складаю уцілованя руць для високоповажної пані добродійки і низький поклін для високоповажної панни Катрі та остаюсь з глибоким і повинним поважанням всевдячний ученик

Іван Шпитковський

Коломия дня 9/22. I. 1914

№ 9

1914, квітня 3. — Коломия

Високодостойний і високоповажний пане професор, високоповажний пане добродію!

Пересилаючи свою замучену робітку, мушу дуже чемно перепросити високоповажаного пана професора, щом не прислав її 9, а лиш 15 марта, так я мав се зробити. Причиною була недостача найпотрібніших на час книжок, брак хоч трохи більш вільного часу та щира охота якось можливо найліпше зложити при даних обставинах.

Ще 2 чи 3 лютого, під час мого хвильового побуту у Львові, по тім як я був у високоповажаного пана професора, старався я дістати в бібліотеці нашого Товариства хоч кілька книжок, але І. Кривецький заявив, що се противиться регулямін бібліотеки випозичати книжки замісцевим особам на виставлені ними реверси.

Я мусів се зробити, але через нашу дирекцію та книжки і не всі мені потрібні дістав доперва около 15 лютого. Потім часу вільного було дуже обмаль — свят як най не багато, так що міг дещо був робити по неділям та ночами.

Покінчив я роботу около 10 і думав начисто переписати і вислати до 15 марта, та мусив лягти захорувати на інфлюенцу. При помочи одного ученика став переписувати начисто, але йшло дуже пиняво, так що ладки (?) тепер хтів її довести до краю, та рішуся відіслати якнайскоріше.

Перепрошуючи ще раз, прошу високоповажного пана професора о кілька слів ласкавої відповіди, чи вона буде хоч в приємно, якби хоч би якось дрібна частина з неї появилась за кордоном — оскільки вона на се знадобилась би.

Реферат з даної високоповажним паном професором книжки і новий мемуарик до історії Коліївщини, лагодити стану під час святочних ферій.

Перепошуючи ще раз, шлю високодостойному пану професорови та його високоповажній родині низький поклін зі щирими бажаннями «веселих свят» та остаюсь з глибоким належним поваженням всевдячний ученик

Іван Шпитковський

Коломия дня 3. IV.1914

Поштові листівки

№ 10

1914 р. — Тернопіль. — Новорічна вітальна листівка.

З Новим роком і все найгарнішого желаю [.....].

Телеграми

№ 11

1912, листопада 20 (?). — Станіславів.

Wysokopowazanemu solenizantowy dobrodzijewy wsioho najkraszczoho. Spytkowskyj.

Високоповажаному імениннику добродію всього найкращого. Шпитковський.

(Телеграма прийнята в Києві 20.11.1912 р.)

№ 12

1912 р. — Львів.

Proszu przyznaty robotu. Widpowid zaplaczena. Spytkowski.

Прошу признати роботу. Відповідь оплачена. Шпитковський.

№ 13

1914, лютого 24 (?). — Коломия.

Bitte termin meiner Arbeit bis 15 maerz aufschieben. Szpytkowskyj.

Будь ласка термін моєї роботи відкладається до 15 березня. Шпитковський.

(Телеграма прийнята в Києві 24.02.1914 р.)

ЛІТЕРАТУРА

Гирич І. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. К., 1996. 168 с.

Іван-Юліан Шпитковський. Наукове товариство імені Шевченка і Тернопільщина (1873–1940).

Історично-філософська секція: дійсні члени: бібліографічний покажчик; укладач Л. Оленич. Тернопіль, 2017. С. 253–256.

Шпитковський І. Матеріали до Коліївщини. V: Мемуар ржищівського тринітарія про Коліївщину [Додаток]: Notat res perpetuae memoriae dignas et in Ukraina practicas 1768 A[nno]. Записки Наукового Товариства Шевченка. 1908. Т. 83, кн. III. С. 134–157.

Шпитковський І. До іконографії та нобілітації Івана Могильницького, зі знімками портрету й гербу: I. Портрет Івана Могильницького; II. Нобілітація. Записки Наукового Товариства Шевченка. 1930. Т. 100, ч. 2. С. 311–319.

REFERENCES

Hyrych, I. (1996). Epistoliarna spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho. Kyiv [in Ukrainian].

Olenych, L. (Comp.). (2017). M. Ivan-Yulian, Shpytkovskiy. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka i Ternopilshhyna (1873–1940): Istorychno-filosofska sektsiia: diisni chleny. Bibliohrafichniy pokazhchik. Ternopil [in Ukrainian].

Shpytkovskiy, I. (1908). Materialy do Koliivshhyny V: Memuar rzhyschivskoho trynitariia pro Koliivshchynu. [Dodatok]: Notat res perpetuae memoriae dignas et in Ukraina practicas 1768 A[nno]. ZNTSh, 83, 134–157 [in Ukrainian].

Shpytkovskiy, I. (1930). Do ikonohrafi ta nobilitatsii Ivana Mohylnytskoho, zi znymkami portretu i herbu: I. Portret Ivana Mohylnytskoho; II. Nobilitatsiia. ZNTSh, 100 (2), 311–319 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.02. 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Олег Іванюк,
доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Oleh Ivanyuk,
Associate Professor
of the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: tharma@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/ORCID 0000-0001-6750-5423>

Яна Мартянова,
студентка спеціальності
«Історія та археологія»
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Yana Martianova,
Student in History and Archeology,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: yvmartianova.iff17@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/ORCID 0000-0002-2570-9898>

УДК 94(477-25)"1906/1910":[342.25:37.014.5]:070
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.118

Питання розвитку освіти в діяльності Київської міської думи 1906–1910 рр.: за матеріалами періодичних видань

У статті розглядаються питання розвитку освіти Києва на початку ХХ ст. Особлива увага приділена зусиллям гласних міської думи щодо розбудови мережі навчальних закладів і реалізації завдання забезпечення потреб населення околиць та передмість. Встановлено, що діяльність думи каденції 1906–1910 рр. у царині освіти в основному обмежувалася фінансовими й господарськими справами.

Ключові слова: Київська міська дума, гласні, освіта, мережа шкіл, землевідведення.

Education Development Issue in Activity of Kyiv City Council in 1906–1910s: Based on Information from Periodicals

The article considers the development of education in Kyiv in the early twentieth century. Particular attention is paid to the efforts of the City Council to build a network of educational institutions and implement the task of meeting the educational needs of the population of the suburbs and outskirts.

It is revealed that the activity of the Duma, the cadence of 1906–1910s in the field of education was mainly limited to financial and economic affairs. Discussion of land allocation for the construction of educational institutions became the subject of sharp political discussions of vowels and became an obstacle to the rapid settlement of urgent educational processes. Through the efforts of the Duma of 1906–1910, the network of educational institutions was expanded to meet the needs of the growing city. During the cadence, 7 new single-grade schools were opened, a four-grade school named after Tsarevich Oleksiy and a women's two-grade school. The Duma helped ensure access to education in all corners of the city, thanks to which the sixth gymnasium was opened in Lukyanivka, where until 1908 there were no educational institutions at all. Kyiv City Duma has repeatedly turned its attention to the maintenance of schools and their financial support. All of this required the flexibility of public decisions to settle the cost of school equipment and rent payments. The most important achievement

was the development of a project of the city school network with a financial plan for general education with a implementation period of 12 years. A significant achievement was the census of school-age children. Based on the obtained statistical data, the school commission was able to make calculations and set an approximate vector of educational needs for Kyiv. The most informative sources that allow to cover in detail the decision-making process and the political struggle over the development of education are Kyiv periodicals, in particular, «Kyivliany» and «Rada».

Key words: Kyiv City Duma, representatives (public), education, network of schools, land uptake.

Урбанізаційні й міграційні процеси, що розгорнулися наприкінці XIX — на початку XX ст. призвели до стрімкого територіального зростання Києва. Поступово до його складу увійшли передмістя і деякі навколишні села. За підрахунками статистичних служб Київської міської думи, лише упродовж десятиліття кількість мешканців міста зросла майже на 200 тис. осіб. Нагальною проблемою для населеного пункту на початку XX ст. була нестача навчальних закладів, що обмежувало можливість реалізації освітніх потреб і призводило до ускладнення криміногенної ситуації на його околицях. Тому упродовж 1906–1910 рр. одним із напрямів діяльності Київської міської думи стала розбудова мережі початкових шкіл.

Протягом XX — початку XXI ст. було реалізовано кілька наукових розвідок, що частково стосувалися окресленого питання. Загалом діяльність Київської міської думи досліджували Ф. Ясногурський (Ясногурський Ф. Н., 1910), Ю. Глизь (Глизь Ю. І., 2019) та ін. Не оминули увагою науковці й проблему становлення окремих навчальних закладів. Зокрема, історія жіночої гімназійної освіти у Києві наприкінці XIX — на початку XX ст. розглядалася Н. Антонець (Антонець Н. Б., 2007), В. Вірченко (Вірченко В. В., 2006), А. Ийслуу (Ийслуу А. Е., 2017). Проте питання, які стосувалися зусиль міської думи скликання 1906–1910 рр. щодо розвитку освіти у м. Києві, так і не стали предметом окремих наукових досліджень. Фрагментарно й політично заангажовано їх висвітлювали у спеціальних «Оглядах» самі ж гласні, які підбивали підсумки своєї діяльності. Зокрема, новодумці відзначали неймовірні позитивні зрушення у царині освіти, як-от: відкриття нових класів і нових училищ, зростання фінансової підтримки навчальних закладів, реформування Олександрівського ремісничого училища і, звичайно ж, розробку проекту запровадження загального початкового навчання (Обзор деятельности Киевской городской думы..., 1910. С. 63–68). Їхні політичні опоненти критикували заходи з розвитку освіти, аргументуючи, що місто витрачало кошти, якими не володіло, й змушене було брати позики, а також сплачувати значні відсотки за борговими зобов'язаннями. Вони звинувачували новодумців у нецільовому землевідведенні, що призводило до втрати містом прибутків (Спасайте Киев от разорения!., 1910. С. 3–4).

Мета розвідки — на підставі аналізу публікацій періодичних видань, насамперед «Києвлянина», схарактеризувати коло питань у галузі освіти, якими опікувалася Київська міська дума каденції 1906–1910 рр.

На початку XX ст. переважна більшість шкіл у Києві зосереджувалася у центральній частині міста. Тому пріоритетом діяльності гласних упродовж 1906–1910 рр. стало забезпечення доступу до освіти населення околиць і передмість. Однією з найскладніших проблем, що їм доводилося вирішувати, було питання землевідведення під будівництво приміщень для нових шкіл. Зазвичай навколо нього розгорталися запеклі політичні баталії, які, якщо й не зупиняли, то значною мірою гальмували ухвалення остаточного рішення. Зокрема, у 1907 р. дума розглядала прохання почесного наглядача міністерської школи на Солом'янці І. Бобрусова про відведення 500 квадратних сажень¹ (2275 м²) землі з ділянки колишньої учбової ферми О. Кулицької під ремісничі класи. Обговорення перетворилося на суцільний галас і безлад. Категорично проти виступив гласний В. Бражніков. Він заперечував відведення земель передмістю, що не входило до складу Києва. Його підтримали І. Якубовський, І. Щитковський та Е. Екстер. Гласні апелювали до рішення думи попереднього скликання, яке передбачало будівництво на згаданій ділянці ремісничої школи міського підпорядкування.

Відсутність консенсусу змусила міського голову запропонувати відкласти розгляд питання до часу, коли Солом'янка офіційно «стане Києвом». Зрештою дума так і не задовольнила прохання І. Бобрусова. Йому було запропоновано обговорити відведення ділянки поблизу вже діючої міністерської школи із встановленням плати за оренду в 5 руб. на рік². Проте, де саме її слід надати, гласні так і не домовилися.

У 1907 р. голова училищної комісії В. Солуха доповідав про заснування у Києві школи садівництва і городництва. Ще раніше міська дума під цю потребу відвела три ділянки — загалом 15 десятин на Куренівці. Але за браком коштів і через протидію губернського агронома її так і не збудували. Доповідач наполягав на тому, що саме зараз слушний час для реалізації проекту. Школу можна будувати спільно із земством,

¹ Квадратна сажень — 4,55 м².

² Заседание думы. *Києвлянин*. 1907. № 247.

міністерством землеустрою, меценатами. За приблизними підрахунками її утримання коштувало б місту близько 3000 руб. на рік. Але в процесі обговорення досягти консенсусу знову не вдалося. Зрештою гласні вирішили доручити комісії детальну розробку питання і повернутися до його розгляду згодом³.

Такі половинчасті рішення неодноразово ухвалювалися міською думою й у наступні роки. Зокрема, у 1908 р. учбовий округ прохав надати 3–5 десятин землі та фінансову підтримку для заснування учительського інституту в Києві. До відома гласних було доведено, що питання є нагальним, оскільки діючий Глухівський заклад такого типу вже не в змозі забезпечити потреби навчальних закладів у кваліфікованих кадрах. Звернення вкотре призвело до суперечки між гласними. Спочатку полемізували щодо питання, чи буде цей навчальний заклад забезпечувати місто вчителями. Далі палко обговорювали, де саме дума має відвести земельну ділянку — на Куренівці чи на Лук'янівці. Зрештою вирішили, що 3 десятини необхідно надати, але місце так і не визначили⁴.

Така ухвала не влаштувала керівництво учбового округу. Воно вийшло до міської думи з новим поданням, конкретизуючи власне бачення розв'язання цього питання. Гласним повідомлялося, що ділянка має бути у центрі міста. Її розмір повинен становити — 800–900 квадратних сажень (4095 м²). Будівництво буде коштувати близько 150 тис. руб. Земля і зведена споруда залишаться у власності міста. Під тиском міського голови, який апелював до підтримки з боку імперського центру, дума проголосувала «за», але питання про місце будівництва залишилося відкритим⁵.

Так само у 1909 р. сперечалися й щодо землевідведення для жіночих медичних курсів на Троїцькій площі⁶. Необхідно було надати 600 квадратних сажень (2730 м²) для спорудження аудиторій і лабораторій. Потреба була нагальною, бо в існуючому приміщенні вже навчалось 700 осіб, а заклад очікував на дозвіл випускати жінок-лікарів. Земельна комісія міської думи висловила проти і запропонувала надати землі на Святославській вулиці або в Обсерваторному провулку⁷. Гласний І. Соколов-Петровський зазначив, що вартість земель, про які йдеться, надзвичайно висока, і тому місто має їх залишити собі. Привертає увагу й маніпулятивний виступ М. Добриніна. Відмову голосувати «за» він аргументував тезою про те, що курсам буде

не зручно на Троїцькій площі, бо поряд розташовується базар, а отже, гамір буде заважати навчанню. Він також наполягав, що це питання має розв'язувати, хто завгодно, але не міська дума⁸. Оponentами виступили В. Іозефі, В. Оргіс-Рутенберг і П. Голубятніков. Вони стверджували, що Троїцька площа найбільш придатна для навчального закладу, бо це місце близько до Олександрівської лікарні, де майбутні медики матимуть можливість практикуватися. Окремі гласні наполягали на відведенні ділянки на вулиці Жилианській. Зрештою вирішальним було слово міського голови. Він запропонував надати землі на перетині вулиць Жилианської і Прозоровської⁹ за умови, що будівництво розпочнеться упродовж 2–3 років і місто отримуватиме 10 випускниць. «За» проголосувало 36, «проти» — 9 осіб¹⁰.

Проблеми виникали й тоді, коли місто вирішувало будувати приміщення для навчальних закладів самостійно. У червні 1907 р. поновився розгляд питання будівництва гімназії на Лук'янівці (воно обговорювалося з 1898 р.). Хоча ідея спочатку й знайшла одностайну підтримку і серед містян, і серед гласних, її реалізація загальмувалася на кілька років. Спочатку члени училищної комісії і гласні від Лук'янівської дільниці оглядали місцевість, вибираючи ділянку. Ними було визначено кілька можливих варіантів. Одна ділянка на вул. Гоголівській, навпроти будинку працелюбства. Інша — у місцині між Єврейською лікарнею¹¹ і Макар'євським узвозом. Такий вибір пояснювався тим, що навчальний заклад зможуть відвідувати діти з Лук'янівської і Рівнинної частин, а також Куренівки, Пріорки, Юрківщини¹².

Але в розгляд питання дума не увійшла. Надійшло повідомлення про те, що Л. Бродський, якому належить «Райгородок» (садиба Т. Кибальчича), хоче передати його місту в обмін на ділянку біля Єврейської лікарні¹³. Училищна комісія оглянула місце на вул. Дорогожицькій («Райгородок»), вважаючи його найбільш придатним для спорудження гімназії, і подала всі варіанти на обговорення. Власне, перехід до дискусії і загальмував справу.

Гласні М. Добринін, В. Бражніков висловилися за вул. Гоголівську, поблизу Обсерваторного провулку. Частина обранців наполягала на вул. Дорогожицькій. Дехто наполягав на необхідності виїзного засідання думи задля визначення місця. Зрештою гласні прийшли до своєрідного консенсусу й висловилися за ділянку біля церкви

³ Заседание думы. *Киевлянин*. 1907. № 261.

⁴ Заседание думы. *Киевлянин*. 1908. № 112.

⁵ Заседание думы. *Киевлянин*. 1910. № 141.

⁶ Зараз її межі визначають вулиці Фізкультури, Жилианська, Велика Васильківська та СНК «Олімпійський».

⁷ Зараз у складі вулиці Обсерваторна.

⁸ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 29.

⁹ Зараз Еспланада.

¹⁰ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 29.

¹¹ Зараз Перша обласна лікарня, вул. Багатовутівська, 1.

¹² К постройке 6-й гимназии в Киеве. *Киевлянин*. 1907. № 154.

¹³ Там само.

Св. Феодори на Лук'янівці. Міському голові було доручено домовитися з Л. Бродським, якщо дума остаточно вирішить будувати гімназію на цьому місці¹⁴.

У зв'язку з цим рішенням гласний М. Добринін подав особливу думку, яка полягала у тому, що ухвала порушує інтереси місцевого населення. Він зазначав, що вибране місце розташовується у малозаселеній частині міста й учням доведеться далеко їздити. Гласний наполягав, що ухвала нелегітимна. Хоча рішення й підтримала більшість, але «за» проголосувало усього 27 осіб, що навіть не становило половину складу міської думи¹⁵.

Водночас мешканці Лук'янівки почали наполягати на тому, що гімназія має розташовуватися на вул. Гоголівській. 28 жовтня 1907 р. у залі міської думи відбулося зібрання виборців Лук'янівської дільниці. Обговорювалися місця на вулицях Гоголівській, Дорогожицькій, Кадетському шосе¹⁶. Після чотиригодинних суперечок рішення так і не ухвалили¹⁷.

До розгляду питання повернулися 8 листопада. У своїй промові М. Стороженко пояснив, що ситуація критична. Близько 600 дітей не змогло піти до школи через відсутність місць у навчальних закладах. Він зазначав, що, враховуючи нову норму, запроваджену міністерством, — не більше 40 осіб у класі, ще більше дітей не матиме доступу до освіти. Доповідач докладно описав оглянуті ділянки і наголосив, що пора уже вибирати, але місце має відповідати виховним потребам і гігієнічним нормам. Також у новому приміщенні необхідно буде облаштувати ще й жіночу гімназію. Цей виступ підштовхнув гласних до рішення про спорудження гімназії на Лук'янівці¹⁸.

Але у 1908 р. з'ясувалося, що будівельні роботи відкладено до наступного року, бо міністерство не включило у кошторис їх кредитування, і відкриття навчального закладу можливе не раніше 1910 р¹⁹. Єдиним шляхом вирішення проблеми була оренда приміщення. А це означало зануритися у нові пошуки і чергові дискусії.

Швидше виключенням з існуючої практики став процес ухвалення рішення щодо спорудження школи імені С. Грушевського. Ще у 90-х роках XIX ст. він заповів 50 тис. руб. на облаштування навчального закладу. Ці гроші було вкладено під відсотки. Будівельні роботи мали розпочатися лише тоді, коли капітал сягне 100 тис. руб. Заповіт спричинив боротьбу за кошти між містом і учбовим округом, що завершилася перемогою

думи (Обзор деятельности Киевской городской думы..., 1910. С. 69–70). На весну 1908 р. умови було виконано. Спадкоємець і розпорядник Михайло Грушевський повідомив, що 50 тис. руб. буде надано на будівництво школи невідкладно, а 50 тис. руб. розміщено у банку. Ці кошти підуть на її утримання. Училищна комісія запропонувала місце на Куренівці, на Петропавлівській площі, де місто відвело 835 квадратних сажень землі (3799,25 м²). М. Грушевський схвалив рішення і висловив бажання, щоб фасад навчального закладу було збудовано в українському стилі і їй надано ім'я С. Ф. Грушевського. Училищна комісія підтримала всі побажання. За планом, у новій будівлі мали розміщуватися 10 класів для хлопців і дівчат. Сюди також мали перевести три училища — № 5, 14, 31. Два класи повинні були утримуватися коштом Грушевських, а 8 класів — фінансами міста²⁰.

Оскільки спорудження будівель для навчальних закладів було справою тривалою і марудною, бо залежало від землевідведення, наявності фінансування, бюрократичної тяганини, політичної боротьби між групами гласних, дума намагалася використати для поліпшення ситуації інші можливості, зокрема орендувати або купувати вже існуючі приміщення. Але й тут рішення ухвалювалися достатньо повільно.

Як-от, у 1907 р. В. Солуха доповів, що, шукаючи приміщення для чотирикласного училища «Спадкоємця Цесаревича Олексія», яке потребує розширення, училищна комісія зупинилася на будинку професора Г. Рейна на Володимирській вулиці. Орендна плата визначалася власниками у 2300 руб. на рік за умови його капітального ремонту. На цей час училище у складі першого класу розташовувалося у садибі ремісничого товариства (Ірининський провулок²¹). Гласні О. Шефтель, Ф. Бурчак висловилися проти, бо приміщення холодне для навчання. Звично відбулося й кілька політичних баталій, які супроводжувалися звинуваченнями у заангажованості училищної комісії і корупції. Зрештою домовилися шукати інше приміщення²².

Проте нагальна потреба відкрити другий клас чотирикласного училища змусила думу все-таки орендувати аудиторії у будинку професора Г. Рейна за 2000 руб. на рік. Під час остаточних дебатів гласні дійшли думки, що приміщення для навчальних закладів, які винаймаються мають оглядати шкільні лікарі, а за 9 місяців до цього необхідно опублікувати оголошення для охочих здати в оренду свої садиби²³.

¹⁴ Заседание думы. *Киевлянин*. 1907. № 157.

¹⁵ К открытию в Киеве 6-й гимназии. *Киевлянин*. 1907. № 164.

¹⁶ Зараз Повітрофлотський проспект.

¹⁷ К вопросу о месте сооружения шестой мужской гимназии. *Киевлянин*. 1907. № 300.

¹⁸ Заседание думы. *Киевлянин*. 1907. № 311.

¹⁹ Заседание думы. *Киевлянин*. 1908. № 157.

²⁰ Заседание думы. *Киевлянин*. 1908. № 140.

²¹ Зараз вул. Ірининська.

²² Заседание думы. *Киевлянин*. 1907. № 213.

²³ Заседание думы. *Киевлянин*. 1907. № 263.

За нагоди місто прагнуло взяти на баланс приватні навчальні заклади, які опинилися у фінансовій скруті й на межі закриття. Зокрема, у 1908 р. статський радник Г. Валькер²⁴ припинив навчальний процес у заснованій ним ще у 1896 р. гімназії. Заклад мав три загальні класи, одне відділення з латинською мовою і одне реальне. Кількість учнів сягала 400 осіб. Причиною закриття став стан здоров'я Г. Валькера. Власник звернувся до Київської думи з пропозицією взяти гімназію на баланс міста²⁵. Попри прибутковість навчального закладу, навколо можливого рішення, яке передбачало його утримання, а отже, певні витрати, гласні розгорнули довготривалі дискусії, часом заговорюючи зміст питання. Предметами суперечок стали вартість шкільного обладнання і розмір орендної плати.

21 квітня 1909 р. В. Солуха доповів думі про те, що власник просить за інвентар 7 тис. руб., а за флігель у садибі Ф. Міхельсона, де облаштовано гімназію, доведеться сплачувати 10 тис. руб. на рік. Проти будь-яких витрат категорично виступив гласний В. Бражніков. Його колега А. Ржепецький наполягав на тому, що дума має самоусунутися, а долю навчального закладу повинен вирішити учбовий округ. Єдине, що може дозволити собі місто, аби сприяти збереженню гімназії, це її субсидування у розмірі 3–5 тис. руб. щорічно упродовж 10 років. Гласний М. Добринін висловив думку про те, що навчальний заклад мають утримувати власним коштом батьки учнів²⁶.

Лише надані В. Солухою математичні обрахунки, які доводили прибутковість гімназії, дали змогу ухвалити рішення про попереднє прийняття навчального закладу на баланс міста. Училищній комісії доручалося провести аудит шкільного обладнання, а потім гласні мали повернутися до обговорення питання.

Повторний розгляд призвів до протилежного рішення. Спираючись на матеріали аудиту, гласні стверджували, що обладнання у неналежному стані, отже його не слід купувати, придбати нове дороге, тому ця гімназія місту не потрібна.

Проте й це рішення виявилось не остаточним. Черговий його перегляд викликало звернення групи із 127 батьків учнів цього навчального закладу. Вони переконували, що усі 400 родин готові сплачувати місту ті кошти, які сплачували приватному власникові, та що узгодили це з попечителем учбового округу. Думі також повідомлялося, що на нове обладнання батьки

вже зібрали 5 тис. руб. Окрім того, вони домовилися із власником про зниження орендної плати до 8 тис. руб. на рік і заручилися підтримкою 20 гласних. Під час засідання міський голова повідомив про можливість компромісного рішення. Він зазначив, що, оскільки попечитель не наполягає на прийнятті гімназії містом, її можна передати приватній особі. Директора навчального закладу, який буде опікуватися виключно педагогічними питаннями, призначить округ. А на випадок можливих фінансових негараздів дума виступить з гарантією у 5 тис. руб. на три роки. Далі міський голова повідомив, що за цей час буде укладено нове положення про гімназії і тоді місто, можливо, перегляне рішення.

Засідання не обійшлося без звичних політичних баталій. Гласні О. Шефтель і Ф. Бурчак прагматично наполягали на тому, що за будь-яких обставин ця гімназія має належати місту. Аргументом було те, що прибуток від навчального закладу за минулий рік становив 7 900 руб. Опонуючи їм, гласний О. Цитович звинувачував учбовий округ у тиску на приватних власників навчальних закладів. Він стверджував, що статського радника Г. Валькера округ майже силоміць усунув від керівництва й нібито у такі ж умови поставлено й інші приватні гімназії. А отже, міська дума не має втручатися у цю війну. Остаточне рішення повинен ухвалити округ. Попри палкі суперечки й протести групи із 20 гласних, пропозицію міського голови було підтримано більшістю²⁷.

Зрештою питання вирішилося таким чином. Ректор гімназії й училища Г. Валькера Дорофеев звернувся до міського голови із повідомленням про те, що він бере на себе усі повноваження за умови надання містом субсидії у 5 тис. руб. на рік упродовж трьох років. Ця грошова допомога має покрити можливі збитки. Якщо їх не буде, то кошти перераховуватимуть до спеціального фонду, який забезпечуватиме педагогічні потреби вчителів і службовців. Дорофеев також повідомив попечителя учбового округу про готовність до відкриття гімназії з 1 липня²⁸. У 1909 р. гімназію Г. Валькера було перейменовано у 7-му Київську, а реальне училище стало 2-м Київським.

Так само, попри нестачу в Києві навчальних закладів, політичні баталії розгорнулися навколо зведеної купцем і підприємцем Д. Марголіним²⁹ на Трухановому острові будівлі двокласного училища. У квітні 1908 р. на його прохання дума відвела 950 квадратних сажень (4322,5 м²) землі³⁰.

²⁷ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 132.

²⁸ К судьбе гимназии Валькера. *Киевлянин*. 1909. № 147.

²⁹ Марголін Давид Семенович (1850–1925) — купець першої гільдії, київський підприємець і меценат, громадський діяч, голова правління Товариства київської залізниці.

³⁰ Заседание думы. *Киевлянин*. 1908. № 112.

²⁴ Валькер Готліб Андрійович (1853–1909) — педагог, засновник і очільник приватної гімназії. Народився у Бессарабській губернії. Вчився у Лейпцизькому університеті. Викладав у Маріупольській гімназії, 5-й Київській гімназії на Печерську, Фундуклеївській гімназії.

²⁵ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 59.

²⁶ Экстренное собрание думы. *Киевлянин*. 1909. № 111.

Трохи більше ніж через рік, 30 червня 1909 р., голова училищної комісії В. Солуха повідомив гласних про пропозицію Д. Марголіна передати місту зведену ним власним коштом (витрачено близько 30 тис. руб.) двоповерхову будівлю двокласної сільської школи для дітей мешканців Труханового острова. Він наголошував на тому, що для міста важливо мати там навчальний заклад. У доповіді зазначалося, що утримання останнього бере на себе Об'єднане пароплавне товариство. Проте якщо відкрити там додатково ремісниче відділення, то можна розраховувати ще й на часткове державне фінансування. Гласний О. Шефтель підтримав В. Солуху. Він повідомив про те, що будівля пречудова і комісія була у захваті від побаченого. Окрім того, О. Шефтель зазначив, що Д. Марголін обіцяв обладнати навчальний заклад бібліотекою і забезпечити його картами й схемами. У обмін на це купець хотів отримати іншу ділянку в 1300 квадратних сажень (5915 м²) і наполягав, що школа має носити його ім'я³¹.

Однак навіть така пропозиція викликала заперечення у частини гласних. Зокрема, проти взяття будівлі на баланс Києва виступив М. Добринін. На його думку, Д. Марголін вирішив перекласти на місто утримання школи, де будуть навчатися діти його службовців. Лунали й антисемітські промови. Зміст останніх полягав у тому, що Д. Марголін єврей, який заробляє гроші на киянах і міському бюджеті та виводить їх за кордон, а отже дума не повинна мати з ним справу взагалі. Зрештою після суперечок гласні з невеликою перевагою голосів (18 проти 12) таки ухвалили пропозицію³².

Беззаперечним досягненням думи каденції 1906–1910 рр. стало створення проекту запровадження загальної початкової освіти у Києві. Підготовку до реформи розпочато у 1908 р. Поштовхом до її розробки стало звернення попечителя Київського учбового округу до міського голови про розгляд питання щодо створення мережі професійних і ремісничих училищ та нових середніх навчальних закладів. Воно було ініційоване міністром народної освіти. Відповідно до циркулярного листа, міський голова мав обговорити із гласними і подати до Санкт-Петербурга доповідь про фінансові можливості міста щодо розбудови мережі освітніх закладів.

Необхідно було також дати відповіді на такі запитання.

1. Які типи навчальних закладів потрібні Києву?

2. Які кошти будуть виділені містом на утримання кожного з навчальних закладів?

3. Яка кількість землі буде відведена для шкіл?

4. Чи буде місто будувати навчальні заклади власним коштом?

5. Які кошти потрібно витратити на обладнання шкіл?

6. Чи надасть місто приміщення під той або той навчальний заклад?

Ця інформація й усі зобов'язання мали бути затверджені відповідними рішеннями міської думи до 1 листопада поточного року³³. Звернення призвело до тривалого обговорення нагальних освітніх проблем міста. Наслідком дебатів стало ухвалене під час сесії 12–19 травня 1908 р. рішення про створення проекту мережі початкових навчальних закладів. Його розробкою опікувалася учбова комісія під керівництвом її очільника В. Солухи. До створення фінансових планів було долучено земського статистика О. Смірнова і завідуючого Либідським училищем М. Пашинського. На диво, зважаючи на традиційну бюрократію, проект уклали достатньо швидко. Його реалізацію було розраховано на 20 років. Тобто реформа мала завершитися у 1928 р. Вартість створення мережі початкових навчальних закладів становила 12 980 808 руб³⁴. Зрозуміло, що місто не мало таких коштів, тому розраховувало на державну підтримку, а також на позики. Після затвердження проекту комісією, управою і думою його подали на ухвалу до Санкт-Петербурга. Міністерство народної освіти підтримало сутність реформи, але встановило термін на його реалізацію у 10–12 років.

Упродовж наступних кількох років до проекту поступово вносилися зміни. Зокрема, 27 квітня 1910 р. учбова комісія ухвалила рішення про скасування самостійного набору учнів кожним із навчальних закладів міського підпорядкування. Було запропоновано до 1911 р. розділити місто на 8 учбових районів. У кожному з них заснувати центральний пункт, де б працювала спеціальна комісія, яка уповноважувалася здійснювати прийом до навчальних закладів³⁵. 18 травня відповідний план дій було подано на розгляд міської думи.

Разом з тим від 1909 р. розпочалося поступове впровадження проекту загальної початкової освіти у м. Київ. Для з'ясування потреб міста у навчальних закладах училищна комісія ініціювала перепис дітей шкільного віку. Для цього дума виділила 3 тис. руб. Але коштів виявилось замало, тому училищна комісія і статистичні служби доклали значні власні зусилля до його

³³ К вопросу о составлении сети новых учебных заведений в Киевской губернии. *Киевлянин*. 1908. № 266.

³⁴ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 173.

³⁵ К реорганизации системы приема учащихся в начальные школы г. Киева. *Киевлянин*. 1910. № 118.

³¹ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 180.

³² Там само.

завершення. Внаслідок перепису було встановлено, що станом на 1 січня 1909 р. у Києві мешкало 24 850 осіб, які мали освітні потреби. Їх реалізовували лише 10 692 дитини. З них 8 035 осіб навчалося у міських приходських, інші — у церковно-приходських, земських і приватних школах. Тобто, більше ніж половина дітей залишалася поза межами системи освіти. Училищна комісія підрахувала, що забезпечити потреби міста у навчальних закладах можливо лише відкривши 242 нових класи (на кожен клас з одним учителем припадало по 50 школярів). Існуючий фонд приміщень давав можливість започаткувати лише 82 комплекти. Отже, у майбутньому перед містом стояло завдання відкрити щонайменше 40 нових чотирикласних училищ³⁶.

Ще одним кроком до реалізації проекту стало ухвалення нового кошторису на наступний — 1910 навчальний рік. Його розгляд відбувся 11 грудня 1909 р. Дума збільшила фінансування міських навчальних закладів з 500 до 540 тис. руб. З них на заробітну платню вчителів початкових класів передбачалося виділити 160 800 руб. У бюджет було закладено кошти на утримання вже існуючих навчальних закладів, зокрема на нове училище у Забайків³⁷ — 2900 руб., на училище імені Н. А. Терещенка³⁸ — 8 300 руб., училище імені К. Ушинського — 5 800 руб., Олександрівське ремісниче училище — 29 тис. руб. На двокласні училища виділено 48 тис. руб. На 4-класне імені Цесаревича Олексія Миколайовича — 14 450 руб. Міська дума також передбачила субсидії для церковно-приходських шкіл у розмірі 7 750 руб. і колишньої гімназії Г. Валькера — 7 500 руб³⁹.

Незважаючи на усі зусилля гласних, на початок навчального року у вересні 1910 р. за парту не потрапило 1180 дітей — 277 хлопчиків і 903 дівчинки. Очільник учбової комісії В. Солуха зазначав, що повною мірою освітні потреби населення забезпечені лише у Печерській частині й на Куренівці. Щоб охопити усіх охочих, необхідно відкрити ще 5 класів для хлопців і 16 — для дівчат. Це потребувало фінансування у 15 тис. руб.

³⁶ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 173.

³⁷ Місцевість, що пролягає від Верхньої частини Байкової вулиці в бік Деміївської площі.

³⁸ У 1899 р. Н. Терещенко дав 100 тис. руб. на розвиток міської освіти та спорудження будівлі початкового міського училища і призначив 50 тис. руб. у недоторканий фонд закладу на його утримання. Спочатку передбачалося будувати на Львівській площі. Місце визнане непридатним і призначено садибу Олтаржевського. У 1903 р. А. Терещенко викупив садибу за 105 тис. руб. Також дав 60 тис. руб. на прискорення будівництва. Проект Н. Голландського. Збудовано у візантійському стилі. Тут окрім класів були приміщення для педагогічного музею і квартири для вчителів. Відкрите для прийому учнів у вересні 1906 р. Заповнено 6 класів по 50 осіб (Городское училище імені Н. А. Терещенко. *Киевлянин*. 1907. № 347).

³⁹ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 344.

Приміщення є лише для 12 класів, тому можна ще поміркувати над організацією вечірніх занять. Переважна більшість гласних наполягала на відкритті принаймні 6 половини з можливих класів, хоча місто й не мало вільних коштів, а отже змушене буде знову позичати. Н. Новіков зауважив, що неприйняття до школи дітей призводить до зростання числа хуліганів і погіршення криміногенної ситуації у місті. Зрештою після короткої дискусії гласні одноголосно підтримали позику й відкриття зазначених класів⁴⁰. Але каденція міської думи завершувалася й реалізовувати проєкт повною мірою довелося вже наступному складові.

Хоча «Городовое положение» 11 червня 1892 р. зобов'язувало міську думу опікуватися виключно початковою освітою, вона, розуміючи значення Києва як освітнього й наукового центру, часто виходила за межі власних компетенцій і сприяла організації різних просвітницьких заходів. Зокрема, спільно з учбовим округом і приватною ініціативою дума забезпечувала проведення різноманітних лекційних курсів як для учнів, так і для дорослого населення міста. Наприклад, у 1908 р. училищна комісія запропонувала міському інженерові-електротехнікові К. Канівцю організувати в училищі імені Н. А. Терещенка постійно діючі наукові курси. На їх існування дума виділила фінансування 1500 руб. на рік. На першому поверсі училища необхідно було облаштувати імпровізовану залу на 300 учнів. Лекції планувалося проводити у дві зміни 24 дні на місяць. Заходи мали супроводжуватися кінематографом і різноманітними проєкціями⁴¹.

Часто для просвітницьких заходів дума надавала власне приміщення. Зокрема, 12 і 14 листопада 1906 р. О. Случановською було прочитано лекції з бджільництва (50 % від зборів пішло на користь бідних учнів у Києві, а 50 % — католицького благодійного товариства)⁴². 10 лютого 1907 р. з дозволу попечителя Київського учбового округу й ініціативи вчителів київських міських приходських шкіл у залі думських засідань професор І. Сікорський прочитав лекцію «Про дітей, яких важко виховувати»⁴³.

Київська міська дума спільно з учбовим округом відзначила 27 грудня 1909 р. столітній ювілей чотирьох міських училищ № 1 та № 2 (розташовувалися у Печерській частині), № 3 та № 4 (розташовувалися на Подолі). Святкування відбулося у приміщенні Печерського жіночого приходського

⁴⁰ Заседание Киевской городской думы. *Киевлянин*. 1910. № 262.

⁴¹ К устройству в училище имени Н. А. Терещенко научных лекций-сеансов. *Киевлянин*. 1908. № 281.

⁴² Лекції по бджільництву. *Рада*. 1906. № 39.

⁴³ Популярна лекція професора І. Сікорського. *Рада*. 1907. № 33.

училища № 2. Міську думу представляла делегація на чолі з В. Солухою. Захід розпочався святковим молебнем, що провів Чигиринський єпископ Павло. Дотримуючись вже сформованої імперської традиції, проголосили «многіє літа» монаршому дому. Хор учнів проспівав вічну пам'ять імператорам Олександрю I, Олександрю II, Олександрю III, Миколі I. Під час заходу пролунало вітальне слово єпископа Павла, який визначив важливість освіти і наголосив на тому, що з міських училищ виходять «истинно-русские люди, одушевленные беззаветной преданностью Верховному Вождю России Благочестивейшему императору нашему, проникнутые горячей любовью к своей великой Родине — св. Руси». Свято продовжилося виступами попечителя Київського учбового округу, окружних інспекторів, В. Солухи, деяких гласних, батьків. Особливу увагу газети «Киевлянин» привернув ідеологічно заангажований екскурс в історію училищ, здійснений завідувачим першим училищем В. Тищенком. Він вивів коріння навчальних закладів з часів Катерини II і в кращих традиціях імперської пропаганди розповів про їх історичний шлях. Далі учні та гості споглядали кілька музичних номерів у патріотичному стилі⁴⁴.

Часом міському голові і гласним доводилося розв'язувати й інші питання, які опосередковано стосувалися навчальних закладів, а також підтримувати приватну освітню ініціативу. Як-от, у 1907 р. на тлі розгортання епідемій холери і тифу дума вдалася до організації дезінфекційних заходів у школах міста. Приводом стало захворювання на холеру службовця Київської третьої чоловічої гімназії І. Меланченка. 26 вересня завідуючий міською санітарною комісією, гласний Ф. Бурчак і дільничний лікар В. Воскресенський дезінфікували формаліном приміщення навчального закладу⁴⁵. Цього ж року міський голова намагався домогтися зарахування до Київського університету Св. Володимира 19 студентів євреїв — мешканців Києва. Але його зусилля були марними. Міністерство народної освіти відхилило прохання міського голови, аргументуючи це перевищенням встановленого законодавством 10 %

бар'єру для навчання у закладах вищої освіти дітей із єврейських родин⁴⁶.

Водночас міській думі довелося розглядати питання навчання дітей з особливими потребами. До гласних звернувся інспектор народних училищ, який повідомив про те, що Київ потребує відкриття спеціалізованих шкіл для «слабосилих дітей». Він зазначав, що на кожен клас припадає кілька таких учнів. З одного боку — вони не встигають за програмою, з іншого — спостерігаються непоодинокі випадки, коли вчителі не приділяють їм достатньо уваги і намагаються взагалі відмовитися від їхнього навчання. У підсумку він резюмував, що «таким дітям не місце у звичайних школах»⁴⁷. Цю проблему дума так і не вирішила. І тут навряд чи можна говорити про особливу турботу з боку гласних. Єдине, що вдалося обранцям, це відкрити влітку 1908 р. у с. Малютинці Київського повіту санаторій для «слабосилих і хворих дітей». Керувати ним дума призначила спеціальний комітет, до якого увійшли Ф. Бурчак, М. Страдомський і О. Шефтель⁴⁸. У 1908 р. дума позитивно розглянула питання про асигнування коштів на організацію прогулянок на пароплаві для випускників київських міських шкіл⁴⁹. 23 червня 1909 р. гласні проголосували за фінансову підтримку курсів іноземних мов Л. Громовської, які опинилися на межі закриття⁵⁰.

Таким чином, хоча Київ на початку ХХ ст. стрімко зростав і потребував нових навчальних закладів, питання освіти не були для міської думи першочерговими. Діяльність у каденції 1906–1910 рр. обмежувалася фінансовими і господарськими справами у царині освіти. Зусиллями думи було відкрито шосту гімназію на Лук'янівці, де до 1908 р. взагалі не було навчальних закладів, 7 нових однокласних училищ, чотирикласне імені цесаревича Олексія і жіноче двокласне. Найважливішим досягненням стала розробка проекту міської шкільної мережі з фінансовим планом забезпечення загальної освіти терміном реалізації в 12 років. Водночас низька динаміка розвитку освіти і впровадження реформ зумовлювалися політичною боротьбою між гласними й особистими інтересами обранців.

⁴⁴ Столетний юбилей четырех городских училищ. *Киевлянин*. 1909. № 357.

⁴⁵ Дезинфекция Киевской третьей мужской гимназии. *Киевлянин*. 1907. № 267.

⁴⁶ Отклонение ходатайства киевского городского головы о принятии в число студентов университета 19 евреев. *Киевлянин*. 1907. № 282.

⁴⁷ Предложение об открытии начальных школ для детей с аномалией в их психо-физическом организме. *Киевлянин*. 1907. № 262.

⁴⁸ 3 Київщини. Шкільний санаторій. *Рада*. 1908. № 66.

⁴⁹ Заседание думы. *Киевлянин*. 1908. № 140.

⁵⁰ Заседание думы. *Киевлянин*. 1909. № 173.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонець Н. Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: перша Київська приватна жіноча гімназія О. Дучинської. *Вісник Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка*. 2007. Вип. 36. С. 48–51.
- Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2006. 20 с.
- Глизь Ю. І. Київська міська дума: розбудова модерного міста. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.
- Городовое положение 11 июня 1892 г. Свод законов Российской Империи. Москва, 1910. Т. 2, кн. 1.
- Ийслуу А. Е. Жіноча гімназійна освіта у Києві наприкінці XIX — на початку XX століття (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України*. 2017. № 1. С. 185–190.
- Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных думы. К.: Тип. Р. К. Лубковского, 1910. 118 с.
- Проект школьной сети для г. Киева с финансовым планом осуществления всеобщего обучения в 12-летний период. К.: Тип. К. Крулянского, 1910. 45 с.
- Спасайте Киев от разорения! Издание группы гласных думы. К.: Тип. Тов-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1910. 23 с.
- Ясногурський Ф. Н. Характеристика деятельности Киевского городского общественного управления за истекающее четырехлетие 1906–1910. К.: Тип. И. И. Врублевский и Т. В. Озеров, 1910. 143 с.

REFERENCES

- Antonets, N. B. (2007). Istoriia navchalno-vykhovnykh zakladiv m. Kyieva: persha Kyivska pryvatna zhinocha himnaziia O. Duchynskoi. *Visnyk Zhytomyrskoho derzh. un-tu imeni Ivana Franka*, 36, 48–51 [in Ukrainian].
- Virchenko, V. V. (2006). *Zhinochi navchalni zaklady u m. Kyievi (1861–1920 rr.)*. [Female Educational Institutions in Kyiv (1861–1920s)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
- Hlyz, Yu. I. (2019). *Kyivska miska дума: rozbudova modernoho mista*. Kyiv [in Ukrainian].
- Gorodovoie polozhenie 11 iunია 1892 g. (1910). *Svod zakonov Rossiiskoi Imperii*. Moskva, 2, 1 [in Russian].
- Iisluu, A. E. (2017). Zhinocha himnaziina osvita u Kyievi naprykintsi XIX — na pochatku XX stolittia (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu m. Kyieva). *Arkhivy Ukrainy*, 1, pp. 185–190 [in Ukrainian].
- Obzor deiatelnosti Kievskoi gorodskoi dumy za chetyriekhletie 1906–1910 gg. (1910). *Izdanie gruppy glasnykh dumy*, Kiev [in Russian].
- Proekt shkolnoi seti dlia g. Kieva s finansovym planom osushchestvleniia vseobshchego obucheniiia v 12 letnii period. (1910). Kiev [in Russian].
- Spasaite Kiev ot razoreniia! *Izdaniye gruppy glasnykh dumy*. (1910). Kiev [in Russian].
- Yasnogurskii, F. N. (1910). *Kharakteristika deiatelnosti Kievskogo gorodskogo obshchestvennogo upravleniia za istekaiushchee chetyrekhletie 1906–1910*. Kyiv [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 10.02.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр Бонь,
доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr Bon,
Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

УДК 94(477.5)"1920":316.343.6-051]

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.119

Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варавви (Кобця)

У статті наголошується на тому, що дослідження діяльності української інтелігенції в радянський період, попри тривале вивчення в часи новітньої незалежної держави, ще не привело в українській історіографії до вироблення єдиних методологічних підходів. На основі аналізу раніше неопублікованих джерел особового походження українського письменника, редактора Олекси Варавви (Кобця) розглядається середовище української гуманітарної інтелігенції столиці УСРР Харкова. Висвітлено важливі постаті та атмосферу українського відродження того часу.

Ключові слова: Олекса Варавва, українська гуманітарна інтелігенція, Харків, Микола Хвильовий, Ю. Тютюнник, ВУФКУ.

Kharkiv Humanitarian Intelligence of 1920s in Ego-Documents of the writer Oleksa Varavva (Kobets)

Despite long lasting research on the new independent state period, the study on Soviet Ukrainian intellectuals' activities, the Ukrainian historiography has not developed unified methodological approaches. The same thing happened to Ukrainian intellectuals and historical process in 1920s. The article analyses earlier unpublished sources of a Ukrainian writer, editor Oleksa Petrovych Varavva (Kobets). The Ukrainian intellectual environment of the Soviet Kharkiv is being analysed. The important figures and an atmosphere of Ukrainian renaissance is being described. The main source of the research became "The Materials to Correspondence Autobiography" of a writer and editor, published by his son Oleksandr Voronin. This exceptional source for Ukrainian researchers has not been published yet. We also use published earlier "Autobiography" of the writer dated 1929 and sent to literature specialist Mykola Plevako. Oleksa Varavva, being in the middle of literature and art life of Soviet Ukraine — in Kharkiv (lived in "Slovo" building), left us striking notes about the character of activities of humanitarian intellectuals as well as the atmosphere in which they were working. This includes the information about Mykola Khvyliovyi, Yurko Tiutiunnuk, Oleksandr Korniiichuk and others. Well-known figures of Ukrainian culture of "red renaissance" are being easily traceable in his mail correspondence from immigration in the USA in circumstances unburdened by censorship and thus of more value for scientific research.

Key words: Oleksa Varavva, Ukrainian humanitarian intellectuals, Kharkiv, Mykola Khvyliovyi, Yurko. Tiutiunnuk, VUFKU.

Українська радянська культурна спадщина до сьогодні, попри тривале дослідження у часи незалежної української держави, викликає неоднозначні оцінки істориків. Це ж стосується і діяльності української інтелігенції радянської доби, особливо 1920-х років. З одного боку, вона могла

працювати у відносно вільних умовах «українізації», а з іншого — було встановлено жорсткий ідеологічний контроль. Саме у 1920-х роках залишалося активним покоління гуманітаріїв, які сформувалися за дореволюційних часів і були ідеологічно далекі від більшовицьких політичних догм. Але з'явилося і молоде покоління, яке мало

працювати в умовах більшовицької диктатури та ідеологічного тиску. Специфіка цього періоду ще й у тому, що матеріали, які зазвичай використовують історики, не дають можливості правдиво відобразити соціокультурне середовище тих часів. В цих умовах особливо цінними стають джерела особового походження, які висвітлюють те, що офіційні документи часто не можуть проілюструвати, — взаємини у середовищі інтелектуалів 1920-х роках, політичні настрої, ідеологічні вподобання. Саме до таких джерел можна зарахувати его-документи письменника, редактора, перекладача Олексі Петровича Варави (Кобця, Воронина).

Мета статті — схарактеризувати середовище української гуманітарної інтелігенції Харкова у 1920-х роках на основі его-документів Олексі Варави.

Олекс Варавва народився 30 березня 1892 р. у сім'ї незаможних міщан Канева. У його родині було дев'ятеро дітей, серед яких відомим став старший брат Григорій — літератор, художник, громадський діяч, який пройшов як член Революційної української партії царські тюрми та заслання, а згодом — і радянські. Він був розстріляний у Черкасах у часи «великого терору» в 1937 р. за вигаданим звинуваченням у шпигунській діяльності на користь Польщі (Максимов І., 2019. С. 15). Олекс Варавва був помітною постаттю у літературних колах українських гуманітаріїв 1920–1930 рр. у Києві та Харкові. Відзначився відомим романом (новаторським в українській літературі) про Першу світову війну «Записки полоненого» та іншими творами. У часи німецько-радянської війни емігрував у Європу, а згодом опинився в США, у м. Баффало, де і помер 5 вересня 1967 р. Тут обмежуємось короткими біографічними даними і відсилаємо до деяких публікацій про долю та творчість цієї непересічної особистості (Лоза М., 1996. С. 200–241; Максимов І., 2019. С. 34–45; Сорокопуд І., 1998. С. 13–14).

Джерельною базою дослідження є цікаві, вартісні й незвичні для українського наукового середовища за своєю формою «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» Олексі Кобця (Варави), укладені його сином Олександром Ворониним (Вараввою). Принагідно зазначимо, що від народження Олекс Петрович мав прізвище Варавва. Згодом використовував літературний псевдонім Кобець, що було притаманно часові. Після еміграції до США з метою захистити себе і родину від можливого переслідування радянськими спецслужбами взяв для себе і синів прізвище Воронин, на згадку про харківського лікаря, якого дуже поважав як українського патріота. Ці «Матеріали...» зберігаються у Музей-архіві братів Вараввів у Канівській гімназії імені Івана Франка.

Спочатку про саме джерело. «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» являють собою

систематизований виклад життєвого і творчого шляху Олексі Варави, створений його сином Олександром Ворониним (Вараввою) у США, коли він працював над упорядкуванням листування свого батька. Цікавим є зауваження укладача про те, що в умовах радянської дійсності у 1920-х — початку 1940-х років Олекс Варавва вкрай обережно вів листування — писав лише листи побутового характеру рідним. А вже в еміграції в США за кілька років почав велике листування на друкарській машинці, залишаючи собі копії, що й уможливило їх детальний огляд і систематизацію. Саме на ці листи й на «Автобіографію» О. Варави 1929 р. спирався укладач «Матеріалів...». Письменник надіслав її знайомому досліднику тогочасної української літератури Миколі Плеваку, згодом репресованому. Літературознавець тривалий час готував багатотомний біобібліографічний словник українських письменників 1920–1930 рр. (Мовчан Р., 2015. С. 13). Ця цікава і змістовна автобіографія, написана у листопаді 1920 р. в Одесі під час перебування літератора редактором Одеської кінофабрики ВУФКУ, збереглась в Інституті рукопису НБУВ¹. Цей документ опублікований у 2015 р. у збірці автобіографій митців 1920–1930 рр. (Самі про себе..., 2015. С. 70–74).

Для нашого дослідження цінними є ті частини листів, які містять спогади Олексі Варави про біографічні дані, літературну, публіцистичну, редакторську діяльність у радянській Україні 1920–1930 рр. Все це викладено укладачем за тематично-хронологічним принципом (41 тема).

Олекс Варавва у автобіографії 1929 р. зазначав, що із переїздом до столиці радянської України Харкова у 1925 р. разом з журналом «Нова Громада», який він успішно редагував у Києві, вів насичене літературне і редакторське життя. У 1927 р. перейшов до іншого кооперативного видання — «Сільський господар», організував двотижневик «Кооперативна громада», де також був літературний відділ. У Харкові з початку 1920-х років виходив кооперативний місячний орган «Сільський господар», «душею й фактичним редактором» якого був Яків Довбищенко. Після нього на редактора було запрошено у 1928 р. О. Варавву, який перетворив видання на «Кооперативну громаду» (двотижневик). А в 1929 р., після від'їзду О. Варави до Одеси, часопис знову очолив Я. Довбищенко до його ліквідації². Це дало змогу письменнику не лише тісно

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. XXVII. Од. зб. 907. Варавва Олекс Петрович. Автобіографія та бібліографія творів. Арк. 1–4.

² Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі — МАБВ). Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 6.

контактувати з літературно-мистецьким середовищем Харкова, а й активізувати власну творчу діяльність. На замовлення державної опери переклав 10 опер (частину — з німецької мови), і саме йому ми багато в чому маємо завдячувати українізацією оперного життя УСРР у той період. Новим видом поширення українського слова і мистецтва тоді було радіо, і на замовлення харківської радіостанції О. Варавва переклав понад 400 музично-вокальних номерів. Гідна подиву, з його завантаженістю, перекладацька робота з російської мови — «Анна Кареніна» Л. Толстого, «Мати» М. Горького, «80 000 кілометрів під водою» Жуля Верна та інших творів. Були й «ідейно правильні» переклади — на замовлення Книгоспілки «Святе письмо без обмана євангеліста Дем'яна» Дем'яна Бедного (Самі про себе..., 2015. С. 74).

Не полишав він і письменницької праці. У Харкові у 1920-х роках написано п'єсу «Знак Зорро» (у співавторстві з Венгеровим та Борисовим), «Переяславську раду» за п'єсою М. Старицького «Богдан Хмельницький», кілька казок. О. Варавва також регулярно і багато писав віршованих фейлетонів до «Червоного перця» та «Культробітника» під псевдонімом Андрій Дудка³.

Значний інтерес становить спілкування Олексі Варавви з середовищем будинку «Слово» у Харкові, де він мешкав, і передусім — з сусідом Миколою Хвильовим. Перебуваючи у еміграції, у березні 1953 р. О. Варавва ділився спогадами у Баффало з М. Млаковим, відомим письменником, громадським діячем і вояком УГА та УНР, з яким був знайомий з Харкова, про свої контакти з лідером «червоного ренесансу» в радянській Україні, а згодом вів про це листування з ним. Згадка стосувалась передсмертної записки Миколи Хвильового й обставин останніх годин життя письменника. Олекса Кобець повідомляв (квітень 1953 р.), що у квартирі на момент самогубства перебували Остав Вишня, Олесь Досвітній, Іван Дніпровський та «ще хтось — не пригадую». Цю записку, за свідченням Олексі Варавви, забрали представники НКВС, які прибули на місце трагедії за пів години, але «Вишня точно скопіював ту записку, я її власними очима з рук Вишні читав, зміст основний пам'ятаю, знаю, що закінчувалась вона вигуком: “Нехай живе Вільна Україна і світова КОМУНА!”» Але письменник визнає, що дослівно змісту переказати за плинном 20 років вже не міг⁴. Загалом можна сказати, що О. Варавва, згадуючи документ через двадцять років, не був далеким від істини. Нині опубліковані дві передсмертні записки Миколи Хвильового Ю. Шаповалом зі справи-формуляра письменника, яка показує засоби стеження за лідером

«червоного ренесансу». У документі з Галузевого державного архіву СБУ останні слова звучать так: «Хай живе комунізм. Хай живе соціалістичне будівництво. Хай живе комуністична партія» (Полювання на «Вальдшнепа», 2009. С. 184). Відносини О. Варавви й Миколи Хвильового письменник відобразив у окремих, дуже цікавих спогадах, але це тема самостійного дослідження.

А тут зупинимось на оцінці Миколи Хвильового, висловленій Олексою Вараввою у листі до відомого педагога Григорія Ващенка 9 червня 1953 р. На питання Г. Ващенка про те, «чи він національний герой України і духовний провідник її, більший за Шевченка?», письменник відповів, що так питання можуть ставити лише люди «безмежно наївні» або «цілковито запаморочені політиканською пропагандою». Олекса Варавва, який добре знав Миколу Хвильового, не раз розмовляв з ним на політичні теми, стверджував: «Коли б він сам почув трактування його більшим за Шевченка, то — коли не висміяв би нищівно того, хто ТАК підходить до його оцінки, або взагалі перестав би з ним розмовляти». Разом з тим він сам високо цінував Хвильового: «Це — справді був зразок Людини з великої літери. Його серце справді боліло за долю сердешного українського народу, і це він виявляв не тільки у своїй теоретичній чи мистецькій творчості, а й у житті — своїми щоденними діями, своїм поступованням, своїм взаєминами з оточенням»⁵. Коли в УСРР почався голодомор 1932–1933 рр., Харків, за словами О. Варавви, «був залитий хвилею сільських прочан до міста по шматок хліба». Такі селяни приходили і до будинка «Слово» — щодві, щотри хвилини було чути стукіт у двері та дзвоники. Микола Хвильовий віддавав «все, що міг дістати на куций приділ, засуджуючи свою власну родину на голодування». Особливо емоційно згадує письменник у листі про випадок з голодним хлопчиком. І саме ця історія, на його думку, свідчить про те, що лідер «червоного ренесансу» справді був Людиною: «Хвильовий сам довго плакав, як дитина — великими людськими сльозами. Забрав його до себе, якось нагодував, щось там для нього старався зробити»⁶. Саме за «високу людяність», а не тільки за талант письменника він мав високий авторитет у середовищі гуманітаріїв. Олекса Варавва порівнює вплив Миколи Хвильового на українську молодь у важливий історичний момент («геть від Москви» і орієнтація на Європу) з Тарасом Шевченком («у своїй хаті...»). І далі дуже цікаве зауваження Олексі Варавви: «Отже, в історичному розрізі — начебто нічого нового, але ж усі ми знаємо, що та установка для українців — вічно нова, і тому вчасне нагадування її Хвильовим і створило йому таку високу популярність». І далі

³ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 1.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 1–2.

⁶ Там само. С. 2.

він згадує передсмертну записку та її копію, зроблену Остапом Вишнею і слова про вільну Україну й світову комуну, про що зазначалось вище⁷.

На цікаву інформацію про Хвильового натрапляємо у листі до М. Млакового від 6 вересня 1953 р. Сам Михайло Млаковий пройшов сталінські табори на Колимі й долучився до суспільного розголосу на Заході про їх жахіття (Білокінь С., 2010. С. 7). О. Варавва зазначає, що, перебуваючи ще у Німеччині, він написав спогади про Миколу Хвильового. Але надрукувати їх в «Українському слові» в Парижі не зміг до виїзду в США і не знав, чи вони опубліковані. У цьому листі він повідомляв цікавий випадок, що стався з ним на Полтавщині. Один селянин, який віз його на санях зі станції Кочубеївка до Рублівки, показав місце, де червоний партизан Микола Хвильовий, потрапивши у полон до денікінців, «скочив з воза в канаву і втік». Селянин говорив це з помітною симпатією, хоча сам визнав, що служив у петлюрівській армії.

Також О. Варавва згадував, що жив по сусідству з Миколою Хвильовим у будинку «Слово» і зустрічався з ним дуже часто, й зазначав, що не знає, чи працював письменник у ЧК, але вказує, що ходили вперті розмови про те, що він таки працював «на зорі Революції ще». Також переповідає, що у Харкові говорили про те, як після відрядження на село начебто збирати продподаток, «надивившись, в що перетворили українського селянина комуністи, повернувшись передчасно до Харкова, зайшов до ЦК і трохи чи не в обличчя секретареві ЦК кинув свого партійного квитка, а другого дня ото й застрелився»⁸. І хоча цей випадок не підтверджується іншими джерелами, все ж можна зрозуміти, що такі чутки свідчать про допустимість такого вчинку Хвильового в очах українських гуманітаріїв, про його політичний імідж.

Повідомляв О. Варавва М. Млаковому й про родину Хвильового. Він зазначав у листі 11 лютого 1954 р., що мати письменника у будинку «Слово» ніколи не мешкала, натомість жила дружина («запекла комуністка») й дочка⁹. На питання стосовно родини та похорону Хвильового О. Варавва відповідав у листі до О. Звичайної (дружини М. Млакового, письменниці) 17 лютого 1954 р. Він стверджує, що на похованні письменника у 1933 р. не було його матері, бо попри те, що пам'ять вже «починає в дечому зраджувати», він такої події не міг би забути. О. Варавва був переконаний, що оголошень у газетах зі співчуттям матері, дружині та донці не було: «не в дусі часу». Та й не було «таких відважних», які наважились би давати такі оголошення, адже вже на другий день після

самогубства вчинок на вищому партійному рівні назвали «пострілом у спину революції»¹⁰. І наводить приклад головного редактора київської газети «Радянське село», який теж застрелився, і коли його дружина у тій же газеті помістила коротке повідомлення про смерть свого чоловіка, то серед письменників довго шепотіли про те, як вона наважилась те повідомлення опублікувати. Такою була атмосфера страху в головних інтелектуальних центрах радянської України в часи голодомору¹⁰.

Згадуючи у листі до М. Млакового 27 квітня 1953 р., що був знайомий з Доленком у Харкові, О. Варавва зауважує: «У Харкові знав його як політичного діяча, але сам смертельно ненавиджу політиканів усякого ґатунку і в цьому мене вже переробити не вдасться. Тому й не цікавлюся ані окремими політичними діячами, ані їхніми групами та групками»¹¹.

Політика впливала і на психологічний стан письменника. У листі до К. Даниленка 21 листопада 1954 р. О. Варавва повідомляв про «нехіть» до листування, що «залишилася вже в крові»: «Відучили мене від них під советами, де я за все життя не написав кількох листів, знаючи добре, що їх ретельно контролюють»¹².

Цікавий випадок зі свого письменницького життя у Харкові О. Варавва згадує у листі до М. Юркевич 10 березня 1957 р. У 1927 р. (за 30 років до згадки) він заніс у дитячий журнал «Жовтень» вірш «У дідуся мого в садку», в якому розповідалось про яблуньку. Але за кілька днів на рукописі редакторка комуністка Білінська написала олівцем «Не пахне». Рівно за сім років, у 1934 р., він той же рукопис, стерши резолюцію редакторки, написану олівцем, заніс до редакції знову. Але часи змінились, після голодомору періодичні комуністичні видання потребували позитивних матеріалів про село, і тому редакторка сама вийшла до Олексі Варавви зі словами: «Дарагой тавариш, да где же вы были? Нам такие вещи как воздух необходимы». І письменнику надали двотижнєве відрядження на Білоцерківщину, «а саме село ледве видихувало жахіття голоду» (як написав О. Варавва), надрукували вірш у найближчому номері, ілюстрували, заплатили гонорар і намагались продовжити співпрацю, але письменник не був готовий морально помінати на гроші правду¹³.

Яскраво, хоча й інколи з певними перебільшеннями («за кожним із нас за спиною ходив невідступний сексот, як і майже за кожним громадянином СРСР»), письменник описував у листі до відомого громадсько-політичного діяча Андрія Жука 30 березня 1957 р. атмосферу в радянській Україні, зокрема у столичному Харкові: «Життя

⁷ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 2.

⁸ Там само. С. 2 зв.

⁹ Там само. С. 3.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. С. 1.

¹² Там само. С. 4.

¹³ Там само. С. 4-5.

під совітами — то був непроходимий кошмар. Людина, лягаючи звечора спати, ніколи не була певна, що переспить ніч спокійно і буде ще й завтра ходити по світі»¹⁴.

Також і в листі до відомого письменника та редактора Дмитра Нитченка (Ніценка) 15 вересня 1957 р. згадує, що в час зустрічей з ним у Харкові він був скупим на те, щоб ділитися думками. Водночас характеризує атмосферу в середовищі гуманітарної інтелігенції: «Говорити багато і Ви боялись, і я остерігався (хоч багато чого говорили відверто), бо таке було страшне життя»¹⁵. Д. Нитченко з 1929 р. працював у Харкові у Державному видавництві України, а згодом — у видавництві «Література і мистецтво», був членом організацій «Гарт» і «Пролітфронт» (Винниченко І., 2010. С. 389–390).

А в Олексі Варавви за радянськими мірками були причини хвилюватись за своє майбутнє — він у Першу світову війну був зв'язаний із Союзом визволення України («яке це страхітливе слово було там!», — згадував він). До того ж його брат Григорій неодноразово був заарештований, а потім розстріляний у 1937 р. Тому О. Варавва, як і багато українських гуманітаріїв, «з головою занурився в чорну, непоказну, а таку потрібну... культурницьку працю». Особливо він наголошував на перекладах: «Перекладав усе, що тільки давали, щоб заробляти на прожиття. Не маючи найменшого поняття про музику, навіть не знаючи жодної ноти, взявся за переклади опер і великими зусиллями та впертою працею добився того, що незабаром усі сім українських оперових театрів співали безперервно мої переклади. За підсоветський час переклав понад 50 опер, і це давало змогу жити». Вийшли у його перекладі «Анна Кареніна», два томи «Війни і миру», а ще два томи не встигли видати із-за війни»¹⁶.

У листі до Д. Нитченка 22 червня 1959 р. Олекс Варавва згадує складну ситуацію кінця 1920-х років. Зокрема, Івана Багмута, який «накинувся чорним вороном, перший накинувся з погромницьким цькуванням» на його роман «Записки полоненого». Цим він ілюстрував «задушливу підсоветську атмосферу, в якій варилися наші, УКРАЇНСЬКІ душі»¹⁷.

Але не лише суспільно-політична ситуація в радянській Україні засмучувала літератора. 18 серпня 1959 р. він повідомляв Д. Нитченку про те, що у 1931 р. під впливом «невіджалованої» смерті сина-первістка Олега він за ніч написав лібрето кінофільму «Люлі-люлі, дитино!». Оскільки О. Варавва тоді працював заступником художнього директора Всеукраїнського

кінофотоуправління (ВУФКУ) у Харкові, то зміг передати сценарій на Київську кінофабрику голові ВУФКУ через Івана Воробйова. Там на розширеній нараді редакторів кінофабрики (18 осіб) одноголосно схвалили лібрето, не знаючи ім'я того, хто написав, і запропонували розробити автору режисерський сценарій. Визначили режисером Л. Френкеля, і тільки після цього І. Воробйов відкрив прізвище автора. Це спричинило пізніше відмову переважної більшості редакторів від свого рішення, написання доносів на О. Варавву. Фільм все ж вийшов і демонструвався по всьому СРСР до самої війни, але без зазначення авторства. О. Варавва про це знав напевне, оскільки відповідне відомство з авторських прав і на Камчатці збирало й платило йому гонорари, «коли вже гриміли гітлерівські гармати на українських землях»¹⁸.

З того ж листа довідуємось про неприємний досвід письменника з перекладами російських опер. О. Варавва переклав «Бориса Годунова», опера йшла у Харкові кілька років. У Києві теж було оголошено про постановку цієї опери, але в перекладі Якова Савченка. Однак коли О. Варавва побачив цей переклад, то переконався, що це його текст. В особистій зустрічі Я. Савченко зізнався, що мав потребу в грошах: «Мені треба було на курорт цього літа поїхати, отже, десь треба було тисячу карбованців дістати, от я й переклав». Завдяки своєму приятелю директору Київської опери Христовому йому вдалося реалізувати задумане. Але Олекс Варавва довів через суд своє авторство.

У Харкові схожа ситуація була з «Євгеном Онегіним». Почав переклад Михайло Семенко, але після його арешту («заарештували й газети розголосили, що то “бандит”») робив переклад саме О. Варавва. Проте на афішах було вказано авторство завідувача літературною частиною театру Якимчука. І знову довелося захищати авторство в суді, де О. Варавва довів плагіат Якимчука¹⁹.

Не менш гострою була ситуація на засіданні ВУФКУ, коли Олекс Кобець критикував один із перших сценаріїв Олександра Корнійчука «Загибель ескадри» (1933). Після цього, за словами О. Варавви, радянський драматург «мобілізував якогось Ваньку Юрченка», і під його авторством вийшла погромна стаття на чотири шпальти у «Літературній газеті» під назвою «Контрреволюційні писання О. Кобця-Варавви». У ній йшлося про твір письменника «Записки полоненого»²⁰.

Ще одним важливим спогадом про харківський період життя письменника і редактора був нарис про Ю. Тютюнника. У листі до М. Садового

¹⁴ Там само. С. 5.

¹⁵ Там само. С. 6.

¹⁶ Там само. С. 5.

¹⁷ Там само. С. 7.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. С. 8.

²⁰ Там само.

у березні 1960 р. знаходимо згадку про такий нарис із назвою «Вертайтесь додому». Там же згадується про виступ Олекси Кобця у Нью-Йорку 28 березня 1959 р. перед українськими письменниками з діаспори, на якому В. Чапленко заперечував деякі факти зі спогадів. Зокрема, про присутність дружини Ю. Тютюнника у зимовому поході. Також виникла суперечка про роль українського військового діяча Григорія Заярного, завербованого радянськими спецорганами, у «виведенні» на територію УСРР Юрка Тютюнника та його арешті. Принагідно дізнаємось, що Олекс Варавва зустрічався з останнім у Харкові наприкінці 1929 р. чи на початку 1930 р. (тут О. Варавва помиляється, оскільки український генерал був заарештований 12 лютого 1929 р., а засуджений 3 грудня 1929 р. у Харкові (Тинченко Я., 2007. С. 446), очевидно, зустріч відбулась у кінці 1928 — на початку 1929 р.). Маючи доручення від Одеської кінофабрики, О. Варавва відвідав колишнього військового в наркоматі зовнішньої торгівлі з приводу написаного українським генералом сценарію для кінофабрики про повстання українських селян в XVII ст. на Лівобережжі²¹. Але через арешт Ю. Тютюнника і його розстріл у жовтні 1930 р. сценарій так і не був реалізований (Шатайло О., 2000. С. 122).

Цікаво, що з відповіді М. Садовського 3 травня того ж року можемо зрозуміти, що матеріал спогадів про Ю. Тютюнника «Вертайтесь додому» мала студіювати спеціальна комісія та висловити зауваги й запити про додаткову інформацію.

Згадує О. Варавва і ще одного гуманітарія — письменника, літературознавця міжвоєнного Харкова Дмитра Нитченка (прізвище від народження — Ниценко, псевдоніми — Чуб, Зірчастий). Згодом він стане одним із помітних діячів української діаспори в Австралії. Д. Нитченка Олекс Варавва високо цінував як «чутливу й висококультурну українську людину»²². Сам Д. Нитченко розповідав у листі до О. Кобця 3 серпня 1964 р. про своє знайомство з творчістю письменника й згадував особисте спілкування з ним. Він захоплювався п'єсою «В Тарасову ніч» (ще у 1920–1922 рр.), а згодом і «Записками полоненого» авторства О. Варавви. Останню книжку сам письменник дарував Д. Нитченку, так само і твір «Люлі-люлі, дитино» й інші видання. Через тридцять з лишком років він пам'ятав, що підписував примірник своїх «Записок полоненого» у видавництві у приміщенні Держпрому в Харкові. Це видання загинуло у Берліні під бомбардуванням, куди змушений був виїхати Д. Нитченко під час німецько-радянської війни. У цьому ж листі знаходимо цікавий факт. Пригнічений хворобою сина Олекса Варавва розповідав Дмитру Нитченку у видавництві «Література

і мистецтво» (працював там до 1934 р.) про те, що його викликали в управління НКВС у Харкові та про допит 1932–1933 рр. Ці розмови могли зламати долі обох молодих письменників. Приводом до виклику в НКВС Олекси Варавви став подарунок друзів Сергія Єфремова у 1920-х роках (можна припустити що йдеться про 1926 р., коли було 50-річчя академіка) — великий шмат шкіри з підписами. Після справи СБУ цей факт був використаний радянськими каральними органами проти Олекси Варавви. У листі знаходимо й інші теми їхніх дружніх розмов у Харкові: голодомор 1932–1933 рр., русифікація у вищій школі УСРР. О. Кобець був майже єдиною людиною серед письменників, кому вірив Д. Нитченко й «у часи розпуки» телефонував, очевидно сподіваючись, що телефон не прослуховують. І той давав важливі поради. Зокрема, застеріг його від необдуманого вчинку — Дмитро Нитченко хотів написати листа Олександрі Корнійчуку про русифікацію вищої освіти: «Боже Вас борони! Адже і його листи, певно, перевіряють, а до того ж він нічого не допоможе»²³.

Дуже промовистою є частина «Матеріалів кореспонденційної автобіографії» — «Літературна, редакторська й публіцистична діяльність». Так, до підрозділу «Записки письменника» укладач умістив лист Олекси Варавви до П. Плюйка 25 березня 1954 р. У ньому переконливо мовиться про страх письменника перед спецорганами СРСР і під час перебування вже у США. Зокрема, за згадку про епізоди літературного життя в Харкові ще в радянській Україні: «Я, як і все своє життя, і тепер не люблю ніде фігурувати, виступати, галасувати... Тільки не забувайте, що письменника Варавви живого нема, отже він міг розповісти Вам про ту пригоду десь на території підсоветській. Пишу Вам про це для того, що думаю, й Ви добре знаєте, як та сто раз проклята комунія розпустила свої пазурі по всьому світі — і мене, зрештою не лякають її підступи особисто, а проте не хотілося б опинитися на місці того мадярського письменника, що його недавно в Америці знайшли серед білого дня замороженого невідомими, чи на місці ще когось подібного»²⁴. Цей страх породжував і певні прийоми у спогадах. Як-от, у спогаді про Юрка Тютюнника було завуальовано початок тексту неправдивим часом їхньої першої зустрічі, а рукописи про підрадянське життя мали містити умовні імена, для того щоб не зашкодити родичам у СРСР²⁵. Згодом, 5 березня 1959 р., О. Варавва у листі до Д. Нитченка назвав матеріал про Ю. Тютюнника «жахливим», адже його подано «у формі сповіді-розповіді (мені персонально) провокатора, колишнього співтовариша Тютюнника — Заярного»²⁶.

²¹ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 8–9.

²² Там само. С. 9–10.

²³ Там само. С. 10.

²⁴ Там само. С. 1.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 2.

Олексі Варавві вдалося уникнути арешту в 1930-х роках, а з початком німецько-радянської війни він залишився у Харкові. Згодом був змушений емігрувати в Європу, перебував у таборах для переміщених осіб (змінивши прізвище на Воронин), а влітку 1950 р. переїхав у США (Максимов І., 1996. С. 108–111).

Таким чином, можна дійти висновку про те, що Олекса Варавва, перебуваючи у центрі літературно-мистецького життя радянської України

у Харкові, залишив нам промовисті свідчення про характер діяльності української гуманітарної інтелігенції та про атмосферу, в якій вона працювала. Відомі постаті української культури, «червоного ренесансу» ще опукліше постають у світлі його «Матеріалів до кореспонденційної автобіографії», листування, яке відбувалось в еміграції у США, в умовах, не обтяжених цензурою, а тому ще більш цінних для наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Білокінь С. І. Млаковий Михайло Петрович. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мл–О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: В-во «Наукова думка», 2010. С. 7.
- Винниченко І. І. Нитченко Дмитро Васильович. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мл–О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: В-во «Наукова думка», 2010. С. 389–390.
- Лоза М. Олекса Варавва (О. Кобець). Збірник праць і матеріалів на пошану Василя Лева (1903–1991) / ред.: О. Купчинський та ін. Л.; Нью-Йорк; Париж, 1996. С. 200–241.
- Максимов І. Брати Варави: незамулені джерела. К.: ДІА, 2019. 64 с.
- Максимов І. Сходинки Олекси Варавви-Кобця. *Дзвін*. 1996. № 9. С. 108–111.
- Мовчан Р. Свіча у храмі нашого себезнайдення, або звивистими стежками «розстріляного відродження». *Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років* / упор. Раїса Мовчан. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. С. 5–20.
- Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий. Науково-документальне видання / упор. Ю. Шаповал; передм. Ю. Шаповал, В. Панченко. К.: Темпора, 2009. 296 с.
- Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років / упор. Раїса Мовчан. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. 640 с.
- Сорокопуд І. Струмки могутньої ріки. Канівщина літературна. Канів: Родень, 1998. 88 с.
- Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Наукове видання. К.: Темпора, 2007. 536 с.
- Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. Львів: Світ, 2000. 144 с.

REFERENCES

- Bilokin, S. I. (2010). Mlakovy Mykhailo Petrovych. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 7, Ml-O, p. 7, Kyiv: V-vo «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Vynnychenko, I. I. (2010). Nytychenko Dmytro Vasyliovych In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 7, Ml-O, pp. 389–390, Kyiv: V-vo «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Loza, M. (1996). Oleksa Varavva (O. Kobets). *Zbirnyk prats i materialiv na poshanu Vasyliia Leva (1903–1991)*. (pp. 200–241) (O. Kupchynskiy, Ed). L.; Niu-York; Paryzh [in Ukrainian].
- Maksymov, I. (2019). *Braty Varavy: Nezamuleni dzhanela. Kanivshchyna literaturna*. Kyiv: DIA [in Ukrainian].
- Maksymov, I. (1996). Skhodynky Oleksy Varavvy-Kobtsia. *Dzvin*, 9, 108–111 [in Ukrainian].
- Movchan, R. (2015). Svicha u khrami nashoho sebeznaidennia, abo zvyvystymy stezhkamy «rozstrilianoho vidrodzhennia». In R. Movchan (Comp.), *Sami pro sebe: Avtobiografii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv*. (pp. 5–20). Kyiv: «Vydavnytstvo «Klio» [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (Comp.). (2009). *Poliuvannia na «Valdshnepa». Rozsekrechenyi Mykola Khvylovyi. Naukovo-dokumentalne vydannia*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Movchan, R. (Comp.) (2015). *Sami pro sebe: Avtobiografii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv*. Kyiv: «Vydavnytstvo «Klio» [in Ukrainian].
- Sorokopud, I. (1998). *Strumky mohutnioi riky. Kanivshchyna literaturna*, Kaniv: Roden [in Ukrainian].
- Tynchenko, Ya. (2007). *Ofiterskyi korpus Armii ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921): Naukove vydannia*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Shatailo, O. L. (2000). *Heneral Yurko Tiutiunnyk*. Lviv: Svit [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 20.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Ігор Якубовський,
доцент кафедри основ архітектури
та архітектурного проектування
Архітектурного факультету
Київського національного університету
будівництва та архітектури,
кандидат архітектури,
Київ, Україна

Ihor Yakubovskiy,
Associate Professor of the Department
of Architecture Fundamentals
and Architectural Fundamentals Design,
Faculty of Architecture,
Kyiv National University
of Construction and Architecture,
PhD in Architecture,
Kyiv, Ukraine

e-mail: yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>

УДК 94(477) "1932-1933"
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.120

Преса в механізмі Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі районних газет Київської області)

У статті на прикладі районних газет Київської області досліджується роль, яку відводила радянська влада місцевій пресі в умовах голодомору 1932–1933 рр. Проаналізовано підходи владних інституцій різного рівня до з'ясування значення районних газет у пропагандистських і господарських кампаніях, зокрема щодо регулювання діяльності робсількорів. Простежено організаційні заходи, спрямовані на перетворення робсількорів на безпосередніх виконавців політики Голодомору й відповідальних за її втілення на місцях.

Ключові слова: Голодомор, районна преса, робсількори, влада, виконавці.

The Media in the Mechanism of Holodomor of 1932–1933s (Kyiv Regional Newspapers: case study)

The article aims to research the role of the local media in the authorities' Holodomor strategies in 1932–1933s within the context of the Kyiv regional newspapers. The research methodology includes the combination of number of historical methods: comparative, source studies, contextual analyses, structural and functional analyses. The article is a first attempt to investigate the function of the regional media in the field of the implementation of the authorities' Holodomor policy. The following issues are examined: the approaches of the different echelons of the authority to the determination of the role of the regional media in the ideological and political-economical campaign on the territory of Holodomor; the regulation by the authorities of the local newspaper's correspondents ("robsilkory") activity; the process of the transformation of the "robsilkory" into executors of the Holodomor policy and the responders for its realization. The regional media played a significant role in the authority's plans in regard to the organization of the Holodomor. The function of newspapers was not only ideologically influence on the population, but also to implement the measures aimed at the formation of the mechanism of Holodomor. The content of the Kyiv regional media show that the media really functioned as a implementers of the authorities' strategies, embodied its into the propaganda as well as practices. The media's staff and the "robsilkors" were the active executors of the Holodomor in the lower level. It forms the basic preconditions for the reflection in the regional media the number aspects of mechanism of the Holodomor turning there media into a significance source of its tragic history.

Key words: Holodomor, local media, authority, executors of Holodomor, "robsilkory".

Періодична преса постійно перебувала в епіцентрі уваги радянської влади на всіх етапах її існування. «Преса — єдина зброя, за допомогою якої партія щодня, щогодини говорить

з робітничою клясою своєю потрібною їй мовою. Інших засобів протягувати духовні нитки між партією і клясою, іншого такого гнучкого апарату в природі немає», — цю сталінську цитату неодноразово наводили в 1930-ті роки місцеві

газети. Під час голодомору роль преси в Україні суттєво ускладнилася, адже до гри долучились інтереси, що впливали з ідеї приховати перед світом сам факт голоду. Відповідно періодика, особливо районна, мусила одночасно розв'язувати кілька завдань: по-перше, забезпечити ідеологічний супровід курсу, по-друге, нагнітати серед населення страх перед непереборним котком влади, по-третє, створити віртуальне враження про цілковиту підтримку низами лінії партії та уряду. Але водночас слід було камуфлювати політичні, правові, господарські заходи так, щоб унеможливити використання газет як доказу існування наміру виморити українських селян голодом. Тож преса за визначенням посідала важливе місце у механізмі Голодомору. Дослідження її функціоналу спроможне не лише поглибити наукові уявлення про нього, але й з'ясувати інформативний потенціал преси як джерела. Особливого значення набувають районні газети, адже саме вони «тримали руку на пульсі» низових подій, а тому перебували на передовій організації Голодомору й потенційно були здатні містити найвагомішу з-поміж усієї періодики інформацію щодо його перебігу.

Утім, попри очевидну значущість районної преси, її місце в механізмі Голодомору ще не було предметом спеціального дослідження. Не з'ясовувалася проблема так званих «правил гри» для районної періодики, встановлюваних владою в 1932–1933 рр. Досі не вирішеним залишається комплекс питань, пов'язаних із функціоналом районних газет. Бракує й досліджень преси як джерела з історії голодомору, хоча в умовах, коли через цілеспрямоване знищення документів (Боряк Г. 2013, 2020) первісна джерельна база дослідження історії голодомору 1932–1933 рр. зазнала суттєвих втрат, саме періодика заслуговує на прискіпливу увагу. Але справа обмежувалася лише спорадичним використанням окремих матеріалів районної преси з дуже вузькою метою — для наочної деталізації фактами певних подій чи процесів без наміру визначити інформаційний потенціал районної періодики.

Мета статті полягає у з'ясуванні базових закономірностей функціонування районної преси в часи голодомору на прикладі районних газет Київської області. Увага концентрується на питаннях, що мали вирішальне значення для з'ясування тогочасної ролі цієї преси: мережа й функціонал районних газет Київщини, підходи влад різного рівня до визначення ролі районки у пропагандистських та господарських кампаніях.

Необхідність для влади під час голодомору поєднати завдання, генеровані інтересами практичної політики, з прагненнями приховати свої справжні задуми і перед сучасниками, і перед майбутніми поколіннями створювала для радянської преси найповажнішу проблему. Вирішувалася

вона передусім шляхом формування системи жорсткого контролю за змістом газет. Усі матеріали проходили через цензуру, верхівку піраміди якої уособлював Головліт. Йому організаційно підлягали республіканські та обласні органи цензури — респ- та облліти з їх спеціальними секторами контролю за пресою (Блюм А. В., 2000. С. 38, 78).

Не менш важливою ланкою був механізм розширення функціоналу преси. На початку 1930-х років влада остаточно перетворила її на відповідального організатора суто господарських кампаній і репресивних заходів. В Україні це відбувалося під супровід голодомору, що накладало особливий відбиток. Насамперед це стосується районки, максимально наближених до реалій голодомору. Які правила гри в рамках загальної системи були встановлені «згори» для районки і як це відбилося на їх ролі під час голодомору?

Станом на 1 січня 1931 р. в Україні налічувалося 180 новоутворених та реорганізованих районних газет. Цей факт активно популяризували навіть у самих районках, як-от в редакційній статті Ржищівської «Колективної ниви» за 15 січня¹. Окремо слід згадати газети МТС. Налагодження їх випуску припадає на період утворення в січні 1933 р. у складі МТС спеціальних політвідділів. Останні з'явилися з метою посилення ідеологічного контролю за селом, оскільки зусиль партійних органів та ГПУ виявилось недостатньо (Зеленин І. Е., 1992). Одразу ж в Україні було засновано 70 газет політвідділів².

Редакторів районки зарахували до керівного складу. Постанова ЦК КП(б)У «Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних працівників» від 1 листопада 1932 р. поширила на редакторів спецобслуговування у спеціальних розподільниках. За зарплатнею (240 крб) редакторів випереджали лише секретарі райкомів, голови виконкомів (280 крб), а також завідувачі земельного, фінансового та планового відділів (260 крб) (Пиріг Р. С., 2007. 362–363).

Влада намагалася забезпечити високу періодичність виходу газет. У період сівби та збору врожаю районки нерідко переходили на щоденний випуск. Показовим у цьому сенсі є той факт, що білоцерківська «Радянська нива» почала виходити щодня в розпал репресивної хлібозаготівлі з урожаю 1931 р.³ Під постійним контролем влади перебували колгоспні та бригадні стінгазети, які не випадково з 1932 р. почали виходити масово.

¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБУВ). Відділ формування та використання газетних фондів. «Колективна нива». 1932. № 7.

² Там само. «За більшовицькі темпи». 1933. № 50.

³ НБУВ. Відділ формування та використання газетних фондів. «Радянська нива». 1932. № 25.

У перших числах березня 1932 р. ЦК КП(б)У ухвалив спеціальну постанову «Про перебіг конкурсу низової преси колгоспів, радгоспів і МТС на організаційно-господарське зміцнення колгоспів». Пункт № 5 постанови було сформульовано таким чином: «Забезпечити утворення і регулярний вихід щоденних (надто під час сівби) бригадних (польових) і ділянкових газет в колгоспах, радгоспах і МТС». При республіканській газеті «Комуніст» створювалася комісія для підбиття підсумків конкурсу⁴. А в серпні 1932 р. відбулася всесоюзна нарада преси, що висунула гасло «Своя газета в кожному цеху, бригаді»⁵.

Принаймні із зими 1932 р. районні газети почали вимагати від сільрад і колгоспів, щоб стіннівки були представлені у кожному селі та виходили регулярно. Але завдання ставилося непосильне — випускати газети через день, а то й щоденно. Як-от, Богуславський райком 12 квітня 1932 р. визначив щоденно видавати бригадні газети під час сівби⁶. «Колективіст Переяславщини» 10 серпня 1932 р. вимагав, щоб у кожного колгоспу була власна польова газета⁷. Зліт робітників Сквирщини ухвалив 15 серпня 1932 р. резолюцію про щоденний вихід бригадних стіннівок, а колгоспних — двічі на п'ятиденку⁸. Київська обласна газета «Пролетарська правда» оголосила з 1 до 10 травня 1933 р. декадник огляду колгоспної та радгоспної преси. На виконання спущеного згори рішення малинська районка змусила включити запис про вихід бригадних газет навіть у зрежисовану відозву члена виїзної бригади преси з с. Нові Гороб'ї про «соціалістичне змагання»⁹.

Ще один напрям уваги — поширення преси в сільських районах та накладі газет. Передплатна кампанія трактувалася як надважлива справа. Гасло «Кожному трудящому газету чи журнал» стало дороговказом, хоча й віддавало явною гігантоманією. Виконати його було неможливо. Тому, приміром, таращанська районка, констатуючи у травні 1933 р. байдужість навіть комсомольців, ставила перед собою реалістичніше завдання: одна газета на трьох комсомольців¹⁰. Малинська районка 22 грудня переймалася, що із запланованих 5 тис. примірників, вдалося нав'язати лише 3 тис., а республіканську «Радянське село» передплатили тільки 2 тис. замість 3 тис.¹¹

⁴ НБУВ. Відділ формування та використання газетних фондів. «Радянська нива». 1932. № 25.

⁵ Там само. «Колективна нива». 1932. № 104.

⁶ Там само. «Шлях колгоспника». 1932. № 46.

⁷ Там само. «Колективіст Переяславщини». 1932. № 86.

⁸ Там само. «Колективне село». 1932. № 87.

⁹ Там само. «За більшовицькі темпи». 1933. № 50.

¹⁰ Там само. «Голос колгоспника». 1933. № 24.

¹¹ Там само. «За більшовицькі темпи». 1932. № 147.

На Канівщині, щоб зарадити справі, почали використовувати учнів місцевих шкіл. Ще в серпні 1931 р. на шпальтах районки з'явився заклик такого змісту: «Ми, учні Бобринської ШКМ, 6 гуртка передплатили газету “На зміну” на 6 місяців та “Молодий більшовик” на три місяці кожен. Викликаємо зробити це ж саме учнів Тростянецької ШКМ. Відповіді чекаємо». А на початку жовтня 1933 р. схожі зобов'язання взяли на себе школярі с. Яблунів: «Регулярно читати та передплачувати газету “На зміну”»¹².

Серцевиною бачення Кремлем місця і ролі районної преси на початку 1930-х років є постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову робітничого руху», ухвалена 16 квітня 1931 р. Документ підсумовував попередні напрацювання в цій ділянці, зводячи їх в одне ціле і надаючи функції безумовного імперативу. Остаточо з'ясувалося, що основним механізмом впливу на широкий загал ставали не журналісти, а робітники. Тепер обов'язки робітників обростали новими завданнями: «Коли в перший період розвитку робітничого руху головне завдання робітників сходило до викриття і виявлення “дрібних” хиб механізму, то в нинішній період робітники повинні значно більше заглиблюватись в усі найважливіші питання соціалістичного будівництва, всебічно виявляючи хиби, а також висвітлюючи найяскравіші позитивні сторони досягнень соціалістичного будівництва на всіх його ділянках». Робітники мали боротися за бригадну роботу, відрядність, розподіл прибутків на трудові, поширення передового досвіду. Зрештою останню крапку ставить перелік форм діяльності робітників. Більшість з них явно не журналістські, але орієнтовані на досягнення практичного результату силами самих робітників: рейди, організація ударних бригад, громадських буксирів тощо¹³.

При цьому газети і районні комітети Компартії мали дбати про зростання кількості робітників. Належало організовувати зльоти робітників, наради тощо. Вибудовувалася вертикаль. Районні газети мали стежити за випуском бригадних та колгоспних газет, подавати матеріали, які надходили з місць, до центральних газет. Останні мусили друкувати статті про ситуацію «внизу». На газету «Правда» покладалося завдання здійснювати загальне керівництво робітничим рухом¹⁴.

Під час голодомору такий підхід забезпечував владі ще один дуже важливий ефект. Добре простежуване за матеріалами районних газет залучення робітників до «викачування» хліба, роботи буксирних бригад, викриття крадіжок

¹² Там само. «Соціалістична перемога». 1933. № 22, 90.

¹³ Там само. «Колективна нива». 1931. № 7.

¹⁴ Там само.

голодними селянами зерна, колосків, буряків, картоплі тощо давало можливість розпорювати відповідальність на ширше коло рядових колгоспників та інших осіб, безпосередньо не вмонтованих у владну вертикаль. Це сприяло камуфлюванню задуму організаторів, розмиванню відповідальності влади, видавало події і процеси за нібито органічний порив низів, полегшуючи приховування від усього світу злочину геноциду.

Про те, що постанова сприймалася як вимога прив'язати робсількорів до безпосереднього виконання рішень влади та поширити на них відповідальність за результати, свідчать документи республіканських, обласних, районних органів влади та матеріали газет. Приміром, у листопаді 1932 р. «Пролетарська правда» випустила відозву до робсількорів Київщини з переліком таких завдань: «успішно вивершити план осінньої сівби, мобілізуватись на піднесення врожайності колгоспних ланів, виконати план зяблужання, хлібозаготівельні пляни тощо»¹⁵. Тальнівська районка писала в лютому 1932 р.: «Показники роботи кожної газети, кожної бригади, кожного робсількора, активіста РСІ — темпи і якість утворення насінньових фондів»¹⁶. Не менш відверті настанови містить богуславська районка від 30 січня 1932 р.: «...робсількори та редколегії стінних газет не включилися в змагання й не взяли на себе конкретних зобов'язань, щоб домогтися 100 % виконання плану в селі»¹⁷. А ось зобов'язання робсількорів Малинського району:

«Я, робсількор с. Нянівки Борсученко, зобов'язуюсь: до I обласного зльоту робсількорів виконати такі кампанії: хлібозаготівлі до 26 / XI, мобілізацію коштів до 28 / XI, картоплезаготівлю до 26 / XI, та випустити дві стінгазети». «Я, робсількор газети "За більшовицькі темпи", зав. ошадкасою Гольдман зобов'язуюсь до 25 / XI виконати районний фінплан лінією вкладів та життєвого забезпечення, втягнути до цієї роботи 15 робсількорів. На мобілізацію коштів по Малинській селищній раді з позики "TV завершальний" силами робсількорів організувати допомогу»¹⁸.

Зрештою ще один показовий матеріал в малинській газеті за 5 січня 1933 р.: «...до районного зльоту робсількорів нянівські робсількори підійшли з такими показниками по селу: хлібозаготівля, повернення насінпозики, мобілізація коштів — 100 %, м'ясозаготівля — на 115 відсотків»¹⁹.

Аналогічні практики, які засвідчують вмонтування робсількорів до політично-господарських кампаній, простежуються на іншому кутку Київщини — Корсунщині. Як-от, 17 листопада місцева газета відзначала, що в с. Дравівці «За дописами сількорів виявлено в 12-ти місцях закопаний хліб», а «сількор Яблучний Іван — кращий ударник хлібозаготівлі. Він так організував роботу на кутку, що на боротьбу за хліб стали всі колгоспники-ударники. За дописами він знайшов 15,5 пудів закопаного хліба у Рябчича Федота та 5 пудів у Федосія Івана — хліб почав псуватися. У Максюті Петра знайдено 5 пудів хліба, закопаного в попелі»²⁰.

Влада турбувалася про зростання лав робсількорів, вимагаючи від районних газет відповідної роботи. Ще в січні 1931 р. у Ржищеві ставили за мету добитися, щоб до 5 лютого у районі не залишилося жодного колгоспу без робсількорів. Тоді ж місцева районка подала картину постійного зростання кількості сількорів. Якщо вірити їй, то на 1 жовтня 1930 р. в районі налічувалося 30 сількорів, на 1 листопада — вже 50, на 1 січня — 140²¹. Станом на 5 травня 1932 р. на Сквирщині було 450 сількорів, тоді як на кінець 1931 р. — 254²². У Малинському районі на кінець червня 1932 р. теж налічувалося 450 робсількорів²³. Богуславська районка вимагала включити пункт про зростання чисельності сількорів до умов «соціалістичного змагання» між колгоспами²⁴.

Постанова ЦК ВКП(б) від 16 квітня 1931 р. лягла в основу подальших компартійних документів, пов'язаних із функціонуванням районних та сільських газет. Її основні положення у стислому вигляді потрапили до добре відомих постанов ЦК ВКП(б) від 2 серпня 1931 р. та 4 лютого 1932 р., присвяченим заходам з господарсько-організаційного зміцнення колгоспів. В Україні місцеві компартійні органи та їх газети в 1932–1933 рр. часто згадували саме її, а не інші ухвали ЦК ВКП(б), тим самим визнаючи провідний зміст документа для організації своєї роботи.

У січні 1932 р. ЦК КП(б)У та газета «Комуніст» проголосили загальнореспубліканський робсількорівський рейд з 16 до 31 січня з метою, щоб, «добивши опортуністичну благодущність, мобілізувати на боротьбу з куркулем за хліб колгоспні бідняцько-середняцькі маси, всю армію робсількорів»²⁵. У лютому 1932 р. ЦК КП(б)У НК РСІ УСРР та ЦК ЛКСМУ разом з газетами «Комуніст», «Радянське село», «Соціалістичне

¹⁵ Там само. «Шлях колгоспника». 1932. № 131.

¹⁶ Там само. «За суцільну колективізацію». 1932. № 19.

¹⁷ Там само. «Шлях колгоспника». 1932. № 12.

¹⁸ Там само. «За більшовицькі темпи». 1932. № 107.

¹⁹ Там само. 1933. № 2.

²⁰ Там само. «Леніновим шляхом». 1932. № 125.

²¹ Там само. «Колективна нива. 1931. № 7.

²² Там само. «Колективне село». 1932. № 48.

²³ Там само. «За більшовицькі темпи». 1932. № 72.

²⁴ Там само. «Шлях колгоспника». 1933. № 69.

²⁵ Там само. «За суцільну колективізацію». 1933. № 7.

землеробство» оголосили з 25 лютого до 10 березня всеукраїнський рейд робсількорів уже з наповнення насінневих фондів. «Стопроцентне забезпечення ярового клину насінням відповідно до виробничих завдань, мобілізація всіх середрайонних та середколгоспних насінневих ресурсів на весняну сівбу, справа честі кожної районної газети, кожної сількорівської бригади, кожного сількора», — наголошувалося у зверненні до обласних, районних газет, місцевих стіннівок²⁶. Естафету підхопили всі районні газети, які висловлювалися щодо завдань робсількорів у схожому сенсі. До прикладу, тальнівська «За суцільну колективізацію» закликала: «Показники роботи кожної газети, кожної бригади, кожного робсількора — темпи і якість утворювання насінневих фондів»²⁷.

Паралельно газета «Правда» оголосила все-союзний конкурс робсількорівських бригад, які беруть участь у цьому рейді, щоб «розтрошивши куркуля та його агентуру, борючися проти видимості роботи, за оперативність, домогтися вчасного утворювання усіх фондів»²⁸.

Майже відразу після завершення цього рейду було проголошено новий, спрямований на «перевірку готовності до сівби виробничих бригад у колгоспах та радгоспах». Цього разу коло номінальних організаторів було ширшим: газети «Комуніст», «Вісті», «Комсомолец України», «За соціалістичну перебудову», «Радянське село», «Комсомолец України», ЦК КП(б)У НК РСІ УСРР, ЦК ЛКСМУ, Наркомзем, Укрколгоспцентр, Укртрактор. Рейд запланували провести з 1 до 5 квітня²⁹.

Районні газети кинулися виконувати вказівку про організацію всеукраїнського рейду перевірки готовності колгоспів до сівби, наголошуючи на відповідальності робсількорів за виробничий результат. Так, сквирська районка вимагала «створити в кожному селі спеціальну бригаду з представників низової преси (стінгазет), секцій та груп сприяння РСІ за участю колгоспників — ударників, комсомольців». Акцент робився на тому, що «масова перевірка має бути щільно пов'язана з негайним виправленням хиб в організації бригад (колгоспних. — *Авт.*), висуненням раціоналізаторських пропозицій якнайкращого забезпечення успіхів сівби». При цьому вислів «з негайним виправленням хиб» було ще й виділено жирним шрифтом³⁰.

На початку березня 1932 р. був підписаний договір про «соціалістичне співробітництво» між республіканською та Київською обласною і районною пресою. Усі районки Київщини мали долучитися до проголошеного Харковом рейду робсількорів з вилучення у селян хліба в рахунок насінневих фондів, «нещадно розбиваючи всі куркульські та опортуністичні тенденції приховувати та розбазарювати насіння та фураж, використовувати його на споживання, очікувати допомоги від держави». Крім того, ці рейди мали стати знаряддям примусу селян до вступу в колгоспи, а також «підсиленого розгорнутого наступу на куркульню та нещадної боротьби з правими і лівими опортуністами». Київщині випадало викликати на змагання Харківську область, а центральні й обласні газети мусили створити спеціальні виїзні бригади та узагальнювати «передовий» досвід, читай: успішність у справі позбавлення селян навесні 1932 р. будь-яких лишків збіжжя³¹.

У розвиток цієї ж тенденції на початку серпня 1932 р. газета «Правда» оголосила про 10-денний всесоюзний рейд робсількорів з метою активізації хлібозаготівель «для боротьби зі втратами». Ініціативу відразу підхопив харківський «Комуніст», слідом за ним і районні газети³². Рокитнянська районка навіть повністю передрукувала відозву «Правди». Під час рейдів слід було перевірити, як виконується постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 5 липня «Про збиральну кампанію 1932 року». В аспекті розкручування маховика Голодомору на особливу увагу заслуговує теза про необхідність зосередитися на тому, чи дотримується визначений у ній порядок та обсяги авансування колгоспників³³. До всього київська обласна КК-РСІ, облпрофрада та газета «Пролетарська правда» своєю чергою оголосили з 5 до 10 серпня паралельний рейд з перевірки обліку праці та розрахунку колгоспникам за трудовні³⁴.

По факту районні газети активно включилися в таврування розподілу в колгоспах авансів з розрахунку кількості їдців, що в умовах масового голоду давав змогу поліпшити ситуацію, не допустивши зростання смертності. Зокрема, на Київщині не виявлено жодної (!) районки, яка б уникла цього. Натомість вони за компартійними та державними органами вимагали безумовного виконання згаданої вище постанови ЦК РНК СРСР та ВКП(б), яка визначала трудові за єдино можливе мірило для авансування зерна з нового врожаю. У тих обставинах впровадження цього принципу прирікало на голодну

²⁶ НБУВ. Відділ формування та використання газетних фондів. «Колективне село». 1932. № 22.

²⁷ Там само. «За суцільну колективізацію». 1932. № 25.

²⁸ Там само. «За суцільну колективізацію». 1932. № 25.

²⁹ Там само. «Колективне село». 1932. № 34.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. «Шлях колгоспника». 1932. № 29.

³² Там само. «Радянська нива». 1932. № 100.

³³ Там само. «Колгоспник Рокитнянщини». 1932. № 74.

³⁴ Там само. «За суцільну колективізацію». 1932. № 91.

смерть величезну кількість українських селян. А отже, від робсількорів, по суті, вимагали розділити з владою відповідальність за це.

У вересні 1932 р. центральний орган ЦК КП(б)У газета «Комуніст» ініціювала змагання робсількорівських бригад уже за успішне проведення осінньої сівби³⁵. А 27 листопада в рамках реалізації постанови бюро Київського обкому партії про декадник (з 1 до 10 грудня) виконання плану хлібозаготівель було заплановано відрядити 10 бригад преси до Базарського, Макарівського, Гельм'язівського, Чигиринського, Тетіївського, Сквирського, Чорнобаївського, Потіївського, Фастівського, Погребищенського районів. Тобто робсількори безпосередньо залучалися до реалізації основного механізму Голодомору — надмірного вилучення хліба. Організаційно опікуватися справою мала обласна «Пролетарська правда»³⁶.

У ті ж самі терміни, а саме на початку грудня, ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ Наркомату РСІ, Наркомзем, газета «Комуніст» оголосили про проведення до 17 грудня всеукраїнського рейду перевірки темпів і якості обмолоту. На роль нібито ініціаторів рейду були призначені робсількорі-ударники колгоспу імені Леніна Васильківського району й деяких сіл Тростянецького району. Утім, мета рейду була значно ширшою, ніж оптимізація обмолоту зерна. Під виглядом боротьби за якість чітко проглядається головне завдання — будь-що забезпечити виконання нереального плану хлібозаготівель. Про це прозоро зазначається у відозві з приводу рейду: «Рейд має піднести маси колгоспників і бідняків та середняків ударників на активну допомогу партії, зламати куркульський саботаж викрити розкрадачів, затаювачів хліба й забезпечити вчасне виконання плану хлібозаготівлі». Було детально розписано функції робсількорів. І вони виходять далеко за рамки обмолоту: «Коло кожної молотарки треба створювати робсількорівські пости з кращих ударників, що працюють на молотінні... Учасники рейду мають перевірити солому, збоїни, посліди, відходи, організувати переобмолот та перевіювання соломи, й якщо там залишено зерно, учасники рейду повинні виявити розкрадане й незаприбутковане приховане зерно, організувати повернення незаконно виданого хліба»³⁷.

У розпал голодомору ЦК КП(б)У на початку лютого 1933 р. вважав за потрібне вчергове уточнити завдання преси. Він звернувся з листом

до місцевих організацій. Серед переліку завдань містилося й таке, що прямо відповідало задуму позбавити значну частину українських селян будь-якого зерна. Робсількори мали долучитися до безумовного формування насінневих фондів, що тоді можна було забезпечити лише шляхом вигрібання всього збіжжя (Кульчицький С., 2013, С. 444–445). При цьому «низова преса повинна була рішуче бити по всіляких сподіваннях, що насіння дасть держава»³⁸.

У квітні 1933 р. передовиця «Правди», передрукована багатьма районками, знову була присвячена робсількорам. Від них вимагали абсолютної самовіддачі та самозречення: «Селькор, який глибоко боліє серцем за колгоспну справу, здатний віддати за неї всі сили і навіть життя — ось кого плекає наша партія в селькорівському русі»³⁹. 3 травня 1933 р. Київський обком КП(б)У ухвалив постанову про єдиний день преси, проведення якого між 5 і 10 травня передбачало звіти районних та колгоспних газет⁴⁰.

Отже, функціонування районної преси в 1932–1933 рр. іманентно передбачало її активну роль в організації Голодомору на місцях. На прикладі районних газет Київської області добре видно, що інформаційний супровід процесу втілення в життя настанов, ініційованих у Москві, Харкові та в областях, унаочнює курс Кремля стосовно перетворення формально непричетних до влади робсількорів на відповідальних за результати господарських і політичних кампаній. Районки рясніють як організаційними закликами, так і конкретними матеріалами про випуск бригадних та колгоспних стіннівок, проведення робсількорами рейдів, спрямованих на перевірку готовності до сівби, «викачування» зерна для виконання хлібозаготівельного плану та для формування насінневих фондів, про занесення власне газетами сільрад, колгоспів та окремих родин на «чорну дошку», переслідування робсількорами збирачів колосків тощо. Усе це свідчить про те, що районні газети реально виконували заплановану владою роль втілювача в життя її рішень як на пропагандистському, так і на організаційному рівнях. Їх персонал, а також штат робсількорів були дієвими виконавцями Голодомору на низовому рівні. Усе це, крім усього, створювало на базовому рівні передумови для стабільної фіксації на шпальтах районних газет інформації про різні аспекти Голодомору, що іманентно робить ці газети важливим джерелом з його історії.

³⁵ Там само. «Колективне село». 1932. № 42.

³⁶ Там само. «За суцільну колективізацію». 1932. № 137.

³⁷ Там само. № 140.

³⁸ Там само. «Колгоспник Рокитнянщини». 1933. № 34.

³⁹ Там само. «Колективна нива». 1933. № 31.

⁴⁰ Там само. «Голос колгоспника». 1933. № 39.

ЛІТЕРАТУРА

- Боряк Г. «Архівовид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: мат-ли Міжнародної наукової конференції (20–21 листопада 2013 р., м. Київ). Київ, 2013. С. 13–18.
- Боряк Г. «Знищено шляхом спалення...»: невідомий документ з історії архівовициду (Акт знищення Урядового архіву України у липні 1941 р.); Боряк Г. (відпов. ред.) *Academia Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля: у 2-х кн.* Київ: Інститут історії України НАНУ, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ», 2020. С. 531–560.
- Блум А. В. Советская цензура в эпоху тотального террора 1929–1953 гг. Санкт-Петербург, 2000. 348 с.
- Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали; упор. Р. Пиріг. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. 1128 с.
- Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: моногр. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
- Зеленин И. Е. Политотделы МТС — продолжение политики чрезвычайщины (1933–1934 гг.). *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 42–61.
- Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
- Марочко В., Мовчан О. Голодомор в Україні 1932–1933 років. Хроніка. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія». 2008. 292 с.

REFERENCES

- Boriak, H. (2013). "Arkhyvotsyd" v Ukraini 1934–1960-kh rr. yak naslidok Holodomoru. Abstracts of Papers' 13: *Holod v Ukraini v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychyny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*, pp. 13–18, Kyiv [in Ukrainian].
- Boriak, H. (2020). "Znyshcheno shliakhom spalennia...": nevidomyi dokument z istorii arkhivotsydu (Akt znyshchennia Uriadovoho arkhivu Ukrainy u lypni 1941 r.). In Boriak H. (Ed.) *Academia Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smoliia, Vol. 1–2*, pp. 531–560, Kyiv [in Ukrainian].
- Blum, A. V. (2000). *Sovetskaia tsenzura v epokhu totalnogo terrora 1929–1953*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Hudz, V. (2019). *Istoriografiia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: monografiia*. Melitopol: FOP Odnorog T. V. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoria komunizmu v Ukraini vid ioho narodzhennia do zahybeli, Vol. 2*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Marochko, V. & Movchan, O. (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini. Khronika*. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylanska Akademia» [in Ukrainian].
- Pyrig, R. (Ed.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty I materialy*. Kyiv: «Kyiv-Mohyla Akademy», 1128 p. (in Ukrainian).
- Zelenin, I. E. (1992). Politotdely MTS — prodolzhenie politiki chrezvychaishchiny (1933–1934 rr.). *Otechestvennaia istoriia*, 6, 42–61 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 04.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Рецензії та огляди Reviews

Віталій Щербак,
професор кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Shcherbak Vitalii,
Professor of the Department
of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.121

До витоків українського історіописання

ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА /

упоряд.: Геннадій Боряк, Тетяна Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2020. 931 с.

Серед джерел вітчизняної історії важливе місце посідають так звані «козацькі літописи», до яких належать Літопис Самійла Величка, Літопис Грабянки та Літопис Самовидця. Цим наративам упродовж XVIII ст. судилося стати не лише основним джерелом інформації з вітчизняної історії, важливим засобом формування ідентичності, але й каталізатором усього історіографічного процесу. Адже на їх основі витворився цілий пласт продукції історіописання, що охоплює численні регіонально-історичні хроніки й літописи. Названим творам притаманна певна композиція з рубрикацією тексту, авторськими передмовами, посиленнями на підставі джерела й критична оцінка цих джерел та висвітлюваних подій. Незважаючи на літописну форму, вони виконували роль перших українських історичних творів, хоча навіть означення їх як літописи відлунувало середньовічними традиціями.

До найпомітнішого фундаментального історичного трактату, написаного упродовж кінця XVII — першої чверті XVIII ст., можна зарахувати Літопис Самійла Величка (далі — Літопис) авторства канцеляриста Війська Запорозького. За масштабом задуму, способами реалізації, обсягом використаних джерел і глибиною викладу подій Літопис, безперечно, можна вважати унікальною пам'яткою української історичної думки козацької доби. Колектив українських і російських науковців під керівництвом професорки Санкт-Петербурзького державного університету, докторки історичних наук Тетяни Таїрової-Яковлевої здійснив скрупульозну роботу з підготовки твору, який побачив світ у київському видавництві «Кліо», до публікації.

Конструюючи своє бачення історичного минулого Гетьманщини, включно з його основними складниками — етногенезом, уявленням про територію та вітчизну, Самійло Величко, безумовно, користувався здобутками попередників як вітчизняних, так і європейських авторів. У Літописі ці категорії представлені найповніше, вагомо й аргументовано, вони легітимізують не лише саму державу, але й спільноту, яка мешкала на її теренах, — «козацький / український / малоросійський» народ, що мав тривалу традицію державності.

У вступі — «Предмові до чителника», традиційному елементі барокового письменства, — Величко подає додаткові відомості про мотивацію вдатися до історіописання, що полягала у відсутності достатньої інформації про історію «наших сармато-козацких предків» в історичних творах іноземного походження, які до того ж були недоступні в Україні. А вітчизняних авторів звинувачено в лінощах, якщо не спромоглися створити чогось власного, гідного уваги.

Праця Самійла Величка відзначається чіткою хронологічною послідовністю та структурованістю. Перша частина охоплює період 1620–1647 рр. і містить уривки з щоденників польського письменника Мацея Титлевського про Хотинську війну 1621 р. та домініканського ченця Шимона Окольського, який змалював козацьке повстання в Україні 1637–1638 рр. під проводом Павла Бута, Якова Острянина й Дмитра Гуні.

У другій частині під назвою «Сказаніє о войне козацкой з поляками, чрез Зеновія Богдана Хмельницького» доволі помітна орієнтація на поему польського письменника Самуеля Твардовського «Wojna domowa», автор повторює за нею хронологію оповіді з 1648 р. до 1659 р. Водночас твір Величка вирізняється деталями структури, залученням додаткових актових джерел, історичних і літературних творів, а головне — непересічним авторським баченням подій. Матеріал був поділений на частини, кожній з яких відповідала оповідь про події одного з років «війни козацької».

Твір під назвою «Повествованія летописная о малороссийских и инних отчасти поведеніях собранная и zde описанная» складає третю частину Літопису й обмежений хронологічними рамками 1660–1700 рр. У ньому є власне Величкова оповідь про добу «Руїни» від гетьманування Юрія Хмельницького до Івана Мазепи, літературні пам'ятки, кореспонденція політичних і церковних діячів, універсали, договори та багато інших джерел. Оце різноманіття «літописець» структурував по розділах, пов'язаних між собою, бо, власне, продовжували один одного. Можна припустити, що автор ставив перед собою подвійне завдання: якомога ретельніше і правдивіше описати саме історію та ввести її в дещо ширший контекст і подати власне бачення минулого.

Величко наголошує, що ключовими джерелами для Літопису стали дві категорії творів — руські / українські літописи та історії іноземних народів. Їх авторів він цілком по-модерному називає «істориками». Крім того, Величко використав ще одну категорію джерел — усні свідчення, записуючи розповіді та спогади очевидців подій, що його цікавили. Хоча й тут він не знаходив однозначної відповіді на свої запитання: свідчення були різні та суперечливі, а отже, зазначає автор, «немошно мне было совершенно з их не единоголосных повестей информоватися».

Самійло Величко зібрав і ввів до свого тексту величезний комплекс найрізноманітніших документів, який неодноразово привертая увагу дослідників. Проте через дискусію щодо автентичності декотрих з них історики назагал почали упереджено ставитися до всіх джерел, наведених у творі. Та поряд із сумнівними матеріалами козацький канцелярист часто цитував унікальні документи з історії Війська Запорозького, що можуть посутньо доповнити відомі на сьогодні архівні списки. Автор умістив до свого твору пункти тогочасних міжнародних домовленостей, акти про утвердження православної віри в Україні та козацьких станових прав.

Літопис Самійла Величка помітно вирізняється не лише своєрідним представленням палітри минувшини за рахунок метафоричних компонентів, цікавих композиційних рішень, поєднанням епічної манери викладу з діалогічними і монологічними вкрапленнями, але й яскравою самосвідомістю автора, який прагнув донести до читача власні уявлення, цінності, мотиви й устремління.

Книга містить ґрунтовну передмову про історію написання та вивчення тексту Літопису, кодикологічний аналіз оригіналу пам'ятки і київського списку, пояснення археографічних засад видання, іменний та географічний покажчики. Видання може бути корисним не лише науковцям, викладачам, студентам, але й усім, хто цікавиться історією України ранньомодерної доби.

Дата надходження статті до редакції: 17.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр Бонь,
доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr Bon,
Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

УДК 94(477.5)"1920":316.343.6-051]

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.122

**ХОДАК І. О. ЛЮДСЬКИЙ ЗАРОБІТОК. ДАНИЛО ЩЕРБАКІВСЬКИЙ:
СИЛЬВЕТА УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА.** Харків — Київ, 2020. 546 с.

В українській гуманітаристиці є постаті такої величини й значення, які змінили наповнення і стан самої науки, звели її на якісно новий рівень розвитку. Саме такою особою в українському мистецтвознавстві та музейництві кінця XIX ст. — першій третині XX ст. можна назвати Данила Михайловича Щербаківського (1877–1927). Тож лише значні та тривалі напрацювання окремих аспектів діяльності таких вчених дають змогу з часом підійти до написання узагальнюючих біографічних праць. Повною мірою це стосується і біографії Д. Щербаківського авторства Ірини Ходак, яка давно й плідно працює над темою музейної, пам'яткоохоронної, етнографічної діяльності вченого. Її робота, що висвітлює Д. Щербаківського на тлі доби, переконлива як у джерельному плані, так і тематичному наповненні. До важливих переваг монографії можна зарахувати ґрунтовний історіографічний огляд. У ході дослідження творчого доробку науковців-універсалістів, до яких належить, без сумніву, й Д. Щербаківський, існує загроза того, що науковці з суміжних галузей гуманітаристики можуть випустити з поля зору певний пласт літератури не зі «свого» наукового поля. І тут І. Ходак вдалося уникнути цієї хибі. Вона фахово розглянула не тільки тематично, а й хронологічно всю наявну літературу: пам'яткоохоронну, музейницьку, археологічну, мистецтвознавчу, біографічну, праці з історії української науки, публікації, присвячені загалом роду Щербаківських — відомим діячам культури батьку Михайлу і брату Вадиму Щербаківському.

Авторка продемонструвала глибоке знання як мистецтвознавчої спадщини Д. Щербаківського, так й історичного контексту життя вченого. Мистецтвознавець і музейник вдало вписаний у процеси розвитку вітчизняної науки. Репрезентативною бачиться і джерельна база дослідження. Використано музейну документацію, опубліковані звіти установ, до яких був причетний Д. Щербаківський; спогади, листування з Д. Яворницьким, П. Курінним, П. Потоцьким, М. Макаренком та іншими діячами науки. Доповнено їх і періодичними виданнями, роботами самого вченого. Широко представлені особові фонди діячів культури і науки, установ України з київських архівів.

Структура монографії, що передбачає поділ на біографічну частину й частину, у якій розглянуто мистецтвознавчі дослідження Д. Щербаківського, вдало відображає масштаб вченого, його практичну етнографічну, музейницьку та пам'яткоохоронну діяльність, поєднану з мистецтвознавчими студіями, що вивели цю галузь знання про Україну на якісно новий рівень. І. Ходак, сама музейниця, демонструє неймовірну ерудицію у питаннях музейництва кінця XIX — першій третині XX ст.

Зауважимо, що у книзі ретельно досліджено складний і трагічний фінал життя Данила Щербаківського — обставини й наслідки самогубства вченого. З максимальною деталізацією і без прикрас показано роль багатьох відомих персон у цих подіях, зокрема Федора Ернста. Подано значну кількість документів, які проливають світло на цю непересічну, трагічну для наукового середовища радянської України подію. Втім, на нашу думку, дуже важливо було б висвітлити реакцію вищого партійного керівництва УСРР, використавши матеріали «Окремої папки» політбюро ЦК КП(б)У, що містяться у фонді Центрального комітету партії (Ф. 1. Оп. 16) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Цими документами вже тривалий час послуговуються історики. Саме в них бачимо, як партійне керівництво республіки використовувало трагічну подію для виявлення незгодних з владою з метою подальшого переслідування тих осіб з кола української гуманітарної інтелігенції, які поставили підписи під зверненням до влади з вимогою покарати винних у доведенні вченого до самогубства. Це дає змогу розгледіти первинність рішень партійних органів, які й визначали дії Народного комісаріату освіти, його керівника Миколи Скрипника й прокуратури. Вони дають можливість зрозуміти, що самогубство Д. Щербаківського було використано і для боротьби з Сергієм Єфремовим. А лист 72-х підписантів (саме таку кількість фіксують секретні партійні документи) визнано недоцільним для опублікування та названо «спробою

використати самогубство для політичного виступу» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 10. Арк. 49–50). Лист науковців до редакції «Пролетарської правди» став поштовхом для подальших дій влади — переслідування підписантів. Історію появи та варіанти цього документа із притаманною їй скрупульозністю досліджує авторка книги.

Окремо слід зупинитись на ілюстративному матеріалі, використаному І. Ходал у монографії. Вона вдало поєднала насиченість документами тексту книги з неймовірною інформативністю зображального ряду. Це й мистецькі твори, які досліджував чи врятував Д. Щербаківський, і фото пам'яток архітектури, зафіксованих вченим, і документи, що характеризують його діяльність, і світлини, які дають можливість проілюструвати біографію. Ще більш корисними для дослідників української гуманітаристики були б ці зображення, якби авторка вказувала не загальне, а детальне місце збереження світлин. Загалом зазначимо, що у науковій роботі І. Ходал має місце взірцеве використання ілюстрацій (книга містить і вартісні кольорові світлини).

Як і завжди у роботах цієї авторки, відзначаємо ретельне ставлення до наукового апарату. У додатках подано перелік основних праць вченого, стануть в пригоді під час роботи з такою книгою, насиченою матеріалом та великою за обсягом, іменний і географічний покажчики.

Насамкінець варто зазначити, що монографія Ірини Ходал про Данила Щербаківського є цінним набутком української гуманітаристики й важливим етапом в осягненні значимості діячів науки першої половини ХХ ст. у збереженні та розбудові української культури.

Дата надходження статті до редакції: 20.03.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Галина Саган,
професорка кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук,
професорка,
Київ, Україна

Galyna Sagan,
Professor of the Department
of World History,
Borys Grinchenko University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: h.sahan@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8301-849X>

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.123

До 120-річчя переселення українців на землі Хорватії

УКРАЇНЦІ ХОРВАТІЇ: МАТЕРІАЛИ І ДОКУМЕНТИ (КНИГА ДРУГА) /
упоряд. Славко Бурда. Загреб, 2020. 320 с.

У 2020 р. українці Хорватії відзначали 120-ту річницю свого переселення на територію сучасної Республіки Хорватія. Разом з тим зазначмо, що набагато раніше зафіксовано появу на цих теренах деяких видатних українців. Загалом діаспора українців у Хорватії, як і на інших землях південних слов'ян, стає відомою в Україні завдяки українським науковцям. Піонером досліджень історії українців на Балканах був Володимир Гнатюк. Він перший звернув увагу на русинів Бачки наприкінці XIX ст., згодом цікаві розвідки запропонував Олексій Мишанич. Саме завдяки його науковій наполегливості у 60-х роках XX ст. в історичній науці з'являється сам факт існування на мапі Європи русинів-українців Югославії. Утім, протягом XX ст. найбільшу частину дослідницької праці, зокрема практичну — збір статистичної інформації, описання діяльності громади, публікування дописів у місцевих періодичних виданнях тощо, здійснили найактивніші діаспоряни: Юліян Тамаш, Роман Мизь, Славко Бурда, Павло Головчук, Іван Терлюк, Євген Кулеба, Борис Гралюк, Михайло Ляхович, Богдан Ліський, Василь Стрехалюк, Іван Барщевський, Петро Ляхович, Ярослав Комбіль та ін. Публікації цих науковців були інформаційними, нині ми їх зараховуємо до джерельної бази як звіти, спогади чи мемуари. Без цих публіцистичних матеріалів академічна спільнота, насамперед України, не змогла б підготувати того доробку, який презентує українську історичну науку в царині вивчення історії українців на Балканах загалом та в Хорватії зокрема.

Одним із перших об'ємних зібрань матеріалів про життя і діяльність української спільноти на хорватських теренах став збірник «Українці Хорватії: матеріали і документи» (книга перша), яку в 2002 р. підготували до видання редактори Славко Бурда та Борис Гралюк. Це була перша україномовна збірка фахових дописів з історії українців незалежної Хорватії.

До 120-річчя у 2020 р. за підтримки Ради національних меншин Республіки Хорватія вийшла друга книга «Українці Хорватії: матеріали і документи». Вона містить 35 статей. Більшість робіт — це праці авторів з України: Миколи Нагірного, доцента Володимир-Волинського педагогічного фахового коледжу (13 розвідок); Валерія Власенка, доцента Сумського державного університету (9); Галини Саган, професорки Київського університету імені Бориса Грінченка (3); Оксани Гули, старшої наукової співробітниці Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства у Києві та Ольги Фабрики-Процької, доцентки Прикарпатського національного університету в Івано-Франківську. Західноєвропейські країни представлені Олегом Румянцевим, доцентом Палермського університету в Італії. У книзі є одна колективна праця українських вчених Світлани Лук'янчук, Миколи Нагірного та Олександра Савчука. Окрім того, опубліковано роботи хорватських вчених Міленки Попович та Ани Дуганджич, громадського діяча зі Словаччини Левка Довговича. Автором двох статей є упорядник збірки Славко Бурда.

Загалом слід зазначити, що для видання «Українці Хорватії: матеріали і документи» характерний високий рівень академічності, оскільки С. Бурда включив до збірника праці науковців, сферою дослідницьких інтересів яких є питання історії української діаспори у Хорватії та на Балканах загалом. Надзвичайно плідну наукову спадщину в цьому контексті являє доробок Валерія Власенка. Характерною рисою його досліджень є використання надзвичайно широкої джерельної та історіографічної бази. У статтях В. Власенка розкрито питання формування міжвоєнної української політичної еміграції в Югославії та їхніх відносини з владою,

репрезентовано процес формування радикально-націоналістичного середовища міжвоєнної української еміграції в Південно-Східній Європі, продемонстровано діяльність Українського товариства «Просвіта» в Загребі впродовж 1922–1941 рр., схарактеризовано картину правового становища української еміграції в міжвоєнній Югославії тощо.

Широкий спектр питань розкривають праці відомого українського історика Миколи Нагірного. Зокрема, дослідник вивчає проблему колабораціонізму українців Хорватії у Другій світовій війні, простежує динаміку чисельності русинів та українців Хорватії у ХХ ст., аналізує видання русинсько-української діаспори Хорватії щодо подій хорватсько-сербської війни, розкриває діяльність кризового штабу русинів й українців Хорватії упродовж 1991–1993 рр., висвітлює роль «Нової думки» як джерела для вивчення історії русинів та українців Хорватії (1990-ті роки), розкриває роль «літніх шкіл» як чинника збереження національної ідентичності русинів та українців Хорватії у 1990-ті роки, описує долю русинських та українських біженців і вигнанців у хорватсько-сербській війні (1991–1995), розкриває діяльність української громади Славонського Броду (Хорватія) наприкінці ХХ ст., висвітлює роль Вуковару як центру культурницького життя русинів й українців Хорватії наприкінці ХХ ст. та низку інших важливих питань із життя та діяльності русинів і українців Хорватії.

На особливу увагу заслуговують праці Олега Румянцева. Дослідник до своєї наукової розвідки активно активно долучив матеріали усної історії, спогади представників української діаспори на Балканах. Виявлені науковцем численні свідчення дали змогу видати йому понад десяток праць, що висвітлюють історію українців у Хорватії і на Балканах загалом. Ще одна стаття цього автора, презентована у збірнику, висвітлює роль текстів видань «Руски новини» та «Рідне слово» у відображенні діяльності українських громад Югославії в період між двома світовими війнами. О. Румянцев демонструє, що матеріали цих двох газет дають можливість дослідити взаємини між бачвансько-сремськими русинами та боснійсько-славонськими українцями в міжвоєнний період, а також окремо розглянути питання національної ідентичності русинської громади.

Оксана Гула у своїй статті репрезентує місце українознавчого аспекту в системі освіти Республіки Хорватія. Дослідниця звертається до актуальних проблем сучасності. Вона опрацювала шкільні, вишівські плани та програми й на їх основі дослідила особливості здобуття освіти у Республіці Хорватія. До того ж О. Гула звернула увагу на висвітлення образу України та українців у змісті підручників з історії не лише хорватських шкіл, але й закладів вищої освіти, де викладаються українознавчі предмети. В іншій статті йдеться про українську національну ідентичність в умовах конкуренції із російськими організаціями та вироблення політичної стратегії відновлення незалежної держави. Дослідниця вдало розкриває причини численних розколів серед українських організацій, де велике значення мали також і побутові чинники.

Новою статтю серед когорти дослідників української діаспори на Балканах є Ольга Фабрика-Процька. Її праця присвячена характеристиці суспільно-культурного середовища етнічних груп (русинів, лемків та руснаків) у регіоні.

Не один рік досліджує історію українців і русинів у Хорватії та на всьому постюгославському просторі Галина Саган. У збірці представлені її статті про діяльність дипломатичних інституцій УНР, що захищали українське питання на території Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, про створення та діяльність громадських організацій русинів й українців у Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців у міжвоєнний період, про роль релігійного чинника в утвердженні етнічної ідентичності русинів на Балканах. Чималий інтерес являє стаття Г. Саган «Актуалізація “русинського питання” в Хорватії на початку ХХІ ст.: витоки та наслідки», у якій висвітлюється розкол у середовищі української діаспори у Хорватії. Залучивши до наукового обігу звіти Союзу русинів та українців Хорватії, матеріали Посольства України в Республіці Хорватія, авторка простежила кроки русинської частини діаспори до відокремлення і довела, що такі сепаратистські тенденції мають політичне підґрунтя.

Зацікавленість викликає важливий фактологічний матеріал українського громадського діяча зі Словаччини Левка Довговича. Тут наведено інформацію про діяльність Координаційного осередку українських громадських центральних установ, згодом — Європейського конгресу українців. У статті згадано імена видатних українських активістів Хорватії — Славка Бурди, Гавриїла Такача, Бориса Гралоюка та ін.

Упорядник Славко Бурда теж публікує в збірці дві статті. В одній описано діяльність журналіста Сергія Бурди, який багато зробив для популяризації української історії, культури і державності в Хорватії. Другу працю присвячено детальному огляду буття українців Хорватії на сучасному етапі. Зокрема, розглянуто права й потенційні можливості тамтешніх українців, наведено перелік активних товариств, висвітлено роль нової міграційної хвилі. Разом з тим розглянуто загальні вади — пасивність, аполітичність, відсутність кадрів — тобто чинники, що призвели до втрати теле- і радіопрограм, окремих культурних надбань громади.

Загалом слід зазначити, що праці, які увійшли до збірки, вже були опубліковані в різних українських фахових виданнях. Проте книжка містить і раніше неопубліковані матеріали Л. Довговича і С. Бурди. Таким чином, академічна інформація про історію українців Хорватії, що з нею вже був ознайомлений український читач, тепер потрапить до уваги читачів з діаспори, які мало були знайомі з таким матеріалом. Також слід висловити щирі слова подяки упоряднику книги Славку Бурді — голові УКПТ «Кобзар» у Загребі,

заступнику голови Української громади Республіки Хорватія, стараннями якого з'явилася рецензована збірка. Пан Славко сам віднайшов контакти кожного українського науковця, організував цікаву онлайн-презентацію. На ній були присутні автори, громадські активісти української діаспори Хорватії та працівники Посольства України в Хорватії. Під час презентації пан Славко повідомив про свій намір готувати третю книгу, у чому ми бажаємо йому успіху і висловлюємо ще раз щире захоплення та вдячність.

Дата надходження статті до редакції: 12.01.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

*Наукове видання
Scientific publication*

Київські історичні студії Kyiv Historical Studies

2021, № 1 (12)

Науковий журнал
Scientific journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М. М. Прядко*
Заступник завідувача НМЦ видавничої діяльності,
відповідальна за випуск *А. М. Даниленко*

Редактори: *Л. В. Потравка, Л. Ю. Столітня*
Верстальник *Н. І. Погорєлова*
Дизайнер *Т. В. Нестерова*

Підписано до друку 25.06.2021 р. Формат 60х84/8.
Ум. друк. арк. 21,68. Обл.-вид. арк. 24,53. Наклад 100 пр. Зам. № 1-56.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.